

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

CİLT / VOLUME VII

SAYI / ISSUE 1

Temmuz / July 2021

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Cibanniüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

P-ISSN: 2149-0678 / E-ISSN: 2148-8843

Sahibi/Owner

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi adına
Prof.Dr. Turan GÖKÇE

Editör / Editor

Prof.Dr. Cahit TELCİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Dr. Beycan HOCAOĞLU, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç.Dr. Yahya ARAZ, *Dokuz Eylül Üniversitesi*
Dr. Elisabetta BENIGNI, *Università degli Studi di Torino*
Dr. Zaur GASIMOV, *Orient Institut Istanbul*
Prof.Dr. Vehbi GÜNAY, *Ege Üniversitesi*
Assoc.Prof. Barbara S. KINSEY, *University of Central Florida*
Dr. İrfan KOKDAŞ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Prof.Dr. Özer KÜPELİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Assoc.Prof. Kent F. SCHULL, *Binghamton University*
Assoc.Prof. Nabil AL-TIKRITI, *University of Mary Washington*
Doç.Dr. Haydar YALÇIN, *Ege Üniversitesi*

Yayın Türü / Publication Type

Hakemli Süreli Yayın / Peer-reviewed Periodicals

Yazışma Adresi / Corresponding Address

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Balatçık-Çiğli/İzmir

Tel: +90(232) 329 35 35-8508

Faks: +90(232) 329 35 19

e-posta: ikccihannuma@gmail.com

Web: <http://dergipark.gov.tr/cihannuma>

Basımevi / Publishing House

Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri 87 sk. No:4/A Bornova/İzmir

Basım Tarihi / Publication Date

Temmuz / July 2021

Cibanniüma yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir / *Cibanniüma* is a peer-reviewed journal published twice a year

Yazıların yayın hakkı İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'ne aittir / © İzmir Katip Celebi University
Yazıların bilimsel ve etik sorumlulukları yazarlara aittir / Scientific and ethical responsibilities of the articles belong to authors

Tarandığımız ve Dizinlendiğimiz İndeksler / Abstracted and Indexed in:

Ulakbim TR Dizin, European Reference Index for the Humanities (ErihPlus), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Directory of Open Access Journal (DOAJ), Biefeld Academic Search Engine (BASE), Open Academic Journal Index (OAJI)

Cibanniüma
TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof.Dr. Muhsin AKBAŞ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Kemal BEYDİLLİ	<i>29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ömür CEYLAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mevlüt ÇELEBİ	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Şenol ÇELİK	<i>Balıkesir Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Şaban DOĞAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mehmet ERSAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ersin GÜLSOY	<i>Uludağ Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. İlhan KAYAN	<i>Ege Üniversitesi (Emekli), Türkiye</i>
Prof.Dr. Leandro Rodriguez MEDINA	<i>Universidad de las Américas Puebla, Meksika</i>
Prof.Dr. Ertuğ ÖNER	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Yahya Kemal TAŞTAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Abdullah TEMİZKAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Anıl YILMAZ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Mikail ACIPINAR	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Fatma AKKUŞ YİĞİT	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Assoc.Prof. Maria BARAMOVA	<i>Sofia University, Bulgaristan</i>
Doç.Dr. Nejdet BİLGİ	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCÜGİL	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Cengiz ÇAKALOĞLU	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Muhammet ERTOY	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Can NACAR	<i>Koç Üniversitesi, Türkiye</i>
Assoc.Prof. Shelley Elizabeth ROSE	<i>Cleveland State University, ABD</i>
Assist.Prof. David GUTMAN	<i>Manhattanville College, ABD</i>
Dr. Kalliopi AMYGDALOU	<i>ELLAMEP, Hellenic Foundation for European & Foreign Policy, Yunanistan</i>
Dr. İlker KÜLBİLGE	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Dr. Marinos SARIYANNIS	<i>FORTH, Institute for Mediterranean Studies, Yunanistan</i>

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Cilt / Volume: VII

Sayı / Issue: 1

Temmuz / July 2021

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu

Orta çağ Avrupa'sında Çizilen Dünya Haritalarında Ye'cûc ve Me'cûc
(Gog ve Magog) Halkının/Ülkesinin Tasviri / The Description of the
Folk/Territory of Gog and Magog (Ye'cûc and Me'cûc) in the World
Maps Drawned in the Medieaval Europe 1

Alaattin Dolu

Bilâd-ı Şam'da Deprem: Kudüs 30 Ekim 1759, Saat 03.45 / Earthquake
in Syria: Jerusalem, October 30, 1759, 03:45 AM 45

Mehmet Korkmaz

Geç Dönem Osmanlı Bahriyesinde İstihdam Edilen Gayrimüslimler
Hakkında Bazı Tespitler (1850-1918) / Some Findings about Non-Muslims
Employed in the Late Ottoman Navy (1850-1918) 67

Mustafa Malhut

Odyan Efendi ve Gizli Görevi: Midhat Paşa'nın Talimatıyla Kanun-i Esasi ve
İstanbul Konferansı İçin Paris ve Londra'da Destek Arayışı / Odian Efendi
and his Secret Mission: Seeking Support in Paris and London for Kanun-i
Esasi and Istanbul Conference by the Directive of Mithat Pasha 99

Güllü Yıldız

II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda Şii Kimliği ve Hüseyiniye İnşa
Girişimi / The Shi'i Identity and an Attempt to Construct Hösayniya
in Istanbul during Abdulhamid II Era 131

Murat Alanoğlu

Zaza Tarihi Nasıl Yazılabilir? Tarih yazım ve Kaynaklar Üzerine Bir
Yöntem Denemesi / How to Write History of Zaza? An Attempt
on Historiography and Sources 149

Gürol Pehlivan

Besim Atalay'ın *Türk Büyükleri veya Türk Adları* İsimli Eserinin Soyadı
Kanunu Uygulamasındaki Rolü / The Role of Besim Atalay's Work
Turkish Elders or Turkish Surnames in the Surname Law Practices 183

YAYIN TANITIMI / BOOK REVIEWS

Gökhan Kağmıcı

Marc Van De Mieroop, *Philosophy Before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia*, Princeton: Princeton University Press, 2016, 297 sayfa, ISBN: 978-0-691-17635-2 203

İsmail Aka

Hedi Seyyid Hüseyinzâde, *Tarih-i Ferâmûşşode-İran der Devre-i Sultan Yakub-i Akkoyunlu (Unutulan Tarih-i Akkoyunlu Sultan Yakub Devrinde İran)*, Tahran 1394 h.ş., İntişârât-ı Neşr-i Tarih-i İran, 406 s., ISBN 987-964-6082-42-7 214

Özgür Polat

Veliki osječki most: povijesni dossier i suvremena interpretacija = The great Osijek bridge: historical dossier and contemporary interpretation, Ed. Andrija Mutnjaković, Zagreb - Osijek: Croatian Academy of Sciences and Arts, Institute for Scientific and Artistic Work in Osijek, 2014, 165 shf., ISBN: 978-953-154-272-2 221

ORTA ÇAĞ AVRUPA'SINDA ÇİZİLEN DÜNYA HARİTALARINDA YE'CÛC VE ME'CÛC (GOG VE MAGOG) HALKININ/ÜLKESİNİN TASVİRİ

Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu*

Öz

Orta Çağ Avrupa'sında çizilen dünya haritalarının genel ismi mappamundi'dir. Mappamundi haritalarının en yaygın türü, kökeni antik Yunan'a dayanan T-O haritalarıdır. Mappamundiler, Orta Çağ dünyasının hem coğrafi hem de dini bilgilerinin tasvir edildikleri bir sahnedir. Dünya haritalarındaki dini betimlemeler arasında zaman zaman Ye'cûc ve Me'cûc ve Büyük İskender'in seddi göze çarpar. Apokaliptik bir halk olarak tahayyül edilen Ye'cûc ve Me'cûc, haritalarda meskûn dünyanın uzak köşelerinde genellikle bir ada ya da yarımada şeklinde kapalı bir alanda tasvir edilmiştir. Orta Çağ Avrupa'sında çizilen dünya haritalarında Ye'cûc ve Me'cûc, bir bölge ya da halk olarak geçse de genellikle herhangi bir milletle ya da dini grupla özdeşleştirilmemiştir. Ancak 13. yüzyılla birlikte Moğolların Avrupa'yı tehdit etmesi Ye'cûc ve Me'cûc ile Moğolların arasında bir bağ kurulmasına sebep olmuştur. Böylece 1200'lü yıllardan itibaren haritalarda Ye'cûc ve Me'cûc bir kimlik bulmuştur. İngiliz tarihçi ve kartograf Matthew Paris'in eserinde ve haritasında, Vesconte Haritası'nda, Katalan Atlası'nda ve Waldseemüller Haritası'nda Ye'cûc ve Me'cûc Moğollarla özdeşleştirilmiştir. Ebstorf ve Hereford dünya haritalarında Ye'cûc ve Me'cûc ile Türkler arasında bir bağ kurulmuştur. 15. yüzyılda çizilen dünya haritalarında Ye'cûc ve Me'cûc çoğunlukla Yahudiler olarak tanımlanmıştır. Borgia, Bianco, Andreas Walsperger, Ceneviz, Batlamyus/Zeit ve Rüst/Sporer haritalarında Ye'cûc ve Me'cûc Kayıp On Kabile ya da Yahudi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada mezkûr haritalardaki Ye'cûc ve Me'cûc tasvirleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ye'cûc ve Me'cûc, Mappamundi, Moğollar, Yahudiler, Türkler

The Description of the Folk/Territory of Gog and Magog (Ye'cûc and Me'cûc) in the World Maps Drawned in the Medieval Europe

* Dr., *Serbest Araştırmacı*, Trabzon/Türkiye, zeynepinaliyazicioglu@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-6993-5512

Abstract

The general name of the world maps drawn in Medieval Europe is mappamundi. The most common type of mappamundi maps are T-O maps that date back to ancient Greece. The Mappamundi is a scene where both geographical and religious knowledge of the medieval world are depicted. From time to time, among the divine depictions on world maps, Gog Magog and the wall of Alexander the Great stand out. Envisioned as an apocalyptic people, the Gog-and-Magog is depicted on maps in a closed area in the distant corners of the inhabited world, usually in the form of an island or a peninsula. Although the Gog-and-Magog is mentioned as a region or a people in the world maps drawn in the Middle Ages Europe, it is generally not identified with any nation or religious group. However, the threat of the Mongols to Europe in the 13th century caused a connection between the Gog-and-Magog and Mongols. Thus, it has found a Gog-and-Magog on maps since the 1200s. The Gog-and-Magog appears British historian and cartographer Matthew Paris' work and map, the Vesconte Map, the Catalan Atlas and the Waldseemüller Map and has been usually linked to Mongolians. In Ebstorf and Hereford world maps, a connection is established between the Gog-and-Magog and Turks. In the world maps drawn in the 15th century, the Gog-and-Magog was mostly defined as Jews. In Borgia, Bianco, Andreas Walsperger, Genoese, Ptolemy/Zeit and Rüst/Spörer maps, the Gog-and-Magog appears as the Lost Ten Tribes or Jews. In this study, the depictions of the Gog-and-Magog in the aforementioned maps are examined.

Key Words: Gog and Magog, Mappamundi, Mongols, Jews, Turks

Giriş

Orta Çağ Avrupa'sında çizilen dünya haritaları hem bilinen dünyanın fiziki coğrafyasının hem de kutsal metinlerde ve klasik kaynaklarda geçen dini ve dünyevi hikâyelerin, efsanelerin ve tarihi olayların anlatıldığı bir sahne olarak tasavvur edilmiştir. Dünyanın yaratılışı, cennet, Âdem ve Havva (yasak meyve ve yılan), Hz. İsa gibi figürler Orta Çağ Avrupa'sında çizilen dünya haritalarında ön plana çıkan dini betimlemelerdir. Üç semitik dinin kutsal kitaplarında yer alan Ye'cûc ve Me'cûc (Gog ve Magog) kıssası da Orta Çağ'da Hristiyan kartografların haritalarında zaman zaman bir halk ya da bölge olarak tasvir edilmiştir. Hristiyan inancına göre ahir zamanda, kapatıldığı yerden çıkacak olan Ye'cûc ve Me'cûc halkı gerçek inananların sonunu getirecektir. Kökeni kutsal metinlere dayanan bu efsanenin Avrupa'da 7. yüzyıldan beri *Yeni Abih'in Vahiy (Revelation)* kitabının içinde resmedildiği bilinmektedir. Ancak bu resimlerden 9. yüzyılın başlarında çizilenler parçalar halinde günümüze ulaşmıştır.¹ Orta Çağ'da Ye'cûc ve Me'cûc kavminin kimliği ve ana yurdu meselesi Müslüman müverrihler ve coğrafyacılar için de merak konusu

¹ Chet van Duzer, Ilya Dines, *Apocalyptic Cartography: Thematic Maps and the End of the World in a Fifteenth-Century Manuscript*, Leiden 2016, s. 129 vd.

olmuştur. İslam dünyasında yazılan tarih, tefsir ve hadis kitaplarının bazılarında betimlenen Ye'cüc ve Me'cüc halkı, Doğu'ya özgü fiziksel özelliklerinden dolayı İslamiyet'in ilk yüzyıllarında Türklerle özdeşleştirilmiştir. Ancak 11. yüzyıl itibariyle Türklerin, Hristiyan saldırılarına karşı İslam dünyasının hamiliğini yapması, Ye'cüc ve Me'cüc ile Türklerin bağlantılı olduğu yönündeki görüşü zayıflatmıştır. 13. yüzyılda Moğolların İslam coğrafyasını tehdit etmesi karşısında Müslüman alimler Ye'cüc ve Me'cüc ile Moğolları bağdaştırmıştır.² Müslüman müelliflerin ve coğrafyacıların Ye'cüc ve Me'cüc'ü önce Türklerle, sonrasında Moğollarla ilişkilendirmesine benzer olarak Hristiyan kartograflar da mezkûr halkı, Orta Çağ'da Türkler ve Moğollarla özdeşleştirmiştir. Batı Avrupa'da 15. yüzyılda çizilen dünya haritalarında Türkler ve Moğollardan sonra Ye'cüc ve Me'cüc, antisemitizmden dolayı en fazla Yahudilerle ilişkilendirilmiştir.

Orta Çağ Avrupası'nda çizilen dünya haritalarında Ye'cüc ve Me'cüc halkı/ülkesi genellikle Büyük İskender seddi ile resmedilmiştir. Ye'cüc ve Me'cüc ile Büyük İskender seddi yazılı kaynaklarda MS 1. yüzyıldan itibaren zaman zaman birlikte zikredilmiştir. İki farklı efsanenin birleşmesinde Makedonya kralı İskender'in MÖ 4. yüzyılda Doğu'ya askeri seferler düzenlemesi ve Pers Kralı III. Darius (MÖ 381-330)'u yenilgiye uğratarak Kutsal Toprakları ve Mısır'ı ele geçirmesi etkili olmuştur. Büyük İskender'in Mısır'dan sonra Orta Asya ve Hindistan'a başarılı seferler düzenlemesi onun, erken Orta Çağ'da apokaliptik bir halk olarak tahayyül edilen Ye'cüc ve Me'cüc'ü dağlar arasında hapsedtiğine dair efsanenin yayılmasına sebep olmuştur.³ Bu çalışma Orta Çağ Avrupası'nı tehdit eden güçlere yönelik apokaliptik bir halk olarak tahayyül edilen Ye'cüc ve Me'cüc'un etnik ve dini kimliğinin tarihsel süreçte dönemin siyasi atmosferine uygun olarak dünya haritalarına yansıyan değişimini göstermeyi amaçlamaktadır. Belirtilen amaç doğrultusunda çalışma, haritalarda Ye'cüc ve Me'cüc'un Türk, Moğol ve Yahudi kimliğiyle özdeşleştirilmesine odaklanmaktadır.

Tarih araştırmaları içinde pek çok yazılı ve görsel kaynak arasında haritaların önemli bir yeri vardır. Tarihçiler için haritalar sadece bir bölgenin yerini ve topografyasını gösteren veriler içermez aynı zamanda çizildiği dönemin ve bölgenin sosyal ve kültürel değerlerini yansıtır. Hatta haritalar, çizildiği dönemin teknolojik gelişmişliğini, zihin dünyasını ve dünya algısını ortaya koyar. İngiliz coğrafyacı Harley'e göre "*bilginin bir formu olarak eski haritalar insan eylemlerinin en büyük entelektüel eserleridir...Eski haritalar kartograflar vasıtasıyla dünyanın yorumlanmasıdır... Haritalar, - tüm diğer yazılı dokümanlar gibi- dünyayı; güç, kültürel teamüller, tercihler ve öncelikler ilişkisi açısından yeniden tasvir eder.*"⁴ Orta Çağ'da çizilen dünya haritaları gerçekçi olmaktan uzaksa da kartografların zihin dünyasını ya da hitap ettiği kesimin beklentisini göstermesi açısından araştırmacılara çağın panoramasını sunmaktadır. Orta Çağ

² İlyas Çelebi, "Ye'cüc ve Me'cüc", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, s. 374.

³ Jona Lendering, *Büyük İskender*, (Çev. Burak Sengir), İstanbul 2018, s.48 vd.

⁴ John Brian Harley, *The New Nature of Maps: Essays in the History of Cartography*, Ed. P. Laxton, giriş yazısı J.H. Andrews, Baltimore, London 2002, s. 35 vd.

Avrupa'sında çizilen haritalar farklı türlerden oluşmaktadır. En yaygın türler arasında dünya haritaları (*mappaemundi*), portolan haritaları, bölgesel ve yerel haritalar ve son olarak çok az miktarda dini haritalar yer alır. Tüm bu çizimler farklı geleneklerle çeşitli amaçlar için üretilmiştir.⁵ Bu çalışmada sadece Orta Çağ Avrupa'sında çizilen dünya haritaları kaynak olarak kullanılmıştır. Dünya haritalarında özel isimler, betimlemeler, efsaneler, kehanetler veya tarihi hikayeler genellikle Latince yazılmıştır. Latince yazılan haritaların çağdaş Avrupa dillerindeki edisyon baskıları veya tercümelemleri çalışmanın dayandığı temel kaynaklardır. Dünya haritaları ve türleri hakkında genel hatlarıyla malumat verilerek konuya giriş yapılmıştır. Sonrasında Orta Çağ Avrupa literatüründe Ye'cûc ve Me'cûc'le ilgili kıssa ve kehanetlerin kaynakları ele alınmıştır. Batı yazınında mezkûr kıssaya dair oldukça hacimli bir literatür olması sebebiyle burada özellikle Orta Çağ Avrupa'sında çizilen dünya haritalarına kaynaklık eden kutsal metinler ve klasik eserler hakkında literatür tanıtımı yapılarak konu kısıtlanmıştır. Son olarak Orta Çağ Avrupa'sında çizilen dünya haritalarında Ye'cûc ve Me'cûc tasvirleri Türk, Moğol ve Yahudi başlıkları altında örneklerle incelenmiştir.

Orta Çağ Dünya Haritalarının Genel Özellikleri

Orta Çağ Avrupa'sında çizilen dünya haritalarının genel ismi *mappamundi*'dir. Mappamundi (çoğulu *mappaemundi*) terimi, Latince *mappa* (masa örtüsü ya da peçete) ve *mundus* (dünya) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelir. Terim, dünyanın düz bir zeminde tasvir edilmesi anlamında kullanılır. Çoğu el çizimi olmak üzere 8. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar 1100 civarında dünya haritası günümüze ulaşmıştır.⁶ Mevcut 1100 haritanın yaklaşık 900 adedi el yazması kitapların içerisinde yer almaktadır. Kitaplardaki dünya haritalarının, eseri yazan kişi ya da kişiler tarafından çizildiği tahmin edilmektedir. Bu minvalde el yazması eserlerin içerisindeki dünya haritalarının uzman kartograflar tarafından çizilmemesi, zaman zaman onların, grafik ya da şema olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Geç Orta Çağ'da el yazması eserlerden bağımsız belgeler olarak tasarlanıp çizilen oldukça büyük ve detaylı dünya haritalarının sayısında artış yaşanmıştır. Özellikle 13. yüzyıldan itibaren çizilen dünya haritalarının, meskûn yeryüzüne ait bilgiler veren uzun metinler içermesi mappamundileri önemli birer tarihi kaynak olarak literatüre kazandırmıştır.⁷

⁵ P.D.A. Harvey, "Medieval Maps: An Introduction", *The History of Cartography, Vol. 1, Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, Ed. J.B. Harley, D. Woodward, Chicago, London 1987, s. 283, 285.

⁶ David Woodward, "Reality, Symbolism, Time, and Space in Medieval World Maps", *Annals of the Association of American Geographers*, 75/4 (1985), s. 510; David Woodward, "Medieval Mappaemundi?", *The History of Cartography, Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, ed. J.B. Harley, D. Woodward, Chicago 1987, s. 287; Anna-Dorothee von den Brincken, "Mappamundi", *Trade, Travel and Exploration in the Middle Ages: An Encyclopedia*, ed. J. Block Friedman, K. Mossler, New York 2000, s. 363.

⁷ Woodward, "Medieval Mappaemundi", s. 286.

Orta Çağ'da dünyayı resmeden haritacıların çoğunun önünde örnek alabilecekleri bir model yoktu. Yazılı metinlerden yola çıkarak dünyayı resmeden kartograflar yaşadıkları döneme ve bölgeye göre farklı türlerdeki haritaların gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Araştırmacılar, en genel hatlarıyla Orta Çağ'da çizilen dünya haritalarını şekillerine göre dört ana kategoride sınıflandırmışlardır: 1) Üç bölümden oluşan T-O haritaları⁸ [Şekil 1 (a)], 2) Bölgesel haritalar [Şekil 1 (b)], 3) Dört bölümden oluşan dünya haritaları [Şekil 2 (a)], 4) Transisyonal haritalar [Şekil 2 (b)].⁹

T-O haritalarında meskûn dünya "O" şeklinde gösterilir ve içerisine "T" harfi çizilerek dünya üç kısma ayrılır. Dünyayı üç bölgeye ayıran "T" harfi, üç suyu simgeler: Nil Nehri, Afrika ile Asya'yı birbirinden ayırır. Don Nehri (Tanais), Avrupa'yı Asya'dan ayırır. Son olarak Akdeniz (Mediterranean Sea) Avrupa ve Afrika arasındaki sınırı gösterir. T-O haritalarında dünyanın çevresini Okyanus Nehri'nin sardığı tahayyül edilir. Üç bölümden oluşan T-O haritalarında Doğu, bugünkü anlamda Kuzey'dedir. Güneşin, yani ışığın ilk görüldüğü yer yukarısı Kuzey olarak düşünüldüğü için Asya kıtası haritaların üst kısmına konumlandırılmıştır.¹⁰

T-O haritasının tarihi kökeni klasik Yunan geleneğine dayanmaktadır. İlk T-O haritalarının Sallust'un *De Bello Jurgurthino* adlı eserine dayandığı tahmin

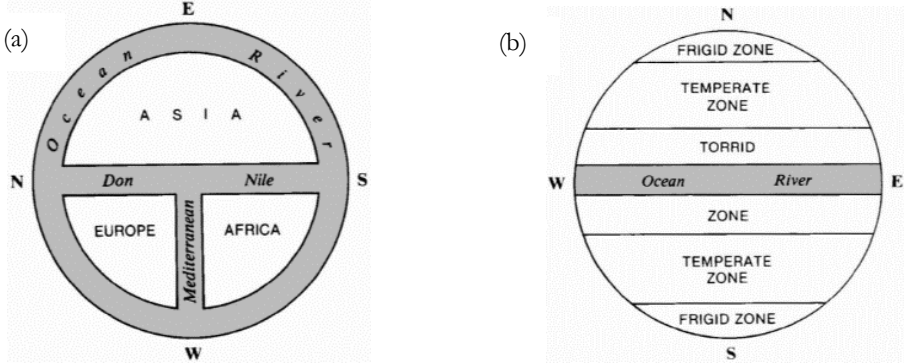
⁸ 13. yüzyıla kadar T-O haritalarında Batı, Eski Dünya'yı Akdeniz merkezli tasvir etmiştir. Haçlı Seferleri ile Doğu (Orient), Latin dünyanın odağında yükselmeye başlamış ve Kudüs, dünya haritalarının merkezine yerleşmiştir. Haçlı Seferleri'nden önce Avrupa'dan Uzak Doğu'ya seyahat ise çok nadir gerçekleşmiştir. Bölgeyle ticaret yapan Latin kökenli ipek tüccarlarının sayısı çok azdır. Kısaca 1200'lü yıllara kadar Avrupa'da Uzakdoğu bilgisi yalnızca kitaplardan elde ediliyordu. Ancak 12. yüzyılda Haçlı Seferleri'nin başlaması ve 13. yüzyılda Avrupa'da Moğolların görülmesi haritacılıkta yeni bir dönemi başlatmıştır. Anna-Dorothee von den Brincken, "Herausragende Plätze der antiken Geshichte im Bild der mittelalterlichen Ökumene-Karte (9. bis beginnendes 14. Jahrhundert)", *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, ed. Thomas Szabó, Göttingen 2008, s. 655. Anna-Dorothee von den Brincken, "Das geographische Weltbild um 1300", *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, yay. haz. Thomas Szabó, Göttingen 2008, s. 325.

⁹ Woodward, "Reality, Symbolism, Time, and Space in Medieval World Maps", s. 511; Evelyn Edson, *Mapping Time and Space: How Medieval Mapmakers Viewed Their World*, London 1997, s. 2.

¹⁰ Woodward, "Reality, Symbolism, Time, and Space in Medieval World Maps", s. 511; Evelyn Edson, *The World Map, 1300-1492: The Persistence of Tradition and Transformation*, Baltimore 2007, s. 14; Michael Oberweis, "Die Darstellung Europas auf mittelalterlichen Weltkarten", *Europas Grenzen*, ed. S. Pentz, Ingbert 2006, s. 70; Anna-Dorothee von den Brincken, "Mappa mundi und Chronographia: Studien zur imago mundi des abendländischen Mittelalters", *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, yay. haz. Thomas Szabó, Göttingen 2008, s. 29; Edson, *Mapping Time and Space*, s. 2 vd; Marcia Kupfer, "Mappaemundi: Image, Artefact, Social Practice", *The Hereford World Map: Medieval World Maps and Their Context*, ed. P.D.A. Harvey, London 2006, s. 255; Bernd Schneidmüller, "Die mittelalterlichen Destillationen Europas aus der Welt", *Europa in der Welt des Mittelalters*, ed. Tillmann Lohse, Benjamin Scheller, Berlin, Boston 2014, s. 13; Naomi Reed Kline, *Maps of Medieval Thought: The Hereford Paradigm*, Woodbridge 2012, s. 13; Ingrid Baumgärtner, "Weltbild und Empirie: Die Erweiterung des kartographischen Weltbilds durch die Asienreisen des späten Mittelalters", *Geschichte und historisches Lernen: Jochen Hubn zum 65. Geburtstag*, Ed. Gerhard Henke-Bockschatz, Kassel 1995, s. 18.

edilmektedir. T-O haritalarının yapısı *Kitab-ı Mukaddes*'te geçen yaratılış hikâyesine de uymaktadır. *Kitab-ı Mukaddes*'e göre Sem, Asya'ya; Ham, Afrika'ya ve Yâfet, Avrupa'ya olmak üzere Nuh peygamberin üç oğlu, üç ayrı kıtaya yerleşir. Böylece Orta Çağ boyunca haritaların bir kısmında kıtalar, Nuh peygamberin oğullarının ismiyle de anılmıştır.¹¹

İkinci tür bölgesel haritalarda küre şeklindeki dünyanın bir yüzü gösterilmektedir. Bu tür haritalarda yatay olarak bölünmüş beş bölge vardır: Kutuplarda iki soğuk bölge, sonrasında iki ılıman bölge ve ekvatorunda bir sıcak bölge yer alır. Sıcak bölgenin ortasından Okyanus Nehri geçer. İklim kuşaklarından sadece ılıman bölgede insanların yaşadığı düşünülür. İklim şartlarından dolayı soğuk ve sıcak bölgede yaşam olmadığına inanılır. Bu tür haritalar Orta Çağ'da T-O haritaları kadar yaygın değildir. Antik Çağ'dan itibaren çizilen bölgesel haritalarda diğer haritalara göre daha az coğrafi detay verilmiştir ve bu haritalar genellikle doğa bilimcilerinin eserlerinde yer almıştır.¹²

Kaynak: Woodward 1987: 297.

Şekil 1: (a) Üç bölümden oluşan T-O Haritası ve (b) Bölgesel harita

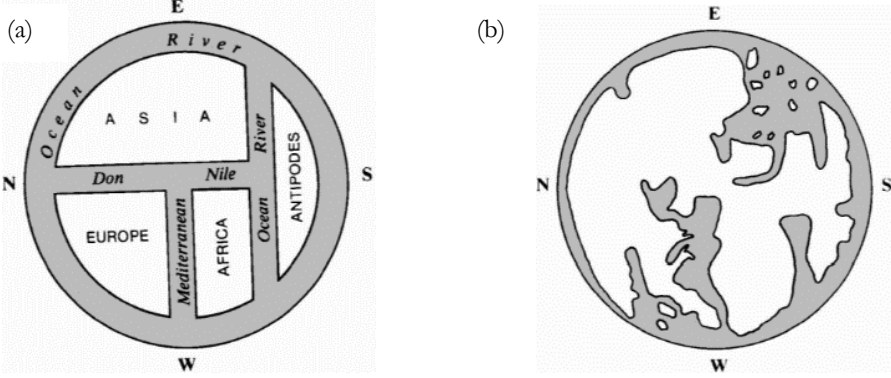
Dört bölümden oluşan haritalar üç bölümden oluşan T-O haritalarına benzemektedir. Üç bölümden oluşan T-O haritalarının antipod kısmı Okyanus Nehri ile ayrılır ve dünya yüzeyi böylece dörde bölünür. Bu tür haritalar sayıca az olmasına rağmen ayırt edici bir özelliğe sahiptir. Dört bölümden oluşan haritaların 8. yüzyılda yazılmış ancak günümüze ulaşmamış Aziz Liébana'lı Beatus'un *Commentary on the Apocalypse of St. John* eserine dayandığı tahmin edilmektedir. Eserde Beatus'un İncil'i vaaz etmek için dünyanın her bölgesine misyoner olarak gittiği ve bu vesileyle dünyayı gezip gördüğü vurgulanmıştır.¹³

¹¹ Bknz. önceki dipnot.

¹² Edson, *The World Map 1300-1492*, s. 14; Brincken, "Mappa mundi und Chronographia", s. 32; Woodward, "Reality, Symbolism, Time, and Space in Medieval World Maps", s. 511; Kupfer, "Mappaemundi: Image, Artefact, Social Practice", s. 254, 255; Baumgärtner, "Weltbild und Empire: Die Erweiterung des kartographischen Weltbilds durch die Asienreisen des späten Mittelalters", s. 20.

¹³ Woodward, "Reality, Symbolism, Time, and Space in Medieval World Maps", s. 511.

Dördüncü bir tür olan, transisyonal haritalar ise genel olarak Orta Çağ ve Rönesans arasındaki geçiş dönemini yani 14. ve 15. yüzyılların karakteristik özelliğini yansıtır. Bu süreçte geleneksel mappamundi değişim yaşamıştır. Rönesans'ın keşifleri, haritalara yansımış ve Akdeniz dünyası transisyonal haritalarda ön plana çıkmıştır.¹⁴

Kaynak: Woodward 1987: 297.

Şekil 2: (a) Dört bölümden oluşan dünya haritaları ve (b) Transisyonal haritalar

Orta Çağ boyunca Avrupa'da çizilen dünya haritalarının çoğu üç bölümden oluşan T-O haritalarıdır. T-O haritalarında dünya algısı, genel olarak onun yuvarlak ya da oval bir düzlemde üç kıtadan oluştuğu şeklindedir. Haritalarda kıtaların büyüklüğü çeşitli şekillerde gösterilirken çoğu kez Asya, en büyük kıta olarak tasvir edilmiştir. Avrupa ve Afrika kıtalarının boyutlarının aynı ve Asya'dan küçük olduğu tahayyül edilmiştir. Antik Çağ'ın Yunan filozofları ve erken dönem kilise babaları dünyanın yuvarlak olduğu bilgisini savunmuşlardır. Ancak dünyanın düz bir disk şeklinde olduğu bilgisini benimseyen Roma harita geleneği Orta Çağ boyunca bu iddiasını mappamundilere yansıtmıştır. 12. ve 13. yüzyıllarda özellikle Batlamyus'un eserinin Latinceye tercümesinden sonra dünyanın yuvarlak olduğu bilgisi Avrupa'da geniş ölçüde yayılmıştır.¹⁵ Ancak Roma geleneğindeki düz dünya algısı ile Yunan geleneğindeki küresel dünya algısı, geç Orta Çağ boyunca Avrupa'da çizilen dünya haritalarına birlikte yansımış ve bu durum zaman zaman karışıklıklara neden olmuştur. Roma ve Yunan haritaları arasındaki bir diğer ayırt edici özellik ise, Romalıların askeri ve ticari amaçla yolları gösteren pratikte kullanmaya dönük

¹⁴ Woodward, "Reality, Symbolism, Time, and Space in Medieval World Maps", s. 512.

¹⁵ Kline, *Maps of Medieval Thought: The Hereford Paradigm*, s. 10; Anna-Dorothee von den Brincken, "Weltbild der lateinischen Universalhistoriker und -kartographen", *Studien zur Universalhistorie des Mittelalters*, yay. haz. Thomas Szabó, Göttingen 2008, s. 262; John Kirtland Wright, *The Geographical Lore of the Time of the Crusades: A Study in the History of Medieval Science and Tradition in Western Europe*, New York 1925, s. 53, 71.

haritalar çizmelerine karşın antik Yunanların teorik ve bilimsel haritacılığın temellerini atmış olmalarıdır.¹⁶

Antik Çağ'dan Rönesans'a Orta Çağ Avrupa'sında çizilen haritaların gelişiminde Yunan ve Roma kartografik gelenekleri birlikte etkin olmuştur. Woodward, Avrupa haritacılığının gelişimini dört döneme ayırmıştır: Birincisi Macrobius (395-436), Orosius (383-417) ve Sevilleli Isidore (560-636)'nin coğrafya eserlerini yazdıkları 5. yüzyıldan 7. yüzyılın sonuna kadarki zaman dilimini kapsar. Mezkûr müelliflerin eserleri Rönesans'a kadar kartografların kullandığı önemli başvuru kaynaklardır. İkinci dönem 8. yüzyılın ilk çeyreğinden 12. yüzyılın başına kadar olan Karolenj Rönesansı'dır. Karolenj Rönesansı zamanında katedral ve manastırlarda eğitim gören öğrenciler için kitap ve bilimsel materyal üretimi hızlandırılmıştır. Avrupa'da bilim dünyasında yaşanan canlılık haritalara da yansımıştır. Üçüncü dönem 12. yüzyılın başından 13. yüzyılın sonuna kadarki süreci kapsar. İki yüzyıl boyunca çok sayıda Arapça ve Grekçe klasik eser Avrupa dillerine tercüme edilmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi Batlamyus'un *Almagest*'inin Latinceye tercümesi de bu döneme tesadüf eder. Zikredilen eser Avrupa haritacılığının gelişiminde önemli bir dönüm noktasıdır. Dördüncü dönem 14. yüzyılın başından 15. yüzyılın ortasına kadar sürer. Orta Çağ ile Rönesans arasındaki geçiş evresi olarak her iki dönemin karakteristik özelliklerini yansıtır. Bu dönemin haritaları tarih, coğrafya, botanik, zooloji, etnoloji ve teoloji bilgisini birleştirerek tek bir harita içinde sunar.¹⁷

8

Avrupa'da Orta Çağ boyunca çizilen dünya haritalarının kaynaklarının büyük bir kısmını yazılı eserler oluşturmuştur. Kartografların dünya haritalarını betimlerken kullandıkları en önemli kaynak *Kitab-ı Mukaddes*'tir. *Kitab-ı Mukaddes*'in *Yaratılış* (*Genesis*) bölümündeki dünyanın yaratılış kıssası ve cennete dair ayrıntılar kartograflara ilham kaynağı olmuştur. Rönesans'a kadar çizilen dünya haritalarında Hristiyan düşüncesi ve öğeleri daima ön plana çıkarılmıştır. Bunun sebebi *Kitab-ı Mukaddes*'in doğruluğuna olan inancın, Hristiyanların dünya algısını etkilemesidir. Onun dünyaya dair verdiği bilgilere bakıldığında fiziksel coğrafya konusunda müphem olduğu görülür. Dini açıdan önemli yerler mappamundilerde ön planda tutularak dünya haritaları hristiyanlaştırılmıştır. Örneğin Asya'nın kuzey ve doğusunun büyük kısmı bilgi eksikliğinden dolayı sadeleştirilirken; Orta Doğu'da küçük bir bölge olan Kutsal Topraklar pek çok dini olayın geçtiği ve kutsal mekânın bulunduğu bir alan olmasından dolayı haritalarda genişletilerek detaylandırılmıştır.¹⁸

¹⁶ von den Brincken, "Mappamundi", s. 363, 364; G.R. Crone, *Maps and Their Makers: An Introduction to the History of Cartography*, London 1953, s. 25; Edson, *The World Map 1300-1492*, s. 11.

¹⁷ Woodward, "Medieval Mappaemundi", s. 299; Edson, *The World Map 1300-1492*, s. 11; Murat Serdar, "Orta Çağ'da Doğu Biliminin Batı'ya Yansıması", *Muhafazakâr Düşünce: Doğu'nun Hikmeti*, 12/43 (2015), s. 113vd.

¹⁸ von den Brincken, "Mappamundi", s. 363; Wright, *The Geographical Lore of the Time of the Crusades*, s. 45; David Woodward, "Reality, Symbolism, Time, and Space in Medieval World Maps", s. 514;

Mappamundilerin çiziminde kullanılan bir diğer yazılı kaynak türü Yunan klasikleridir. Yukarıda belirtildiği üzere dünyanın yuvarlak olduğu bilgisi Batı'ya antik Yunan yazarlarının eserleri aracılığıyla ulaşmıştır. Pisagor (MÖ. 6. yüzyılın sonu) ve Parmenides (MÖ. 5. yüzyıl) dünyanın yuvarlak olduğunu yazan ilk Antik Çağ filozoflarıdır. Daha sonra bu görüşü Platon (Eflatun), Eratosthenes ve Batlamyus savunmuştur. İlk kez Malloslu Krates (MÖ. 2. yüzyıl) aracılığıyla bu bilgi Batı'ya aktarılmıştır. Antik Yunan klasiklerindeki coğrafya bilgileri 5. yüzyıldan itibaren Martianus Capella ve Macrobius'un metinleriyle Latin dünyasına geçmiştir. 5. yüzyılla birlikte dünya hakkında *Kitab-ı Mukaddes*'teki bilgiler klasik kaynakların verdiği bilgiler ışığında yeniden yorumlanmıştır. Hristiyan öğretilerinin Yunan klasikleriyle birleşmesinin etkisi Orta Çağ'da ilahiyatçıların temel meselelerinden biri olmuştur. Haritacılıkta Hristiyan düşüncesini ve klasik kaynaklardaki bilgileri kaynaştıran en önemli isim Sevilleli Isidore'dir.¹⁹

Mappamundilerin çiziminde antik kaynakların dışında çağdaş eserlere de başvurulmuştur. Dönemin ansiklopedileri ve coğrafya eserleri kartografların kaynakları arasındadır. Aristoteles'in ve Plinius'un doğa tarihi, gök bilimi ve coğrafyayla ilgili eserleri, Orosius ve Solinus'un yazmaları, Sevilleli Isidore'nin *Etimoloji*'si en fazla kullanılan kaynaklardır. Dionysius Periegetes (2. ya da 3. yüzyıl)'in meskûn dünya betimlemesi, Aethicus Ister (7. ve 8. yüzyıllar)'in *Kozmografi*'sı, Ravennalı ismi bilinmeyen bir rahibin beş kitaptan oluşan dünya betimlemesi mappamundilere kaynaklık eden coğrafya eserleri arasında sıralanır.²⁰ Haritaların çiziminde kullanılan bir kaynak türü de seyahatnamelerdir. En fazla başvurulan seyahatçı Willhelm Rubruck (1253-1255) Plano Carpini (1185-1252), Marco Polo (1254-1324), Monte Corvino (1247-1328) ve Sir John Mandeville (1300-1371)'dir.²¹

Orta Çağ Avrupa'sında çizilen haritaların dili genellikle Latince'dir. Ebstorf haritası Latince hazırlanmakla birlikte haritada gösterilen bazı yer isimleri Almanca'dır. Benzer şekilde Hereford haritasında bir kısım şehir ve bölge ismi İngilizce yazılmıştır. Ayrıca haritanın kenarındaki beş efsane eski Fransızca kaleme alınmıştır. Geç Orta Çağa ait Hans Rüst'ün haritası Yeni Çağ Almancasıyla yazılmıştır.²² Mappamundilerin çoğu oldukça büyük haritalardır ve bu sayede

Edson, *Mapping Time and Space*, s. 9; Felicitas Schmieder, "Nachdenken auf der Karte: *Mappae Mundi* als Spiegel spätmittelalterlichen Weltwissens", *Periplus 2013: Jahrbuch für ausereuropäische Geschichte*, Ed. Helmut Bley, Berlin 2013, s. 238; Richard Uhdén, "Zur Herkunft und Systematik der mittelalterlichen Weltkarten", *Geographische Zeitschrift*, 37/6 (1931), s. 22; Edson, *The World Map 1300-1492*, s. 15.

¹⁹ Brincken, "Mappamundi", s. 364, 365; Wright, *The Geographical Lore of the Time of the Crusades*, s. 47; Woodward, "Reality, Symbolism, Time, and Space in Medieval World Maps", s. 514; Edson, *Mapping Time and Space*, s. 9; Uhdén, "Zur Herkunft und Systematik der mittelalterlichen Weltkarten", s. 23.

²⁰ Wright, *The Geographical Lore of the Time of the Crusades*, s. 47, 48.

²¹ Schmieder, "Nachdenken auf der Karte", s. 237.

²² Uhdén, "Zur Herkunft und Systematik der mittelalterlichen Weltkarten", s. 323.

detaylı bilgiler verebilmektedirler. Ancak büyük ebatları dolayısıyla korunmaları ve günümüze ulaşmaları oldukça zor olmuştur. Haritaların çoğu, yangınlar, su baskınları, savaşlar ve dini çatışmalar gibi nedenlerle tahrip olmuş ve parçalar halinde ya da taklitleri çizilerek günümüze ulaşmıştır.²³

Tarihçi Morse'a göre mappamundiler çizildikleri dönemin dünya algısını tam olarak vermezler, sadece kartografların elindeki teknik imkanların izin verdiği ölçüde dünyayı tasvir ederler. Diğer tarihi metinler ve eserler gibi Orta Çağ haritaları, onları üreten dönemin kültürüyle yakın bir ilişki içerisindedir. Bu nedenle ona göre, Orta Çağ dünya haritalarına belirli bir zamana ve mekâna bağlı retorikle yapılandırılmış belgeler olarak yaklaşılmalıdır.²⁴ Brincken ise Orta Çağ dünya haritalarının ortak amacının belirli yerleri göstermek olmadığını, dünyanın yaratılışından bu yana tarihi sürecini kâğıt üzerine resmetmek olduğunu vurgular. Ona göre Orta Çağ Avrupa'sında çizilen dünya haritalarında coğrafya, ilahi ve insani bilgiler ışığında tarihi olayların tasvir edildiği bir sahne olarak kullanılır.²⁵

Antik ve Orta Çağ Kaynaklarında Ye'cûc ve Me'cûc

Ye'cûc ve Me'cûc kıssası, Yahudi, Hristiyan ve Müslümanların kutsal kitaplarında farklı isimlerle benzer anlatılarla geçmektedir. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Ye'cûc ve Me'cûc, din düşmanı ve kâfir imgeleriyle şeytani bir halk olarak betimlenir. Yahudi inancına göre kıyamete yakın bir zamanda Mesih dünyaya gelerek Süleyman Mabedi'ni yeniden inşa edecek ve Kudüs'ü dünyanın merkezi yapacaktır. Yahudilerin refah döneminde Deccal, etrafında topladığı inançsız bir halk olan Ye'cûc ve Me'cûc ile Kudüs'e saldıracak ve Armageddon'da yapılan savaşta Mesih'e yenilecektir.²⁶

Yahudilerin kutsal kitabı *Tora'nın Yaratılış* kısmında Me'cûc terimi şu şekilde geçer: "*Yafet'in oğulları: Gomer, Magog [Me'cûc], Meday, Yâvan, Tuval, Meşek, Tiras*" (Yaratılış, 10). *Yaratılış*'taki anlatıya göre Me'cûc, Nuh peygamberin oğlu Yafet'in ikinci erkek çocuğudur. Antik Çağ'da Gomer ve Meday arasında yer alan Me'cûc'un yaşadığı bölge, meskûn dünyanın en kuzeyinde düşünülür. Çünkü klasik literatürde Gomer'in, Kimmerlerin atası olarak Karadeniz'in kuzeyinde Don ve Tuna Nehirleri arasında yaşadığına inanılır. Medlerin atalarının Maday olduğu ve onların da bugünkü Azerbaycan topraklarında yaşadığı düşüncesi Antik Çağ'ın klasik kaynaklarında yaygındır. Böylece, her iki halkın arasında Me'cûc'un yaşadığı bölge kuzey olarak tahayyül edilir.²⁷ *Tora'nın Hezekiel* kitabında ise Ye'cûc (Gog) bir

²³ Edson, *The World Map 1300-1492*, s. 15.

²⁴ Victoria Morse, "The Role of Maps in Later Medieval Society: Twelfth to Fourteenth Century", *The History of Cartography, Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, ed. J. B. Harley, D. Woodward, Chicago 1987, s. 26.

²⁵ von den Brincken, "Mappa mundi und Chronographia", s. 18, 35.

²⁶ Mustafa Bıyık, "Hristiyan Teolojisinde Deccal ve Yecûc-Mecûc Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/11 (2007), s. 56.

²⁷ Ed. Emeri van Donzel, Andrea Schmidt, *Gog and Magog in Early Syriac and Islamic Sources: Sallam's Quest for Alexander's Wall*, Leiden, Boston 2009, s. 4.

şahıs, Me'cûc (Magog) ise ülke ismi olarak geçer. *Kitab-ı Mukaddes*'te "İnsanoğlu, yüzünü Magog [Me'cûc] ülkesinden Roş'un, Meşek'in, Tuval'in önderi Gog [Ye'cûc]'a çevir." (Hezekiel 38, 39) ifadesi yer alır. Zikredilen ülke "kuzeyin en uç kısmı" olarak tanımlanır. *Hezekiel*'de ismi geçen Ye'cûc ve Me'cûc'un kimliği anlaşılır değildir. Ancak *Yaratılış*'ta olduğu gibi *Hezekiel*'de de Ye'cûc ve Me'cûc halkı kuzeyde yaşayan düşman bir millet olarak tasavvur edilmiştir.²⁸

Hristiyan literatüründe Ye'cûc ve Me'cûc, *Yeni Ahit*'in *Vahiy* kitabında geçer. *Vahiy*'de *Hezekiel*'deki gibi Ye'cûc, insanlığın son düşmanıdır. "Bin yıl tamamlanınca Şeytan atıldığı zindandan serbest bırakılacak. Yeryüzünün dört bucağındaki ulusları -Gog'la Magog'u [Ye'cûc'le Me'cûc'u]- saptırmak, savaş için bir araya toplamak üzere zindandan çıkacak. Toplananların sayısı, deniz kumu kadar çoktur." (Vahiy, 20). *Yaratılış*'ta Magog (Me'cûc) ismi sadece Nuh peygamberin Yafet'ten olma torunu olarak geçer. Oysa *Hezekiel* ve *Vahiy*'de betimlenen Ye'cûc ve Me'cûc halkı arasında önemli benzerlikler vardır. Orta Çağ teologları tarafından *Yaratılış*'taki Me'cûc (Magog) ile *Hezekiel* ve *Vahiy*'deki Ye'cûc ve Me'cûc (Gog ve Magog) aynı kişi ya da halk olarak düşünülür. Bununla beraber Antik Çağ'dan itibaren Yafet, Avrupa'nın babası olarak tahayyül edilir. Ham, Nuh peygamberin çaresizliğine gülererek hem kötülüğün simgesi hem de Afrika'nın babası olmuştur. Ayrıca Ham, bir taraftan şeytanlaştırılırken diğer taraftan, Babil kulesinin kâfir mimarı Nimrod'un atası olduğu inancıyla ötekileştirilmiştir. Oysa *Hezekiel* ve *Vahiy*'deki Ye'cûc ve Me'cûc'un Avrupa'nın atası olduğuna inanılan Yafet ve soyu ile alakası yoktur. Bu nedenle Orta Çağ teologlarının kabul ettiği şekliyle *Yaratılış*, *Hezekiel* ve *Vahiy*'de geçen Ye'cûc ve Me'cûc halkının aynı olduğu iddiası dönemin tarihsel bilgisiyle çelişmektedir. Bir kısım Orta Çağ yazarı bu çelişkiyi gördüğünden dolayı *Yaratılış*'tan ziyade *Hezekiel* ve *Vahiy*'de geçen Ye'cûc ve Me'cûc betimlemelerinden ilham alarak kıyamet senaryoları yazmıştır.²⁹

Yahudi ve Hristiyan inancında ahir zamanda ortaya çıkarak dünyada karışıklıklara sebep olacak Ye'cûc ve Me'cûc kavmi *Kur'an-ı Kerim*'de *Kehf* ve *Enbiya* sûrelerinde geçer.³⁰ *Kur'an*'da mezkûr hadise şu şekildedir: "İki sed (dağ) arasına vardığı vakit, onların önünde hiç söz anlamayan bir kavim buldular. Dediler ki 'Ey Zülkarneyn! Haberin olsun Ye'cûc ile Me'cûc bu topraklarda fesad çıkarıp duruyorlar; onun için onlarla bizim aramıza bir sed yapman şartıyla sana bir vergi versek olur mu?' Zülkarneyn: 'Rabbimin beni içinde bulundurduğu iktidar daha hayırlıdır; haydin siz bana gücümüzle yardım edin ben de onlarla sizin aramıza sedden daha sağlam bir engel yapayım.'" (Kehf Sûresi 93, 94, 95). Diğer kutsal metinlerde olduğu gibi *Kur'an* da Zülkarneyn seddinin ne

²⁸ van Donzel, Schmidt, *Gog and Magog in Early Syriac and Islamic Sources: Sallam's Quest for Alexander's Wall*, s. 5.

²⁹ Thomas Franke, *Monsters at the End of Time: Gog and Magog and Ethnic Difference in the Catalan Atlas (1375)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), University New Mexico, 2014, s. 1, 2.

³⁰ Yasin Meral, "Ye'cûc ve Me'cûc Kelimelerinin Etimolojisine Dair", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 59/2 (2018), s. 161.

zaman ve nerede yapıldığı konusu müphemdir.³¹ Çok sayıda müfessir Zülkarneyn seddinin Türklere karşı Orta Asya'da ya da Kafkasya'da yapıldığı konusunda hemfikirler.³²

Ye'cûc ve Me'cûc halkı tarih boyunca popüler kültürde farklı şekillerde kendini göstermiştir. Kutsal kitaplar dışında literatürde mezkûr halka dair ilk kayıtlardan biri 1. yüzyılda yaşamış Yahudi tarihçi Titus Flavius Josephus'un *Antiquities of the Jews* adlı eserinde geçmektedir. Josephus, Me'cûc'un Nuh peygamberin soyundan geldiğini ve Kafkasya'nın kuzeyinde yaşadığını belirttiikten sonra "Yunanlar tarafından onlara İskitler denildiğini" (Josephus I, VI.1) yazar. Josephus, Yahudi sahasındaki İskitleri genellikle Ye'cûc ve Me'cûc olarak tanımlar. Yahudi tarihçi Kafkasya'da Büyük İskender'in demir kapılardan bir geçit yaptığından bahseder.³³ Antik Çağ'ın coğrafyacıları, İskit terimini, menşei ayırımı yapmaksızın medeniyetlerinin sınırının kuzeyindeki tüm halkları tanımlamak için kullanır. Ayrıca Roma İmparatorluğu'na Cermen saldırıları başlamadan önce 3. yüzyılda Kelt'lerin, Me'cûc'un soyundan geldiğine dair Batı yazınında kayıtlar vardır. Roma İmparatorluğu'nu barbarların istila etmesinden dolayı Yahudiler ve Hristiyanlar, Keltler ve İskitleri Me'cûc'un soyu olarak yorumlamışlardır.³⁴

Ye'cûc (Gog) ile Gotları ilk kez 3. yüzyılda Latin şair Commodianus özdeşleştirmiştir. 4. yüzyılda Aziz Ambrose *Hezekiel*'e dayanarak düşman Gotları, Ye'cûc ve Me'cûc halkı olarak nitelendirmiştir. Aziz Ambrose'un, Ye'cûc (Gog) ile Gotlar arasında bağ kurmasının sebebi, Gotların Roma'da yapmış olduğu tahribata şahsen tanık olmasıdır. Aziz Ambrose'un düşüncesine Hieronymus (Aziz Jerome)'un karşı çıkmasına rağmen 5. yüzyıldan sonra da Ye'cûc (Gog) ile Gotların aynı halk olduğu düşüncesi kabul görmeye devam etmiştir. Hieronymus'un kendisi Hun baskısından dolayı Filistin'e kaçmıştır. Bu nedenle Hieronymus, Ye'cûc ve Me'cûc halkının Hunlar olduğunu ve onların Kafkasya'da Büyük İskender tarafından kapatıldığını eserinde kaydetmiştir. Sevilleli Isidore de *Hezekiel*'den yola çıkarak "İskit ve Got menşei Magog [Me'cûc]" (Etymologies, IX.ii.27) ifadesini

³¹ *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir III*, ed. Hayreddin Karaman ve diğ., Ankara 2012, s. 579.

³² Çok sayıda İslam alimi Kur'an'da geçen mezkûr ayetlerden yola çıkarak Ye'cûc ve Me'cûc'un kimliğini ve Zülkarneyn seddinin nerede olduğunu tartışmıştır. Vehb bin Münebbih, Muhammed bin Cerir Taberî, Ya'kübî, İbn Hurdâzbih, Ahmed el-Birûnî, Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Ebû Hayyân, et-Tabressî, Kurtubî gibi müfessirler Ye'cûc ve Me'cûc ile Türkleri özdeşleştirmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, "Ye'cûc-Me'cûc ve Türkler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX (1972), s. 111 vd.

³³ John Andrew Boyle, "Alexander and the Mongols", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 2 (1979), s. 123.

³⁴ Andres Runni Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, Cambridge, Massachusetts 1932, s. 8, 9; van Donzel, Schmidt, *Gog and Magog in Early Syriac and Islamic Sources: Sallam's Quest for Alexander's Wall*, s. 10, 14; Andrew Gow, "Gog and Magog on Mappaemundi and Early Printed World Maps: Orientalizing Ethnography in the Apocalyptic Tradition", *Journal of Early Modern History* 2 (1998), s. 61; Peter G. Bietenholz, *Historia and Fabula: Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age*, Leiden, New York, Köln 1994, s. 122.

kullanmıştır.³⁵ 7. yüzyılda yazılan *Fredegar Kroniği*'nde Ye'cûc ve Me'cûc (Gog ve Magog) ismi geçmez. Ancak eserde Kafkasya'nın ötesinde Büyük İskender tarafından kapatılan bir halktan bahsedilir.³⁶

Yukarıda belirtildiği gibi Ye'cûc ve Me'cûc kıssası Orta Çağ'da çoğu zaman Büyük İskender seddi efsanesiyle anılmıştır. Batı literatüründe Büyük İskender efsanesinin iki versiyonu yaygındır. Birincisi Pseudo-Methodius *Vahiy* adlı anlatısı, ikincisi ise *Büyük İskender Romansı*'dır.³⁷ Pseudo-Methodius'un eseri 7. yüzyılda (muhtemelen 692'de) yazılmıştır. Eserde Ye'cûc ve Me'cûc kıssası şu şekilde geçer: "Hezekiel'deki kehanete göre dünyanın sonunda yok oluşun son gününde İskender tarafından Kuzey'de kapatılan baskılar ve krallardan olan Gog ve Magog [Ye'cûc ve Me'cûc] İsrail topraklarında ortaya çıkacaktır." (Pseudo-Methodius, 9.10). Eser, ilk Arap fetihlerine karşılık kaleme alınmıştır. Müellif eserinde Deccal'ın ortaya çıkışı ve hâkimiyeti, Ye'cûc ve Me'cûc'un dünyayı istilası ve kıyametten önceki felaketleri konu edinmiştir. Pseudo-Methodius'un anlatısına göre Büyük İskender, Asya seferinde *gens immunda* (kirlili halk) yani Ye'cûc ve Me'cûc ile karşılaşır. Büyük İskender, medeniyetten uzak bu yabancı kabileyi iki dağın arasına sürükler ve Tanrı'dan dağları iterek onları oraya kapatmasını ister. Böylece meskûn dünyanın diğer halklarının yok edilmesi engellenir.³⁸

Ye'cûc ve Me'cûc efsanesinin Batı literatüründe uzun süre dolaşmasını sağlayan en önemli kaynak kuşkusuz *Büyük İskender Romansı*'dır. *Romans*, Büyük İskender'in yaşamını ve işlerini anlatan geniş ölçüde hayali unsurlar barındıran bir eserdir. Eserin ilk olarak MS 338'den önce yazıldığı tahmin edilmektedir. İlk nüshalarda Ye'cûc ve Me'cûc kıssası geçmez. Ancak 7. yüzyıl dolaylarında *Romans*'ın bir nüshasına Ye'cûc ve Me'cûc anlatısı eklenir. 10. yüzyılda Olynthus'lu Kallisthenes tarafından *Büyük İskender Romansı*' Yunancadan Latinceye daha sonra da çok sayıda yerel Avrupa diline tercüme edilmiştir. 11. ve 12. yüzyıllarda *Romans*'ın eklemeli versiyonları yayımlanmıştır (1185 ve 1236). *Romans*, Büyük

³⁵ Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 8, 9; van Donzel, Schmidt, *Gog and Magog in Early Syriac and Islamic Sources: Sallam's Quest for Alexander's Wall*, s. 10, 14; Gow, "Gog and Magog on Mappaemundi and Early Printed World Maps", s. 61; Bietenholz, *Historia and Fabula*, s. 125.

³⁶ Bietenholz, *Historia and Fabula*, s. 127; Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 10.

³⁷ *Büyük İskender Romansı*'nın Grekçe nüshası 3. yüzyılın sonunda İskenderiye'de edebi bir üslupla yazılmıştır. Metin kısa sürede dikkat çekmiş ve farklı okuyucuların kültürüne ya da etnik çevresine uygun olarak yeniden yazılmıştır. *Romans*, kısa sürede çok sayıda neşredilmiş ve farklı dillere tercüme edilmiştir. *Romans*'ın en eski nüshaları Latince (4. yüzyılda) ve Ermenice (5. yüzyılda)'dır. *Romans*'ın en ilgi çekici nüshalarından biri Süryanice versiyondur. Süryanice nüsha 7. yüzyılda yazılmıştır ve Grekçe nüshaya benzemektedir. Süryani redaktör o zamana kadar bilinmeyen bazı hikâyeleri metne eklemiştir. Bu hikâyelerden biri Büyük İskender'in Ye'cûc ve Me'cûc'e karşı bir duvar inşa etmesidir. van Donzel, Schmidt, *Gog and Magog in Early Syriac and Islamic Sources: Sallam's Quest for Alexander's Wall*, s. 17.

³⁸ Alessandro Scafi, "Mapping the End: The Apocalypse in Medieval Cartography", *Literature & Theology*, 26/4 (2012), s. 409.

İskender'in Kuzey'de Breastlar olarak bilinen dağların ve Hazarların arasında kapıların ardına yirmi iki kral ve halkını kapattığını anlatır. Bu halkların isimlerini sıralarken ilk olarak Goth ve Magoth'u (Ye'cûc ve Me'cûc) belirtir. Tüm bu halkların İskender'in yaptığı kapıların ardında yaşadıkları ve köpek, sinek ve yılanlarla hatta cenin ve ölmüş insan etiyile beslendiklerini kaydeder.³⁹ *Büyük İskender Romansı*, Orta Çağ boyunca Ye'cûc ve Me'cûc halkının canavar bir ırk olduğu konusunda, Avrupa'da çizilen dünya haritalarını, minyatürleri ve resimleri etkileyen en önemli kaynaktır.⁴⁰

Orta Çağ Avrupası'nda Çizilen Dünya Haritalarında Ye'cûc ve Me'cûc

Antik Çağ'da Roma İmparatorluğu sınırları dışında yaşayan insanlar barbar, canavar veya günahkâr imgelemleriyle ötekileştirilirken 4. yüzyılda imparatorluğun Hristiyanlaşmasından sonra Romalı teolog Aziz Augustine (354-430), canavarlar ile insanlar arasındaki tezatlığı gidermeye çalışmıştır. Aziz Augustine'e göre Tanrı, yaratıcılığının çeşitliliğini göstermek amacıyla canavarları dünyaya göndermiştir.⁴¹ Hristiyan bilgin Sevilleli Isidore (560-636) ise meskûn dünyada canavarlarla insanların bir arada yaşamasını, işlenmiş günahların bir bedeli olarak görürken canavar ırklarının varlığına pragmatik bir bakış açısıyla yaklaşır. Böylece Aziz Augustine ve Sevilleli Isidore erken Orta Çağ boyunca mitolojik ve Tanrısal kökenli canavar ırk efsanelerindeki yaratıkları meskûn dünyanın doğal bir parçası olarak görmüştür. Ancak Romalı hatip Marcus Cornelius Fronto (2. yüzyıl), yazar Pierre Bersuire (1290-1362) ve seyyah Sir John Mandeville (14. yüzyıl)'yi de içeren hem klasik dönem hem de Orta Çağ yazarlarının büyük bir kısmı canavarların varlığını, *doğaya karşı (contra naturam)* bir unsur olarak yorumlamıştır.⁴²

Antik ve Orta Çağ kaynaklarında canavarların iki farklı coğrafi bölgede yaşadıkları düşüncesi yaygındır: Birincisi, canavarların iklimin ürünü olduğu düşüncesiyle dünyanın yaşama elverişsiz bölgelerinde ortaya çıktığı görüşüdür. Antik, Orta Çağ ve erken Rönesans dönemlerinde dünya, iklimsel bölgelere ayrılmış olarak tahayyül edilir. Bu düşünce, en basit şekliyle ekvator yakınındaki yaşama elverişsiz sıcak kuşak, sıcak kuşağın kuzey ve güneyindeki yaşanabilir ılıman bölge ve kuzey ve güney kutbunda yaşama elverişsiz buzul bölgedir. Böylece ılıman

³⁹ *The Greek Alexander Romance*, Çev. ve yay. haz. Richard Stoneman, New York 1991, s. 10, 28, 32, 185 vd.; Ernest A. Wallis Budge (ed. trc. ve notlandırın), *The History of Alexander the Great: Being the Syriac Version of the Pseudo-Callisthenes*, Cambridge 1889, s. 53.

⁴⁰ Suzanne Conklin Akbari, *Idols in the East: European Representations of Islam and the Orient, 1100-1450*, Ithaca, London 2009, s. 90-92.

⁴¹ Thomas Franke, *Monsters at the End of Time: Gog and Magog and Ethnic Difference in the Catalan Atlas (1375)*, s. 26; Rudolf Wittkower, "Marvels of the East: A Study in the History of Monsters", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 5 (1942), s. 167, 168.

⁴² Chet van Duzer, "Hic sunt dracones: The Geography and Cartography of Monsters", *The Ashgate Research Companion to Monsters and the Monstrous*, ed. Asa Simon Mittman, Peter J. Dendle, 2012, s. 388; Wittkower, "Marvels of the East: A Study in the History of Monsters", s. 169.

kuşak dışında kalan bölgelerdeki aşırı sıcaklık değerlerinin canavarları ürettiğine inanılır. Canavarların yaşadığı düşünülen ikinci coğrafi bölge ise dünyanın köşesidir. Bu görüşün temeli, antik Yunan'a dayanır. Antik Yunan'dan Rönesans'a kadar dünyanın uzak köşelerinde farklı hayvanların ve canavarların yaşadığına dair efsaneler varlığını korumuştur.⁴³ Mappamundilerde de bu doğrultuda canavar ırklar ve Ye'cûc ve Me'cûc halkı genellikle dünyanın köşelerinde yani Okyanus Nehrine yakın yerlerde tasvir edilmiştir.

Antik Çağ'dan 13. yüzyıla Latin Avrupa'nın dünya algısı ve ufku, Doğu Avrupa'da Macarlara, Ruslara ve Bizans İmparatorluğu ile Yakındoğu'nun Müslüman güçlerine kadar uzanıyordu. Bu sınırın ötesine dair tahsilli Katolik Hristiyanların dahi bilgisi oldukça belirsizdi. Hristiyanlığın sınırında Rus stepleri *öteki* kimliğinin oluşmasında önemli bir hattı.⁴⁴ Avrupa'nın zihin dünyasında uzun süre bu sınırın ötesindeki boşluğu, efsanevi Ye'cûc ve Me'cûc halkı doldurdu. 18. yüzyılın ortalarına kadar Ye'cûc ve Me'cûc ülkesi Avrupa'da çizilen dünya ve Asya haritalarında Hazar Denizi'nin batısında, Çin'in kuzeyinde, Moğolistan ya da Sibiry coğrafyasında yerini almıştır.⁴⁵ Anderson'a göre Doğu'ya giden seyyahların Avrupa'ya taşıdığı gerçekçi bilgiler neticesinde 1100 ve 1500 yılları arasında çizilen haritalarda Ye'cûc ve Me'cûc ülkesinin Batı'dan yavaş yavaş Doğu'ya kaydığı görülmektedir.⁴⁶

Geç Antik Çağ ve Orta Çağ dünya haritalarında Ye'cûc ve Me'cûc terimi genellikle kıyametle ilgili yıkım hikayelerinde geçer. Hristiyan inancına göre kıyamet günü Ye'cûc ve Me'cûc hapsedildiği yerden çıkacak ve insanlığın sonunu getirecektir. Dünya haritalarının çoğunda Ye'cûc ve Me'cûc, Büyük İskender ve Büyük İskender'in duvarı, zaman zaman da Deccal gibi motifler bir arada resmedilmiştir. Kartografların çoğu Ye'cûc ve Me'cûc'u bir duvarla çevrilmiş bölge ya da halk olarak göstermektedir. Bazı haritacılar ise bölgeye "gens immunda" (kirlili halklar) gibi aşağılayıcı sözler eklemiştir. Ye'cûc ve Me'cûc hakkındaki bilgiler bazen harita içinde bazen de haritanın kenarlarında açıklama şeklinde verilmiştir. Haritalarda Ye'cûc ve Me'cûc'un bir halk ile özdeşleştirilmesi özellikle 13. yüzyıla tesadüf eder. Bu dönemde Ye'cûc ve Me'cûc, genellikle *inclusi Tatari* (hapsedilmiş Tatarlar) ya da *inclusi Judaei* (hapsedilmiş Yahudiler) şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁷

Orta Çağ kaynaklarında Ye'cûc ve Me'cûc tasvir edilirken dönemin siyasi ve askeri şartlarına göre bu apokaliptik halk zaman zaman Gotlar, Hunlar, Alanlar, Hazarlar, Araplar, Türkler, Macarlar, Partlar, Moğollar, Kayıp On Kabile, İskitler, İskandaniyalılar veya Yahudiler olarak tanımlanmıştır. Hatta çok daha geç bir

⁴³ van Duzer, "Hic sunt dracones: The Geography and Cartography of Monsters", s. 389-391.

⁴⁴ Peter Jakson, "Christians, Barbarians and Monsters: The European Discovery of the World beyond Islam", *The Medieval World*, ed. P. Linehan, J. L. Nelson, London 2002, s. 93, 94.

⁴⁵ Gow, "Gog and Magog on Mappaemundi and Early Printed World Maps", s. 63.

⁴⁶ Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 85 vd.

⁴⁷ Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 101; Wright, *The Geographical Lore of the Time of the Crusades*, New York 1925, s. 287.

tarihte 1812’de Napolyon ve ordusu Moskova seferine çıktığında Ruslar, Napolyon’u Deccal ve ordusunu Ye’cûc ve Me’cûc olarak yorumlamıştır.⁴⁸ Orta Çağ kaynaklarının bir kısmında olduğu gibi haritalarda da Ye’cûc ve Me’cûc, bir halk ya da bölge olarak tasvir edilirken erken Orta Çağ’da çizilen dünya haritalarında genelde bir millet ya da dini grupla ilişkilendirilmemiştir.

Ye’cûc ve Me’cûc terimleri kimliksiz bir halk ya da bölge olarak ilk kez 11. yüzyılın başında çizilen Anglo-Sakson Koton Haritası’nda geçmektedir. Koton Haritası’nda Hazar Denizi’nin güney batı kıyısında küçük bir toprak parçası üzerine “gog et magog” yazılmıştır [Şekil 3 (a)]. Haritada Ye’cûc ve Me’cûc topraklarının etrafı çevrilmemiş ve bölgede yaşayanlar hakkında aşağılayıcı veya küçümseyici bir ifade kullanılmamıştır.⁴⁹

Kaynak: (a) <https://www.bl.uk/collection-items/anglo-saxon-world-map>
(b) <http://www.myoldmaps.com/early-medieval-monographs/217-lambert-of-st-omer/>
(c) <https://www.bsb-muenchen.de/en/article/projekt-zur-tiefenerschliessung-illuminierter-handschriften-bewilligt0-2540/#group-c4704-1>

Şekil 3: (a) Anglo-Sakson Koton Haritası’nda Ye’cûc ve Me’cûc, (b) Lambert de Saint-Omer Haritası’nda Ye’cûc ve Me’cûc, (c) Münih Isidore Haritası’nda Ye’cûc ve Me’cûc

1120’de Fransız Benediktin rahibi Lambert de Saint-Omer (c. 1050-1125) tarafından yazılan *Liber Floridus* adlı eserde yer alan dünya haritasının en kuzey köşesinde hem Okyanus Nehri’yle hem de Hazar Denizi’yle (*mare caspium*) neredeyse tamamen sarılmış, ada şeklindeki alana “hic inclusit Alexander regna xxxii” (Burada İskender, otuz iki kralı hapsedmiştir) yazılmıştır. Ancak Saint-Omer, Ye’cûc ve Me’cûc ismini haritada kullanmamıştır [Şekil 3 (b)]. 1130’larda çizilen Münih Isidore Haritası’nda kuzeydoğuda Okyanus Nehri’nde iki bölümden oluşan

⁴⁸ Anderson, *Alexander’s Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 12-14.

⁴⁹ Anderson, *Alexander’s Gate, Gog and Magog, and Inclosed Nations*, s. 13; Scott D., Westrem, “Against Gog and Magog”, *Text and Territory: Geographical Imagination in the European Middle Ages*, Ed. Sylvia Tomasch, Sealy Gilles, Philadelphia 1998, s. 60; Gow, “Gog and Magog on Mappaemundi and Early Printed World Maps”, s. 63.

ada üzerine “gog magog” terimleri yazar [Şekil 3 (c)].⁵⁰ Mezkur üç haritatının herhangi bir yerinde Ye'cûc ve Me'cûc terimi açıklayıcı bir ifade kullanılmamıştır.

Mainzli Henry'nin 1180'lerde çizdiği dünya haritasında kuzeyde üç taraftan Okyanus Nehri'yle bir taraftan kale burcuyla kapatılmış kare bir parça üzerine “gog magog gens imunda” (Ye'cûc ve Me'cûc, kirli halklar) yazar. Bu bölge Hazar Denizi'nin yukarısında tasvir edilmiştir [Şekil 4 (a)]. Bölgede yaşayanlar aşağılanırken halkın, etnik ya da dini kimliği belirtilmemiştir. 1260'ta çizilen Psalter Haritası'nda kuzeyde Okyanus Nehri'nin yakınında Büyük İskender'in yaptırdığı duvar ve kapılar resmedilmiştir. Haritanın kenarında şu açıklama vardır: “büyük bir kapının yer aldığı kuzeydoğudaki bir dağ silsilesi dünyanın geri kalanından ismi bilinmeyen bir bölgeyi ayırır.”⁵¹ Psalter Haritası'nda Ye'cûc ve Me'cûc terimi açıkça geçmemekle birlikte Büyük İskender efsanesine atıf yapılmıştır [Şekil 4 (b)].

Kaynak: (a) <http://www.myoldmaps.com/early-medieval-monographs/215-the-sawley-map/215-sawley.pdf>
(b) <https://www.bl.uk/collection-items/psalter-world-map#>
(c) <https://www.bl.uk/collection-items/world-map-by-ranulph-higden>

Şekil 4: (a) Mainzli Henry'nin Dünya Haritası'nda Ye'cûc ve Me'cûc, (b) Psalter Haritası'nda Ye'cûc ve Me'cûc, (c) Ranulph Higden'in Dünya Haritası'nda Ye'cûc ve Me'cûc

1350'li yıllarda Ranulph Higden'in çizdiği dünya haritasının kuzeydoğusunda Hazar Denizi'nin güneyinde bir duvarla kapatılmış alan resmedilmiştir. Ancak buradaki Hazar Denizi iç deniz olarak gösterilmemiş okyanusa açık tasvir edilmiştir. Haritadaki metinde İskender tarafından hapsedilen Ye'cûc ve Me'cûc'un dünyanın sonunda oradan kaçacağı ve dünyaya büyük zarar vereceği yazar [Şekil 3 (c)].⁵²

⁵⁰ Gow, “Gog and Magog on Mappaemundi and Early Printed World Maps”, s. 71; Anna-Dorothee von den Brincken, “Raum und Zeit in der Geschichtzenzyklopädie des hohen Mittelalters”, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, yay. haz. Thomas Szabó, Göttingen 2008, s. 237, 238.

⁵¹ Gow, “Gog and Magog on Mappaemundi and Early Printed World Maps”, s. 71.

⁵² Westrem, “Against Gog and Magog”, s. 61-65; Gow, “Gog and Magog on Mappaemundi and Early Printed World Maps”, s. 64, 71; Emily Allinson, “Mapping the Mongols: Depictions and Descriptions of Mongols on medieval European World Maps”, *Leidschrift*, 28/1 (2013), s. 35; von Duzer, “*Hic sunt dracones*: The Geography and Cartography of Monsters”, s. 407.

Zikredilen tüm bu haritalarda Ye'cûc ve Me'cûc halkı herhangi bir etnik veya dini grupla ilişkilendirilmemiştir.

Kaynak:

<https://www.facsimilefinder.com/facsimiles/fra-mauro-map-facsimile#&gid=1&pid=11>

Şekil 5: Fra Mauro Haritası'nda Geçen Ye'cûc ve Me'cûc Efsanesi

Bu başlık altında üzerinde durulması gereken bir kartograf da Fra Mauro ve onun dünya haritasıdır. 15. yüzyılın keşifleri Venedikli kartograf Fra Mauro'nun Ye'cûc ve Me'cûc ve Büyük İskender'in duvarıyla ilgili efsaneye şüpheyle yaklaşmasına neden olmuştur. Fra Mauro, 1455'lerde çizdiği dünya haritasında Hazar Denizi'nin alt kısmına yazdığı şu metinle şüphesini dile getirmiştir: “Birilerinin okuduğu gibi, Hazar Dağları'nın yamaçlarında ya da biraz uzağında Büyük İskender tarafından bazı halkların kapatıldığı yazır. Fakat bu düşünce açıklığı yanlıştır ve [bu inanç] daha uzun süre devam etmemelidir. Ancak bu dağların çevresinde yaşayan halklar çok çeşitlidir, hatta çok büyük kısmının bilinmediği kesinlikle aşikardır. Özellikle bu bölge-

18

ler yerleşime açıldığından beri Sorsamlar, Mingresiler, Ermeniler, Çerkesler, Tatarlar ve pek çok farklı milletten oluşan diğer halklar gibi bizim de tüccarlarımız sık sık bu güzergahı ziyaret eder. Bu sebeple, eğer bu halklar İskender tarafından kapatılmış olsa inanıyorum ki seyyahlar bu durumun farkında olur ve bizçi bu konuda bilgilendirirler. [...]”⁵³ [Şekil 5] Kartograf, 15. yüzyılda Doğu'ya giden seyyahların verdiği gerçekçi bilgileri göz önünde bulundurarak haritasında Ye'cûc ve Me'cûc efsanesine dair bir tasvirde bulunmamıştır. Çağdaşlarından farklı olarak mezkûr efsanenin müphemliği konusunda okuyucuyu uyarma gereksinimi duymuştur.

Orta Çağ Avrupa'sında çizilen dünya haritalarında Ye'cûc ve Me'cûc halkının bir kimliğe kavuşması 1200'lü yıllarda gerçekleşmiştir. Klasik kaynaklardaki bilgilere dayanarak 13. yüzyılda çizilen iki haritada Türkler Ye'cûc ve Me'cûc ile özdeşleştirilmiştir. 1230'larda Moğolların Rusya'yı fethi ve sonrasında Silezya'ya kadar ilerlemesi Avrupa'da onların kıyamet alameti olarak yorumlanmasına ve Ye'cûc ve Me'cûc kavmi olduklarına dair görüşün yayılmasına sebep olmuştur. 15. yüzyılda Avrupa için Moğol tehdidinin ortadan kalkmasından sonra, çizilen dünya haritalarında mezkûr kavim dönemin antisemitizm anlayışına uygun olarak Yahudiler olarak tasvir edilmiştir.

Ye'cûc ve Me'cûc Olarak Türkler

⁵³ Fra Mauro, *Fra Mauro's World Map: With a Commentary and Translations of the Inscriptions*, Ed. Pirro Felcheta ve diğ., Turnhout 2006, s. 617 vd.

Antik ve erken Orta Çağ kaynaklarında Ye'cûc ve Me'cûc'un Türkler veya bir Türk boyu olduğuna dair çok sayıda kayıt olmasına rağmen Orta Çağ Avrupa'sında çizilen dünya haritalarından sadece iki tanesinde Ye'cûc ve Me'cûc ile Türkler arasında bir bağ kurulmuştur: Ebtorf ve Hereford Haritası. İki harita aynı kaynaktan çıkmış gibi birbirine çok benzemektedir.

Ebtorf Haritası'nda [Şekil 6 (a)]⁵⁴ iki farklı yerde Ye'cûc ve Me'cûc terimi geçmektedir. İlk olarak Hazar Denizi'nin (Porte Caspie) ardında, İskit topraklarının yakınında, iki kenarı dağlarla iki kenarı kaleyle çevrili kare şeklindeki alanın içinde Ye'cûc ve Me'cûc tasvir edilmiştir. Resimde oturan iki çıplak adam yerde yatan kurbanın el ve ayaklarını yerken ve kanını içerken betimlenmiştir. Resmin üst kısmında “İskender, Deccal'ın ortağı iki kirlili halk olan Gog ve Magog [Ye'cûc ve Me'cûc]'u burada hapsedmiştir. Onlar insan eti yerler ve insan kemi içerler.”⁵⁵ ifadesi yer alır [Şekil 6 (b)]. Haritadaki bu metin İskender *Romans'*ındaki efsaneye atıf yapılmaktadır. İslam kaynaklarından Zemahşerî (1075-1144) de Ye'cûc ve Me'cûc olarak özdeşleştirdiği Türklerin insan eti yediğini belirtir.⁵⁶

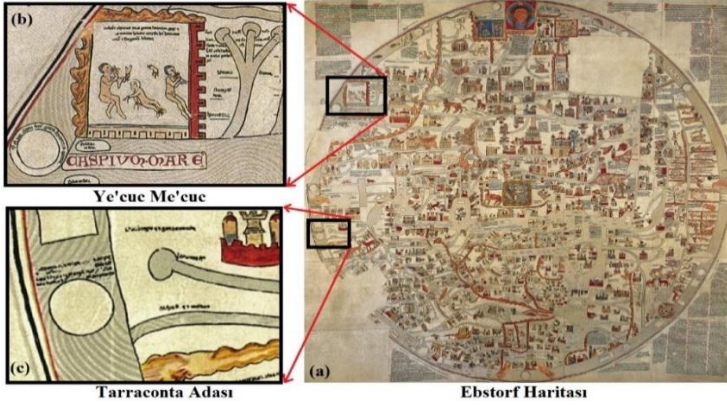
Haritada Ye'cûc ve Me'cûc terimi ikinci kez Asya ve Avrupa kıtalarının kesiştiği noktada Okyanus Nehri içinde yer alan, basit bir daire şeklinde çizilen Tarraconta Adası'nda geçer. Adanın üst kısmındaki metinde şöyle yazar: “*Tarraconta şehri ve adasında Gog ve Magog [Ye'cûc ve Me'cûc] soyundan gelen Türkler yaşar ki onlar çocuk eti ve doğmamış bebek yiyerek beslenen barbar ve kirlili bir halktır*”⁵⁷ [Şekil 6 (c)]. Türklerin Ye'cûc ve Me'cûc soyundan geldiği ve yeme-içme alışkanlıklarının barbarca olduğu bilgisi İskender'in *Romans'*ından alınmıştır.

⁵⁴ Ebtorf Haritası mappamundi türünün güzel bir örneğidir. 3.56 X 3.58 boyutuyla oldukça büyük Ebtorf Haritası'nın 13. yüzyılda çizildiği tahmin edilmektedir. Ebtorf Haritası 1843 yılında aşağı Saksonya'da Ebtorf Manastırı'nda keşfedilmiştir. II. Dünya Savaşı'nda harita tahrip olmuştur. Daha sonra tahrip olan parçalar birleştirilerek günümüze ulaşan şekliyle yeniden çizilmiştir. T-O biçiminde çizilen haritada çok sayıda nehir, deniz, kıta, ada, kasaba, yapı, dağ, hayvan, bitki, insan ve canavar ırk tasviri mevcuttur. Haritada verilen bilgilerin pek çoğu 1214'te Gervasius of Tillbury tarafından yazılan ve Kutsal Roma Cermen İmparatoru IV. Otto (1209-1215)'ya atfedilen *Otia imperialia* adlı esere dayanmaktadır. Bazı araştırmacılara göre haritanın çizimi de Tillbury'e aittir. Ebtorf haritası coğrafi açıdan bir harita; öğretici anlamda bir ansiklopedi, ikonografik olarak Tanrının dünyayı yaratışının bir tasviri, bir dünya kroniği, İncil'den sahnelerin yer aldığı bir metin, mit ve efsanelerin bir külliyatı ve farklı türdeki hayvanların resmedildiği bir metindir. G. Pischke, “The Ebtorf Map: Tradition and Contents of a Medieval Picture of the World”, *History of Geo-and Space Sciences*, 5 (2014), s. 155 vd; Bettina Bildhauer, “Blood, Jews and Monsters in Medieval Culture”, *The Monster Theory Reader*, ed. J.A. Weinstock, Minnesota 2020, s. 194.

⁵⁵ http://www2.leuphana.de/ebskart/index.html#V21_004/ (E.T. 22.05.2020); Hartmut Kugler, “Die Ebtorfer Weltkarte: Ein europäisches Weltbild im deutschen Mittelalter”, *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 116/1 (1987), s. 20.

⁵⁶ Cerrahoğlu, “Ye'cûc-Me'cûc ve Türkler”, s. 113.

⁵⁷ http://www2.leuphana.de/ebskart/index.html#V21_004/ (E.T. 22.05.2020); Kugler, “Die Ebtorfer Weltkarte”, s. 21.

Kaynak: <https://warnke.web.leuphana.de/hyperimage/EbsKart/originals/V1010.jpg>

Şekil 6: (a) Ebstorf haritası (b) Ye'cuc ve Me'cuc ülkesi/halkı (c) Tarraconta Adası

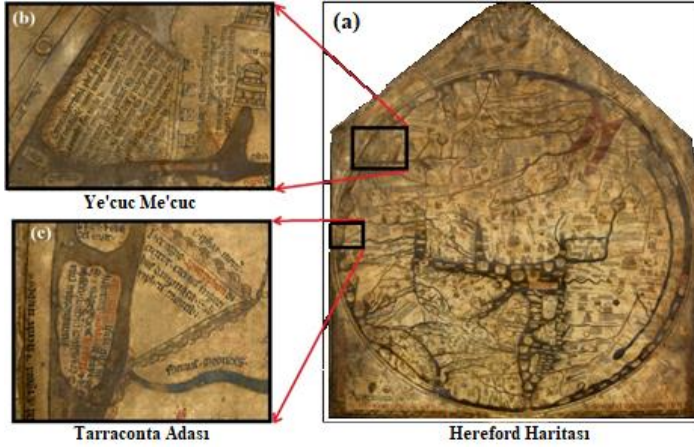
20

Ebstorf'da olduğu gibi Hereford Haritası'nda [Şekil 7 (a)]⁵⁸ da iki yerde Ye'cuc ve Me'cuc ile ilgili bilgi geçmektedir. Haritada doğu yönündeki Hazar Denizi'nden sonra üç taraftan yüksek dağlarla çevrili bir yarımada vardır. Yarımada'nın bir yüzü ana karaya dönüktür ve o kısımda dört kulesi olan bir duvar resmedilmiştir. Yarımada'nın içerisine şu metin yazılmıştır: “Bu yerdeki deşsetler hayal edilebilecekten daha kötüdür, dayanılmaz soğuk ve dağlardan esen kesici bir rüzgâr vardır. Burada yaşayanlar kültürsüzdür, insan eti yerler ve kan içerler, Cain'in soyundan gelirler ve Büyük İskender sayesinde Tanrı'nın izniyle hapsedilmişlerdir –İskender'in huzurunda bir deprem oldu ve onların etrafı dağlarla çevrildi, dağların olmadığı yere de İskender bir duvar ördü.” Bu duvarın güneyinde de şu betimlemeler vardır: “burada hapsedilenler Deccal'ın zamanında ortaya çıkacak ve dünyayı yok edecek olan Solinus tarafından bahsedilenlerle aynı yamyamlardır.”⁵⁹[Şekil 7 (b)]

⁵⁸ Hereford Haritası'nın 1300'lü yıllarda çizildiği tahmin edilmektedir. Günümüze ulaşan en büyük ebatlara sahip T-O türünde dünya haritasıdır. Mezkûr harita İngiltere'de Hereford Katedrali'nde sergilenmektedir. Haritada çok sayıda efsane ve hikâyeye vardır. Ayrıca şehirler, nehirler, dağlar, hayvanlar ve farklı ırkların tasvirleri de mevcuttur. *Kitab-ı Mukaddes*'ten hikâyeler içermektedir. Haritanın merkezinde Kudüs şehri vardır ve Asya kıtası haritanın üs kısmına konumlandırılmıştır. Harita üç bölümden oluşmaktadır. Birinci kısım dünyanın kendisi, ikinci kısım rüzgarları gösteren halka, üçüncü kısım ise resimsel çerçeve. Meskûn dünya üzerindeki metinler Latince yazılmıştır. Dünyadan sonra çizilen rüzgâr halkası içinde hem Latince hem de Fransızca metinler vardır. Çizeri tam olarak bilinmemekle birlikte bazı araştırmacılar Richard de Bello olduğunu iddia eder. Harita, verdiği bilgilerden dolayı eğitimi biri tarafından çizildiği tahmin edilmektedir. Haritanın kaynakları arasında Saint Beatus of Liébana, Psalter Dünya Haritası, Mainzli Henry'nin Dünya Haritası önemli yer tutar. Ayrıca Rubruck'un Doğu seyahatnamesi de kartografini başvurduğu eserlerden biridir. Harvey, P.D.A., *Mappa Mundi: The Hereford World Map*, London 1996, s. 7.

⁵⁹ *Die Herefordkarte*, yay. haz. Konrad Miller, Druck von A. Bonz' Erben, Stuttgart 1903, 51-53; Gow, “Gog and Magog on Mappaemundi and Early Printed World Maps”, s. 66; W.L. Bevan, H.W. Phillott, *Medieval Geography: An Essay in Illustration of the Hereford Mappa Mundi*, London 1873, s. 50; Westrem, “Against Gog and Magog”, s. 70.

Haritada Ye'cûc ve Me'cûc terimi bir de tam kuzeyde dünyayı çevreleyen Okyanus Nehri içinde Asya'yı Avrupa'dan ayıran nehrin kaynağında kıyıda uzakta Terraconta Adası içindeki metinde geçer. Adanın çizimi yapıldıktan sonra iç kısmına şu not düşülmüştür: “Gog ve Magog (Ye'cûc ve Me'cûc)'ların soyundan gelen Türkler, Terraconta Adası'nda ikamet ederler ve genç insan eti ve cenin yiyen barbar ve kirlî bir ırktır.”⁶⁰ [Şekil 7 (c)].

Kaynak: <https://www.churchtimes.co.uk/articles/2017/28-april/news/uk/grayson-perry-s-mappa-selfie-stirs-up-herford>

Şekil 7: (a) Hereford haritası (b) Ye'cûc ve Me'cûc ülkesi/halkı (c) Terraconta Adası

Her iki haritada kartograf, Terraconta Adası'nda yaşayan halkın Ye'cûc ve Me'cûc olduğunu söylemiyor, sadece Türkleri Ye'cûc ve Me'cûc'un bir boyu gibi gösteriyor. İskender *Romans*'ında Me'cûc (Magog) ülkesinin başkenti Taragonce (Taracun/Taracuncte) diye adlandırılır ve orada yaşayan halkın insanoğlunun en barbarları olduğu kaydedilir. Bevan ve Phillott'a göre kartografin Ye'cûc ve Me'cûc ile Türkler arasında bir bağ kurmasının sebebi haritaların çizildiği dönemde Türklerin Hristiyan dünyasını tehdit etmeye başlamasıdır. Gelecekte Latin Kilisesi'nin büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalacağını okuyucuya hissettirmektedir.⁶¹

Hereford ve Erbsolf haritalarında Türklerin Terraconta Adası'nda yaşadıkları ve Ye'cûc ve Me'cûc soyundan geldiklerine dair bilgi, kaynağını İskender *Romans*'ından almasına karşın bu malumat ilk kez Aethicus Ister'de geçmektedir. Ister, *Kozmografya*'sında Türklerin Karadeniz kıyılarında (Euxinum maris) ya da Birricheos Dağlarında ve Terraconta Adası'nda hapsediklerini belirtir. Müellif,

⁶⁰ Bevan, Phillott, *Medieval Geography: An Essay in Illustration of the Hereford Mappa Mundi*, s. 58; Kline, *Maps of Medieval Thought: The Hereford Paradigm*, s. 184.

⁶¹ *The Greek Alexander Romance*, s. 185; Bevan, Phillott, *Medieval Geography: An Essay in Illustration of the Hereford Mappa Mundi*, s. 49; Westrem, “Against Gog and Magog”, s. 57; Henry Weber, *Metrical Romances of the Thirteenth, Fourteenth, and Fifteenth Centuries, published from Ancient Manuscripts, With an Introduction, Notes and a Glossary*, Edinburgh 1810, s. 245 vd.

Türklerin her türlü canlıyı yiyen Ye'cûc ve Me'cûc soyundan geldiğini de eserinde yazmıştır.⁶²

Ye'cûc ve Me'cûc Olarak Moğollar

13. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da çizilen dünya haritalarının pek çoğunda Moğollar, resimlerle ya da kısa metinlerle tasvir edilmiştir. Ancak bazı haritalarda Moğollar Ye'cûc ve Me'cûc olarak tanımlanmıştır. 1240'larda Moğolların Avrupa'ya askeri seferler düzenlemesi ve bu seferlerde başarılı olmaları çok sayıda Avrupalının dikkatini onların etnik kimliğine, nerede yaşadıklarına ve nereden geldiklerine dair sorulara çekmiştir. Moğolların Avrupa'da Hristiyan ordularını yenmesi ve kıtaya korku salması üzerine Batı yazınında onlar, *flagellum dei* (Tanrının kırbağı), İsmaililer ya da Ye'cûc ve Me'cûc gibi isimlerle anılmıştır. Ayrıca bu dönemde Moğollar, "Tartarus" kelimesinden bozma Tatarlar⁶³ olarak da adlandırılmıştır. "Tartarus" terimi klasik Yunan mitolojisinde yerin altındaki cehennem simgeleyen bir çukur demektir. Batı dünyası için tehlike oluşturan Moğollar, 13. ve 14. yüzyıllarda Hristiyan eskatolojisinde önemli bir rol oynayarak zamanla kıyamet senaryolarının vazgeçilmez bir öğesine dönüşmüştür.⁶⁴ Ticari, siyasi, askeri veya dini sebeplerle Batı Avrupa'dan Moğol topraklarına giden seyyahlar ve tacirlerin Avrupa'ya taşıdığı gerçekçi bilgilere rağmen Moğollar hakkındaki mitolojik hikâyeler uzun süre halk arasında dolaşmaya devam etmiştir. Plano Carpini (seyahati 1245-1247) seyahatnamesinde Moğol Hanının isminin Gog kelimesinde gelen "gök" anlamındaki Güyük olduğunu, hanın kardeşinin ise Magog teriminden türemiş Möngeke veya Mengü olduğunu kaydetmiştir.⁶⁵ Fransız keşiş seyyah Jean de Joinville (1224-1317) seyahatnamesinde Tatarların dünyanın en uzak köşesinde, sarp kayalıklar arasında yaşadıklarını ve Deccal'ın her şeyi mahvetmeye geldiği zaman Ye'cûc ve Me'cûc halkının onunla hareket edeceğini yazmıştır. Ayrıca Tatarların ölü hayvan etini çiğ olarak yediklerini kaydetmiştir.⁶⁶

13. yüzyılda bir taraftan Avrupa yazınında ve haritalarında Ye'cûc ve Me'cûc halkının Moğollar olduğu yönündeki düşünce güçlenirken diğer taraftan da 12. yüzyılda Petrus Comestor tarafından yazılan *Historica scholastica*'nın verdiği bilgiler

⁶² *Die Kosmographie des Aethicus*, yay. haz. Otto Prinz, München 1993, s. 120, dn 190, 191; *Die Herefordkarte*, s. 53.

⁶³ Çin kaynaklarında ilk defa görülen Tatar ismi esasen Moğolların bir kabilesidir. Tarihin çeşitli dönemlerinde Tatar, Moğol ve Türk isimleri karıştırılmasına rağmen zamanla Doğu ve Batı yazınında Tatar ve Moğol isimleri özdeşleştirilmiştir. Kürşat Yıldırım, "Tatar Adının Kökeni Üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, 22/2 (2012), s. 182; Mehmet Maksudoğlu, "Tatarlar: Moğol mu, Türk mü?", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11-12 (1993-1994), s. 206.

⁶⁴ Felicitas Schmieder, "Christians, Jews, Muslims-and Mongols: Fitting a Foreign People into the Western Christian Apocalyptic Scenario", *Medieval Encounters*, 12/2 (2006), s. 274, 277 (Sayın Prof. Dr. Felicitas Schmieder'e, bu makaleyi tarafıma gönderdiği için müteşekkirim); Allinson, "Mapping the Mongols", s. 36.

⁶⁵ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi: 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk*, Trc. ve Notlar: Ergin Ayan, İstanbul 2018, s. 148.

⁶⁶ Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, (Çev. Cüneyt Kanat), Ankara 2002, s. 179, 183.

işığında Moğolların İsrail'in kayıp on kabilesinden biri olduğuna dair bir bilgi yayılmıştır. Comestor'a göre İsrail'in kayıp on kabilesi dinden dönmelerinin bir cezası olarak İskender tarafından kapılar ardına kapatılmıştır. Müellife göre Moğollar, Asur kralı Şalmanazer tarafından Medya'ya doğru sürgün edilen Yahudi kabilelerinden biri olmalıdır.⁶⁷

Comestor'dan sonra Moğolların, kayıp on Yahudi kabilesinden biri olduğu düşüncesini Matthew Paris (Matthaeus Parisiensis)⁶⁸ de 13. yüzyılın ilk yarısında eserinde şu şekilde kaydetmiştir: “*Tüm bu zaman boyunca kitadaki Yahudilerin bir kısmı özellikle de imparatorluğa bağlı olanlar Tatarlar ve Kumanların kendi ırklarının bir parçası olduğunu düşünüyorlardı.*”⁶⁹ Matthew Paris, Moğolların⁷⁰ Yahudi olduklarını yazmışsa da ilerleyen sayfalarında Moğollarla Ye'cûc ve Me'cûc halkını özdeşleştirmiştir. Matthew Paris, hacimli eserinin bir bölümünde Macar bir rahibin 1242 yılında Moğol ordusundan kaçan savaş esirleriyle yaptığı görüşmenin kayıtlarına yer ayırmıştır. Macar rahip savaş esirlerine birtakım sorular yönelmiş ve aldığı cevapları şu şekilde kâğıda dökmüştür: “*Onlara ülkelerinin nerede olduğunu sordum. Onlar bazı dağların arkasında Gog [Ye'cûc] denilen bir nebrin yanında olduğunu söylediler, bence bu halk Gog ve Magog [Ye'cûc ve Me'cûc]'dur. Onlara inançları hakkında sorduğumda kısaca hiçbir şeye inanmadıklarını söylediler. Bana buldukları yerden dünyayı fethetmek için çıktıklarını anlattılar. Daha önce kendilerine ait bir alfabeleri olmadığı için İbranice harfleri kullanırlar.... Onlara yemekleriyle ilgili herhangi bir ayırım yapıp yapmadıklarını sorduğumda, hayır dediler: onlar; kurbaga, yılan, köpek ve fark gözetmeksizizin tüm yaşayan canlıları yerler...*”⁷¹ Macar

⁶⁷ Boyle, “Alexander and Mongols”, s. 124.

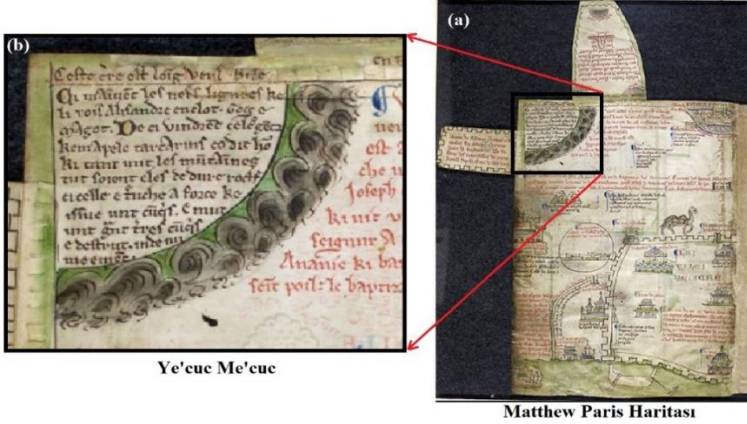
⁶⁸ İngiliz Benediktin cemiyetinin üyelerinden Matthew Paris'in ailesi ve etnik kimliği hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. İsmi, ‘Parisiensis’ ya da ‘de Parisius’ şeklinde yazmasından Fransız olduğu ya da Fransa’da yüksek eğitim aldığı iddia edilmektedir. Ancak Parisiensis 13. yüzyılda İngiltere’de oldukça yaygın bir soy ismidir. Ayrıca *Chronica Majora*’daki dil ve anlatım üslubu ana dilinin ve düşünce tarzının İngiliz olduğunu göstermektedir. Paris’in 1200 yılı civarında doğduğu tahmin edilmektedir. 1228’de St. Albans’a rahip olarak kabul edildiği ve önemli görevler üstlendiği bilinmektedir. Yaşadığı dönemin en üretken ve bilinen tarihçilerinden biridir. 1240-1259 yılları arasında ünlü eseri *Chronica Majora*’yı yazmıştır. Eser dünyanın yaratılışından 1259 yılına kadar tarihi olayları kapsamaktadır. Eserindeki konuları anlatmayı bitirdiği tarih aynı zamanda öldüğü yıldır. Bu eseri dışında çok sayıda, Avrupa tarihini anlatan çalışması vardır. Matthew Paris sadece tarihçi değildir, eserleri içerisinde çok sayıda harita da çizmiştir. Londra’dan Kutsal Topraklara uzanan yolculuğunu betimleyen bir harita ve Britanya haritası en fazla bilinen çizimleridir. Yaşamı ve eserleri için bkz. Björn Weiler, “Matthew Paris on the Writing of History”, *Journal of Medieval History*, 35 (2009), s. 254 vd; Richard Vaughan, *Matthew Paris*, Cambridge 1958, s. 1 vd; Daniel K. Connolly, “Imagined Pilgrimage in the Itinerary Maps of Matthew Paris”, *The Art Bulletin*, 81/4 (1999), s. 598 vd.

⁶⁹ *Matthew Paris's English History, From the Year 1235 to 1273*, Vol. I, Trns. J.A. Giles, London 1889, s. 357.

⁷⁰ Matthew Paris'in kroniğinde geçen Moğollarla ilgili kayıtlar için bkz. Altay Tayfun Özcan, “Chronica Maiora’da Moğollara Dair Kayıtlar”, *Tarih Okulu Dergisi*, 6/XVI (2013), s. 23-77.

⁷¹ *Matthew Paris's English History, From the Year 1235 to 1273*, Vol. III, Trns. J.A. Giles, London 1854, s. 449, 450.

rahip bu açıklamasıyla Moğolların efsanelerde geçen Ye'cûc ve Me'cûc halkıyla aynı özelliklere sahip olduğuna dikkat çekmiştir.⁷²

Kaynak: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=royal_ms_14_c_vii_f001v
Şekil 8: (a) Matthew Paris haritasının bir sayfası (b) Ye'cûc ve Me'cûc ülkesi/halkı

Matthew Paris'in ünlü eseri *Historia Anglorum*'da İngiltere'yi ve Kutsal Topraklara seyahatini tasvir eden haritalar mevcuttur. Haritalar esere kitap sayfası şeklinde eklenmiştir. Kutsal Toprakları tasvir eden haritanın bir sayfasında [Şekil 8 (a)] sol üst köşede, Hazar Dağlarını simgeleyen çeyrek bir dairenin içinde şöyle yazmaktadır: "Bu ülke Bizze yönüne doğru çok uzaktadır. Burada Kral İskender tarafından kapatılan dokuz kabile vardır. Gog ve Magog [Ye'cûc ve Me'cûc]. Bu halklar Tatarlar olarak adlandırılır. Onların sert kayalıktan oluşan dağların çoğunu kırarak ve keserek onları götürecek olan dağlar arasında bir geçit sağladıkları ve pek çok geniş toprağı ele geçirdikleri ve Hindistan denilen yeri yok ettikleri söylenir."⁷³ [Şekil 8 (b)] Matthew Paris, eserin başka bir yerinde, çağdaş Tatarların, dünyanın sonunun geldiğinin habercisi olarak Avrupa'ya istila ettiklerini yazmıştır.⁷⁴

1259-60'larda Moğolların Avrupa'ya üst üste saldırılarından sonra Suriye ve Kutsal Topraklara yönelmeleri, Büyük İskender tarafından onların Kafkasya'da kapatılan halk oldukları düşüncesinin güçlenmesine neden olmuştur. Moğol saldırılarından yaklaşık otuz yıl sonra Dominik misyoner Ricoldo, Doğu seyahatine çıktığında efsanevi Ye'cûc ve Me'cûc halkının gerçekten de Moğollarla bağlantısının olup olmadığını sorgulamıştır.⁷⁵ Ricoldo seyahatnamesinde şöyle yazmıştır: "Bu nedenle birçok kişi bu on kabilenin Tatarlar olduklarını, dünyanın sonunda ansızın ortaya

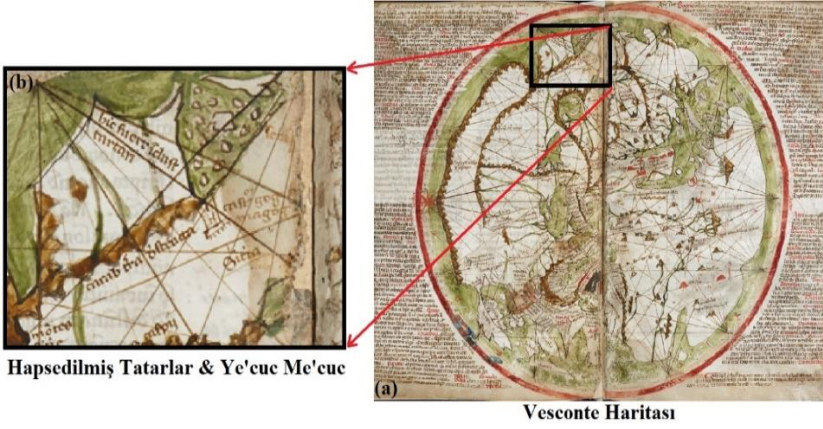
⁷² Daha fazla bilgi için bkz. Schmieder, "Christians, Jews, Muslims-and Mongols", s. 279-281; Jackson, "Christians, Barbarians and Monsters", s. 100; Harry Breßlau, "Juden und Mongolen 1241", *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland* 1/1 (1887), s. 99, 100.

⁷³ Allinson, "Mapping the Mongols", s. 37.

⁷⁴ *Matthew Paris's English History, From the Year 1235 to 1273, Vol. III: Including a General Index to Matthew Paris and Roger of Wendover*, Trns. J. A. Giles, London 1854, s. 251.

⁷⁵ Jackson, "Christians, Barbarians and Monsters", s. 102.

çıkarak, dağları aştıklarını ve Şark diyarlarında dünyayı yok etmeye başladıklarını söyler. Bu fikirde olanlar iki kanıt öne sürer. Birincisi, Tatarların, İskender'e duydukları büyük nefrettir. Hatta öyle ki adı bile huşursuzluk vermeye yeter. İkincisi ise alfabelerinin, ilk olarak Yahudilerden türeyen Kaldelilerinkiyile neredeyse aynı olması ve Kalde dili ile yazısının Yahudi dili ve yazısıyla aynı olmasıdır... Kendileri, Gog ve Magog [Ye'cûc ve Me'cûc]'dan türediklerini söylerler. Ve kendilerine Magogoli sözcüğünün bozulmuş hali olan Magoli derler.⁷⁶ Diğer taraftan Ricoldo aynı paragrafta Moğolların ve Yahudilerin fiziksel açıdan benzemedikleri ve Moğolların, Yahudilerin tarihine ve dinine dair bilgilerinin olmadığını da değinir. Yazar, son olarak Ye'cûc ve Me'cûc olarak tanımladığı Moğolların, Yahudi olup olmadığı sorununun çözümünü ise işin ehline bırakır.⁷⁷

Kaynak: <https://www.bl.uk/britishlibrary/~//media/bl/global/highlights/maps/a80131-28.jpg>

Şekil 9: (a) Vesconte haritası (b) Hapsedilmiş Tatarlar ile Ye'cûc ve Me'cûc

1321 yılında Pietro Vesconte⁷⁸ tarafından çizilen dünya haritasında Ye'cûc ve Me'cûc kavmi doğrudan Moğollar olarak kimliklendirilmiştir. T-O biçimde çizilen dünya haritasında [Şekil 9 (a)] Doğu yani Asya, haritanın en üst kısımda resmedilmiştir. Kıtaların etrafını Okyanus Nehri çevrelemiştir ve kartograf bu nehri açık yeşil ile renklendirmiştir. Haritanın etrafında üç kıta ve adaları tasvir eden dört ayrı metin vardır. Metinlerdeki hikâyeler ve efsaneler klasik eserlerden alıntılanmıştır. Harita üzerindeki az sayıdaki görsel arasında kuzeydoğuda bir yarımada, çok ince bir dağ silsilesiyle ana karadan ayrılmış gibidir. Yarımada'nın

⁷⁶ Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi: Bir Dominiken Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu 1289-1291*, (Çev. Ahmet Deniz Altunbaş), İstanbul 2018, s. 53.

⁷⁷ Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi*, s. 53.

⁷⁸ Pietro Vesconte, Cenevizli bir kartografıdır. Çok sayıda harita ve atlas çizmiştir. Vesconte'nin dünya haritası Mariono Sanudo'nun *Liber secretorum* adlı eserine eklenmiştir. Venedikli tacir Marino Sanudo, Ortadoğu'ya yeni bir Haçlı Seferi girişimini diriltmek için Vesconte'ya propaganda amacıyla bir harita çizme görevini vermiştir. Vesconte'nin çizdiği dünya haritası hem portolan hem de mappamundi özelliklileri bir arada barındırır. Evely Edson, "Reviving the Crusade: Sanudo's Schemes and Vesconte's Maps", *Eastward Bound: Travel and Travellers 1050-1550*, Ed. R. Allen, Manchester, New York 2004, s. 138, 139.

içerisinde “Burada Tatarlar hapsedilmiştir.” yazar. Yarımadaı ana karadan ayıran dağların bitip okyanusun başladığı yerde bir kule resmi vardır. Kulenin hemen yanına “Gog a Magog” yazılmıştır. Haritadaki ince dağ silsilesi, İskender seddini simgelemektedir [Şekil 9 (b)].⁷⁹

Ye’cûc ve Me’cûc ile Moğolları özdeşleştiren en dikkat çekici harita kuşkusuz Katalan Atlası’dır.⁸⁰ Abraham Cresques tarafından 1375 yılında hazırlanan Katalan Atlası [Şekil 10 (a)], Vesconte Haritası gibi hem mappamundi hem de portolon harita geleneğini içinde barındırır. Başta *Kitab-ı Mukaddes* olmak üzere Homer, Herodotus, Plinius, Sevilleli Isodere, Batlamyus gibi klasik yazarların eserleri mezkûr atlasın ana kaynakları arasında sıralanır. Kartograf Abraham Cresques; Marco Polo, Odoric Pordenone ve William von Boldensele’den oluşan seyyahların eserlerine de haritasını çizerken başvurmuştur. Cresques’in bir diğer önemli kaynağı ise Mandeville’nin seyahatnamesidir. Ancak Mandeville eserinde Ye’cûc ve Me’cûc halkının Moğol olduğuna dair bir bilgi vermez. Bu noktada kartografin daha çok Marco Polo’nun seyahatnamesinden etkilendiği anlaşılmaktadır.⁸¹

Atlasta dünyanın doğu kısmında Ye’cûc ve Me’cûc ve Büyük İskender efsanesi tasvir edilmiştir. Bu kısımda Ye’cûc ve Me’cûc toprakları bir dağ silsilesi ile iki geniş bölgeye ayrılmıştır [Şekil 10 (b)]. Cresques’in Ye’cûc ve Me’cûc topraklarını iki ayrı bölgeye ayırmasının sebebi Marco Polo’nun anlatısından kaynaklanmaktadır. Polo, seyahatnamesinde şöyle yazar: “*Meskûn dünyada onlar Gog ve Magog [Ye’cûc ve Me’cûc] olarak adlandırılır ancak yerli dilde Ung ve Mongul’durlar; onların her birinde farklı bir halk vardır. Ung’da Gog’lar ve Mongul’da Tatarlar vardır.*”⁸²

Cresques’in haritasında çizdiği iki bölgeden birinin içerisindeki harflerin biri kırmızı diğeri mavi olacak şekilde “GOG I MAGOG” yazısı göze çarpar. Bu yazının hemen üstünde şu ifade vardır: “*Gog ve Magog [Ye’cûc ve Me’cûc]’un büyük lordu ve prensi. Kalabalık maiyetiyle birlikte kargaşa çıkartacak.*” [Şekil 10 (d)] Dağlarla çevrili

⁷⁹ Anderson, *Alexander’s Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 101; Allinson, “Mapping the Mongols”, s. 39; Baumgärtner, “Weltbild und Empirie: Die Erweiterung des kartographischen Weltbilds durch die Asienreisen des späten Mittelalters”, s. 24.

⁸⁰ Katalan Atlası, Aragon Kralı IV. Pedro (1319-1387) tarafından Fransa Kralı Bilge Charles (1338-1380)’a hediye edilmek üzere çizdirilmiştir. Kral IV. Pedro, bu görevi Mayorka Adası’nda çalışan Yahudi kartograf Abraham Cresques (1325-1387)’e vermiştir. Mayorka, 14. yüzyılda yüksek kaliteli haritaların çizildiği ve harita çiziminde en son teknolojinin kullanıldığı bir bölgeydi. Abraham Cresques ve oğlu da adada harita çizimiyle ünlenmiş isimlerdi. Abraham Cresques, *Mappamundi: The Catalan Atlas of the Year 1375*, ed. ve notlar Georges Grosjean, Dietikon, Zurich 1978, Urs Graf, s. 10 vd; Franke, *Monsters at the End of Time: Gog and Magog and Ethnic Difference in the Catalan Atlas (1375)*, s. 64.

⁸¹ Abraham Cresques, *Mappamundi: The Catalan Atlas of the Year 1375*, s. 20-24; Franke, *Monsters at the End of Time: Gog and Magog and Ethnic Difference in the Catalan Atlas (1375)*, s. 71; Wolfram Pobanz, “Der Katalanische Weltatlas vom Jahre 1375”, *Die Erde: Zeitschrift der Gesellschaft für Erkunde zu Berlin*, 111 (1980), s. 371, 372.

⁸² Marco Polo, *The Travels of Marco Polo the Venetian: The Translation of Marsden Revised with a Selection of His Notes*, Ed. Thomas Wright, London 1854, s. 148.

yamuk kare içinde bir atın üzerinde mavi elbisesi ve elinde altın renginde asasıyla Ye'cûc ve Me'cûc prensi resmedilmiştir. Önünde beş, arkasında dokuz adamıyla Batı'ya doğru ilerleyen prensin üzerinde bir tente vardır. Aynı yamuk karenin içinde beş ağaç resmedilmiştir. Yamuk karenin hemen altında başka bir metin vardır: "Hazar dağları ki onların içinde İskender, uçları bulutlara kadar ulaşan öyle uzun ağaçlara rastladı. Şeytan ona yardım etmeseydi az kalsın İskender orada ölecekti. Stratejisi sayesinde İskender burada Tatar Gog ve Magog [Ye'cûc ve Me'cûc]'u kapattı ve de onlar için metalden iki süret yaptı. İskender burada pek çok farklı ırktan insanı kapattı ki onlar şüphesiz çığ etin her çeşidini yerken korkmuyorlardı. Onlar yakında gelecek olan Deccalın soyundandır. [Mesih] dünyanın sonunda semadan bir ateşle gelecek ve bu halkları yok edecek."⁸³

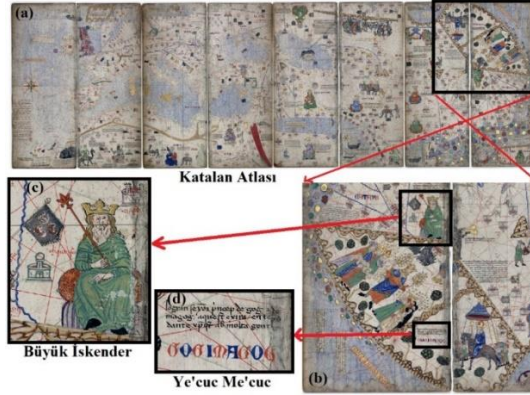
Metinde Ye'cûc ve Me'cûc'un Büyük İskender tarafından Hazar Dağları ardına kapatıldığı efsanesi aktarılmış ve açık şekilde Ye'cûc ve Me'cûc'un Moğollar olduğu belirtilmiştir. Kutsal metinlerde Ye'cûc ve Me'cûc, dağlar ardına kapatılırken Büyük İskender'e Tanrının yardım ettiği ifade edilmiştir. Ancak Katalan Atlası'nda İskender'e şeytanın yardım ettiği yazar ve resmedilir. Haritada Ye'cûc ve Me'cûc toprakları üzerinde yeşil pelerini, altın tacı ve asasıyla Büyük İskender [Şekil 10 (c)] kapıyı koruyan siyah kanatlı şeytana bakarken resmedilmiştir. Bu kısımda, Hazar Dağları'nın girişinde şöyle yazar: "Orada İskender az kalsın öliüyordu ama Şeytan sanatıyla onu tehlikeden çıkardı ve yine sanatının yardımıyla İskender, Tatar Gog ve Magog [Ye'cûc ve Me'cûc]'u hapsetti..." Hazar kapısının önünde iki bronz heykel borazanıyla beklerken resmedilmiştir. Heykeller kapatılmış Ye'cûc ve Me'cûc halkını korumakla görevlidir.⁸⁴

Atladaki diğer bölgede yaşını almış bir hükümdar ellerinde yapraklı dallardan sarkan altın rengi meyve demetlerini kalabalığa dağıtırken resmedilmiştir. Seküler yöneticiler solda, ruhani yöneticiler sağda tasvir edilmiştir. Bu bölümde tasviri açıklayıcı bir yazı yoktur. Grosjean ve Edson gibi araştırmacılar bu kişinin Deccal olabileceğini belirtir. Hatta araştırmacılar Deccal'ın Mesih kılığına girerek etrafındaki kişileri kandırmaya çalıştığını iddia eder. Bölgenin dışında okyanus kısmında resimle ilgili iki kısa metin mevcuttur. Metinlerden biri *Yeşaya* 66:19'dan alıntıdır. Diğeri ise şu şekildedir: "Deccal, Galilee'deki Chorazin'de ortaya çıkacak. Otuz yaşında Kudüs'te vaaaz etmeye başlayacak. Tüm gerçeklere karşı, yaşayan Tanrı'nın oğlu İsa

⁸³ Abraham Cresques, *Mappamundi: The Catalan Atlas of the Year 1375*, s. 28; Katrin Kogman-Appel, "Eschatology in the Catalan *Mappamundi*", *Jews and Christians in Medieval Europe: The Historiographical Legacy of Bernhard Blumenkranz*, ed. P. Buc ve diğ., Turnhout 2016, s. 237; Felicitas Schmieder, "Gogs und Magogs 'natürliche Milde'? Die Mongolen als Endzeitvölker im Wandel von Wissen und Wünschen", *People of the Apocalypse: Eschatological Beliefs and Political Scenarios*, ed. Wolfram Brandes, Felicitas Schmieder, Rebekka Voß, Berlin, Boston 2016, De Gruyter, s. 120, 121.

⁸⁴ Abraham Cresques, *Mappamundi: The Catalan Atlas of the Year 1375*, s. 32; Gow, "Gog and Magog on Mappaemundi", s. 72; Franke, *Monsters at the End of Time: Gog and Magog and Ethnic Difference in the Catalan Atlas (1375)*, s. 78 vd.

olduğunu iddia edecek ve Süleyman Mabedi'ni yeniden inşa edecek.⁸⁵ Edson'a göre Katalan Atlası, Hristiyanlar için önemli olan bölge ve kutsal mekânları *Yeni Abil*'ten ziyade *Eski Abil*'teki açıklamalarla resmetmesi mezkûr atlasın Yahudi inancını ve düşüncesini aşılama eğiliminde olduğunu göstermektedir.⁸⁶ Edson'un böyle bir sonuca ulaşmasının nedeni, kartograf Abraham Cresques'in bir Yahudi olması ve yaşadığı dönemde Avrupa'da Yahudi karşıtlığı olmasıdır.

Kaynak: <https://www.historyofinformation.com/image.php?id=3041>

Şekil 10: (a) Katalan Atlası (c)Büyük İskender (d) Ye'cuc ve Me'cuc

Martin Waldseemüller 1516'da çizdiği dünya haritasında [Haritanın bir kısmı Şekil 11 (a)] Me'cuc (Magog) terimini kullanmadan sadece Ye'cuc (Gog) ismiyle Moğol hükümdarına işaret etmiştir. Haritada Moğol ülkesi ile Hindistan arasına çizdiği hat üzerinde şu ifade vardır: "Bu hat ile deniz arasındaki ülke büyük imparator Gog Han'ın gücü altındadır."⁸⁷ [Şekil 11 (c)] Aynı şekilde Cengiz Han'ı resmettiği kısmın üstüne "Kralların kralı ve lordların lordu büyük Tatar Gog Han"⁸⁸ yazar [Şekil 11 (b)]. Ancak resmin altında Cengiz Han'ın ismi de zikredilir.

Haritadaki açıklama şu şekildedir: "Büyük Gog Han Mangi eyaletini dokuz krallığa bölmüştü ki burası yaklaşık 2000 büyük şehirden oluşuyordu ve dünyada [onlardan] daha zengin bir şehir yoktur. İnsan yaşamında ihtiyacı olan her şeyden [burada] bol miktarda vardır. Halk putperest, büyük zanaatkârlardan, ücretli askerlerden oluşur ve onlar astrolojinin büyük öğrencileridir. Ülkede büyük yılanlar vardır ki insanlar onları ziyafetlerde afiyetle yerler. Ve orada çok dürüst bir yaşam izleyen dindar putperestlerin pek çok manastırı vardır."⁸⁹ Duzer'e göre Waldseemüller, Moğol ülkesini çizerken ve haritayı açıklarken Marco

⁸⁵ Abraham Cresques, *Mappamundi: The Catalan Atlas of the Year 1375*, s. 90; Kogman-Appel, "Eschatology in the Catalan Mappamundi", s. 238; Edson, *The World Map 1300-1492*, s. 82.

⁸⁶ Edson, *The World Map 1300-1492*, s. 82.

⁸⁷ Duzer, *Martin Waldseemüller's 'Carta marina' of 1516*, s. 79.

⁸⁸ Duzer, *Martin Waldseemüller's 'Carta marina' of 1516*, s. 85.

⁸⁹ Duzer, *Martin Waldseemüller's 'Carta marina' of 1516*, s. 90.

yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da çizilen dünya haritalarında Ye'cûc ve Me'cûc genellikle Yahudiler olarak tanımlanmıştır. Geç Orta Çağ'da çizilen dünya haritalarında Ye'cûc ve Me'cûc'un Yahudilerle kimliklendirilmesinde kartografları etkileyen dört ana kaynak vardır. Bunlardan ilki Romalı tarihçi Orosius (375-420)'un *Historiae Adversus Paganos* adlı eseridir. Müellif, eserinde açıkça Ye'cûc ve Me'cûc terimlerini kullanmamış ancak *Vahiy*'deki anlatıya benzer şekilde şöyle yazmıştır: “O zamanlar, Mısır'daki uzun ve acımasız savaştan sonra Artakserkses olarak da bilinen Ocbus, Yahudilerin büyük kısmını sürdü ve onlara Hazar Deniz'iyle Hyrkania'da yerleşmelerini emretti. Onlar şimdiye kadar orada kaldılar ve sayılarını artırdılar.” (Orosius, III.7.6). İkinci kaynak, Stavelotlu Christian'ın *Expositio in Matthaem Evangelistam* (865'lerde yazılmış) başlıklı eseridir. Christian'ın kehanetine göre “Hun halkı olan ve daha sonra Hazar denilecek Ye'cûc ve Me'cûc'de bir zamanlar daha güçlü olan bir halk vardı ve onların soyundan gelenleri İskender alıp götürdü ki onlar sünnet oluyorlardı ve tüm Yahudi ibadetlerini yerine getiriyorlardı.”⁹³ Stavelotlu Christian'ın eserinde belirttiği Yahudiler Hazar Türkleridir.⁹⁴

Yahudilerle Ye'cûc ve Me'cûc'u özdeşleştiren üçüncü ve belki de kartografları etkileyen en önemli kaynak Peter Comestor'un *Historia Scholastica* (1169c.-1173c.) adlı eseridir. Eserde Ye'cûc ve Me'cûc'un İsrail'in Kayıp On Kabilesi'nden biri olan “Dan” olduğu ve Deccal önderliğinde diyasporada dünyaya dağılmış Yahudilerin toplanarak Kudüs'te yeni bir tapınak inşa edileceği kehaneti geçer.⁹⁵ Sonuncu kaynak ise John Mandeville'nin (1360 c.) fantastik seyahatnamesidir. Mandeville, eserinde Hitay'ın doğusunda çok sayıda ülkenin ve adanın olduğunu yazar. Hazar Dağları'nın bulunduğu bölgeyi şu şekilde anlatır: “Ye'cûc ve Me'cûc denener, Kayıp On Kabile Yahudileridir...Yahudiler dünya üzerinde hiçbir yerde kendi topraklarına sahip değillerdir. Sadece Hazar Dağları arasındaki bölgeye sahiptirler. Ve Amazon kraliçesine haraç öderler...”⁹⁶ Mandeville, eserinde Büyük İskender tarafından yirmi iki kralın ve onların halklarının Hazar Dağları ardına hapsedildiğini yazar.

Yahudiler, MÖ 8. yüzyılda Kuzey İsrail Krallığının Asurlular tarafından ele geçirilmesinden sonra İsrail'den ayrılmak zorunda kalan Kayıp On Kabile'nin vatanlarına döneceğine inanırlar. İnanışa göre bu dağılıştan itibaren onlar Sambatyon Nehri'nin ötesinde ismi bilinmeyen bir bölgede yaşamaya başlar. Orada Mesih'in gelişini bekleyecek ve bağımsız Yahudi Krallığı'nın eskatolojik yeniden inşasında çok önemli bir askeri rol üstleneceklerdir. Kısaca, Yahudi inancına göre Kayıp On Kabile ahir zamanda diyasporadaki esaretten kurtulacak ve İsrail

⁹³ Westrem “Against Gog and Magog”, s. 65

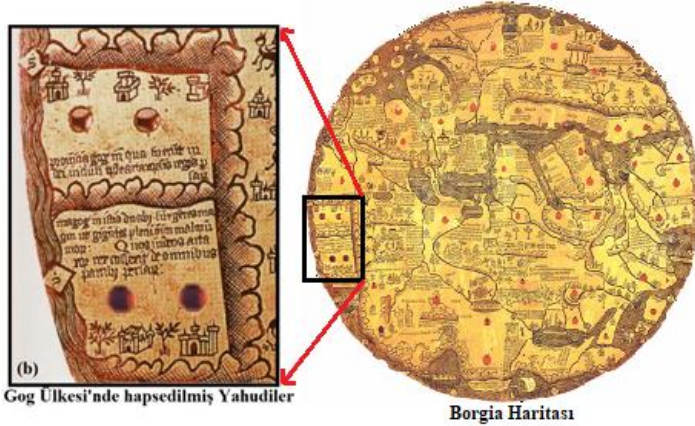
⁹⁴ Hazarların kökeni ve Yahudiliği benimsemesi hakkında daha fazla malumat için bkz. Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, İstanbul 2020.

⁹⁵ Andrew C. Gow, “Gog and Magog”, *Trade, Travel and Exploration in the Middle Ages: An Encyclopedia*, ed. J.B. Friedman, K. Mossler, New York 2000, s. 233, 234.

⁹⁶ Mandeville, *The Travels of Sir John Mandeville, The Version of the Cotton Manuscript in Modern Spelling*, London 1923, s. 174-176.

Krallığını kuracaktır. Bu nedenle Yahudiler, Kayıp On Kabile'yi kurtarıcı olarak görür. Ancak Hristiyanlar açısından durum tam tersidir. Kayıp On Kabile'nin dönüşünü Hristiyanlar korku ve öfkeyle beklemektedir.⁹⁷ Hristiyan Avrupa'da Yahudiler, özellikle de Kayıp On Kabile kıyametin habercisi olarak yorumlanır. 13. yüzyılda gerçekleşen Moğol istilası ve 14. yüzyıla damgasını vuran “Kara Ölüm” gibi apokaliptik yıkımların sıklıkla Yahudilerin suç ortaklığıyla gerçekleştiği düşünülür.⁹⁸ Haritalarda Moğollar ile Yahudilerin birbirine karıştırılmasının nedeni Hristiyanlar arasındaki Yahudi düşmanlığıdır.

Orta Çağ kaynaklarında Yahudiler sadece Ye'cûc ve Me'cûc olarak tasavvur edilmez. Yerel Almanca metinlerde Latin Kilisesi'nin düşmanı olarak “Kızıl Yahudiler” tanımlanmasıyla da aşağılanırlar. Orta Çağ Almancasında *kırmızı/kızıl (rot)* terimi sadece renk anlamına gelmez. Aynı zamanda terim, “yanlış, aşağılık, düzenbaz” manalarında kullanılır. Yahudiler, yalancılıklarının ve hilekârlıklarının bir işareti olarak “kırmızı/kızıl” diye adlandırılmıştır. Kızıl Yahudiler sadece Avrupa'yı tehdit eden bir halk değildir onlar fiziksel olarak da iticidirler ve doğulu özelliklerle donatılmışlardır. 13. yüzyılın sonundan 16. yüzyıla kadar Almanca konuşulan dünyada Ye'cûc ve Me'cûc genellikle Kızıl Yahudiler ve Kayıp On Kabile ile bağdaştırılmıştır.⁹⁹

Kaynak: https://www.myoldmaps.com/_Media/pasted-file-119_med_hr.png

Şekil 12: (a) Borgia Haritası (b) Ye'cûc (Gog) Ülkesi'nde hapsedilmiş Yahudiler

15. yüzyılın ilk yarısında güney Almanya'da bakır bir plaka üzerine bir dünya haritası çizilmiştir. Bakır dünya haritası 18. yüzyılda Kardinal Stefano Borgia'nın

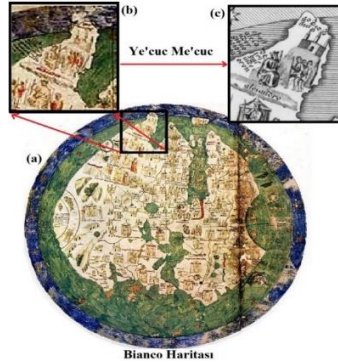
⁹⁷ Wolfram Brandes, Felicitas Schmieder, Rebekka Voß, “Introduction”, *Peoples of the Apocalypse: Eschatological Beliefs and Political Scenarios*, ed. W. Brandes, F. Schmieder, R. Voß, Berlin, Boston 2016, s. 2.

⁹⁸ Andrew C. Gow, “Red Jews”, *Trade, Travel and Exploration in the Middle Ages*, s. 518; Andrew Colin Gow, *The Red Jews: Antisemitism in the Apocalyptic Age 1200-1600*, Leiden, New York, Köln 1995, s. 23; Schmieder, “Christians, Jews, Muslims-and Mongols”, s. 282.

⁹⁹ Gow, “Red Jews”, s.518; Gow, *The Red Jews: Antisemitism in the Apocalyptic Age 1200-1600*, s. 23.

arşivinde bulunmuştur. Kardinalden dolayı bakır dünya haritasına Borgia Haritası [Şekil 12 (a)] adı verilmiştir. Harita, geleneksel mappamundi biçiminde hazırlanmıştır. Çizeri bilinmeyen Borgia Haritası'nda dağlarla ve oryantal görünümlü kulelerle çevrili iki kare bölge içinde şöyle yazar: “*Pers kralı Artaxerxes zamanında Gog [Ye’cûc] eyaletinde Yahudiler hapsedilmiştir*” ve “*bu iki bölgedeki Magoglar [Me’cûc] tamamen şeytani geleneklerle donatılmış devler gibi büyük insanlardır. Kral Artaxerxes İran’ın her tarafından Yahudileri oraya toplanmıştır.*”¹⁰⁰[Şekil 12 (b)] Katalan Atlası'nda olduğu gibi Borgia Haritası'nda da Marco Polo'nun anlatısına uygun olarak Ye’cûc ve Me’cûc toprakları iki kısma ayrılmıştır.

Ye’cûc ve Me’cûc’u Yahudilerle özdeşleştiren bir diğer dünya haritası Andrea Bianco¹⁰¹ tarafından çizilmiştir [Şekil 13 (a)]. Bianco, haritada dünyanın kuzeyinde dünyevi cennetin yanında bir yarımada'nın en uç noktasına Ye’cûc ve Me’cûc’u resmetmiştir. Bir kalenin önünde üç ilkel insanın hemen altında Büyük İskender, tacı ve asasıyla tahtına oturmuş olarak tasvir edilmiştir. Büyük İskender ile Ye’cûc ve Me’cûc arasında bir dağ silsilesi vardır.¹⁰² Resimlerin hemen yanına hem denize hem de yarımadaya denk gelecek şekilde şöyle yazılmıştır: “*Yahudi kabilesi Gog ve Magog [Ye’cûc ve Me’cûc] İskender tarafından asırlar önce kayalıktan dağlara hapsedilmiştir.*”¹⁰³ (Şekil 13 (b) ve (c))

Kaynak: <https://www.myoldmaps.com/late-medieval-maps-1300/241-andrea-bianco-world-map/>

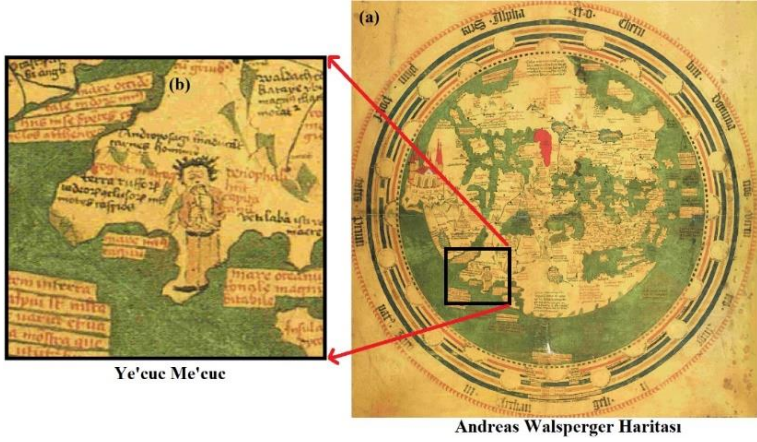
Şekil 13: (a) Bianco Haritası, (b) ve (c) Ye’cûc ve Me’cûc

¹⁰⁰ A.E. Nordenskiöld, *An Account of a Copy from the 15th Century of a Map of the World engraved on Metal which is preserved in Cardinal Stephan Borgia's Museum at Velletri*, Stockholm 1891, s. 6 vd, 24.

¹⁰¹ Andrea Bianco denizci bir kartograftır. 14. yüzyılın son çeyreğinde İtalya’da doğduğu tahmin edilmektedir. Akdeniz, Karadeniz ve Avrupa sahillerine seyahatler düzenleyerek gördüğü yerlerin deniz haritasını çizmiştir. Bianco, yaşamı boyunca üç önemli harita çizmiştir: 1) Deniz haritası, 2) Batlamyus’un dünya haritasının kopyası ve 3) Orta Çağ dünya haritası (mappamundi). Bianco’nun Orta Çağ dünya haritası resimlerle ve metinlerle zenginleştirilmiştir Hristiyan inancının öğretileri haritaya işlenmiştir. Edson, *The World Map 1300-1492*, s. 2 vd.

¹⁰² Heinrich Wuttke, *Zur Geschichte der Erdkunde in der letzten Hälfte des Mittelalters: Die Karten der seefahrenden Völker Südeuropas bis zum ersten Druck der Erdbeschreibung des Ptolemäus*, Dresden 1870, s. 40.

¹⁰³ Gow, “Gog and Magog on Mappaemundi and Early Printed World Maps”, s. 76.

Ye'cüc Me'cüc

Andreas Walsperger Haritası

Kaynak: <https://www.myoldmaps.com/late-medieval-maps-1300/245-andreas-walsperger/245-walsperger.pdf>

Şekil 14: (a) Andreas Walsperger Haritası, (b) Ye'cüc ve Me'cüc

Benediktin rahibi Andreas Walsperger¹⁰⁴ 1448'de bir dünya haritası çizmiştir [Şekil 14 (a)]. Harita, Konstanz şehrinde çizildiği için hem Walsperger hem de Konstanz Haritası ismiyle literatüre geçmiştir. Dünya haritasında az sayıda görsel vardır. Kuzeydoğu'da bir yarımada'nın üzerinde Ye'cüc ve Me'cüc topraklarında bir Yahudi'nin çocuk yediği resmedilmiştir. Tasvirin hemen yanına şöyle yazılmıştır: “büyük hanın ordugabı Hitay'ın başkenti Waldachat'ta yamyamlar insan eti yerler; kızıl Yabudilerin toprakları olan Gog ve Magog [Ye'cüc ve Me'cüc] Hazar Dağlarıyla çevrilidir.” [Şekil 14 (b)] Haritada İskender seddine dair bir tasvir yoktur. Walsperger'in haritası genel olarak masal ve canavarlara inancı tasdik eder.¹⁰⁵

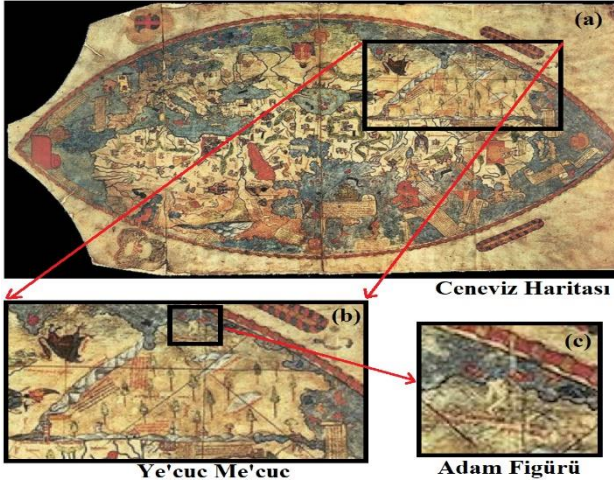
Bu başlık altında incelenmesi gereken bir diğer çizim Ceneviz Dünya Haritası'dır. 1457 tarihinde çizilen Ceneviz Dünya Haritası [Şekil 15 (a)] mappamundi ve portolan geleneğini bir arada yansıtır. Haritada Batlamyus'un verileri yanında Orta Çağ seyahatnamelerinden de bilgiler mevcuttur. Ceneviz Dünya Haritasında Asya'nın kuzeydoğu çeyreği kıyamet halklarına terkedilmiştir [Şekil 15 (b)]. Bölge ağaçlarla kaplı geniş bir alandır ve çevresi geçilmez dağlarla örülüdür. Kapalı bölgenin kuzey ve doğusu okyanusla çevrilidir. Bu geniş hapisane, haritada Ymaus Dağının ötesi “Scythia” ismiyle etiketlenmiş ve bölgeye büyük harflerle “Magog” yazılmıştır.¹⁰⁶ Haritada Kafkaslar; Karadeniz ve Hazar

¹⁰⁴ Literatürde Andreas Walsperger hakkında çok fazla bilgi yoktur. Salzburg'da doğduğu ve Benediktin tarikatının üyesi olduğu bilinmektedir. Haritasını 1448'de Konstanz'da hazırlamıştır. Aristoteles'in dünya sistemine uygun olarak dünya haritasını çizmiştir. Konrad Kretschmer, “Eine neue mittelalterliche Weltkarte der vatikanischen Bibliothek”, *Zeitschrift der Gesellschaft für Erkunde zu Berlin*, 26 (1891), s. 372.

¹⁰⁵ Gow, “Gog and Magog on Mappaemundi and Early Printed World Maps”, s. 77; Kretschmer, “Eine neue mittelalterliche Weltkarte der vatikanischen Bibliothek”, s. 381, 382.

¹⁰⁶ Gerda Brunnlechner, “The So-called Genoese World Map of 1457: A Stepping Stone Towards Modern Cartography?”, *Peregrinations: Journal of Medieval Art and Architecture*, 4/2 (2013), s. 59 vd.

Denizi arasındaki bölgede gösterilmiştir. Derbend'in yanında Demir Kapı'nın tasviri vardır. Burada şöyle yazar "Bu, onların kendi dilinde demir kapı anlamına gelen Derbend'dir."¹⁰⁷ Devamında "Demir Kapı'nın orada Büyük İskender, Tatarları hapsedti" yazar.¹⁰⁸ Haritanın en kuzeyinde çıplak bir adam kendini suya atarken resmedilmiştir [Şekil 15 (c)]. Açıklamada şöyle yazar: "ileri yaşa ulaştıklarında dik kayalıklardan kendilerini suya atmak bu insanların bir gelenegidir."¹⁰⁹ Bu hikâye Plinius'da geçer. Ceneviz Dünya Haritası'nda Ye'cüc ve Me'cüc halk olarak değil sadece Me'cüc (Magog) ismiyle bir bölge olarak tasvir edilmiştir. Bu bölgede canavar ırkların yaşadığı belirtilirken hem Moğolların hem de Yahudilerin bölge halkları arasında olduğu kaydedilmiştir.¹¹⁰ "Montes inaccessibiles" (Geçilemez Dağlar) olarak gösterilen yerde şöyle yazar: "Dan kabilesi soyundan gelen bu ırktan Deccal doğacak ve büyü sanatı sayesinde bu dağları açacak ve İsa'ya inananları çökertmeye gelecek."¹¹¹ Diğer kısa metinde şöyle yazar: "Burada Benjamin'in yarı kabilesiyle Yahudi soyundan Kayıp On Kabile yaşar ki onlar kendi kanunlarıyla zapt edilmemiştir. Yozlaşmışlardır ve zevk ve sefaya düşkün yaşam biçimine geçmişlerdir."¹¹² [Şekil 15 (b)]

Kaynak: <https://www.myoldmaps.com/late-medieval-maps-1300/248-the-genoese-map/248-genoese.pdf>

Şekil 15: (a) Ceneviz Haritası, (b) Ye'cüc ve Me'cüc, (c) Adam figürü

¹⁰⁷ *Genoese World Map 1457, Facsimile and Critical Text Incorporating in Free Translation the Studies of Professor Theobald Fischer revised with the Addition of Copious Notes*, Ed. Edward Luther Stevenson, New York 1912, s. 30.

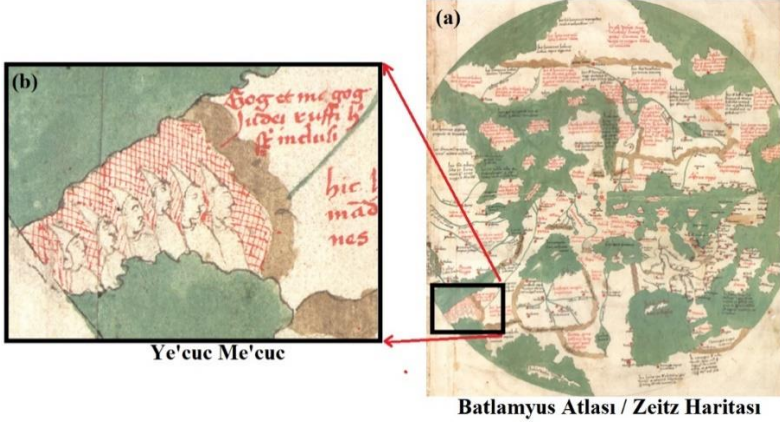
¹⁰⁸ *Genoese World Map 1457*, s. 33.

¹⁰⁹ *Genoese World Map 1457*, s. 38.

¹¹⁰ Schmieder, "Gogs und Magogs 'natürliche Milde'? Die Mongolen als Endzeitvölker im Wandel von Wissen und Wünschen", s. 121, 122.

¹¹¹ *Genoese World Map 1457*, s. 38.

¹¹² *Genoese World Map 1457*, s. 39.

Kaynak: <https://www.myoldmaps.com/late-medieval-maps-1300/251-the-zeitz-map/>

Şekil 16: (a) Batlamyus/Zeitz Haritası, (b) Ye'cûc ve Me'cûc

Yahudilerin, Ye'cûc ve Me'cûc ile özdeşleştirildiği bir diğer çalışma 1470 Batlamyus Atlası/Zeitz Haritası'dır.¹¹³ [Şekil 16 (a)] Coğrafi şekiller açısından neredeyse tamamen Walsperger haritasına benzeyen Walsperger Haritası'ndaki yaklaşık otuz adet efsane mezkûr haritadan birebir kopyalanmıştır. Kartograf diğer efsanelere eklemeler yapmış ya da onları kısaltmıştır. Ye'cûc ve Me'cûc efsanesini ise değiştirmeden almıştır. Haritada Doğu'da bir yarımada üzerinde Orta Çağ'da Yahudilerin geleneksel sivri uçlu şapkalarıyla Ye'cûc ve Me'cûc resmedilmiştir. Haritada efsane şu şekilde geçmektedir: "Gog ve Magog [Ye'cûc Me'cûc]: Burada kızıl saçlı Yahudiler kapatılmıştır."¹¹⁴[Şekil 16 (b)] İnsan figürleri bir dağ silsilesi ile ana kıtadan ayrılmış gibidir.

Bu başlık altında incelenecek son harita Rüst/Sporer Dünya Haritası'dır.¹¹⁵ Rüst/Sporer Haritası'nda [Şekil 17 (a)] sol üst kısımda Persepolis, Parthia ve Fırat Nehriyle bir dağ silsilesinin sarıldığı yerde Ye'cûc ve Me'cûc resmedilmiştir. Bölgede "Hazar Dağları, Gog ve Magog [Ye'cûc ve Me'cûc] hapsedilmiştir" yazar. Haritada

¹¹³ 1470 Batlamyus Haritası Almanya'nın Saksonya eyaletinde Zeitz şehrindeki Manastır Kütüphanesinde bulunmuştur. Yazarı ve çizeri bilinmeyen harita Batlamyus'un dünya haritasını model aldığı için literatüre çizildiği tarihle birlikte 1470 Batlamyus Atlası ya da bulunduğu şehirden dolayı Zeitz Haritası olarak geçmiştir. Harita ilk bakışta Andreas Walsperger'in 1448'de çizdiği dairesel dünya haritasını anımsatmaktadır. Heinrich Winter, "A Circular in a Ptolemaic MS", *Imago Mundi*, 10 (1953), s. 15.

¹¹⁴ Winter, "A Circular in a Ptolemaic MS", s. 16, 17.

¹¹⁵ 15. yüzyılın sonlarında Almanya'da çizilen haritanın üstüne başlık mahiyetinde "Bu mappamundi tüm dünyadaki bütün ülkeleri ve krallıkları gösterir" yazar. T-O türü haritanın yazarının Hans Rüst olduğu tahmin edilmektedir. Ancak harita daha sonra Hans Sporer tarafından birtakım eklemelerle yeniden çizilmiştir. Bu nedenle harita Rüst/Sporer adını almıştır. Edson, *The World Map 1300-1492*, s. 173 vd.

görülen Türklerin ve Moğolların ötekileştirmesinde *Kitab-ı Mukaddes*'te kıyametin habercisi olarak geçen Ye'cûc ve Me'cûc ile ilişkilendirilmesi oldukça makuldür. Haritalarda Türklerin ve Moğolların Ye'cûc ve Me'cûc ile özdeşleştirilmesinin başka bir sebebi de Arap haritacılığının etkisidir. Arap müverrihler ve coğrafyacıların çoğu Ye'cûc ve Me'cûc'un, Türk ve Moğol olduğu konusunda hemfikirdir. Orta Çağ Avrupa'sında çizilen dünya haritalarında Yahudiler de Ye'cûc ve Me'cûc ile özdeşleştirilmiştir. Batı yazınında ve haritalarında mezkûr halkın Yahudiler olarak tasvir edilmesinin sebebi Hristiyanlar arasında Yahudi inanç ve öğretilerinin yanlış olduğu ve onların Hristiyan kilisesini tehdit ettiği inancından kaynaklanır. 13. yüzyılda Avrupa'nın Moğollar tarafından tehdit edilmesi ve 14. yüzyılda Kara Ölüm olarak bilinen salgın hastalığın Avrupa'da çok sayıdaki insanın ölmesine sebep olması gibi yıkıcı olayların Yahudiler nedeniyle gerçekleştiğine inanılır. Hristiyanlar arasındaki Yahudi karşıtlığı ve düşmanlığı özellikle 15. yüzyılda çizilen dünya haritalarında onların Ye'cûc ve Me'cûc ile ilişkilendirilmesine neden olmuştur. Sonuç olarak Orta Çağ Avrupa'sında çizilen dünya haritalarında kartograflar teolojik bilgilerle dönemin siyasi ve askeri şartlarına uygun olarak Ye'cûc ve Me'cûc'u Türk, Moğol veya Yahudi olarak kimliklendirmiştir.

Kaynaklar

Kaynaklar (Haritalar, Tıpkı Basımlar, Edisyonlar ve Çeviriler)

- Abraham Cresques, *Mappamundi: The Catalan Atlas of the Year 1375*, ed. ve notlar Georges Grosjean, Dietikon, Zurich 1978, Urs Graf; Almanca baskısı *Mappamundi: Der Katalanische Weltatlas vom Jahre 1375*, Dietikon 1977.
- Apocalypse Pseudo-Methodius, An Alexandrian World Chronicle*, Ed. Benjamin Garstad, Cambridge, Massachusetts, London 2012.
- Budge, Ernest A. Wallis (ed. trc. ve notlandıran), *The History of Alexander the Great: Being the Syriac Version of the Pseudo-Callisthenes*, Cambridge 1889.
- Die Herefordkarte*, yay. haz. Konrad Miller, Druck von A. Bonz' Erben, Stuttgart 1903.
- Die Kosmographie des Aethicus*, yay. haz. Otto Prinz, MGH, München 1993.
- Fra Mauro, *Fra Mauro's World Map: With a Commentary and Translations of the Inscriptions*, Ed. Pirro Flchetta ve diğ., Turnhout, Belgium 2006.
- Geneose World Map 1457, Facsimile and Critical Text Incorporating in Free Translation the Studies of Professor Theobald Fischer revised with the Addition of Copious Notes*, Ed. Edward Luther Stevenson, New York 1912.
- Hezekiel, Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil), Yeni Çeviri*, İstanbul 2016.
- Jean de Joinville, *Bir Haçlı'nın Hatıraları*, Çev. Cüneyt Kanat, Ankara 2002.
- Josephus, Flavius, *Jewish Antiquities, Book I-IV*, trc. J. Thackeray, Cambridge, Massacuesetts 1961.
- Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir III*, ed. Hayreddin Karaman ve diğ., Ankara 2012.
- Mandeville, *The Travels of Sir John Mandeville, The Version of the Cotton Manuscript in Modern Spelling*, London 1923.

- Marco Polo, *The Travels of Marco Polo the Venetian: The Translation of Marsden Revised with a Selection of His Notes*, Ed. Thomas Wright, London 1854, R. Clay Painter; Türkçe tercümesi: *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, Çev. Ömer Güngören, İstanbul 2017.
- Matthew Paris's English History, From the Year 1235 to 1273*, Vol. I-III, trc. J. A. Giles, London 1854.
- Nordenskiöld, A. E., *An Account of a Copy from the 15th Century of a Map of the World engraved on Metal which is preserved in Cardinal Stephan Borgia's Museum at Velletri*, Stockholm 1891.
- Orosius, *Seven Books of History against the Pagans*, yay. haz. A. T. Fear, Liverpool 2010.
- Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'dan Asya'ya Yolculuk (1245-1247)*, Terc. ve Notlar. Ergin Ayan, İstanbul 2018.
- Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi: Bir Dominiken Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu 1289-1291*, Çev. Ahmet Deniz Altunbaş, İstanbul 2018.
- The Etymologies of Isidore of Seville*, yay. haz. Stephen A. Barney ve diğ., Cambridge 2006.
- The Greek Alexander Romance*, Çev. ve yay. haz. Richard Stoneman, New York 1991.
- Vahiy, Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil), Yeni Çeviri*, İstanbul 2016.
- van Duzer, Chet, *Martin Waldseemüller's 'Carta marina' of 1516: Study and Transcription of the Long Legends*, Rochester 2020.
- Yaratılış, Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil), Yeni Çeviri*, İstanbul 2016.
- http://www2.leuphana.de/ebskart/index.html#V21_004/ (E.T. 22.05.2020)

Telif Eserler

- 38 Akbari, Suzanne Conklin, *Idols in the East: European Representations of Islam and the Orient, 1100-1450*, London 2009.
- Allinson, Emily, "Mapping the Mongols: Depictions and Descriptions of Mongols on mediaeval European World Maps", *Leidschrift*, 28/1 (2013), ss. 33-49.
- Anderson, Andres Runni, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, Cambridge, Massachusetts 1932.
- Baumgärtner, Ingrid, "Weltbild und Empirie: Die Erweiterung des kartographischen Weltbilds durch die Asienreisen des späten Mittelalters", *Geschichte und historisches Lernen: Jochen Huhn zum 65. Geburtstag*, Ed. Gerhard Henke-Bockschatz, Kassel 1995, ss. 11-48.
- Bevan, W. L., H. W. Phillott, *Medieval Geography: An Essay in Illustration of the Hereford Mappa Mundi*, London 1873.
- Bryık, Mustafa, "Hıristiyan Teolojisinde Deccal ve Yecüc-Mecüc Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/11 (2007), ss. 53-79.
- Bietenholz, Peter G., *Historia and Fabula: Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age*, Leiden, New York, Köln 1994.
- Bildhauer, Bettina, "Blood, Jews and Monsters in Medieval Culture", *The Monster Theory Reader*, ed. J. A. Weinstock, Minnesotaa 2020, ss. 192-210.
- Boyle, John Andrew, "Alexander and the Mongols", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 2 (1979), ss. 123-136.

- Brandes, Wolfram, Felicitas Schmieder, Rebekka Voß, "Introduction", *Peoples of the Apocalypse: Eschatological Beliefs and Political Scenarios*, ed. W. Brandes, F. Schmieder, R. Voß, Berlin, Boston 2016
- Breßlau, Harry, "Juden und Mongolen 1241", *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland* 1/1 (1887), ss. 99-102.
- Brunnlechner, Gerda, "The So-called Genoese World Map of 1457: A Stepping Stone Towards Modern Cartography?", *Peregrinations: Journal of Medieval Art and Architecture*, 4/2 (2013), ss. 56-80.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Ye'cüc-Me'cüc ve Türkler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX (1972), ss.97-125.
- Connolly, Daniel K., "Imagined Pilgrimage in the Itinerary Maps of Matthew Paris", *The Art Bulletin*, 81/4 (1999), ss. 598-622.
- Crone, G. R., "New Light on the Hereford Map", *The Geographical Journal*, 131/4 (1965), ss. 447-458.
- _____, *Maps and Their Makers: An Introduction to the History of Cartography*, London 1953.
- Çelebi, İlyas, "Ye'cüc ve Me'cüc", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, ss. 373-375.
- Edson, Evelyn, *The World Map, 1300-1492: The Persistence of Tradition and Transformation*, Baltimore 2007.
- _____, "Reviving the Crusade: Sanudo's Schemes and Vesconte's Maps", *Eastward Bound: Travel and Travellers 1050-1550*, Ed. R. Allen, Manchester, New York 2004, ss. 131-155.
- _____, *Mapping Time and Space: How Medieval Mapmakers Viewed Their World*, London 1997.
- Franke, Thomas, *Monsters at the End of Time: Gog and Magog and Ethnic Difference in the Catalan Atlas (1375)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, The University of New Mexico, 2014.
- Gow, Andrew Colin, "Gog and Magog on Mappaemundi and Early Printed World Maps: Orientalizing Ethnography in the Apocalyptic Tradition", *Journal of Early Modern History*, 2 (1998), ss. 61-88.
- _____, *The Red Jews: Antisemitism in the Apocalyptic Age 1200-1600*, Leiden, New York, Köln 1995.
- _____, "Gog and Magog", *Trade, Travel and Exploration in the Middle Ages: An Encyclopedia*, ed. J. B. Friedman, K. Mossler, New York 2000, ss. 233-234.
- _____, "Red Jews", *Trade, Travel and Exploration in the Middle Ages: An Encyclopedia*, ed. J. B. Friedman, K. Mossler, New York 2000.
- Harley, John Brian, *The New Nature of Maps: Essays in the History of Cartography*, Ed. P. Laxton, Intd. J. H. Andrews, Baltimore, London 2002.
- Harvey, P.D.A., *Mappa Mundi: The Hereford World Map*, London 1996.
- _____, "Medieval Maps: An Introduction", *The History of Cartography, Vol. 1, Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, Ed. J. B. Harley, D. Woodward, Chicago, London 1987, ss. 283-285.
- Jackson, Peter, "Christians, Barbarians and Monsters: The European Discovery of the World beyond Islam", *The Medieval World*, ed. P. Linchan, J. L. Nelson, London 2002.

- Kaleli, Emrullah, “Haçlı Seferleri Zamanında Avrupa’da Antisemitizm (1096-1190)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/1 (2013), ss. 21-35.
- Kline, Naomi Reed, *Maps of Medieval Thought: The Hereford Paradigm*, Woodbridge 2003.
- Kogman-Appel, Katrin, “Eschatology in the Catalan *Mappamundi*”, *Jews and Christians in Medieval Europe: The Historiographical Legacy of Bernhard Blumenkranz*, ed. P. Buc ve diğ., Turnhout 2016, ss. 227-252.
- Kretschmer, Konrad, “Eine neue mittelalterliche Weltkarte der vatikanischen Bibliothek”, *Zeitschrift der Gesellschaft für Erkunde zu Berlin*, 26 (1891), ss.371-406.
- Kugler, Hartmut, “Die Ebstorfer Weltkarte: Ein europäisches Weltbild im deutschen Mittelalter”, *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 116/1 (1987), ss. 1-29.
- Kupfer, Marcia, “Mappaemundi: Image, Artefact, Social Practice”, *The Hereford World Map: Medieval World Maps and Their Context*, ed. P.D.A. Harvey, London 2006.
- Lendering, Jona, *Büyük İskender*, Çev. Burak Sengir, İstanbul 2018.
- Lewis, Suzanne, *The Art of Matthew Paris in Chronica Majora*, Berkeley, Los Angeles, London 1987.
- Maksudoğlu, Mehmet, “Tatarlar: Moğol mu, Türk mü?”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11-12 (1993-1994), ss. 205-210.
- Meral, Yasin, “Ye’cüc ve Me’cüc Kelimelerinin Etimolojisine Dair”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 59/2 (2018), ss. 161-169.
- Morse, Victoria, “The Role of Maps in Later Medieval Society: Twelfth to Fourteenth Century”, *The History of Cartography, Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, ed. J.B. Harley, D. Woodward, Chicago 1987.
- Oberweis, Michael, “Die Darstellung Europas auf mittelalterlichen Weltkarten”, *Europas Grenzen*, ed. S. Penth, Ingbert 2006, ss. 67-91.
- Özcan, Altay Tayfun, *Haşar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, İstanbul 2020.
- _____, “Chronica Maiora’da Moğollara Dair Kayıtlar”, *Tarih Okulu Dergisi*, 6/XVI (2013), ss. 23-77.
- Pischke, G., “The Ebstorf Map: Tradition and Contents of a Medieval Picture of the World”, *History of Geo- and Space Sciences*, 5 (2014), ss. 155-161.
- Pobanz, Wolfram, “Der Katalanische Weltatlas vom Jahre 1375”, *Die Erde: Zeitschrift der Gesellschaft für Erkunde zu Berlin*, 111 (1980), ss. 371-372.
- Safi, Alessandro, “Mapping the End: The Apocalypse in Medieval Cartography”, *Literature & Theology*, 26/4 (2012), ss. 400-416.
- Schmieder, Felicitas, “Nachdenken auf der Karte: *Mappae Mundi* als Spiegel spätmittelalterlichen Weltwissens”, *Periplus 2013: Jahrbuch für ausereuropäische Geschichte*, Ed. Helmut Bley, Berlin 2013, ss. 236-257.
- _____, “Christians, Jews, Muslims-and Mongols: Fitting a Foreign People into the Western Christian Apocalyptic Scenario”, *Medieval Encounters*, 12/2 (2006), ss. 274-295.
- _____, “Gogs und Magogs ‘natürliche Milde’? Die Mongolen als Endzeitvölker im Wandel von Wissen und Wünschen”, *People of the Apocalypse: Eschatological Beliefs and Political Scenarios*, ed. Wolfram Brandes, Felicitas Schmieder, Rebekka Voß, Berlin, Boston 2016, ss. 111-125.

- Schneidmüller, Bernd, “Die mittelalterlichen Destillationen Europas aus der Welt”, *Europa in der Welt des Mittelalters*, ed. Tillmann Lohse, Benjamin Scheller, Berlin, Boston 2014, ss. 11-32.
- Serdar, Murat, “Orta Çağ'da Doğu Biliminin Batı'ya Yansıması”, *Mubafazakâr Düşünce: Doğu'nun Hikmeti*, 12/43 (2015), ss. 113-136.
- Uhden, Richard, “Zur Herkunft und Systematik der mittelalterlichen Weltkarten”, *Geographische Zeitschrift*, 37/6 (1931), ss. 321-340.
- Uhlemann, Max, “Ueber Gog und Magog”, *Zeitschrift für Wissenschaftliche Theologie*, V (1862), ss.265-286.
- Yıldırım, Kürşat, “Tatar Adının Kökeni Üzerine”, *Türkiyat Mecmuası*, 22/2 (2012), ss. 171-190.
- van Donzel, Emeri, Andrea Schmit, *Gog and Magog in Early Syriac and Islamic Sources: Sallam's Quest for Alexander's Wall*, with a contribution by Claudia Ott, Leiden, Boston 2009.
- van Duzer, Chet, Ilya Dines, *Apocalyptic Cartography: Thematic Maps and the End of the World in a Fifteenth-Century Manuscript*, Leiden 2016.
- van Duzer, Chet, “Hic sunt dracones: The Geography and Cartography of Monsters”, *The Ashgate Research Companion to Monsters and the Monstrous*, ed. Asa Simon Mittman, Peter J. Dendle, Ashgate 2012, ss. 387-435.
- Vaughan, Richard, *Matthew Paris*, Cambridge 1958.
- von den Brincken, Anna-Dorothee, “Mappa mundi und Chronographia: Studien zur imago mundi des abendländischen Mittelalters”, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, yay. haz. Thomas Szabó, Göttingen 2008, ss. 17-81.
- _____, “Weltbild der lateinischen Universalhistoriker und -kartographen”, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, yay. haz. Thomas Szabó, Göttingen 2008, ss. 241-262.
- _____, “Raum und Zeit in der Geschichtsenzyklopädie des hohen Mittelalters”, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, yay. haz. Thomas Szabó, Göttingen 2008, ss. 224-240.
- _____, “Das geographische Weltbild um 1300”, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, yay. haz. Thomas Szabó, Göttingen 2008, ss. 324-344.
- _____, “Herausragende Plätze der antiken Geschichte im Bild der mittelalterlichen Ökumene-Karte (9. bis beginnendes 14. Jahrhundert)”, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, ed. Thomas Szabó, Göttingen 2008, ss. 647-667.
- _____, “Mappamundi”, *Trade, Travel and Exploration in the Middle Ages: An Encyclopedia*, ed. J. Block Friedman, K. Mossler, New York 2000, ss. 363-366.
- Weber, Henry, *Metrical Romances of the Thirteenth, Fourteenth, and Fifteenth Centuries, published from Ancient Manuscripts, With an Introduction, Notes and a Glossary*, Edinburgh 1810.
- Weiler, Björn, “Matthew Paris on the Writing of History”, *Journal of Medieval History*, 35 (2009), ss. 254-278.
- Westrem, Scott D., “Against Gog and Magog”, *Text and Territory: Geographical Imagination in the European Middle Ages*, Ed. Sylvia Tomasch, Sealy Gilles, Philadelphia 1998, ss. 54-75.
- Winter, Heinrich, “A Circular in a Ptolemaic MS”, *Imago Mundi*, 10 (1953), ss. 15-22.

- Wittkower, Rudolf, “Marvels of the East: A Study in the History of Monsters”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 5 (1942), ss. 159-197.
- Woodward, David, “Medieval Mappaemundi”, *The History of Cartography, Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, ed. J. B. Harley, D. Woodward, Chicago 1987.
- , “Reality, Symbolism, Time, and Space in Medieval World Maps”, *Annals of the Association of American Geographers*, 75/4 (1985), ss. 510-521.
- Wright, John Kirtland, *The Geographical Lore of the Time of the Crusades: A Study in the History of Medieval Science and Tradition in Western Europe*, New York 1925.
- Wuttke, Heinrich, *Zur Geschichte der Erdkunde in der letzten Hälfte des Mittelalters: Die Karten der seefahrenden Völker Südeuropas bis zum ersten Druck der Erdbeschreibung des Ptolemäus*, Dresden 1870.

Summary

The general name of the world maps drawn in medieval Europe is mappamundi. From the 8th century to the 15th century, around 1100 world maps, mostly hand-drawn, have survived. Mappamundi maps are of four types: 1) T-O maps consisting of three parts and dating back to Ancient Greek, 2) Regional maps that divide the world according to climates, 3) Maps consisting of four parts, 4) Transitional maps that highlight the Mediterranean region. The Mappaemundi is a scene where both geographical and religious knowledge of the medieval world is depicted. Cartographers used the Bible, ancient Greek classics, encyclopedias of the period, geography works and travel books as sources in drawing world maps. The Gog-and-Magog and Alexander the Great's wall stand out from time to time among the religious depictions on medieval world maps. Considered as an apocalyptic people, the Gog-and-Magog is mentioned in the scriptures of the three Semitic religions. In ancient and medieval times the tribe of the Gog-and-Magog was sometimes identified with Goths, Huns, Alans, Scythians, Celts, Magyars, Turks, Parthians, Mongols, Lost Ten Tribes, Scandinavians and Jews in Greek and Latin sources. On the maps, the Gog-and-Magog is depicted in a closed area in the far corners of the inhabited world, usually in the form of an island or a peninsula with the wall of Alexander the Great.

The Gog-and-Magog is mentioned as a region or a people in the world maps drawn in medieval Europe. However, it is generally not identified with any nation or religious group. The Gog-and-Magog found its identity firstly in the 13th century. Although there are many records in ancient and early medieval sources that Gog and Magog were Turks or a Turkic tribe, only in two of the world maps namely the Ebstorf and Hereford World Map drawn in medieval Europe Turks were identified with Gog and Magog: On the Ebstorf Map, it is written that Gog and Magog, a dirty people imprisoned by Alexander in a peninsula behind the Caspian Sea, lived and ate human flesh. On the same map, it is also written that Turks descending from Gog and Magog lived on the island of Tarraconta, located in the Ocean River

between Asia and Europe. On the Hereford Map, it is told that a people eating human flesh and drinking blood in a peninsula surrounded by a wall in the north was enclosed by Alexander the Great. It is written in the map that Turks descending from Gog and Magog live on the Tarraconta Island between Asia and Europe.

The threat of the Mongols to Europe in the 13th century caused a connection between the Gog-and-Magog and Mongols. The British historian and cartographer Matthew Paris states that the Mongols, who were a destructive people, were Gog and Magog enclosed behind the Caspian Mountains by Alexander. On the map drawn by Pietro Vesconte in the first quarter of the 14th century, it is written that Mongols were imprisoned there on a peninsula separated from the mainland by a thin mountain range in the northeast. The most striking map that identifies Gog and Magog with the Mongols is the Catalan Atlas. On this map drawn in the last quarter of the 14th century, it is stated that Gog and Magog were Mongols. It is understood from the short descriptions on the map that it is referring to Marco Polo. In the world map drawn by Martin Waldseemüller in the first quarter of the 16th century, Genghis Khan was named Gog and his country was called Magog.

By the 15th century, cartographers portrayed Jews as Gog and Magog. In Borgia, Bianco, Andreas Walsperger, Genoese, Ptolemy / Zeit and Rust / Sporer maps, Gog and Magog appear as the Lost Ten Tribes or Jews.

While the world maps drawn in the early Middle Ages did not have Gog and Magog identity, as of the 13th century, depictions of the aforementioned terms were Turkish, Mongolian or Jewish. With the threat of Turkish and Mongolian armies to Europe since 1200s, both peoples were identified with the Gog and Magog on the maps drawn in Europe. The Latin Church depicted Turks and Mongolians on the maps with the names of Gog and Magog, in order to turn the attention of the Christian people to these two enemy peoples. The reason why the Latin Church names Turks and Mongols as Gog and Magog is that the names of these two enemy nations are not mentioned in the Old and New Testaments. In the marginalization of Turks and Mongols, who are seen as enemies in Western society, it is quite reasonable to associate them with Gog and Magog, which are mentioned in the Bible as the harbinger of the apocalypse. Another reason why Turks and Mongols are identified with Gog and Magog is the effect of Arab cartography. Most of the Arab authors and geographers agree that Gog and Magog are Turkish and Mongolian. Jews were also identified with Gog and Magog in the world maps drawn in Medieval Europe. The reason why the aforementioned people are depicted as Jews in Western literature and maps stems from the belief among the Christians that Jewish beliefs and teachings are wrong and that they threaten the Christian church. It is believed that devastating events such as the threat of Europe by the Mongols in the 13th century and the epidemic known as the Black Death in the 14th century that caused the death of a large number of people in Europe occurred because of Jewish people. The anti-Semitism and hostility among Christians led the Jewish to be associated with Gog and Magog,

especially in world maps drawn in the 15th century. As a result, in the world maps drawn in Medieval Europe cartographers identified Gog and Magog as Turkish, Mongolian or Jewish people considering the theological information in accordance with the political and military conditions of the period.

BİLÂD-I ŞAM'DA DEPREM: KUDÜS, 30 EKİM 1759, SAAT 03.45

Alaattin Dolu*

Öz

1759 yılında Şam ve Sayda eyaletinde meydana gelen depremler bölge ahalisi için uzun süredir karşılaşmadıkları felaketler zincirinin bir halkasıydı. Kıtık, kuraklık, depremler hayat pahalılığı ve akabinde 1760 yılından sonra meydana gelen veba salgını bölgedeki Müslüman ve gayrimüslimlerin nazarında kendilerine gönderilen bir azap olarak algılanmıştır. 1759 yılında bir ay arayla meydana gelen iki büyük deprem pek çok köyün yok olmasına ve şehirlerdeki kamu binaları başta olmak üzere evlerin yıkılmasına neden olmuştu. Bu felaketleri yaşayanlar ise o günlerde eline aldıkları divitlerinin mürekkebinin bu sefer deprem için sarf etmiştir. Deprem sonrası Osmanlı Devleti'nin yenileme çalışmaları dâhilindeki yazışmalar ve kayıtlar ile dönem tanıklarının izlenimleri bu çalışmanın çerçevesini oluşturmaktadır. Bu bağlamda hasarın boyutları ve halkın tepkileri Kudüs, Sayda ve Şam şehirlerine odaklanılarak tasvir edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Deprem, Şam, Kudüs, Sayda, Osmanlı Devleti

Earthquake in Syria: Jerusalem, October 30, 1759, 03:45 AM

Abstract

The earthquakes that occurred in Damascus and Sidon province in 1759 were parts of serial disasters that the locals had not encountered for a long time. Famine, drought, earthquakes, the rising cost of living, and the plague epidemic in 1760 were perceived as a torment sent by God to the Muslims and non-Muslims in the region. Two major earthquakes in 1759 led to the destruction of many villages and the collapse of public buildings, especially in cities. The scholars of the period who witnessed these disasters devoted a few pages to the earthquakes in question. The testimonies of the witnesses of the period regarding the earthquake of 1759 as well as the following renovation efforts of the Ottoman Empire are the main subjects of this study. The scale of the damage and the reactions of the people are depicted by focusing on Jerusalem, Damascus, and Sidon.

Keywords: Earthquake, Damascus, Jerusalem, Sidon, Ottoman Empire

* Dr. Öğr. Üyesi, *Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Kuzeykent Kampüsü, Kastamonu/Türkiye, alaattind@gmail.com ; Orcid ID: 0000-0002-6258-8335

Giriş

1759 yılında Osmanlı Devleti'nin tahtında amcası III. Osman döneminde İstanbul'da en az altı deprem¹ ve bir sel felaketi yaşayan III. Mustafa, Avrupa'da Yedi Yıl Savaşları, Halep'te ise yağmur vardı. Kudüslüleri 1759 yılı Ekim ayının son günü olan Salı'nın ilk saatlerinde gece yarısı bir gürültüyle uyandıklarında bunun bir deprem olduğunu anlamaları uzun sürmedi. Kimileri canını, yaşadığı evini, bağını veya bahçelerini düşünürken, kimileri ise Kudüs'te zeytin hasadının yapıldığı bu mevsimde² bir telaş içinde kalmıştır. Kudüslüleri uyuklarından uyandıran depremin olduğu saatlerde Halepliler o gece yağın yağmura çok sevinmişti. Son yılları kurak geçiren bölgede depremin olduğu gece, en yoğun yağmurlardan birisi yaşanmıştı. Halep'te hava sıcaklığı 50 dereceyi göstermekteydi. Kudüslüleri ve Halepliler ile birlikte Sayda, Hama, Nablus, Beyrut, Remle, Gazze, Trablusşam, Nasıra, Akka, Safed, Şam, Antep sakinleri de endişe içindeydi³. Akka'da 2,5 metreye kadar yükselen dalgalar tsunami oluşturmuştu. Bu, tarihte aynı bölgedeki depremlerde en kısa sürede meydana gelen tsunami aralıklarıydı⁴. Aradan geçen zamanda pek çok artçı şok meydana geldi. Şam'da ise günlük hayat devam ediyordu. 25 Kasım 1759 tarihinde el-Hac Mustafa, Pazarbaşı el-Hac Lütfi'nin vekili olarak önceden anlaşmaya varılan gayrimenkul satışının tescili için mahkemeye gelmişti. Süveyka Mahallesi'ndeki evin satışı için 1.980 kuruş ödemişti⁵. Alım satım işlemini tescil ettirdikten sonra mahkemeden ayrılan el-Hac Mustafa el-Hac Lütfi'ye tescil işlemini bildirebilmiş miydi? O gün satın alınan ev için ödenen 1980 kuruş el-Hac Lütfi için bir kayıp mıydı? Zira aradan geçen zamanda ardı arkası kesilmeyen depremler devam etmiş, 25 Kasım akşamı meydana gelen ikinci büyük şok Şam'a en yıkıcı darbeyi vurmuştu. Halep'te yağmur devam ediyordu. Bunlar 1759 yılından bugüne sesi şimdiye kadar cılız bir şekilde duyulan Şam eyaleti sakinlerinden birkaçının hikâyesidir. O yıl meydana gelen, ardı arkası kesilmeyen depremler ise daha pek çok kişinin sessizliğinde etkisini devam ettirmektedir.

Doğal afetlere dair böylesi detaylı zaman verileri Osmanlı resmî kaynaklarında son dönemde telgrafın kullanılmaya başlanmasıyla daha net şekilde yer almaktadır. Halep Valisi Rauf 13 Mart 1898 tarihinde Halep'te meydana gelen

¹ N. N. Ambraseys, C. F. Finkel, *Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler: Bir Tarihsel İnceleme, 1500-1800*, (çev. M. Umur Koçak), Ankara 2006, s. 128-129.

² Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, (çev. Sema Bulutsuz), İstanbul 1996, s. 128.

³ Mohamed Reda Sbeinati, "The Historical earthquakes of Syria: An Analysis of Large and Moderate Earthquakes from 1365 B.C. to 1900 A.D.", *Annals of Geophysics*, 48/3, (2005), s. 396; Patrick Russell, "An Account of the Late Earthquakes in Syria: in a Letter from Dr. Patrick Russell, to his Brother, Alexander Russell, M. D. F. R. S.", *Philosophical Transactions (1683-1775)*, (1759-1760), s. 531; Ebi'l-Fazl Muhammed Halil bin Ali el-Murâdî, *Silkü'd-Durâr fî A'yâni'l-Karni's-Sâni Aşar*, Cilt 4, Beyrut 1988, s. 82

⁴ Amos Salamon, Thomas Rockwell, Steven N. Ward, Emanuela Guidoboni ve Alberto Comastri, "Tsunami Hazard Evaluation of the Eastern Mediterranean: Historical Analysis and Selected Modeling", *Bulletin of the Seismological Society of America*, 97/3, (2007), s. 711 ve 720.

⁵ DŞS.155: 269-270.

depremi “dün gece altıya çeyrek kala” diye arz etmişti⁶. 1759 Depremi’ne dair bu bilgiler ise hem dönemin tanıklarının ifadesi hem de tarihteki depremlerin yeri ve zamanına dair çağdaş araştırmalarla elde edilen verilerin karşılaştırmasıyla teyit edilebilmektedir.

18. yüzyılda bütün Suriye ve Filistin coğrafyasını genel bir panik havasına sevk eden depremlere dair farklı kaynaklar bulunmaktadır. Kutsal toprakları ziyaret eden seyyahlar, bölgedeki Avrupalı devletlerin temsilcileri, dönemin tanıkları ve arşiv kayıtları bu depremlerin tarihi, hatta saatinin dahi bilinmesine imkân vermektedir⁷. Ayrıca bu kaynaklar depremlerin etkilediği bölgelerin ve sakinlerinin tasvirini yaparak depremin sosyal ve ekonomik enkazı hakkında da bilgiler sunar. Modern araştırmalar ise bu gözlemleri ve arşiv kaynaklarını doğrularken depremlerin şiddetinin hatta aynı fay hattında meydana gelen öncükilerin detaylarının bilinmesine imkân sağlar.

Bu çalışmanın amacı 1759 yılında Suriye ve Filistin coğrafyasını etkileyen depremlerin bölgedeki tahribatını tasvir etmektir. Ambraseys ve Finkel, Osmanlı coğrafyasındaki depremlere dair genel bir çerçeve sunarlar ve söz konusu felaketlerin incelenmesinde araştırmacılara nereden başlanılması gerektiğini gösterirler. Ancak bu çalışma 1759 yılında büyük deprem yerine aynı yılın Haziran ayında meydana gelen küçük bir sarsıntıya yer verir.⁸ Ayalon ise 1759 depremine yönelik çalışmalarında⁹ Şam merkeze odaklanır. Yine depremin Şam’daki kamusal binalarda açtığı tahribatı tasvir eden bir çalışma M. Yaşar Ertaş’a aittir¹⁰. Bu çalışmalarda Osmanlı Devleti’nin Şam merkezdeki kamusal binaları yenileme çabaları keşif ve tamir defterlerinin ortaya koyduğu verilerle tavsif edilmektedir. Elinizdeki çalışma ise bölgede depremin dönem kroniklerine yansımaları ve depremin nasıl algılandığını tasvir ederken Sayda ve Kudüs’te devletin yenileme çalışmalarını ele almaktadır.

Sayda ve Kudüs 1516 yılında bölgenin Osmanlılar tarafından zaptından sonra teşkil edilen Arap vilayetinin merkezi olan Şam’a bağlı birer sancaktır. Sayda

⁶ Nuran Koltuk, vd., *Osmanlı Belgelerinde Halep*, Ed. M.Taner Koltuk, İstanbul 2008, s. 166.

⁷ Patrick Russell, *a.g.e.*, s. 529-534; N. N. Ambraseys ve Muawia Barazangi, “The 1759 Earthquake in the Bekaa Valley: Implications for the Earthquake Hazards Assessment in the Eastern Mediterranean Region”, *Journal of Geophysical Research*, 94/B4, (1989), s. 4007-4013, “Le Tremblement de Terre de Seyde en 1759”, *Revue de L’histoire des Colonies Françaises: Société d’histoire des Colonies Françaises*, Quinzième Année 1er Trimestre, Bibliothèque Nationale de France, Paris 1927, s. 591-594.

⁸ N. N. Ambraseys ve C. Finkel, *a.g.e.*, s. 130.

⁹ Yaron Ayalon, *Natural Disasters in the Ottoman Empire: Plague, Famine, and Other Misfortunes*, New York 2015; Yaron Ayalon, “Famines, Earthquakes, Plagues: Natural Disasters in Ottoman Syria in The Writings of Visitors”, *Osmanlı Araştırmaları*, 32, (2008), s. 223-247; Yaron Ayalon, “Ottoman Urban Privacy in Light of Disaster Recovery”, *IJMES*, 43, (2011), s. 513-528.

¹⁰ M. Yaşar Ertaş, “1759 Şam Depremi’nde Büyük Hasar Gören Emeviye, Selimiye ve Süleymaniye Camilerinin Onarımı”, *Ortaöğütü’de Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Cilt 1, Haz. Şebnem Ercebeci ve Aysu Şimşek-Canpolat, Ankara 2001, s. 241-250.

17. yüzyılda Safed ve Beyrut sancaklarının bağlı olduğu bir eyalet olarak teşkil edilmiştir. Kudüs ise 1831 yılına kadar Şam eyaletine bağlı bir sancak olarak idari statüsünü sürdürmüştür.¹¹ Bilâd-ı Şam olarak adlandırılan ve günümüzde Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün'ü ihata eden bir coğrafyada meydana gelen bu deprem günlük yaşamı etkileyen ve bölge ekonomisinde yavaşlamaya neden olacak türdendi. Ancak en azından siyaseten tarihi olayların akışını değiştirecek evsafıta değildi¹². Bu bağlamda bu deprem Osmanlı Devleti'nin rakipleri açısından bir fırsat anı¹³ olarak görülmemiştir. Zira bu "fırsat anı" olarak görülebilecek dönemde Avrupalı devletler Yedi Yıl Savaşlarıyla meşguldü. Ancak Akdeniz'deki korsanlar özellikle Sayda Limanı'nı tehdit eder hale gelmiştir. Ahalinin bir araya gelerek deprem döneminde vergilerin ertelenmesi veya azaltılması yönündeki talepleri fırsattan ziyade ihtiyaca binaen şekillenmiştir¹⁴.

Felaketi Tarihlendirmek: 18. Yüzyılda Şam'da Deprem Algısı

Dinler tarihine bakıldığında doğal afetlerin akabinde insanlar arasında tanrı tarafından cezalandırıldıklarına yönelik inanışın yaygın olduğu görülür. Ayrıca halk arasında deprem sırasında yaşandığı kulaktan kulağa yayılan söylentiler de sorgulanmadan benimsenir, batıl inanca dönüştürülür. Örneğin 6 Mart ve 25 Mayıs 1719'da İstanbul'da meydana gelen depremlerin nedeni olarak İstanbul halkı, öküç ve balığın hareketlerine bağlayan bir batıl inancı yaymıştı¹⁵. Bu vesileyle İslam geleneğinde depremlere dair çeşitli risaleler kaleme alınmıştır¹⁶. Bu risalelerde depremlerin nedenlerine dair içinde yaşanan topluma yönelik suçluluk psikolojisi ön plana çıkmaktadır. 1705-1706 tarihlerinde Şam'da meydana gelen depremin artçı şoklarından sonra el-İmâdî¹⁷ *Risâletü'l-Havkale fi'z-Zelzele* isimli risalesinde¹⁸ hocası

¹¹ Kudüs 1756 yılında kısa bir süre merkeze bağlı eyalet olarak tesis edilmiş ancak bu durum uzun sürmemiştir. Bkz. Alaattin Dolu, *Osmanlı Kudüs'ü: Kent Kimliği, Nişînc ve Meşruyet 1703-1789*, İstanbul 2020, s. 97.

¹² GY Hazai, "Osmanlı Tarihinde Doğal Afetlerin Rolü Hakkında Birkaç Görüş", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Ed. Elizabeth Zachariadou, İstanbul 2001, s. 4.

¹³ Elizabeth Zachariadou, "Doğal Afetler: Fırsat Anları", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, ed. Elizabeth Zachariadou, İstanbul 2001, s. 6-10.

¹⁴ BOA, C.DH.233-11626-1.

¹⁵ Lemi Akın, "İlk Müstakil Deprem Kitabı: Risâle-i Zelzele", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 44/44, (2010), s. 8

¹⁶ Nuh Arslantaş, "Zelzele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 44, İstanbul 2013, s. 230-231; Orhan Bilgin, "Gökmenzâde'nin İşâret-nümâ Adlı Deprem Risalesi", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/2, (2010), s. 1-32; Lemi Akın, *a.g.m.*, s. 1-81.

¹⁷ Asıl adı Hamid bin Ali bin İbrahim bin Abdurrahim bin İmadeddin bin Muhibeddin el-Hanefî ed-Dimaşkî'dir. Dimaşk Hanefî müftülüğü vazifesini 34 yıl yapmıştır. 1692 yılında Şam'da dünyaya gelmiştir. 78 yaşındayken 6 Şevval 1758 tarihinde vefat etmiştir. Şeyh Abdülgani Nablusî'den icazet almıştır. Selimiye Camii'nde onun derslerine devam etmiştir. Mürüvet Süzğün, *Hâmid El-İmâdî'nin Risalelerinin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi*, Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006, s. 4-6.

¹⁸ Hamidî el-İmâdî Ali b. İbrahim b. Abdurrahman el-Dimaşkî, *Risâletü'l-Havkale fi'z-Zelzele*, Konya Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, No. 42 Yu 393/2, vr. 29ab.

Nablusî'den depreme dair onun düşürdüğü tarihi nakletmektir. Nablusî insanların bir araya gelerek hasta olanlara yardım edilmesini istemekle başladığı dörtlüğünde Allah'a ibadete vurgu yapmaktadır. Gıybetin, dönemin en kötü hastalığı olduğuna binaen bir zulüm vesilesine dönüştüğünü ve sıradanlaştığını ifade etmiştir. el-İmâdî ise 27 Kasım 1735 (11 Receb 1148) Cumartesi gecesi fecirden önce meydana gelen depremi zikrederken yaşadığı toplumdaki insanların gafletine ve kalplerinin gınahtan çirkinleştiğine dikkat çekmektedir. Bu felaketin onları uykularından uyandıracak bir uyarı niteliğinde olduğunu ifade etmekte ve depremin büyüklüğünü vurgulayarak tarih düşürmektedir. Bu iki depreme dair hem Şam Müftüsü el-İmâdî'nin hem de hocası Nablusî'nin görüşleri afetin toplumsal psikolojisi üzerindeki etkilerine dair bir ipucu vermektedir. Böylece depremlere karşı insanların verdiği tepkiler ve edindikleri tecrübeler depremlerin onlara Allah tarafından gönderilmiş bir ceza olarak algılanmasına neden olmuştur. Hıristiyanlar için de benzer inanışlar söz konusudur. Antakya Patrikliğine bağlı bir Ortodoks rahip olan Mihail Burayk ve içinde yaşadığı toplum, Antakya'dan Arış'e kadar uzanan geniş bir coğrafyayı etkileyen 1759 yılındaki depremin yeryüzünün kızgınlığı ve Allah'ın bir gazabı olduğunu düşünmekteydi. Ancak Burayk bunda Allah'ın bir merhametinin olduğunu da ifade etmekteydi. Bununla beraber o "Allah Sdnaya gibi güzel bir kilisenin yıkılmasına nasıl izin vermişti?" sorusunu sormaktan geri kalmamıştı. Zira bölge altı yüz yıldır böyle büyük bir depreme şahit olmamıştı¹⁹. Dönem tanıklarından İbn Kennân da Burayk gibi Allah'ın halim kullarına karşı nazik olduğunu ifade ederek 1705-1735 yılları arasında sekiz depremden bahsetmektedir²⁰. Dönemin önemli kalemlerinden birisi olan el-Bedirî ise 30 Ekim depreminden iki gün önce gece saat on sularında ürkütücü bir gök gürültüsü işitildiğini yazmaktadır. Satırlarında "Keramet sahibi kimselerin tavanların yükseldiğini, yıldızların gözüktüğünü ve tavanların tekrar eski yerine oturduğunu" ifade ettiğini belirtmektedir.²¹ 1759 Depremi'nden dört yıl önce meydana gelen Lizbon Depremi de Avrupa'da tanrının gazabı olarak nitelenmişti. Cizvit Tarikatından bir Portekizli ile İngiliz Wesley fiziksel sebeplerden önce manevi sebepler üzerinde durmuşlardı. Voltaire bu depreme dair kaleme aldığı şiirinde ahlaki çözülmeye vurgu yapanları sorgulamaktayken Rousseau, söz konusu depremin doğal yaşamı terk eden insanlara verilmiş bir ceza olduğunu savunmaktaydı²². 1759 Depremi'ni İstanbul'da duyan Teşrifatçı Mehmet Akif Bey ve Mehmet Hâkim Efendi'nin depremin Allah'ın takdiri ve kudretinin bir

¹⁹ Hurî Mihail Burayk, *Vesâikü Tarihîyye li'l-Kursî el-Melekî el-Antakî. Târibü'ş-Şam (1720-1782)*, Lübnan 1930, s. 68-74.

²⁰ Muhammed İbn Kennân, *Yevmiyâtün Şâmiyye ve Hüve et-Târîhü'l-Müsemma bibi el-Havâdisü'l-Yevmiyye min Târîh Ebade Aşara ve Elf ve Mie*, thk. Ekrem Hasan el-Ulebî, Dimâşk 1994, s. 197 vd.

²¹ Şeyh Ahmet El-Bedirî el-Hallâk, *Berber Bedirî'nin Günlüğü: Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar (1741-1762)*, (çev. Hasan Yüksel), Ankara 2015, s. 197-198. Kaynakta deprem tarihi istinsaktan kaynaklanan bir hata sonucu h. 1172 olarak verilmektedir.

²² Ali Köse, Talip Küçükcan, *Deprem ve Din: Marmara Depremi Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme*, İstanbul 2006, s. 47-50.

göstergesi olduğuna yönelik vurguları²³ ile Şam'da halkı teskin etmek için kalabalık ibadetler tertipleyen valinin temennileri aynıydı. Bu zor dönemde insanları bir arada tutmaya özen gösterme çabası “ilahi merhamete mazhar olma” amacı taşımaktaydı²⁴. Diğer taraftan 1759 depreminden önce kuraklık yaşayan ve uzun süredir yağmur yağmayan bölgede depremle birlikte gelen yağmurlar deprem nedeniyle çadırlarda kalmaya çalışan insanlara zor anlar yaşatmıştı. Antepîlerin Halep (Kuveyk) Nehri'nden çektikleri sularla çeltik tarlalarını sulamaları ise bu kuraklığın bir sebebi olarak görülmüyordu²⁵.

Nablusî ve el-Îmâdî'nin otuz yıl arayla meydana gelen depremlerin (1705-1706 ve 1735 depremleri) nedenini yaşadıkları toplum olarak gördüklerine dair kaleme aldıkları dörtlüklere düşürdükleri tarihler hem 18. yüzyıl Şam toplumunda deprem algısını hem de iki farklı tarihte meydana gelmiş depremlere dair detaylı tarih bilgisine ulaşmamıza vesile olmaktadır. Nitekim tarih araştırmalarında ayrıntılı tarih verilerek dipnota düşülen arşiv belgeleri bizi bilginin kaynağına ulaştırmaktadır. Bazı kaynaklarda, özellikle kronikler ve seyahatnamelerde olay örgüsüne dair vakit belirtilmekte ise de bu kaynaklarda güneş veya ayı esas alan takvimin günün bölümlerine göre öğleden önce veya sonra, akşam namazından sonra gibi genel ifadeler kullanılmaktadır. Şer'iyye sicili gibi arşiv kaynaklarında ise bazen ay ve yıl verildiği halde günün belirtilmediği görülebilmektedir. Bu çalışmada kaynak olarak kullanılan Kudüs Şer'iyye Sicili'nde bahse konu olayın da ayı ve yılından ayrı olarak saati, günü veya günün bir bölümü ifade edilmemiştir. Kudüs'te meydana gelen depremin saatinin dahi tespit edilebilmesi ise jeologların tarihte meydana gelmiş depremler üzerine yaptığı araştırmalar ve dönem tanıklarının ifadeleri sayesinde. 1759 yılında Kudüs'te bir deprem olduğuna dair 243 nolu Kudüs Şer'iyye Sicili'nde bulunan Rebiülevvel 1173 (23 Ekim-21 Kasım 1759) tarihli kayıt Şam eyaletinin güneyinin depremde etkilenmediğine dair tespitleri²⁶ de boşa çıkarmaktadır. Sismolog ve yer bilimciler tarafından ortaya konulan araştırmalar ise Şam ve Kudüs'ün bulunduğu coğrafyada aynı tarihlerde iki ayrı deprem olduğuna dairdir. Sismolojik veriler üzerinden yapılan araştırmalara göre depremler sonraki günlerde de devam etmiştir. Nitekim yer bilimciler de bölgedeki büyük depremin 25 Kasım'da olduğunu tespit etmişlerdir. 30 Ekim 1759'da ise büyük bir öncü sarsıntı meydana gelmiştir. Her iki depremin merkez üssü de Lübnan'daki Bekaa Vadisi'dir. Bu tarihlerden Kudüs Şer'iyye Sicili'ndeki kayıt ile uyumlu olan ise 30 Ekim (8 Rebiülevvel 1173) depremidir. Dönemin tanıklarına ve

²³ Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey, *Târîhi Cülûs-ı Sultan Mustafa Han-ı Sâlis, Sultan Üçüncü Mustafa Tarihi (İnceleme ve Tıpkıbasım)*, Haz. Erhan Afyoncu, İstanbul 2012, vr. 197a ve 266a; Mehmet Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766)*, Cilt 2, Haz. Tahir Güngör, Ed. Ziya Yılmaz, İstanbul 2019, vr. 19ab.

²⁴ Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şebri: Halep*, (çev. Mehmet Emin Baş), İstanbul 2014, s. 198; el-Hallâk, *a.g.e.*, s. 199.

²⁵ Patrick Russell, *a.g.e.*, s. 529-534.

²⁶ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (çev. Serap Yılmaz), İstanbul 2011, s. 6.

sismologlara göre depremin saati 03:45 idi. Sismologlara göre Kudüs'ü etkileyen 30 Ekim'deki depremin şiddeti ise 6.6'dır. Antakya, Halep ve Gazze'de hissedilen bu öncü sarsıntı Safed, Nasıra, Akka ve Kuneytara'yı daha çok etkilemiş ve depremde 2 bin kişi ölmüştür. Bu bölgelere nispeten daha fazla nüfusun bulunduğu Şam'da ise bazı kamu binaları zarar görmüş, birkaç ev yıkılmış ve suyolları zarar görmüştür. Ambraseys ve Barazangi'ye göre 30 Ekim 1759'da 03.45'te meydana gelen depremin ana şoku ise 7.4 ölçeğinde olup 25 Kasım 1759'da gerçekleşmiş ve bölgede pek çok yer harap olmuştur²⁷.

Şemdânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, eserinde depremin tarihini Cemâziyelahir 1173 (Ocak-Şubat 1760) olarak vermektedir²⁸. Bu da büyük depremden sonra artçı şokların devam ettiği anlamına gelmektedir. Nitekim 26 Kasım, 5 Aralık, 12 Aralık ve 30 Aralık'ta büyük artçı şoklar meydana gelmiştir. Yine Teşrifatçı Mehmet Akif Bey, tarihini 12-20 Aralık 1759 olarak verdiği depremlerde Şam ve Sayda'da zarar gören yerleri sıralar: Şam Kalesi, Sayda Kalesi, camiler, mescitler ve minareler²⁹. Bu bilgiler ile Suriye ve Filistin'deki tarihsel depremlerin haritası bölgenin depremle iç içe bir hayat sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. Meydana gelen küçük artçı şoklar sayılmazsa Halep 18. yüzyılın başından 1850'lere kadar yedi kez depreme şahit olurken aynı dönemde Şam'da altı kez deprem gerçekleşmiştir³⁰. 1759 depreminin meydana geldiği güneyde Akabe'den başlayan ve Antep'e kadar uzanan Yemmûne fayı olarak adlandırılan hat üzerinde ise daha önce 1157, 1170, 1202, 1404 ve 1407 tarihlerinde depremler meydana gelmiştir. Bu fayda Bekaa Vadisi boyunca 100 km uzunluğunda bir kırık oluşmuştur. 1759 yılından sonra ise aynı fay hattı üzerinde 1822 ve 1872 tarihlerinde iki deprem meydana gelmiştir³¹.

Felaketi Tahrir Etmek: Kaynakların Dilinden 1759 Depremi

Şam eyaletinde 1750'lerin sonunda başlayarak 1760'ların sonuna kadar devam eden kıtlık ve kuraklık³² bu dönemde meydana gelen bir dizi felaketle eşleştirilmektedir. Halep valisi 1758 yılında şehir idaresiyle yaptığı toplantıda Hama civarından getirilecek tahılın un ve ekmek ihtiyacını karşılayacağına inanmıştı. Geçici bir rahatlama sağlayan bu tedbirin ardından Ekim 1759'da Haleplilerin ilgilenmesi gereken tek şey artık doğal afetler değildi. Her ne kadar deprem onların hissiyatını çok etkilemese de şehirden ayrıldıklarında başlarına gelebilecek diğer felaket, silahlı bedevi grupların saldırısı ve kıtlık nedeniyle giderek artan çetelerdi³³.

²⁷ N. N Ambraseys ve Muawia Barazangi, *a.g.m.*, s. 4007-4010.

²⁸ Münir Aktepe, *Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi: Mür'it -Tevârib*, Cilt 2A, İstanbul 1978, s. 34.

²⁹ Teşrifatçı Mehmet Akif Bey, *a.g.e.*, vr. 197ab.

³⁰ Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 7.

³¹ N. N Ambraseys ve Muawia Barazangi, *a.g.m.*, s. 4007-4010.

³² Yaron Ayalon, *a.g.e.*, s. 61.

³³ Abraham Marcus, *a.g.e.*, s. 166.

Bu kuraklık ve kıtlık yıllarının sonlarına doğru Halep'te 30 Ekim gecesi başlayan yağmurlar yaşanacakların habercisi gibiydi³⁴. Nitekim bu dönemdeki sarsıntıların nedenlerinden birini yaşanan kuraklığa bağlayan Fransız konsolos depremin ardından gelen ve dört gün süren yağmur ve fırtınalara iç çekmişti³⁵. Halep'te ilk sarsıntı Haziran ayında hissedildiğinde kimse umursamamıştı. Hatta 30 Ekim'deki deprem onları uykularından uyandırır da gerek yerel halk gerekse Avrupalılar depremle fazla ilgilenmedi³⁶. Buna karşın artçı şokların devam ettiği bölgede Kasım ayı farklı şiddette bir dizi depreme daha şahit olundu. Sonunda 25 Kasım'da birincisinden daha güçlü ve daha uzun bir sarsıntı meydana geldi. Bu iki deprem sonrası Suriye kıyılarından ve bölgeden gelen haberler iç açıcı değildi. Safed ve Nablus tamamen harap olmuş, Kudüs, Yafa ve Beyrut ise daha az hasarla depremi atlattı. Şam'da üç mahalle ve ünlü Balbek de zarar görmüştü. Burada 20 fersahtan büyük çukurlar açılmıştı³⁷. Nitekim 1751'de Balbek tapınağını gezen ve resmini çizen Wood ile 1759 yılında James Bruce'un çizimleri depremin Balbek'e verdiği hasarı ortaya koymaktadır³⁸. Özellikle Şam, Akka ve Sayda depremin en fazla tahribat yarattığı yerler arasındaydı. Sayda şehrindeki büyük tahribat şehri tanınmaz hale getirmişti. Fransız konsolos bu yıkımdan sonra şehrin yeniden ayağa kalkmasının zor olacağını düşünmekteydi. Ona göre sefalet ve yokluk içindeki bölgenin bu türden bir hasarı atlama zorluğu zordu. Kendi evinin de yıkıldığı şehirdeki bütün evler büyük hasar görmüş, pek çok yer yaşanamaz hale gelmişti³⁹. Aynı tarihte Halep'te 30 Ekim'deki deprem gecesine kıyasla daha sakin bir hava vardı. Halepliler şehirde öğleden sonra bulutların yükseldiğine şahit oldular. 7.30 civarında meydana gelen deprem önce hafif bir sarsıntıya neden olurken ardından evlerin duvarlarını da sallayacak kadar şiddetini arttırmaya başladı. Sonra hafiflese de artçı şoklar iki dakika boyunca devam etti. 30 Ekim'den farklı olarak gökyüzü daha açık ve rüzgâr neredeyse hiç yoktu. Sonraki gece oldukça yağmurluydu ve 4.15'te meydana gelen ve bir dakikadan fazla süren sarsıntı daha şiddetliydi. Haleplilerin önceleri sıradan gördükleri bu olay artık bir teyakkuz halini almayı gerektirdi⁴⁰. Zira gebe kadınların çoğunun düşük yaptığı Halep'te evlerin tonozları çatlamıştı⁴¹. Bölge 30 Ekim'den beri artçı sarsıntıların olmadığı bir gün geçirmemişti. Sayda'da herkes şehri terk ederek kırsal alanlara doğru kaçmaya başladı. Fransız konsolos ailesiyle

³⁴ Patrick Russell, *a.g.e.*, s. 531.

³⁵ "Le Tremblement de Terre de Seyde", s. 593-594.

³⁶ Patrick Russell, *a.g.e.*, s. 531

³⁷ "Le Tremblement de Terre de Seyde", s. 593-594; BOA, C.DH.233-11626-1.

³⁸ Norman N. Lewis, "Baalbek Before and After the Earthquake of 1759: The Drawings of James Bruce", *The Journal of the Council for British Research in the Levant*, 31/1, (1999), s. 242-245.

³⁹ "Le Tremblement de Terre de Seyde", s. 592-593.

⁴⁰ Patrick Russell, *a.g.e.*, s. 531-533.

⁴¹ Jean Vogt, "Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik: Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, (çev. Gül Çağalı Güven ve Saadet Öztürk), Ed. Elizabeth Zachariadou, İstanbul 2011, s. 24-25.

birlikte Sayda paşasından temin ettiği bir çadırda 8 gün geçirmişti⁴². Depremde evleri yıkılan ve evsiz kalanlar çölde ve kırsal alanlarda gecelerken paşalar hırsızlara karşı askerler görevlendirmiştir. Hatta hep birlikte ibadet edilerek depremezdelerin moralleri yüksek tutulmaya çalışılmıştır. Zira besi ve yük hayvanlarının da telef olduğu Sayda'da pek çok kişi enkazın altında kalmış, 7-8 bin kişi hayatını kaybetmişti⁴³. Halep'te kurak topraklar yağmurla buluşmaya devam ederken 28 Kasım'da gece iki sularında oldukça sert bir sarsıntı daha yaşandı. 25 Kasım'dan beri devam eden sarsıntılar nispeten daha az şiddetliydi. Haleplileri korkutan bu sarsıntılar Halep'in birkaç eski suru hariç pek yıkıma neden olmadı. En eski minarelerden biri dahi zarar görmemişti. Ancak Antakya bu depremden Halep'e nazaran daha fazla zarar görmüştü. Pek çok ev yıkılmış, birkaç kişi ölmüştü⁴⁴. Yine 30 Ekim gecesini takip eden günlere dair izlenimlerini anlatan el-Bedirî ve dönemin tarihçilerinden el-Murâdî, 25 Kasım'da meydana gelen depremden Emeviye Camii'nin şerefelerinin, ikinci depremden ise kuzey revakları ile minarelerinin tamamen yıkıldığını zikretmektedirler. Bununla beraber Babü'l-Berîd çarşısı ve kale burçları da yıkılmıştı⁴⁵. Mehmet Hâkim Efendi ise Emeviye Camii'nin daha önceki bir depremden hasar gören doğu minaresinin yıkıldığını ifade etmektedir⁴⁶. Buna karşın insanlar için Emeviye Camii Meydanı sığınacak bir yer haline geldi. Bazıları sokaklarda, meyve bahçelerinde hatta mezarlıklarda kalmaya başladı. Şam Valisi Abdullah Paşa halkı teskin etmek için kalabalık ibadetler tertipledi. Tellallar çıkararak üç gün oruç tutulduktan sonra dördüncü gün Musalla Camii'nde toplanılmasını istedi. Vali, ayan, müftü, kadı, ulema, tarikat ehli kimseler, kadınlar, çocuklar camiye dolmuştu. el-Bedirî bu günleri hacıların Arafat'taki ibadetlerine benzetmektedir⁴⁷. Otorite ile tebaa arasındaki sınıra vurgu yapan⁴⁸ sur ve kaleler yıkılırken dini yapılar ile aralarındaki sınırlar da kalkmıştı. Deprem nedeniyle topluca yapılan bu ibadetler halk ve siyasi otoriteleri birbirine kenetlemişti. İnsanların sabahlara kadar ailelerini, komşularını ve akrabalarını aradığı, şehrin üçte birinin yıkıldığı Şam'da 20 bin kişinin öldüğü tahmin edilirken⁴⁹ kurtulanların büyük bir bölümü burada da kırsal alanlara doğru kaçmıştı. Sürekli devam eden kısa artçı şoklar şehre yeniden girmelerini engellemekteydi. Ayrıca kurtarılabilecek olanlara yardım etmek için de geri gelemiyorlardı. Trablus'ta ise 2 minare, 3-4 ev tahrip olmuştu. Burada da Avrupalılar ve yerlilerin çoğu kırsal alanlara doğru kaçarak

⁴² "Le Tremblement de Terre de Seyde", s. 593.

⁴³ BOA, C. DH.233-11626-1; Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 6.

⁴⁴ Patrick Russell, *a.g.e.*, s. 529-534.

⁴⁵ el-Hallâk, *a.g.e.*, s. 197-199) ve el-Murâdî, *a.g.e.*, Cilt 3, s. 82.

⁴⁶ Mehmet Hâkim Efendi, *a.g.e.*, vr. 19ab.

⁴⁷ el-Hallâk, *a.g.e.*, s. 198-199, el-Murâdî, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 113.

⁴⁸ Richard Van Leeuwen, *Bir Osmanlı Şehri: Şam, Vakıflar ve Şehir*, (çev. H. Ebru Aksoy), İstanbul 2012, s. 204.

⁴⁹ Panzac Sayda'da bin 500, Şam'da 4-5 bin, Suriye'nin tamamında ise 30 bin kişinin öldüğünü ifade ederek bu rakamların kesin olmadığını belirtmektedir. Panzac, *a.g.e.*, s. 6.

hayatlarını kurtarmışlardı⁵⁰. Safed de depremden çok fazla etkilenen yerlerden birisiydi. Sakinlerinin çoğunun öldüğü şehir tamamen yıkılmıştı. Yıllar sonra bölgeyi ziyaret eden Volney, Osmanlı Devleti'nin bu depremden sonra Safed'i kaderine terk ettiğini ve 1780'li yıllarda buranın köye dönüştüğünü ifade etmektedir. Hatta bunda Yahudilerin beklediği mesihin hâkimiyet kuracağına inandıkları yer olarak Safed'i görmelerinin etkili olduğunu vurgular⁵¹.

1759 yılının sonlarında vuku bulan bu deprem bölgenin yaşadığı tek felaket değildi. Akka ve çevresinde ortaya çıkan vebanın iç kesimlere doğru yayılma ihtimali bölge sakinlerini endişelendirmişti. Bu endişe Halep civarında iki yıl kadar sürdü⁵². Konsolos ve ailesi 200 kuruşa mal ettikleri bir kabinde kışı geçirmek zorunda kaldılar. Depremden korunmak için yapılan bu kabinler yağın yağmurun altında kalmıştı⁵³. Peş peşe gelen kıtlık, susuzluk, deprem ve soğuklardan sonra bölgede Sultan III. Mustafa'nın kızı Şah Sultan'ın doğumu için düzenlenen şenlikler yedi gün yedi gece sürmüş ve halk için moral olmuştur⁵⁴. Depremden sonra ise Mustafa el-Ulvânî yazmış olduğu bir şiirle hem Şam Müftüsü Ali el-Murâdî'yi hem de dönemin sultanı III. Mustafa'yı Emeviye Camii'nin yeniden imarı nedeniyle övmektedir⁵⁵.

Osmanlı Devleti'nin Yenileme Çalışmaları

Osmanlı Devleti'nde, bir bölgede meydana gelen depremin ardından tahribatın boyutunun görülmesi ve yapılacak masrafın hesaplanması için ilgili bölgeye bir görevli gönderilirdi. Bina emini olarak adlandırılan bu görevli şehir ayanı ile gerçekleştirdiği keşiften sonra meydana gelen hasarlara dair bir rapor düzenlerdi. Bu rapor, zarar gören binaları tavsif ederken gerekli malzemeler ile ihtiyaç duyulacak meblağı da rakamsal olarak ifade ederdi. Keşif raporlarının yanı sıra vakayı işiten dönemin tarihçileri de 1759 Depremi'ne dair yeni bilgiler verir. Diğer taraftan Avrupalı gözlemciler ile merkezî ve yerel kaynakların aktardıkları özellikle Şam, Sayda ve Kudüs keşif defterlerinde ihtiyaç olarak zikredilen hesabın da iz düşümünü ortaya koymaktadır. Bu iz düşüm bölgenin yüzyılın başından itibaren karşılaştığı doğal afetler silsilesinin bir devamı idi. Bu dönemde kıtlık, hastalık, kuraklık, seller, depremler gibi felaketler bölgenin kaderini şekillendiren olaylar olmuştur. En az altı yüzyılın en şiddetli olan deprem ise Suriye'nin geniş bölgeleri ve Şam'ı tamamen enkaz haline getirmişti. Tekrarlayan artçı sarsıntılardan dehşete kapılan pek çok kişi derme çatma kulübelerde veya çadırlarda yaşıyordu. Kışın yaklaşmasıyla birlikte başlayan yağmur, soğuk ve karlı hava da felaketin

⁵⁰ Patrick Russell, *a.g.e.*, s. 532-533; Burayk, *a.g.e.*, s. 69, s. 198-199.

⁵¹ M. C. F. Volney, *Travels Through Syria and Egypt in the years 1783, 1784, and 1785*, Volume 2, London 1788, s. 231-232.

⁵² Abraham Marcus, *a.g.e.*, s. 166.

⁵³ "Le Tremblement de Terre de Seyde", s. 593-594.

⁵⁴ Burayk, *a.g.e.*, 67; el-Hallâk, *a.g.e.*, 206.

⁵⁵ el-Murâdî, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 149-150.

şiddetini artırmıştır. Üstelik yayılmaya başlayan veba salgını da bölgeyi tesiri altına almıştı⁵⁶.

Depremden sonra şehirdeki kamusal binaların onarımı için yapılan keşifler ve tamir masrafları söz konusu depremin sebep olduğu yıkımı ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti de 1759 Depremi'nden zarar gören kamusal binaların yeniden inşasına özel önem verdi. Şam'ın devlet açısından dinî ve siyasi önemi hac yolunun merkezî bir durağı olmasından gelmekteydi⁵⁷. Nitekim devletin bölgedeki önemli kaygılarından birisi olan hacıların emniyeti hususu Şam valisi ve hac emiri olanların bu görevlerine dair dikkatlerinin depremlerin meydana geldiği 1759 yılının son aylarında dahi çekilmesini engelleliyordu⁵⁸. Diğer taraftan Şam'ın İstanbul, Kahire, Hicaz, Bağdat, Halep ve Orta Asya ile olan ticari bağlantıları ise Osmanlı idaresi altındaki dönüşümünü ortaya koymaktadır. Şam'da Emeviye Camii ile Kudüs'teki Mescid-i Aksa'nın Osmanlı öncesinden tevarüs edilen siyasi, ekonomik ve toplumsal meşruiyete sunduğu katkı bu yapıların vakıflarının güçlendirilmesinde ve tamirine dikkat edilmesinde rol oynamıştır⁵⁹. Bu bağlamda devlet tarafından Şam'daki cami, medrese ve mescit gibi mekânların vakıflar eliyle inşası gerçekleştirilmiştir⁶⁰. Şam Kalesi'nin tamirâtı için keşif yapılması beklenmemiştir. Kalenin tamiri için 1760 yılının başında Trablusşam Valisi Osman Paşa'nın 1759 yılına ait mukataa malından 5 bin kuruş tahsil edilmişti⁶¹. Ancak kalenin toplam tamirat masrafı yaklaşık 91 bin kuruş tutmuştur⁶². Selimiye ve Süleymaniye camilerinin tamirâtı kendi vakıflarının muhasebesinden yürütülürken hasarın büyük olduğu Emeviye Camii'nin tamiri devlet tarafından sübvance edilmiştir⁶³. Depremden sonra zarar gören yerlerin tamirat işleri için bölgedeki vali ve kadılar merkezden gönderilen bina eminleri ile iş birliği içinde çalışmıştır. Bina eminleri Halep, Antakya, Sayda, Hama ve Humus'tan temin edilecek inşaat ameleleri arasından güçlü ve işinde mahir olanları seçerek Şam Kalesi ve Emeviye Camii'nin inşasında çalıştırmıştır⁶⁴. Teşrifatçı Mehmet Akif Bey Mustafa Bey'e tamirat için 50 bin kuruş tahsis edildiğini ve Şam'a ulaştıktan sonra keşif ve tahmin yapıldıktan sonra miri gelirlerden iktiza edenler ile yıkılan ibadethanelerin vakıflarından tahsis

⁵⁶ James Grehan, *Everyday Life: Consumer Culture in the 18th Century Damascus*, Washington 2007, s. 34-35.

⁵⁷ Richard Van Leeuwen, *a.g.e.*, s. 199-200, 210.

⁵⁸ Yüksel Çelik, Murat Uluskan, Davut Hut, *Mühimme Defterlerinde (1750-1778) Kudüs*, Cilt 5, İstanbul 2018, s. 105-109.

⁵⁹ Richard Van Leeuwen, *a.g.e.*, s. 210.

⁶⁰ M. Yaşar Ertaş, *a.g.m.*, s. 241-250; Yaron Ayalon, *a.g.m.*, s. 513-528.

⁶¹ BOA, C.DH.154/7657.

⁶² Oğuzhan Samıkıran, *Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)*, Fırat Üniversitesi, Sos. Bil. Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2013, s. 27.

⁶³ M. Yaşar Ertaş, *a.g.m.*, s. 241-243.

⁶⁴ BOA, AE.SMST.III 131-10196; BOA, C.BLD. 58-287.

edilen miktarların kullanılacağını ifade etmektedir⁶⁵. Ancak paradan başka malzemeye de ihtiyaç hâsıl olmuştu. Zira deprem haberi alınır alınmaz öncelikle Şam Kalesi'nin tamir edilmesi gerektiği emredilmişti.⁶⁶ Ancak sınır boylarındaki bazı kalelerin de tamire muhtaç olması ve Mustafa Bey'in yaptığı keşif masrafının çok çıkmasından dolayı⁶⁷ Hassa Mimarbaşı el-Hac Ahmed Ağa görevlendirilerek⁶⁸ acil yerlerin tamiratına girişilmesi istendi. Böylece ilk iş olarak Şam Kalesi'nin tamirine başlanmış ve tamirat 1761 yılında bitirilmiştir⁶⁹. Mimarbaşı ile birlikte çalışan boyacı, marangoz, taşçı gibi inşaat işçileri caminin kubbesini, minareyi ve harap olan diğer yerleri onarmışlardır. Tamirat süresince kapalı kalan cami sadece namaz vakitlerinde kapılarını açmıştır. Ramazan ayına gelindiğinde ise tamirat işlemleri bitmiştir⁷⁰. Üç caminin toplam tamirat masrafı yaklaşık 22 milyon akçe (yaklaşık 183 bin kuruş) tutmuştur. Nitekim Emeviye Camii'nin tamirati bittikten sonra Şam uleması ve ayânı nezdinde eskisinden daha sağlam olduğu tasdik edilmişti⁷¹. Şam Müftüsü Ali el-Murâdî hem Mihail Burayk için üzüntü kaynağı olan Sednaya Kilisesi'nin tamir edilmesine hem de Emeviye Camii'nin onarılmasına yardımcı olmuştu⁷². Şam merkezi ile dışındaki han, medrese, bostan gibi mülklerin masrafı ise 21.986,5 kuruştur⁷³. Deprem sadece yerel halkı değil, devletin bölge ahalisinden topladığı gelirlerle teşekkül edilen hac kabilelerini korumakla görevli hafif süvari birliği olan cerde⁷⁴ teşkilatına da sekte vurmuştu. Trablusşam ahalesinin zor durumu da devleti pratik bir yola sevk etti. Hac kabilelerinin korunmasında önemli bir görevi bulunan cerde birliğinin gelirlerinin tahsil edilebilmesi için Hama, Humus, Maarratü'n-Numan ve Hisnü'l-Ekrad mukataaları Trablusşam valisine üç yıllığına tahsis edilmişti. Peşin olarak alınan miktar ise 160 bin kuruştur⁷⁵. Meydana gelen depremlerin etkilediği yerler ile devlet hazinesine ait yerlerin zararları için temin edilen miktarlar yetmediğinde ise hac emiri ve Trablusşam Valisi olan Osman Paşa'dan önceki yılın iltizam gelirleriyle mahsup etmesi istenmiştir⁷⁶.

⁶⁵ Teşrifatçı Mehmet Akif Bey, *a.g.e.*, vr. 197ab.

⁶⁶ BOA, C.DH. 24-1181.

⁶⁷ BOA, C.EV. 42-2070.

⁶⁸ Mehmet Hâkim Efendi, bina emini olarak İsfehanizade Mehmed Ağa'yı da zikretmektedir. Mehmet Hâkim Efendi, *a.g.e.*, vr. 19ab.

⁶⁹ M. Yaşar Ertaş, *a.g.m.*, s. 241-243.

⁷⁰ el-Hallâk, *a.g.e.*, s. 204-205; BOA, C.BLD. 58-2873.

⁷¹ M. Yaşar Ertaş, *a.g.m.*, s. 241-243.

⁷² Burayk *a.g.e.*, s. 68-74, el-Murâdî, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 149-150.

⁷³ BOA, AE.SMST.III 355-28436; Bu mekânlar Esad Paşa'nın mülkü iken idamından sonra Trablusşam valisi Osman Paşa'ya iltizam olarak verilen yerler arasındaydı. BOA, D.BŞM.d.3559.

⁷⁴ Mehmet İpşirli, "Cerde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993, s. 392-393.

⁷⁵ Adil Erken, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü'l-Hacc Olarak Hizmetleri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sos.Bil. Ens., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon 2017, s. 142-143.

⁷⁶ BOA, AE.SMST.III 355-28436.

Depremde en fazla zarar gören yerlerden biri de Sayda kentiydi. Devlet açısından Akdeniz kıyısında önemli bir konumda bulunan şehir, Beyrut ve Safed'den oluşan Sayda eyaletinin de merkeziydi. Ayrıca bölgede faaliyetlerini sürdüren ve yerel bir idare kuran Zâhir el-Ömer'in nüfuzu içindeydi. el-Ömer'in Akka ve Hayfa civarında Avrupalı tüccarlar ile olan iletişimi ve Malta korsanlarını himaye etmesi bölgedeki nüfuzunun arttığına göstergesiydi. Bölgedeki idaresi devlet tarafından da onaylandığı anlaşılan el-Ömer'in özerk faaliyetlerine 1775 yılında Cezzar Ahmed Paşa tarafından son verilmiştir. Ancak Sayda 1759 depreminden sonra siyasi ve ekonomik önemini yitirmiş, Beyrut öne çıkmıştır⁷⁷. Sayda'nın içinde bulunduğu durumun farkında olan Osmanlı Devleti buranın tamiri ve tahkimi için de hemen harekete geçmişti. Aralarında Sayda'daki camilerin imam, hatip ve müezzinleriyle bunların mütevellileri, nakibü'l-eşraf, müftü, kale dizdarı ve kale neferatından kimseler olmak üzere toplam 84 kişinin imzalayarak sultana gönderdikleri arzuhâl Sayda'nın durumunu gözler önüne sermektedir. Sayda'da 31 Ekim gecesi saat onda meydana gelen deprem ile daha sonra onların 27 Kasım olarak zikrettikleri ikinci deprem Sayda Kalesi'nin, mescid ve camilerin, hanlar ve çarşıların, dükkânların ve pek çok evin yıkılmasına neden olmuştur. Yıkılmayan mekânlarda ise ya yarıklar oluşmuş ya da delikler açılmıştır. İnsanlar yiyecek erzakları dahi kalmadığı Sayda'dan ayrılmış, kış gününde çöllere sığınmıştı. İleri gelenlerin Sultan III. Mustafa'ya gönderdiği arzuhâlde mukataalı arazilerin de harap olduğu belirtilerek depremde mültezimlerin toplaması gereken vergiler için bir af talep edilmektedir. Gönderilecek bir mübaşirin durumu yerinde "keşif" etmesini ve devletin yardımını beklemişlerdir⁷⁸.

Şam'da olduğu gibi Sayda Kalesi de depremde yıkılmıştı. Bu kalenin inşası için keşif yapılması beklenmemiştir. Kalenin duvarları ve burçları tamire muhtaç durumdadır⁷⁹. Sayda Kalesi'nin denize nazır olmasından dolayı vali ve ahalinin yardımlarıyla bir an önce tamirine başlanmıştır. Zira denizden gelebilecek bir tehlike bölge için telafisi mümkün olmayan sonuçlar doğurabilirdi. Nitekim Sayda ileri gelenleri de Sultan III. Mustafa'ya gönderdikleri arzuhâlde korsanların korkusundan rahat ve emniyet içinde olmadıklarını bildirmişlerdi⁸⁰. Kalenin tamiri için Sayda Kadısı Ebu Bekir ile birlikte kale dizdarı ve mimarbaşı keşif yapmış ve bu korku, keşif ekibi tarafından da dile getirilmişti. Keşif heyetinin hazırladığı rapora göre kalede bulunan Abdülkadir Geylani makamı ile camisinin dört duvarı da yıkılmıştı. Ayrıca kalenin dört duvarında, özellikle deniz tarafında büyük hasarın olduğu görülmüştür. Kalede bulunan tophanelerin duvarları çökmüştür. Keşif

⁷⁷ Feridun Emecen, "Zâhir el-Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 44, İstanbul 2013, s. 90-91; Ersin Gülsoy, "Sayda", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 36, İstanbul 2009, s. 209-210.

⁷⁸ BOA, C.DH.233-11626-1.

⁷⁹ BOA, C.DH.233-11626-1; Teşrifatçı Mehmet Akif Bey, *a.g.e.*, vr. 197a.

⁸⁰ BOA, C.DH. 233-11626-1, C.AS. 647-27201.

raporunu hazırlayan heyet, tahmini ihtiyacı 12.500 kuruş olarak belirlemişti⁸¹. Bunun için de hemen Sayda gelirlerinden 15 bin kuruş tahsis edilmiştir⁸². Toplu ibadetten sonra halk ile siyasi otorite bu sefer şehrin yeniden imarında birlikte hareket etmişti. Buna mukabil halkın beklentileri de vergilerin ertelenmesi ve azaltılması yönündeydi⁸³. Zira depremin artçılarının devam ettiği Sayda'da mahkeme 1760 yılı ilkbaharında halkın sur dışında çadırlarda kaldığı bir kampta kurulmuştu⁸⁴. Sonbaharda da devam eden depremler Antakya, Antep ve Şeyzer'de (Hama) hissedilmişti⁸⁵.

Devletin bölgedeki tahribatı tespit etmesi ve tamerine dair icraatları sonraki yıllarda da devam etmiştir. Hac yolunda bir durak olan Mesis'deki Sultan Mehmed Camii'nin duvarları ve kubbesi de depremden harap olmuştu. Tamir masrafı için 500 kuruşun ihtiyaç olurken cami vakfından hamamın da depremde zarar görmesi nedeniyle gelirlerinden yoksun vakıf, tamirat yapamamıştı. Bölgede inşa edilmekte olan bir köprüden kalan keresteler bu cami ve hamamın tamirinde kullanılmıştır⁸⁶. Hama, Humus, Maarratü'n-Numan ve Hısnü'l-Ekrad'daki zarar ise nispeten daha az olup masrafları 554 kuruş tutmuştur⁸⁷.

Kudüs ise ilk kible ve üçüncü harem olması hasebiyle devlet tarafından özel önem verilen yerler arasındaydı. Bir vakıf şehir olan Kudüs'te 16. yüzyılda ilhakından sonra başlayan imar faaliyetleri sonraki yüzyıllarda düzenli şekilde devam etmişti. Osmanlı Devleti açısından önceki İslam devletlerinden kalma vakıf eserlerinin idamesine ve vakıflardaki istikrarın sağlanmasına özen gösterilmekteydi. Hem dini önemi hem de söz konusu kamu vakıflarının varlığı devlet tarafından düzenli şekilde tamerine özen gösterilmesi gereken yerlerin başında gelmesini sağlamaktaydı. 18. yüzyılın başından itibaren Kudüs'te Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksa'da çeşitli tamirat ve yenileme çalışmaları yapılmıştır. İki 1702 yılında olan bu yenileme işlemleri sırasıyla 1705, 1714, 1720-21, 1735, 1743, 1752, 1754, 1756 yıllarında gerçekleşmiştir. Görüldüğü üzere 18. yüzyılda aralıklarla şehirdeki kutsal mekânların eskiyen yerleri tecdid edilmiştir⁸⁸. 1743 yılında Kubbetü's-Sahra'nın kubbesi, kapıları, camları, Mescid-i Aksa'nın kemerleri, kurşunları tamir edilmiştir. Ayrıca bu onarımda Hanbeliye Medresesi, Maliki Camii, Hz. Ömer Camii ve şehir kapıları ile bu kapılara açılan yollar elden geçirilmiştir. Tamire muhtaç olan yerler tespit edildikten sonra onarımın başlamasına kadar geçen sürede yağmur, kar gibi

81 BOA, C.DH.233-11626-2.

82 Teşrifatçı Mehmet Akif Bey, *a.g.e.*, vr. 197a.

83 BOA, C.DH.233-11626-1.

84 Jean Vogt, *a.g.m.*, s. 45.

85 N. N Ambraseys, C. F. Finkel, *a.g.e.*, s. 130.

86 BOA, C.EV. 37-1823.

87 BOA, AE.SMST.III 355-28436.

88 BOA, BŞM.BNE.d.15883; Alaattin Dolu, *a.g.e.*, s. 97; Doğan Yavaş, "Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahre Tamirleri" *İnsanlığın Kırmızı Çizgisi: Kudüs*, Ed. Mefail Hızlı vd., Bursa 2019, s. 176-200.

hava olaylarıyla çeşitli nedenlerden kaynaklanan tamir ihtiyaçları da oluşmaktaydı. Bunlar daha önce keşif olunmayan ancak tamire muhtaç olan yeni yerlerdi. Bunlarla birlikte 1743 yılı tamirat masrafı 20.530 kuruş tutmuştur⁸⁹. Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-Sahra'ya 11 yıl sonra yapılan tamiratta ise benzer tadilat gerçekleştirilmiştir. 1754 yılındaki tamiratta eksik kalan kurşunlar önceki tamirattan artan ve Mescid-i Aksa ambarlarında saklanan kurşunlardan tamamlanmıştır. Bu tamiratın masrafı ise 6.147 kuruştur⁹⁰.

Depremde Zarar Gören Yerler	İhtiyaç Duyulan Malzeme	Masraf
Davud as Türbesi	Kireç, işçi ve malzeme	700 kuruş
Kudüs yakınlarındaki Nebi İsmoel as minaresi	Kireç, işçi ve malzeme	400 kuruş
Ebu Yezid Bestami zaviyesi	Kireç, işçi ve malzeme	400 kuruş
Kubbetü's-Sahra'nın batı duvarları ve kapısı	Kireç, işçi ve malzeme	7.000 kuruş
Mescid-i Aksa minaresi	Kireç, işçi ve malzeme	4.000 kuruş
Mescid-i Aksa kemerleri	Kireç, işçi ve malzeme	9.000 kuruş
Kayıtbay Medresesi ve Tenkiziyye Medresesi	Kireç, işçi ve malzeme	6.000 kuruş
Cebel-i Tur-ı Zeytâ zaviyesi ve minaresi	Kireç, işçi, iskele ve malzeme	2.000 kuruş
Ta'ziyye medresesi ve minaresi	Kireç, işçi, iskele ve malzeme	3.000 kuruş
Kaledeki mescidin minaresi ve kalenin burçları ve bazı tarafları	Kireç, işçi, iskele ve malzeme	10.100 kuruş
Beni Zeyd mahallesinde El-Hamra Mescidi ve minaresi	Kireç, işçi, iskele ve malzeme	3.000 kuruş
Mevlevihane mescidi ve minaresi	Kireç, işçi, iskele ve malzeme	3.500 kuruş
Mescid-i Aksa vakfının Akarları	Kireç, işçi ve malzeme	17.950 kuruş
Mescid-i Aksa tarafındaki surlar ile şehrin bazı surları ve burçları, kapıları	Kireç, işçi, alet ve malzeme	10.050 kuruş

Tablo 1. Kudüs'te Hasar Gören Yerler (1759)

1759 depreminden sonra İstanbul'a hasar gören yerleri gösteren bir keşif raporu gönderilmiştir. Bu rapora göre şehrin kamu vakıflarında büyük hasar oluşmuştu. Ayrıca Kudüs Kalesi'nin bazı yerleri de yıkılmıştı. Keşif raporunun ulaşmasından sonra kamu vakfı olan bu mekânların tamiri için de İstanbul'dan bir bina emini tayin edilmiştir. 15 Şubat 1761 tarihinde eski tersane emini kapı kethüdası Ali Ağa, bu iş için görevlendirilmiştir⁹¹. Kudüs mütesellimi, Kudüs kadısı, Kudüs baş mimarı, şehir ayarı ve ehl-i hibre (bilirkişi) bir araya gelmiş, zarar gören yerlerin tespitini yaparak tamirat için gerekli masrafların keşif raporunu ortaya

⁸⁹ BOA, AE.SMHD.I 89-6047.

⁹⁰ BOA, D.BŞM.BNE.d. 15920.

⁹¹ BOA, C.ML/712-29081; Teşrifatçı Mehmet Akif Bey *a.g.e.*, vr. 266a.

çıkarmışlardır⁹². Vefat eden Kudüs Kadısı Mustafa İzzet Efendi'nin yokluğunda⁹³ tamir için gerekli keşfin yapılması Kudüs Şafii naibinin önderliğinde gerçekleşmiştir. 75 bin kuruşa ihtiyaç olunduğuna dair tutulan muhasebenin icrası için de Ali Ağa'nın Kudüs'e gitmesi gerekmiştir⁹⁴. Buna göre; Davud Peygamber türbesi, İsmoel Peygamber Mescidi ve Minaresi, Ebu Yezid Bestami Zaviyesi, Kubbetü's-Sahra'nın batı kapısı, Mescid-i Aksa minareleri ve kemerleri, Kayıtbay ve Tenkiziyye Medreseleri, Cebel-i Tur-ı Zeyta zaviyesi ve minaresi, Kudüs Kalesi'ndeki mescidin minaresi, cephanelik, Benî Zeyd Mahallesi'nde yer alan el-Hamra Mescidi ve Minaresi, Mevlevi Zaviyesi, evler, hanlar, sabunhaneler ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından tahkim ettirilen surların kapılarıyla burçları depremden zarar görmüştür. En fazla zarar Mescid-i Aksa ve kalede meydana gelmiştir. Rapora göre tamirat için gerekli malzemeler ile inşaatlarda çalışacak işçilere ödenecek ücretlerin toplamı 77.100 kuruştur⁹⁵. Görüleceği üzere depremin Kudüs'e verdiği hasar, Şam'daki gibi olmasa da bundan önce gerçekleştirilen son tamirat masraflarının on katından fazladır.

Sonuç

Hac yolunun 18. yüzyıldan itibaren devlet açısından bir meşruiyet sembolü haline gelmesi güzergâhta bulunan şehirler ve ahali için devletin buraya daha fazla önem vermesini gerektirmişti. Bu vesileyle III. Mustafa hac yolunu tehdit eden güvenlik problemlerine karşı önlemler aldı. Deprem de bu yol güzergâhı üzerinde bulunan bazı yerleri etkilemişti. Deprem, talihe ve ilm-i nücûma inanan III. Mustafa'nın⁹⁶ nezdinde bölgedekilerin bir talihsizliği mi idi, yoksa bölge sakinlerin için bir kader miydi? Modern dünyadaki gibi çarpık yapılaşmadan kaynaklanan ve depremlerle yerle bir olan binalar söz konusu değildi. Buna karşın Fransız konsolosun raporuna göre 30 bine yakın insan hayatını kaybetmişti.

Doğal afetlerin tarihin akışını yavaşlatma veya değiştirmedeki rolü inkâr edilemez. Bu anlamda tarihte ihtimaller söz konusu iken bir depremin meydana geldiği yerin tahkimatına verdiği zarar, o yerde gözü olanlar için bir fırsat olmaktadır. Osmanlıların Trakya'ya yerleşmesinde 1354 depremiyle Gelibolu Kalesi ve surlarının yıkılmasının etkisi söz konusuydu. Diğer taraftan bu doğal afet Kantakuzenos için mağlubiyetini meşrulaştırma aracı olmuştu⁹⁷. Bilâd-ı Şam'da meydana gelen deprem bölgenin Avrupalılar tarafından işgal edilme korkusu yaşanmasına yol açmamıştı. Yani bu deprem Avrupalılar için bir fırsat olarak tarihtekini yerini almadı. En azından bu dönemde Osmanlılar ile Avrupalılar

⁹² KŞS243: 159.

⁹³ Yüksel Çelik, Murat Uluskan, Davut Hut, *a.g.e.*, s. 106-107.

⁹⁴ Teşrifatçı Mehmet Akif Bey, *a.g.e.*, vr. 266a.

⁹⁵ KŞS243: 159.

⁹⁶ Kemal Beydilli, "Mustafa III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 31, İstanbul 2006, s. 280-283.

⁹⁷ Elizabeth Zachariadou, *a.g.m.*, s. 6-7.

arasındaki barış ortamı ve Avrupa'da meydana gelen Yedi Yıl Savaşları bu düşüncenin bertaraf edilmesine neden olmuştu. Ancak Doğu Akdeniz'de bir tehdit unsuru olan korsanlar özellikle Sayda ve civarında yerel halkı ve ileri gelenlerini korkutmuştu. Korsan faaliyetleri veya Avrupalıların bölgeye yönelik tutumları Sayda'nın tarihteki rolünü değiştirmedii. Ancak depremden sonra Sayda şehrini yeniden tahkim etme girişimleri nihayete erdiğinde yerel halk yeni yerleşim yerlerini çoktan bulmuştu. Bu nedenle depremden önce önemli bir ticari kent olan Sayda bu dönemden sonra yerini Beyrut'a bırakacaktır. Hac kervanının durağı olan Şam ve kutsal mekânların bulunduğu Kudüs ise dini ve siyasi önemini sürdürecektir.

Kaynaklar

A. Arşiv Kaynakları

T.C. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri, Sultan III. Mustafa (AE.SMST.III), 131-10196, 355-28436.

Ali Emiri, Sultan I. Mahmud (AE.SMHD.I), 89-6047.

Cevdet, Askeriye, 647-27201; Belediye, 58-2873; Dâhiliye, 154/7657; 24-1181; 233-11626-1-2-3; Evkâf, 37-1823; 42-2070; Maliye, 712-29081.

Bâb-ı Defteri, Baş Muhasebe Defterleri (D.BŞM.d), 3559; Baş Muhasebe Bina Eminliği Defterleri (D.BŞM.BNE.d), 15920.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi

Dimaşk (Şam) Şer'iyye Sicili: DŞS.155.

Müessesetu İhyâi't-Türâs ve'l-Buhûsi'l-İslâmiyye: Filistin Vakıflar Bakanlığı Ebu Dis Arşivi

Kudüs Şer'iyye Sicili KŞS.243.

B. Yayımlanmış Kaynaklar

“Le Tremblement de Terre de Seyde en 1759”, *Revue de L'histoire des Colonies Françaises. Société d'histoire des Colonies Françaises*, Quinzième Année 1er Trimestre, Bibliothèque Nationale de France, Paris, (1927), s. 591-594.

Aktepe, Münir, *Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi: Mür'it -Tevârih*, Cilt 2A, İstanbul 1978.

Çelik, Yüksel, Murat Uluskan, Davut Hut, *Mühimme Defterlerinde (1750-1778) Kudüs*, Cilt 5, İstanbul 2020.

el-Hallâk, Şeyh Ahmet el-Bedirî, *Berber Bedirî'nin Günlüğü: Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar (1741-1762)*, (çev. Hasan Yüksel), Ankara 2015.

el-Murâdî, Ebi'l-Fazl Muhammed Halil bin Ali, *Silkü'd-Durâr fî A'yânî'l-Karnî's-Sânî Aşar*, Cilt 1-4, Beyrut 1988.

Hamîdî el-İmâdî Ali b. İbrahim b. Abdurrahman el-Dimaşkî, *Risaletü'l-Havkale fi'z-Zelzele*, Konya Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, No. 42 Yu 393/2. vr. 29-31.

Hurî Mihail Burayk, *Vesâikü Tarihîyye li'l-Kursî el-Melekî el-Antakî: Târihü'ş-Şam (1720-1782)*, Lübnan 1930.

İbn Kennân, Muhammed, *Yevmiyâtün Şâmiyye ve Hüve et-Târîhü'l-Müsemma bibi el-Havâdisü'l-Yevmiyye min Târîh Ehbade Aşara ve Elf ve Mie*, thk. Ekrem Hasan el-Ulebî, Dimaşk 1994.

Mehmet Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766)*, Cilt 2, Haz. Tahir Güngör, Ed. Ziya Yılmaz, İstanbul 2019.

Russell, Patrick, “An Account of the Late Earthquakes in Syria: in a Letter from Dr. Patrick Russell, to his Brother, Alexander Russell, M. D. F. R. S”, *Philosophical Transactions (1683-1775)*, 51, (1759-1760), s. 529-534.

Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey, *Târîhi Cülûs-ı Sultan Mustafa Han-ı Sâlis, Sultan Üçüncü Mustafa Tarihi (İnceleme ve Tıpkıbasım)*, Haz. Erhan Afyoncu, İstanbul 2012.

C. Araştırma Eserler

Akın, Lemi, “İlk Müstakil Deprem Kitabı: Risâle-i Zelzele”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 44/44, (2011), s. 1-81.

Ambraaseys, N. N. ve Muawia Barazangi, “The 1759 Earthquake in the Beka Valley: Implications for the Earthquake Hazards Assessment in the Eastern Mediterranean Region”, *Journal of Geophysical Research*, 94/B4, (1989), s. 4007-4013.

Ambraseys, N. N. ve C. F. Finkel, *Türkiye’de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler: Bir Tarihsel İnceleme, 1500-1800*, (çev. M. Umur Koçak), Ankara 2006.

Arsıntaş, Nuh, “Zelzele”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 44, İstanbul 2013, s. 227-231.

Ayalon, Yaron, *Natural Disasters in the Ottoman Empire: Plague, Famine, and Other Misfortunes*, New York 2015.

_____, “Famines, Earthquakes, Plagues: Natural Disasters in Ottoman Syria in the Writings of Visitors”, *Osmanlı Araştırmaları*, 32, (2008), s. 223-247.

_____, “Ottoman Urban Privacy in Light of Disaster Recovery”, *IJMES*, 43, (2011), s. 513-528.

Beydilli, Kemal, “Mustafa III”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 31, İstanbul 2006, s. 280-283.

Bilgin, Orhan, “Gökmenzâde’nin İşâret-nümâ Adlı Deprem Risalesi”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/2, (2010), s. 1-32.

Dolu, Alaattin, *Osmanlı Kudüs’ü: Kent Kimliği, Nüfuz ve Meşruiyet 1703-1789*, İstanbul 2020.

Emecen, Feridun, “Zâhir el-Ömer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 44, İstanbul 2013, s. 90-91.

Erken, Adil, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirî’l-Hacc Olarak Hizmetleri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sos. Bil. Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon 2017.

Ertaş, M. Yaşar, “1759 Şam Depremi’nde Büyük Hasar Gören Emeviye, Selimiye ve Süleymaniye Camilerinin Onarımı”, *Ortaçağ’da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Cilt 1, Haz. Şebnem Ercebeci ve Aysu Şimşek-Canpolat, Ankara 2001, s. 241-250.

Grehan, James, *Everyday Life: Consumer Culture in the 18th Century Damascus*, Washington 2007.

Gülsoy, Ersin, “Sayda”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 36, İstanbul 2009, s. 209-210.

- Hazai, GY., “Osmanlı Tarihinde Doğal Afetlerin Rolü Hakkında Birkaç Görüş”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Ed. Elizabeth Zachariadou, İstanbul 2001, s. 3-5.
- İpşirli, Mehmet, “Cerde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993, s. 392-393.
- Koltuk, Nuran vd., *Osmanlı Belgelerinde Halep*, Ed. M.Taner Koltuk, İstanbul 2018.
- Köse, Ali ve Talip Küçükcan, *Deprem ve Din: Marmara Depremi Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme*, İstanbul 2006.
- Lewis, Norman N., “Baalbek Before and After the Earthquake of 1759: The Drawings of James Bruce”, *The Journal of the Council for British Research in the Levant*, 31/1, (1999), s. 242-245.
- Marcus, Abraham, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şebri: Halep*, (çev. Mehmet Emin Baş), İstanbul 2014.
- Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (çev. Serap Yılmaz), İstanbul 2011.
- Salamon, Amos, Thomas Rockwell, Steven N. Ward, Emanuela Guidoboni ve Alberto Comastri, “Tsunami Hazard Evaluation of the Eastern Mediterranean: Historical Analysis and Selected Modeling”, *Bulletin of the Seismological Society of America*, 97/3, (2007), s. 705-724.
- Samıkıran, Oğuzhan, *Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)*, Fırat Üniversitesi, Sos. Bil. Ens., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2013.
- Sarıcaoğlu, Fikret, “Osman III”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 33, İstanbul 2007, s. 456-459.
- Sbeinati, Mohamed Reda, Ryad Darawcheh, Mikhail Mouty, “The Historical Earthquakes of Syria: An Analysis of Large and Moderate Earthquakes from 1365 B.C. to 1900 A.D”, *Annals of Geophysics*, 48/3, (2006), s. 347-435.
- Singer, Amy, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, (çev. Sema Bulutsuz), İstanbul 1996.
- Süzgün, Mürüvet, *Hâmid El-İmâdî'nin Risalelerinin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi*, Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006.
- Yavaş, Doğan, “Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahre Tamirleri”, *İnsanlığın Kırmızı Çizgisi: Kudüs*, Ed. Mefail Hızlı vd., Bursa 2019, s. 176-200.
- Van Leeuwen, Richard, *Bir Osmanlı Şebri: Şam, Vakeflar ve Şebir*, (çev. H. Ebru Aksoy), İstanbul 2012.
- Vogt, Jean, “Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik: Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, (çev. Gül Çağalı Güven ve Saadet Öztürk), Ed. Elizabeth Zachariadou, İstanbul 2001, s. 13-71.
- Volney, M. C. F., *Travels Through Syria and Egypt in the years 1783, 1784, and 1785*, Volume 2, London 1788.
- Zachariadou, Elizabeth, “Doğal Afetler: Fırsat Anları”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Ed. Elizabeth Zachariadou, İstanbul 2001, s. 6-10.

Summary

There are different sources about the earthquakes in the 18th century, which drove the entire geography of Syria and Palestine into an atmosphere of general panic. The travelers who visited the holy lands, the representatives of the European states in the region, the witnesses of the period, and the archival records allow the date and even the time of these earthquakes to be known. In addition, these sources provide information about the social and economic consequences of the earthquake by depicting the regions affected by the earthquake and the experiences of their residents. Modern studies verify these observations and archive sources, and furthermore allow these earthquakes to be known even down to the details of the previous ones that had occurred on the same fault line. In these studies, the efforts of the Ottoman Empire to restore the public buildings in the city center of Damascus are presented on the basis of the data from the repair registers.

The earthquakes that occurred in the province of Damascus and Sidon in 1759 were parts of serial disasters that the locals had not encountered for a long time. Famine, drought, earthquakes, the rising cost of living, and the plague epidemic in 1760 were perceived as a torment sent by God to the Muslims and non-Muslims in the region. Two major earthquakes in 1759 led to the destruction of many villages and the collapse of public buildings, especially in cities. The scholars of the period who witnessed these disasters devoted a few pages to the earthquakes in question.

The testimonies of the witnesses of the period regarding the earthquake of 1759 as well as the following renovation efforts of the Ottoman Empire are the main subjects of this study. The scale of the damage and the reactions of the people are depicted by focusing on Jerusalem, Damascus, and Sidon. After the earthquake, the survey made in preparation for the restoration of the public buildings in the city and the assessment of the repair costs reveal the destruction caused by the earthquake in question. After the earthquake, the Ottoman Empire sent an official to the region to evaluate the extent of the destruction and to calculate the cost of the reconstruction of the damaged public buildings. After the survey he negotiated with the notables of the city; and this officer, called as the construction custodian (*bina emini*), prepared a report on the damage that had occurred. While this report describes the damaged buildings, it also indicates the materials and the sums needed for the restoration work. In addition to this survey report, contemporary scholars who heard about the case also provide information about the 1759 earthquake. In addition, European observers and local and central sources provide us with data about earthquake damage which can be compared with the sums necessary for reconstruction recorded in the construction estimate registers, especially those of Damascus, Sidon, and Jerusalem. Especially Damascus, Akko, and Sidon were the cities where the earthquake had caused the greatest amount of damage. The contribution of the Umayyad Mosque in Damascus and the al-Aqsa Mosque in Jerusalem to the claims of political, economic, and social legitimacy inherited from the pre-Ottoman period proved a significant incentive for the Ottoman government in the repair and reinforcement of the waqfs of these structures.

It must be noted in this context that the state's reconstruction of buildings like the mosques and madrasas of Damascus was carried out via the religious waqfs. The Ottoman government took care to maintain the waqfs and to stabilize them structurally. The religious importance of the waqfs in Damascus and Jerusalem made it one of the places where the state had to ensure regular repair work. The construction activities that started after the Ottoman annexation of Jerusalem in the 16th century continued in the following centuries. Various repairs and renovations were carried out in the Dome of the Rock and the al-Aqsa Mosque in Jerusalem from the beginning of the 18th century. In the same century, the ancient buildings in the holy sites of the city were renovated at regular intervals. Many waqfs in Jerusalem were destroyed in the earthquake of 1759. For security reasons, the repair of the Damascus fortress started before the construction register was created. One of the places most damaged in the earthquake was Sidon. The city, which held an important position for the state because of its situation on the Mediterranean coast, was also the administrative center of the Sidon vilayet that included Beirut and Safed. It stood under the influence of Zahir al-Umar, who was active in the region and had established a local administration. The major destruction in Sidon rendered the city unrecognizable. The citadel was under the threat of pirates and had to be repaired as soon as possible.

The role of natural disasters in slowing down or changing the course of history cannot be denied. In this respect, the damage to the city walls hit by the earthquake has often proved an opportunity for those with an eye on that city. However, the 1759 earthquake did not inspire fear of European occupation. In other words, this earthquake did not prove an opportunity for Europeans to seize the cities in the region. The peaceful relations between the Ottomans and the Europeans during the Seven Years' War in Europe averted such an idea. However, pirates, a formidable threat in the Eastern Mediterranean, frightened the local people and notables, especially those in Sidon and its vicinity. By the time the efforts to reconstruct Sidon after the earthquake were finalized, the townsfolk had already found other places to settle down. As a result Sidon, an important commercial city before the earthquake, ceded this position to Beirut afterwards. Damascus, the station of the pilgrimage caravan, and Jerusalem, the place with holy sites, retained their religious and political importance.

GEÇ DÖNEM OSMANLI BAHRİYESİNDE İSTİHDAM EDİLEN GAYRİMÜSLİMLER HAKKINDA BAZI TESPİTLER (1850-1918)*

Mehmet Korkmaz**

Öz

İstanbul'un fethiyle birlikte bir imparatorluk hüviyetine sahip olan Osmanlı Devleti, farklı etnik kökene ve inanç gruplarına sahip tebaasını uzmanlıklarına göre bürokraside istihdam etmiştir. Gerçi bu hak, kanunen İslahat Fermanı (1856) ile verilmişse de bu tarihten önce de gayrimüslimler devletin çeşitli kademelerinde görev yapıyorlardı. Bu makale hususiyle bahriyede ıslahat hareketlerinin ve modernleşmenin gündeme geldiği XIX. yüzyılın ortasından imparatorluğun sonuna kadar olan süreçte Osmanlı tebaasından olan gayrimüslimlerin istihdamı meselesini tartışmaktadır. Bunların Bahriye Nezareti'nin hangi kademelerinde görevlendirildiklerini, eğitim durumlarını, uzmanlık alanları gibi konuları arşiv belgeleri ışığında incelemektedir. Böylelikle askerî bir kurumda personel istihdamı uygulamaları içerisinde gayrimüslim tebaanın konumunun açıklığa kavuşturması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu, Gayrimüslimler, Bahriye Nezareti, İstihdam, Etnisite

Some Findings about Non-Muslims Employed in the Late Ottoman Navy (1850-1918)

Abstract

Having an imperial identity with the conquest of Constantinople, Ottoman Empire employed its subjects with different ethnic origins and beliefs in the bureaucracy on the basis of their areas of expertise. Even though this right was legally granted with the Hatt-ı Hümayun of 1856, non-Muslims were actually working at several parts of the state administration before that date. This article examines the problem of the employment of non-Muslims during the process of the modernization and the reforms in the navy from the mid-19th century until the end of the empire. It examines the issues such as the levels of employment among non-Muslims in the Ministry of Navy, their educational status and their areas of expertise on the basis of archival

* Bu makale, 29-30 Nisan 2019 tarihinde Bandırma'da gerçekleştirilen *Uluslararası XI. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu*'nda sunulmuş olan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Dr., *Arşiv Uzmanı*, İstanbul/Türkiye, mkorkmaz10@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-7988-742X

documents. Through this way, it tries to reveal the position of non-Muslims within the practices of employment in a military institution.

Keywords: Late Ottoman Empire, Non-Muslims, the Ministry of Navy, Employment, Ethnicity

Giriş

Osmanlı Devleti'nin farklı etnik kökene ve inanç gruplarına sahip tebaayı uzmanlık alanlarına göre fark gözetmeksizin memur olarak istihdam ettiği bilinmektedir. 1856 *Islahat Fermanı* ile devlet memuru olma hakkı ayırım gözetmeksizin bütün vatandaşlara kanunla verilmiş olsa da bu tarihten önce de gayrimüslimler devletin çeşitli kademelerinde istihdam edilmekteydi. Devletin merkez ve taşra teşkilatı ile özellikle Hariciye, Nafia, Ziraat, Hazine-i Hassa, Posta ve Telgraf ile Sıhhiye nezaretleri bünyesinde çok sayıda gayrimüslim tebaanın istihdam edildiği Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilmekte olan sicill-i ahvâl kayıtlarından anlaşılmaktadır. Gayrimüslim tebaadan nazırlık görevine kadar yükselenler dahi olmuştur.¹ Bu makalede ise askerî bir kurum olan Bahriye Nezareti bünyesinde istihdam edilen gayrimüslim Osmanlı tebaası üzerinde durulacaktır. Bu konuda daha evvel, içerisinde Avrupa'dan gelen uzmanlara da yer verilen ve Kaori Komatsu tarafından kaleme alınan "1896'da Osmanlı Bahriyesi'nde Yabancılar ve Gayri Müslimler" başlıklı bir makale mevcuttur.² Konuya dair bu öncü makale adından da anlaşılacağı üzere 1896 yılına ait kısıtlı bir zaman dilimine mahsustur. Söz konusu çalışma, Sultan II. Abdülhamid'in Daire-i Bahriye'de istihdam edilen Hristiyan ve ecnebi memurların isimleri, memuriyete duhul tarihleri, aldıkları maaşın miktarı ve ecnebi memurlardan olup da sonradan Osmanlı tabiiyetine geçen varsa bunların bildirilmesine dair 28 Haziran 1896 tarihli emri üzerine hazırlanmıştır.³ Bu makalede ise ayrı bir çalışma konusu olan Bahriye Nezareti

¹ Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin devlet kademelerinde istihdamına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1989; Abdülhamit Kırmızı, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998, aynı müellif, "II. Abdülhamid'in Hristiyan Memurları, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*", TBMM Milli Saraylar Yayınları, İstanbul 2017, 654-664; Sevilay Kasap, *Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Gayrimüslimlerin İstihdamı (1839-1876)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, 2. Baskı, Risale Yayınları, İstanbul 1996, s. 26-224; Ramazan Erhan Güllü, *Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi –Osmanlı'dan Cumhuriyet'e-*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018, s. 27-348.

² Kaori Komatsu, "1896'da Osmanlı Bahriyesi'nde Yabancılar ve Gayri Müslimler", *Tarih ve Toplum*, cilt 25, sayı 139, 1995, s. 16-22.

³ Kaori Komatsu'nun makalesine kaynaklık eden ve 1896 yılında Osmanlı bahriyesinde istihdam edilen yabancı uzmanlar ile gayrimüslim Osmanlı tebaasına ilişkin isim listesini havi vesikalar için bkz. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA), Y.MTV. 143/54.

bünyesinde istihdam edilen yabancı müşavirler ve yabancı uyruklu efrat istisna tutularak sadece bahriyede görev yapan Osmanlı tebaası gayrimüslimler üzerinde durulacaktır. Bunların başta eğitim safahatı olmak üzere ayrıntılı künye bilgileri, istihdam edildikleri alanlar ve ortaya çıkan sorunlar ele alınarak meseleye daha geniş bir çerçeveden bakılması hedeflenmektedir.

İstanbul'un fethiyle birlikte bir imparatorluk hüviyetine sahip olan Osmanlılar topraklarının denizlerle çevrili olmasının doğal sonucu olarak yeni bir deniz stratejisi geliştirme gereksinimi duydular. Gemiler inşa etmek amacıyla Haliç'in Kasımpaşa kıyılarında imparatorluk tersanesini kurdukları gibi taşrada da farklı yerlerde yeni tersaneler açtılar.⁴ Hem Tersâne-i Âmire'de hem de donanma sefere çıktığında gemilerde sağlık hizmetleri için tabip, cerrah ve eczacılar bulundurulmaktaydı.⁵ Adı geçen meslek sınıflarında istihdam edilenler arasında Müslümanların yanı sıra gayrimüslimler de mevcuttu. Donanmanın maaşlı daimî efradı olan ve yaya tüfekçi askeri olarak vazife yapan levendler genelde deniz kenarındaki Türklerden alınmakla birlikte, *levend-i rumî* denilen Akdeniz adalarındaki Rumlardan da alınmaktaydı.⁶ Donanma gemileri için kürekçi mürettebat tedarikinde Yahudi, Ermeni ve Rum taifelerinden ocaklık olarak kürekçi alındı.⁷ Deniz tarihçisi Safvet Bey'in verdiği malumata göre Osmanlı bahriyesinde 18. yüzyılın sonlarına doğru gemi ustalarının yüzde 95'i Hıristiyan'dı. Aylakçı amelenin ise yüzde 70'i Hıristiyan, Rum ve Ermeni'ydi. Bazı gemilerin topçu, gemici ve neferlerinin yarısı Hıristiyan'dı.⁸ Gemi serenleri ile yelkenlere bakan ve yelkenleri açarak armaları muhafaza ile intizamını muhafaza eden gemi mürettebatı arasında yer alan gabyar ve marneller arasında Mora'dan alınan Rumlar önemli yer tutmaktaydı. Bu uygulama 1821 yılında Mora'da çıkan Rum isyanına kadar devam etmiştir.⁹ Bu isyandan sonra İstanbul ve taşradaki tersane ve gemilerde çalışan Rum milletinden amele ile neferler yerine Ermeni ve Yahudiler görevlendirilmeye başlamıştır. Uzun süre Rumlarla meskûn mahallerden bahriyeye nefer alınmayıp Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinden bahriye askeri alma yoluna gidilmiştir. 1837 yılından itibaren tekrar Rum tebaanın istihdamı söz konusu olmuştur.¹⁰

⁴ Başta Tersane-i Âmire olmak üzere açılan tersaneler ve faaliyetleri için bkz. İdris Bostan, *XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire*, TTK Yayınları, Anlara 1992, s. 7-30.

⁵ Osmanlı bahriyesinde sağlık hizmetlerine ilişkin bkz. İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinde Sağlık Hizmetleri", *Osmanlılarda Sağlık*, Editör: Çoşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma, İstanbul 2006, s. 111-115.

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1948, s. 480.

⁷ Bostan, *a.g.e.*, s. 199, 203.

⁸ Safvet, "1205'te Donanmamız", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, 1 Teşrin-i evvel 1329, cilt 4, sayı 22, s. 1375.

⁹ Bu tarihten sonra levend, gabyar ve marnel sınıfı gayrimüslim mürettebat yerine Arap sahillerinden (Trablusşam, Beyrut, Sayda, Akka, Remle, Gazze) Müslüman neferler aynı görev için istihdam edilmeye başlamıştır. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 487-488.

¹⁰ Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan İslahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2001, s. 249; Safvet, *a.g.m.*, s. 1375.

1847 yılından itibaren Hıristiyan tebaadan asker alımı tekrar başlamış, aynı yıl kaptan paşa kumandasında Akdeniz'e açılan donanmada epey miktar Hıristiyan asker bulunduğu görülmüştü. Bunlar Gelibolu'ya geldiklerinde yortu günü olması sebebiyle dini ayinlerini yapmak üzere dışarıda bir kiliseye gitmek istemişler ve kaptan paşanın izniyle gitmişlerdi. Fakat üç gün burada oyalanmak zorunda kalınması, hatta karaya çıkanlardan bazılarının firar ettiklerinin görülmesi üzerine gemilere papaz tayini meselesi gündeme gelmiştir. Fakat Meşihat tarafından bunun uygun görülmemesi üzerine gayrimüslim tebaanın tersane ve donanmada görev yapıp yapamayacakları tartışması açılmıştır. Nihayetinde bunların bahriye yerine berriyede istihdam edileceklerinin daha uygun olduğuna karar verilerek onların yerine Trablusgarp eyaletinden 500 asker alınması üzerinde durulmuştur. Bu sırada İngiltere'nin Hariciye Nazırı Lord Palmertson konuya müdahil olmuş ve gayrimüslimlerin bahriyede askerlik yapmalarına engel olunmasının eşitlik ilkesine aykırı olduğu yönünde Osmanlı Devleti'ne ihtarda bulunmuştur. 1850-51 celbinde bahriyeye gayrimüslim neferlerin alımına devam edildi. Fakat karar alıcı mevkide bulunanlar, bunların dini ayinlerini daha rahat yapabilmeleri için donanmadan ziyade tersanede istihdam edilmelerinin uygun olacağı mütalaasında da bulunmuştu.¹¹

Gayrimüslim Osmanlı tebaasının muvazzaf asker statüsüyle alınmalarına ilişkin ilk önemli gelişme 1835 yılında olmuştur. Babıâli, bu tarihe kadar sadece Müslümanlardan sağlanan donanmanın asker ihtiyacının bir kısmının bundan böyle Hıristiyanlardan karşılanmasına karar vermiştir. O yıl 1.098 ve 1837 senesinde ise 1.500 gayrimüslim nefer, beş yıl süreyle muvazzaf asker olarak donanma gemilerinde istihdam edilmek üzere alınmıştır. Aradan sekiz yıl geçtikten sonra 1845 yılında ise 142 Hıristiyan nefer, bahriye askeri olarak alınmıştır.¹²

1846 yılında Kur'a Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden bir yıl sonra 834 gayrimüslim muvazzaf nefer, 1851 senesinde ise yaklaşık 600 Hıristiyan'ın çekilecek kur'a ile bahriye askeri olarak alımı söz konusu olmuştur. Bu tarihe kadar askere sevk edilecek Hıristiyanlar patriklerin genel sorumluluğu altında *tertîp usulüyle* tespit edilmekteydi. Aynı yıl başlatılan başka bir uygulamayla Hıristiyanların askerlikleri süresince donanma yerine Tersâne-i Âmire'deki esnaf taburlarında istihdam edilmelerine karar verildi.¹³ Tersâne-i Âmire dâhilindeki riştehane¹⁴, dikimhane,¹⁵

¹¹ Ali İhsan Gencer, *a.g.e.*, s. 251-161. Devlet memuru olarak görev yapan gayrimüslimlerin kutsal ve dini günlerinde ayin icra etmeleri için başta pazar günleri olmak üzere yortu günlerinde hususi izin verilmekteydi. Ermeni efradından olup da ayinlere katılmak üzere Pazar ve yortu günleri izne gönderilecek efradın isim listeleri deftere kaydedilirdi. bkz. *Deniz Tarihi Arşivi (DTA)*, Evrak Bölümü, 310 numaralı Evrak kayıt Defteri, s. 114. 25 Eylül 1910 tarihli kayıt.

¹² Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 29-31, 39.

¹³ Gülsoy, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁴ Riştehanede çalışan gayrimüslim neferlere ilişkin bkz. *DTA*, MB.d. 5/54. (13 Kasım 1846); *DTA*, MB.d. 35/231. (2 Mayıs 1855). Rum milletinden olup da adi suçlar nedeniyle hapis cezasına çarptırılanlar Patrikhane'nin vereceği cezaya tabi idiler. Bu suçlular cezalarını Riştehaneye

dökümhane¹⁶ ve demirhane gibi yerlerde gayrimüslim askerler de istihdam edilmeye başlandı. Riştehane, aynı zamanda Rum milletinden olup da hapis cezası alanların cezalarını çekmek üzere gönderildikleri bir birim olma özelliğine sahipti. Donanma gemilerinde¹⁷, İdare-i Mahsusa, Şirket-i Hayriye, Haliç Vapurlar Şirketi ile bunların acentelerinde istihdam edilen Ermeniler de bulunmaktaydı.

Tanzimat ve İslahat fermanlarıyla eşitlik ilkesi gereği gayrimüslimlerin de zorunlu askerliğe tâbi tutulması kuralı getirilmesiyle bunların çoğunun bilfiil askerlik yapmak yerine *bedel-i nakdi* uygulamasına başvurdukları görülmüştür. Askere alınanlar ise kara ve deniz ordusunda geri hizmetlerde istihdam edilmişlerdir. Önceleri muvazzaf ve daha sonra zorunlu askerlik görevi sebebiyle tersane ve donanmada görev yapan gayrimüslimlerin haricinde, mesleği ve uzmanlığı gereği bahriye teşkilatının çeşitli birimlerinde istihdam edilen subay yahut memur statüsündeki gayrimüslimler bu makalenin esas konusunu teşkil etmektedir.¹⁸ 1859 İslahat Fermanı'nın ardından diğer nezaretlerde olduğu gibi bahriyede de gayrimüslimlerin istihdamında artış olmuştur. Bunların tespiti için bahriye salnameleri ile Bahriye Nezareti'nin Yoklama Kalemi defterleri içerisinde bulunan zâbitan künye defterleri ve sicill-i ahvâl evrakı incelenmiştir. Bu resmî kaynaklar üzerinde yapılan incelemeden çıkan sonuçlara bakıldığında Bahriye Nezareti'nin merkez teşkilatında istihdam edilen Osmanlı tebaası gayrimüslim sayısının en fazla olduğu birimin Kasımpaşa Bahriye Hastanesi olduğu görülmektedir.¹⁹ Burada tabip, eczacı ve cerrah sınıfında, az sayıda da dış hekim kadrosunda Rum, Ermeni ve Yahudi milletinden gayrimüslimler istihdam edilmiştir. Bunlar münavebe suretiyle bazen gemilere ve taşradaki bahriyeye bağlı birimlere de gönderilmişlerdir. Ayrıca Bahriye Nezareti'nin Tercüme Kalemi'nde ve Bahriye Mektebi'nde görev yapanlarına da rastlanmakta olup meslek gruplarına göre isimleri tespit edilebilenler hakkında aşağıda malumat verilecektir.

gönderilip orada hapis cezası sürelerini çalışarak geçirmektedirler. Bkz. *DTA*, MB. d. 65/47. (11 Şubat 1865).

¹⁵ 1838 yılında Tersane-i Âmire dikimhanesinde muvazzaf bahriye askeri olarak istihdam edilen Ankaralı Karabet adlı zimmî, Padişah'ın doğum günü (velâdet-i hümayun) dolayısıyla yapılan kutlamalar sırasında, Beşiktaş sahil sarayı hümayunu önünde sallardan fişek atarken sağ gözüne fişek isabet etmiş ve iş göremediği için emsali gibi maaş tahsisıyla emekli edilmişti. Bkz. *DTA*, MKT. 1A/419. 16 Ocak 1838.

¹⁶ 1846 yılında dökümhanede bir Ermeni, döküm ustası unvanıyla çalışıyordu. Bkz. *DTA*, MB.d. 4/56. 13 Temmuz 1846.

¹⁷ Sakız adasında görevli *Feth-i Bülent* briki Çeşme limanında demirliyen brik mürettebatından Sirozlu Vartan veled Bogos adlı nefer İslâm'la şereflenerek sünnet edilmişti. Bkz. *DTA*, MB.d. 38/30. (23 Ekim 1855).

¹⁸ Tersâne-i Âmire fabrikalarında dökümcü, kunduracı, terzi, tuğlacı, dalgıç gibi çeşitli uzmanlık alanında çalışan gayrimüslim Osmanlı tebaası efrat bu makaleye dâhil edilmemiştir. Bunlara ilişkin 1896 yılında hazırlanan toplu bir liste için bkz. *BOA*, Y.MTV. 143/54. Lef 3.

¹⁹ 1896 yılı Bahriye Nezareti istatistiğine göre de bahriyede gayrimüslim tebaanın en fazla istihdam edildiği sahanın sağlık alanında olduğunu göstermektedir. Bkz. Komatsu, a.g.m., s. 21.

1. Tabipler

XIX. yüzyıl Osmanlı bahriyesinde görev yapan Osmanlı tebaası gayrimüslim tabiplerle ilgili ulaşılabilen ilk kayıtlar 1843 yılına aittir. Buna göre Tersâne-i Âmire Hastanesi'nde görevli Bazoni adlı tabibin yerine Tıbbiye Mektebi muallimlerinden Tabip Herman, Tersâne-i Âmire'deki Rıştehane tabibi Borci'nin yerine ise Tabip Baloyton tayin edilmiştir.²⁰ 1854 yılında Teşrihiye kalyonunda ise tabip olarak Filip Roj adlı bir gayrimüslim bulunmaktaydı.²¹ Aynı yıla ait diğer bir kayıttta kaymakam (yarbay) rütbesindeki bahriye tabibi Banoviç Bey'in miralay rütbesine terfi için başvuruda bulunduğu görülmektedir. Banoviç'in iyi hizmetleri görüldüğü, ehliyet ve liyakat sahibi olduğu, daha evvel devlet tarafından Viyana'ya eğitime gönderildiği bahse konu başvuruya dair yapılan mütalaadan anlaşılmaktadır.²²

Diğer taraftan 1853-1856 Kırım Harbi'nde Gözleve ve Sivastopol hastanelerindeki hastaların tedavisinde gösterdiği gayret sebebiyle Teşrihiye kalyonu tabibi Binbaşı Nikol'a bir kıta Mecidiye Nişanı verilmiştir. Osmanlı tebaası gayrimüslimlere ilave olarak talep olması hâlinde başka ülke vatandaşları da bahriyede istihdam edilmiştir. 30 seneden beri İstanbul'da bulunan İtalyan vatandaşı Doktor Loli Bey bunlardan biridir. Loli Bey askeri rütbe verilmeden ücreti mukabilinde bahriyede istihdam edilenler arasında yer almaktadır.²³

Bahriye Nezareti bünyesinde istihdam edilip de ayrıntılı künyesi tespit edilebilen Osmanlı tebaası gayrimüslim tabipler, bunların eğitim durumları, görev yaptıkları yerler ve bazı hususi durumları duhul sırasına aşağıda ele alınmıştır:

1. Suyan Paşa, İstanbul'da doğdu. Babası, Ermeni milletinden Gabriel'dir. 13 Temmuz 1849'da Tıbbiye Mektebi'nden mezun olduktan bir yıl sonra binbaşı rütbesiyle bahriyeye girdi. Ağustos 1857'de kaymakam (yarbay), Ocak 1872'de miralay oldu. Müfettiş unvanıyla Heyet-i Sıhhiye-i Bahriye azalığı yaptı. 22 Aralık 1892'de uhdesine mirlivalık rütbesi tevcih edildi. 13 Haziran 1897'de emekli oldu.²⁴ 1893 yılında Üçüncü Rütbeden Osmanî Nişanı ile taltif edildi.²⁵

2. Kozma Paşa, Tarabya'da doğdu, Nikola'nın oğludur. 28 Nisan 1856'da Askerî Tıbbiye Mektebi'nden mezun oldu. 1857 yılının Aralık ayında binbaşı rütbesiyle bahriyeye girdi ve Bahriye Merkez Hastanesi cerrahbaşılığına atandı. 13

²⁰ DTA, MKT. 1A/45. (21 Mart 1843). Bu vesikadan anlaşıldığına göre Tabib Bazoni aylık iki bin kuruş maaş alırken yerine atanan Tabib Herman'a aylık bin beş yüz kuruş maaş verilecekti.

²¹ Roj'un kalyondaki iskorpit hastası iki neferi ameliyat ettiği fakat sonrasında neferlerin ayaklarının sakat kalmasına sebebiyet verdiği gerekçesiyle hakkında tahkikat icra edilmiştir. Bkz. DTA, MB.d. 39/4. (6 Ekim 1854).

²² DTA, MB.d. 39/39.

²³ DTA, MB.d. 41/8. (13 Ekim 1856); MB.d. 43/44. (4 Ocak 1857).

²⁴ BOA, İ.TAL. 11/24. 1 Kanun-ı evvel 1308 [22 Aralık 1892]; BOA, Y.MTV. 143/54. Lef 2; *Salnâme-i Bahrî*, Üçüncü DePa, Matbaa-i Bahriye, Sene 1310, s. 28, 70; DTA, Yoklama Defteri (YKL.d), 4014/110; 4015/15; 4023/25.

²⁵ BOA, İ.TAL. 17/9. 10 Mart 1309 [22 Mart 1893]; İ.TAL. 37/29. 10 Teşrin-i sâni 1309 [22 Kasım 1893].

Ocak 1858'de 13 Ocak 1866'da kaymakam, 31 Ocak 1872'de miralay oldu. Müfettiş unvanıyla Sıhhiye Dairesi azalığına atandı. 10 Mayıs 1886'da mirliva rütbesine terfi etti. 11 Ekim 1893'te Bahriye Merkez Hastanesi Baştabibi olarak tayin edildi.²⁶ Rum milletinden olan Kozma Paşa'ya bu görevindeyken 1901 yılının Mart ayında ferik rütbesi tevcih edildi.²⁷ İstanbul'da bulunan Rus askerlerinin Bahriye Merkez Hastanesi'nde tedavileri sırasındaki hizmetlerinden ötürü diğer bazı doktorlarla birlikte Kozma Bey'e de Rusya devleti tarafından 1867 yılında nişan verildi. Ayrıca 1888 yılında üçüncü rütbeden tebdilen bir adet Mecidî Nişanı ile taltif edildi.²⁸

3. İsak Paşa, babasının adı Hayım'dır. 20 Mayıs 1863'te Mekteb-i Tıbbiye'den mezun oldu. 22 Ekim 1866'da sağ kolağası rütbesiyle bahriyeye girdi. Ocak 1868'de binbaşı, Mayıs 1877'de kaymakam, Aralık 1881'de miralay rütbesine terfi etti. 14 Kasım 1885'te İdare-i Mahsusı tabipliğine atandı. Aynı zamanda mirliva rütbesine terfi etti ve Donanma-yı Hümayun Sıhhiye Müfettişliğine tayin edildi. Bu sırada İkinci Rütbeden Osmanî Nişanı, İmtiyaz Nişanı ve Gümüş Madalya ile taltif edildi. Bahriye Merkez Hastanesi'nde de görev yaptı. 1901 yılının Mart ayında ferik rütbesi tevcih edildi. Musevi milletinden olan İsak Paşa'nın aile adı *Molbo*'dur.²⁹ 1888 yılında üçüncü rütbeden tebdilen bir adet Mecidî Nişanı ile taltif edilmişti.³⁰

4. Dimitri Efendi, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den mezun oldu. Tabip kaymakam rütbesiyle Haziran 1866'da bahriyeye girdi. Hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte 1892'de Basra Tersanesi'nde³¹ görev yaptı. Aynı yılın Ağustos ayında orada vefat etti.³²

5. Menteş Bey, Hasköy'de doğdu. Musevi milletinden olup, Markado'nun oğludur. 2 Mart 1867 tarihinde kolağası rütbesiyle Askerî Tıbbiye Mektebi'nden mezun oldu ve bahriyeye girdi. *Hüdavendigâr* ile *Âsâr-ı Tevfik* gemilerinde görev

²⁶ BOA, A.MKT.MHM. 121/80. 23 Rebiülahir 1274 [11 Aralık 1857]; BOA, A.MKT.NZD. 247/6. 29 Rebiülahir 1274 [17 Aralık 1857]; *Salnâme-i Babrî*, Üçüncü Def'a, Sene, 1310, s. 28, 34, 37, 45; *Bahrîye Salnamesi*, Üçüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Sene 1320, s. 29; DTA, YKL.d, 4014/109; 4015/69; 4023/3; 4025/12.

²⁷ BOA, İ.TAL. 253/94. 3 Temmuz 1317 [16 Temmuz 1901]; BOA, Y.MTV. 143/54. Lef 2.

²⁸ BOA, İ.HR. 224/13113. 28 Ocak 1867; BOA, İ.DH. 1071/84008. 23 Şubat 1303 [6 Mart 1888].

²⁹ BOA, C.BH. 241/11185. 18 Cemaziyelahir 1294 [31 Mayıs 1877]; BOA, İ.TAL. 253/94. 3 Temmuz 1317 [16 Temmuz 1901]; BOA, MB.İ. 89/6. 9 Safer 1299 [31 Aralık 1881]; *Salnâme-i Babrî*, Üçüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Sene 1310, s. 28; *Bahrîye Salnamesi*, Üçüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Sene 1320, s. 29; DTA, YKL.d, 4014/115; 4015/20; *Ceride-i Bahrîye*, 21 Temmuz 1308, sayı 83, s. 83; *Ceride-i Bahrîye*, 4 Mayıs 1315, sayı 260, s. 35. Avram Galantî, *Türkler ve Yabudiler*, (Türkçeleştirilmiş Üçüncü Baskı), Gözlem Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 147.

³⁰ BOA, İ.DH. 1071/84008. 23 Şubat 1303 [6 Mart 1888].

³¹ Basra Tersanesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Korkmaz, *Basra Körfezi'nde Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri (1847-1914)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 14-45, 112-139.

³² *Salnâme-i Babrî*, Üçüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Sene 1310, s. 164; DTA, YKL.d, 4026/1. DTA, ŞUB.d. 331/59. (19 Kasım 1893).

yaptı. Sonra Bahriye Merkez Hastanesine tayin edildi. 7 Ağustos 1873'te Suda Tersanesi Hastanesi'ne, üç yıl sonra ise Tersâne-i Âmirî Fabrikalar Müdüriyetine atandı. 6 Ocak 1892'de miralay rütbesine terfi etti. Muayene Komisyonu azalığı yaptı. 16 Mart 1897'de Donanma-yı Hümayun Sertabibi unvanıyla zırhlı *Hamidiye* fırkateynine, 2 Aralık 1899'da ise Bahriye Merkez Hastanesi'ne tayin edildi.³³

6. Alya Bey, İstanbul'da doğdu. Babasının adı İsak'tır. 7 Ocak 1869 tarihinde Askerî Tıbbiye Mektebi'nden mezun oldu. Sağ kolağası rütbesiyle bahriyeye girdi. *Hanya, Edirne, Nasrullahiye, Fetih, İclaliye* ve *Muin-i Zafer* adlı gemilerde tabip olarak görev yaptı. 22 Nisan 1878'de Bahriye Merkez Hastanesi'ne atandı. Bir süre sonra tekrar donanma gemilerine tayin edildi. Ekim 1888'de tekrar Bahriye Merkez Hastanesi'nde görevlendirildi. 14 Ağustos 1896'da miralay rütbesine terfi etti. 25 Şubat 1899'da Kasımpaşa'daki bahriye kışlasına atandı.³⁴

7. Manul Bey, Rum milletinden Kostî'nin oğlu olup 1844 yılında doğdu. 8 Şubat 1869'da Askerî Tıbbiye Mektebinden mezun oldu. Kasım 1869'da sağ kolağası rütbesiyle bahriyeye girdi. İlk olarak Suda Tersanesi Hastanesi'ne, Aralık 1875'te zırhlı *Mahmudiye*'ye, 6 ay sonra ise *Fetih* gemisine atandı. Mayıs 1880'de Bahriye Merkez Hastanesi'ne, Kasım 1885'te *İzzettin* vapuruna, 11 Ocak 1886'da Bahriye Merkez Hastanesi'ne, Eylül 1887'de *İstanbul*, Mart 1888'de *Sultanîye* vapurlarına tayin edildi. Ağustos 1900'de miralay rütbesine terfi etti. 11 Aralık 1909'da emekli oldu. Memuriyeti sırasında Tahlisiye Madalyası ile Dördüncü Derece Mecidi ve Üçüncü Derece Mecidi nişanları aldı.³⁵

8. Güllab Kırkor Bey, Ermeni milletinden Mıgırdiç'in oğludur. 15 Ocak 1869'da Mekteb-i Tıbbiye'den mezun oldu. Sağ kolağası rütbesiyle bahriyeye girdi. Basra Tersanesi Hastanesi'ne³⁶, ardından Kasım 1875'te *Hüdavendigar*, bir yıl sonra *Selimiye* adlı gemilere tayin edildi. 15 Şubat 1879'da kaymakam rütbesine terfi etti ve Basra Tersanesi Hastanesi'ne sertabib olarak atandı. 10 Mayıs 1880'de Bahriye Merkez Hastanesi'ne döndü. İki yıl sonra sırasıyla; *Osmaniye, Muin-i Zafer, Necm-i*

³³ BOA, İ.DH. 1258/98753. 25 Kanun-ı evvel 1307 [6 Ocak 1892]; DTA, YKL.d, 4014/117, 4023/4. *Salnâme-i Babrî*, Üçüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Sene 1310, s. 70; Avram Galanti, Menteş Bey'in aile adının *Galimidi* ve son rütbesinin tümamiral olduğunu yazmaktadır. Bkz. Galanti, a.g.e., s. 147. Süleyman Nutki Bey de hatıralarında Menteş Bey ile bir ara aynı gemide görev yaptıklarından bahsetmektedir. Akdeniz Adaları tarafında buldukları sırasında Fransızca bilmesinden dolayı Menteş Bey'in bir Fransız gemisi süvarisiyle irtibat kurmak amacıyla görevlendirildiğini yazmaktadır. Bkz. *Süleyman Nutki Bey'in Hatıraları*, (Haz. Nurcan Bal), İstanbul Deniz İkmal Grup Komutanlığı Basımevi, İstanbul 2003, s. 39. Menteş Bey'in oğlu İzidor Kalimidi, Mekteb-i Sultanî mezunu olup Hariciye Nezaretî'nde tercüman olarak istihdam edilen memurlar arasında yer almaktaydı. Bkz. BOA, BEO. 552/41331; BOA, DH.SAİD.d. 75/141; BOA, İ.HUS. 33/55.

³⁴ DTA, YKL.d, 4014/118.

³⁵ BOA, Y.MTV. 143/54. Lef 2; *Salnâme-i Babrî*, Üçüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Sene 1310, s. 73; DTA, YKL.d, 4014/122; 4015/25; 4273/1.

³⁶ Basra Tersanesi bünyesinde yer alan hastaneye ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Korkmaz, a.g.t., s. 137-140.

Şevket, Selimiye ve Mahmudiye gemilerinde tabip olarak vazife yaptı. 16 Şubat 1886'da Bahriye Merkez Hastanesi'ne tayin edildi. 28 Şubat 1887'de kaymakam rütbesine terfi etti. Kasım 1895'te Suda Tersanesi'ne tayin edilmişse de gitmek istemediğinden Kasımpaşa'daki bahriye kışlasına atandı. 18 Ağustos 1896'da Cezayir-i Bahri Sefid Komodorluğu tabipliğinde görevlendirildi. Miralay rütbesindeyken 12 Ekim 1896'da emekli oldu.³⁷ 1894 yılında Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişanı ile taltif edilmişti.³⁸

9. Ohannes Bey, Beyoğlu'nda doğdu. Ermeni milletinden Asadur'un oğludur. 8 Şubat 1869'da Mekteb-i Tıbbiye-i Askeri'yeden mezun oldu. 27 Şubat 1870'te sağ kolağası rütbesiyle bahriyeye girdi. Fethiye ve Necm-i Şevket gemilerinde görev yaptı. Mart 1875'te Bahriye Merkez Hastanesi'ne, Ekim 1876'da Suda Tersanesi Hastanesi'ne atandı. 1878 yılının Mayıs ayında tekrar Bahriye Merkez Hastanesi'ne tayin edildi. İki yıl sonra, önce Mahmudiye, ardından Mansure adlı gemilere atandı. Ağustos 1886'da Sakız Komodorluğu tabipliğinde görevlendirildi. 18 Mart 1889'da Orhaniye gemisine, ardından Osmaniye ve Selimiye gemilerine atandı. Eylül 1892'de Suda Tersanesi Hastanesi'ne, 19 Ekim 1893'te ise Mubbir-i Sürur gemisine tayin edildi. 4 Ağustos 1896'da kaymakam rütbesindeyken emekli oldu.³⁹ Yıldız Sarayı Başkitâbet Dairesi'nden Tahsin Paşa imzasıyla Bahriye Nezareti'ne gönderilen 26 Ağustos 1897 tarihli bir tezkerede, mütekeid tabip Ohannes Bey'in o günlerde "Ermenilere istiklal verilmelidir" yolunda bir takım ifadelerde bulunduğu dair haber alındığı bildirilerek kendisiyle ilgili mufassal malumat talep edildiği görülmektedir.⁴⁰

10. İlyas Paşa, Avram'ın oğludur. Tıbbiye Mektebi'nden mezun oldu. 1867 yılında bahriyede göreve başladı. Bir ara tahsil için Avrupa'ya gittiğinden 13 Ekim 1868'de kaydı silindiyse de dönüşünde Bahriye Merkez Hastanesi'ne atandı. 1884 yılında kaimmakam rütbesine terfi etti. 1896 yılında aynı rütbe ile Bahriye Merkez Hastanesi'nde görevine devam ediyordu. Daha sonra Mabeyn-i Hümayun tabibi olarak tayin edildi. Ferik rütbesine kadar yükseldi.⁴¹ 1897 Osmanlı-Yunan Harbi sırasında fevkalade hizmeti görüldüğünden Birinci Rütbeden Osmanî Nişanı ile taltif edildi.⁴² 1909 yılında meselenin ne olduğu anlaşılacakla beraber

³⁷ BOA, İ.TAL. 45/30. 16 Şubat 1309 [28 Şubat 1894]; BOA, Y.MTV. 143/54. Lef 2; *Salnâme-i Bahriye*, Üçüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Sene 1310, s. 72; DTA, YKL.d, 4014/119; 4015/22; 4023/27; 4016/13.

³⁸ BOA, İ.TAL. 49/33. 5 Nisan 1310 [17 Nisan 1894].

³⁹ BOA, Y.MTV. 143/54. Lef 2; *Salnâme-i Bahriye*, Üçüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Sene 1310, s. 72; DTA, YKL.d, 4014/119; 4015/23; 4023/28; DTA, ŞUB.d. 419/62. 15 Ocak 1898.

⁴⁰ DTA, Umumi Evrak, 4017/98. Yıldız Sarayı Başkitâbet Dairesi'nin 26 Ağustos 1897 tarihli tezkeresi.

⁴¹ BOA, Y.MTV. 143/54. Lef 2; *Salnâme-i Bahriye*, Üçüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Sene 1310, s. 27; *Bahriye Salnamesi*, Üçüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Sene 1320, s. 29; DTA, YKL.d, 4014/126; 4023/1; 4015/29.

⁴² "İânât-ı hayriyye hususunda fevkalâade ibrâz-ı mesâi etmiş olduğundan tebdilen Birinci Rütbeden nişân-ı Zîşân-ı Osmanî ile taltîfî..." bkz. BOA, İ.TAL. 115/69. 5 Temmuz 1313 [17 Temmuz 1897].

mağduriyete uğradığı gerekçesiyle açtığı dava Divan-ı Harp'te görülmüştür. 30 Aralık 1909 tarihinde kendi isteğiyle emekli olmuştur.⁴³ 1912 yılında Londra'da bulunup bulunmadığının Hariciye Nezareti tarafından sefarete sorulduğu ve Londra'da bulunmadığı cevabının verildiği görülmektedir.⁴⁴ Musevi milletinden olan İlyas Paşa göz hastalıkları doktoru olup, aile adı *Koben'dir*.⁴⁵ 1882 yılında Üçüncü Rütbeden Mecidî Nişanı ile taltif edilmişti.⁴⁶

11. Ancelo Bey, Haydarpaşa'da doğdu. Musevi milletinden Bohor'un oğludur. 4 Aralık 1886'da Askerî Tıbbiye Mektebi'nden mezun oldu. Aynı ayın sonlarında yüzbaşı rütbesiyle Bahriye Merkez Hastanesi'ne atandı. 1887 senesinde ihtisas için Paris'e gönderildi. 11 Eylül 1890'da Paris'ten geldi ve Bahriye Merkez Hastanesi'nde çalışmaya başladı. Bu sırada plan ve projesi kendisi tarafından yapılan bir etüv makinesi Tersâne-i Âmir'e fabrikalarında imal edildi. Bu başarısından dolayı rütbesinin bir derece terfi ettirilmesine dair irade-i seniyye sadır oldu. 1894 yılının Ağustos ayında Tersâne-i Âmir'e Fabrikalar Müdüriyeti'ne tabip olarak atandı. Mart 1895'te binbaşı rütbesine terfi etti. 1896 yılının Ağustos ayında Girit Adası Suda Hastanesi operatörlüğe tayin edildi. Bir ay sonra tekrar Bahriye Merkez Hastanesi'ne geldi. 1899 yılı Ağustos ayında Donanma-yı Hümayun Sıhhiye Müfettişi olarak görevlendirildi. 1900 yılının Kasım ayında kaymakam rütbesine terfi etti.⁴⁷ Bahriye Rüşdiye Mektebi muallimlerinden Mülazım-ı Evvel Ömer Sıtkı Efendi ile birlikte hazırladıkları *Âlât-ı Tebbiye ve Usûl-ı Tathiriyye* adlı eser Bahriye Matbaasında basıldı.⁴⁸ Bu çalışmalarından dolayı Padişah tarafından Ömer Sıtkı Efendi bir derece rütbe terfisi, Ancelo Bey de bir kıt'a Sanayi Madalyası ile taltif edildi.⁴⁹

12. Abraham Bey, Ermeni milletinden Nazaret Efendi'nin oğludur. 1859 yılında Eyüp'te doğdu. 23 Haziran 1883'te Askerî Tıbbiye Mektebi'nden mezun oldu. Aynı yıl yüzbaşı rütbesiyle Bahriye Merkez Hastanesi'ne tayin edildi. Bir ara donanma gemilerinde görev yaptı. 16 Temmuz 1890'da ihtisas için üç ay süreyle

⁴³ BOA, İ.BH. 9/2. 9 Temmuz 1325 [22 Temmuz 1909]; BOA, İ.AS. 105/13. Lef 2. 17 Zilhicce 1327 [30 Aralık 1909].

⁴⁴ BOA, HRSFR.3. 673/4. 10.01.1912.

⁴⁵ BOA, Y.MTV. 143/54. Lef 2; Galanti, a.g.e., s. 147.

⁴⁶ BOA, MB.İ. 108/127. 11 Zilhicce 1299 [24 Ekim 1882].

⁴⁷ BOA, BEO. 76/5644. 11 Eylül 1308 [23 Eylül 1892]; BOA, İ.TAL. 275/3; BOA, Y.MTV. 63/80, 143/54. Lef 2; *Salnâme-i Babrî*, Üçüncü DePa, Matbaa-i Bahriye, Sene 1310, s. 87; DTA, YKL.d, 4014/78; 4015/40; 4023/8; 4016/11; DTA, MKT. 6366/200. (11 Ekim 1887).

⁴⁸ DTA, ŞUB.d. 386/126. 26 Temmuz 1893; *Ceride-i Babriye*, Sayı 80, (9 Haziran 1308), s. 58-59.

⁴⁹ BOA, Y.MTV. 4025/8. (29 Eylül 1893). Musevi milletinden olan Ancelo Bey'in aile adı *Akşoti'dir*. Ancelo Bey'in babası Bohor Bey de doktor olup Gümüştüğü Hastanesi'nin başhekimliği görevinde bulunmuştu. Ancelo Bey'in kardeşi Pepo Akşiyote (1879-1916) de doktordur. Aynı zamanda Türkiye'de nöroloji bilim dalının ve 1914 yılında İstanbul'da kurulan İstanbul Musevi Etibba Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almaktadır. Bkz. Rifat N. Bali, *Toplu Makaleler I: Tarihînin Ufak Bir Dîpnotu: Azîmlıklar*, "İstanbul Musevi Etibba Cemiyeti Nizamnamesi: Osmanlı Tıp Dernekleri Tarihçesine Katkı", Libra Yayınları, İstanbul 2013, s. 20.

Paris'e gönderildi. Döndükten sonra 8 Nisan 1893'te Bahriye Merkez Hastanesi'ne atandı. 1895'te binbaşı rütbesine terfi etti. Aynı yıl operatör olarak zırhlı *Mesudiye* gemisine atandı. İki yıl sonra Bahriye Merkez Hastanesi'ne döndü. 1900 yılının Ağustos ayında kaymakam, 23 Temmuz 1908'de ise miralay rütbelerine terfi etti. 1909 yılının Ekim ayında Bahriye Merkez Hastanesi operatörlüğü görevine getirildi. 13 Ekim 1910'da Fransız donanmasındaki sağlık hizmetlerini incelemek maksadıyla üç ay süreyle Tolon'a gönderildi. Döndükten sonra Bahriye Muayene-i Tıbbiye Komisyonu Başkanlığına, 28 Ocak 1913'te ise Bahriye Sıhhiye Dairesi İkinci Şube Müdürlüğüne atandı. Bir ara Mabeyn-i Hümayun tabibi olarak görev yaptı. Memuriyeti sırasında Dördüncü Osmanî, Dördüncü Mecidi ve Gümüş Liyakat Madalyası ile taltif edildi. 31 Ocak 1914'te emekli oldu.⁵⁰

13. Rupen Bey, Eyüp'te doğdu. Ermeni milletinden Mıgırdıç'ın oğludur. 1883 yılının Mart ayında Askerî Tıbbiye Mektebi'nden mezun oldu. Nizamiye 2. Ordu Kumandanlığı tabipliğine atandı. Mart 1887'de sol kolağası rütbesiyle bahriyeye girdi. Aynı yılın sonlarında *Mansure* korvetine, üç yıl sonra da Suda Tersanesi Hastanesi'ne tayin edildi. 1893 yılının Nisan ayında Bahriye Merkez Hastanesi'nde görevlendirildi. Bir yıl sonra *İzmir* vapuruna, bir süre sonra da *Fethiye* vapuruna atandı. 1895'te tekrar Bahriye Merkez Hastanesi'ne tayin edildi. Görevle bir yere gönderildiğinde özür göstererek gitmemekte olduğu, verilen emirleri yerine getirmediği gerekçesiyle hakkında tutanak tutulması üzerine 22 Kasım 1896'da bahriyeden kaydı silindi. Daha sonra irade-i seniyye ile tekrar kaydı açıldı. 1909 yılının Eylül ayında binbaşı rütbesine terfi etti.⁵¹

14. Yasef Gabay, bahriye tabip sol kolağası rütbesinde olarak Japonya'ya giden Ertuğrul firkateyninde görevliydi. Firkateynin dönüş yolculuğu sırasında (18 Eylül 1890) yaşanan elim deniz kazasından kurtulamayarak vefat etti.⁵²

15. Menahem Bey, İstanbul'da doğdu. Musevî milletinden Avram'ın oğludur. 28 Mart 1890 tarihinde Askerî Tıbbiye Mektebi'nden mezun oldu. Yüzbaşı rütbesiyle Bahriye Merkez Hastanesi'ne atandı. Bir yıl sonra *Âsâr-ı Şevket* ve ardından *İzzettin* adlı gemilerde görev yaptı. 13 Haziran 1893'te tahsil için Almanya'ya gönderildi. 13 Nisan 1896'da İstanbul'a döndü ve Bahriye Merkez Hastanesi'ne atandı. Eylül 1897'de binbaşı, Ağustos 1900'de ise kaymakam rütbelerine terfi etti.⁵³ Almanya'da cilt hastalıkları konusunda yapılan bir tıp müsabakasında ortaya koyduğu çalışmada birinci oldu. Kendisine 900 Mark para ödülü verildi. Bu başarısı sebebiyle Sultan II. Abdülhamid tarafından da Dördüncü

⁵⁰ BOA. Y.MTV. 143/54. Lef 2; *Salnâme-i Babrî*, Üçüncü Defa, Matbaa-i Bahriye, Sene 1310, s. 27; DTA, MBN 1267; DTA, YKL.d, 4014/74; 4015/36; 4023/4; 4033/4.

⁵¹ BOA. Y.MTV. 143/54. Lef 2; DTA, YKL.d, 4016/11; 4014/80; 4023/1; 4015/42; 4273/11; DTA, ŞUB.d. 400/5. (7 Mayıs 1896); DTA, ŞUB.d. 405/14. (4 Aralık 1896); *Salnâme-i Babrî*, Üçüncü Defa, Matbaa-i Bahriye, Sene 1310, s. 102.

⁵² Süleyman Nutki, *Ertuğrul Firkateyni Faciası*, Matbaa-i Bahriye, 1327, s. 19; Galanti, *a.g.e.*, s. 147.

⁵³ BOA. Y.MTV. 143/54. Lef 2; *Salnâme-i Babrî*, Üçüncü Defa, Matbaa-i Bahriye, Sene 1310, s. 119; DTA, YKL.d, 4014/95; 4015/57; 4023/9.

Rütbeden Mecidi Nişanı'yla taltif edildi.⁵⁴ Menahem Bey, 1919 yılında kurulan Emraz-ı Cildiye ve Efrenciye Cemiyeti'nin başkanlığı görevini de yapmıştır.⁵⁵

16. Viktor Bey, tabip kolağası rütbesindeyken vefat eden Musevi milletinden Behur'un oğludur. 1865 senesinde Trablusgarp'ta doğdu. Bazı kaynaklarda Hasköylü olduğu yazılıdır. İlk tahsilini Kamanto Mektebi'nde yaptı. 1879'da Kuleli Askerî İdadisi'ne kaydoldu. Ardından Askerî Mekteb-i Tıbbiye İdadisi'nde iki sene eğitim gördü. Oradan Askerî Tıbbiye Mektebi'ne kayıt yaptırdı ve burada 6 yıl eğitim aldı. 17 Ekim 1887'de tabip yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu. 15 Kasım 1887'de Haydarpaşa Hastanesi'ne, 1889'da ise Türkiye-Rusya sınırındaki 4. Ordu 22. Süvari Alayı'na tayin edildi. Burada iki yıl görev yaptıktan sonra 25 Nisan 1892'de kol-ı sâni rütbesiyle bahriyeye girdi ve Bahriye Merkez Hastanesi'ne atandı. Bir ara İstanbul'dan Hicaz'a hacıları götürmekle görevli İdare-i Mahsusa vapurlarından birinde vazife yaptı. Eylül 1903'te binbaşı, Temmuz 1908'de kaymakam, Ağustos 1915'te kalyon tabibi rütbelerine terfi etti. 1911 yılında *Barbaros* zırhlı gemisinde görev yaptı. İtalyan Harbi ile Balkan Harbi sırasında bu gemide Donanma-yı Hümayun sıhhiye müfettişi olarak vazifeliydi. 12 Kasım 1913'te eğitim için 6 ay süreyle Paris'e gönderildi. İç hastalıkları ve çocuk hastalıkları alanında ihtisas yaptı. 1914 yılının Ocak ayında Sıhhiye 2. Şube Müdürü, 23 Mart 1914'te ise Muayene-i Tıbbiye Şube Müdürü olarak atandı. Memuriyeti sırasında çeşitli tarihlerde Üçüncü Osmani, Dördüncü Mecidi, Kırmızı Şeritli Harp Madalyası (Ekim 1915) ve Gümüş Liyakat Madalyası aldı. 1893 yılında evlenen Viktor, iyi derecede Fransızca ve Musevilerin Osmanlı Devleti'nde konuştukları İspanyolca'yı da biliyordu.⁵⁶

17. Yani Efendi, Manastır'da doğdu. Rum milletinden Dimitri'nin oğludur. Mektebi Tıbbiye-i Mülkiyeden mezun oldu. 6 Temmuz 1893'te yüzbaşı rütbesiyle Bahriye Merkez Hastanesi'ne atandı. İki hafta sonra Basra Tersanesi Hastanesi ikinci tabipliğine tayin edildi. 15 Ağustos 1896'da tekrar Bahriye Merkez Hastanesi'ne, bir yıl sonra Bahr-i Sefid Kumandanlığı emrine verildi. Oradan Kızıldeniz'deki *İskender* korvetine tayin edildi (Temmuz 1898). İki yıl sonra Bahriye Merkez Hastanesi'ne geldi. 1901 senesinde *Mukaddeme-i Şeref* korvetinde görevlendirildi. Aralık 1902'de kol-ı evvel rütbesine terfi etti.⁵⁷

18. Kostaki Efendi, Arapolis Kostaki'nin oğludur. 1878 yılında Samatya'da doğdu. 1900 yılının Ağustos ayında Askerî Tıbbiye Mektebi'nden mezun oldu.

⁵⁴ DTA, ŞUB.d. 402/194. (25 Şubat 1897); DTA, ŞUB.d. 402/144. (25 Şubat 1897). Avram Galanti, Musevi milletinden olan Menahem Bey'in cilt hastalıkları uzmanı, son rütbesinin albay, aile adının ise *Hodara* olduğunu yazmaktadır. Bkz. Galanti, *a.g.e.*, s. 147.

⁵⁵ Rifat Bali, *a.g.m.*, s. 21.

⁵⁶ BOA. Y.MTV. 143/54. Lef 2; DTA, BH.SAİD. 18951/7; DTA, YKL.d., 4014/19; 4015/5; 4023/16; 4036/9; 4126/12; *Bahriye Salnamesi*, Üçüncü Defa, Matbaa-i Bahriye, Sene 1320, s. 97; *Bahriye Salnamesi*, 18. Tertip, Matbaa-i Bahriye, sene 1328, s. 242. Viktor Bey'in aile adının *Galimidi* olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Galanti, *a.g.e.*, s. 147.

⁵⁷ BOA. Y.MTV. 143/54. Lef 2; DTA, YKL.d., 4014/24; 4015/15; 4023/18.

Yüzbaşı rütbesiyle önce Gülhane Hastanesi'ne, ardından 2. Orduya bağlı Cisir Mustafa Paşa Hastanesi'ne tayin edildi. Kasım 1901'de bahriyeye girdi ve Bahriye Merkez Hastanesi'ne atandı. Bir ara çeşitli gemilerde görev yaptı. 1908 yılının Ocak ayında eğitim için gönderildiği Paris'ten Kasım 1910'da döndü. Bahriye Merkez Hastanesi'ndeki görevine devam etti. 21 Haziran 1911'de Bahriye Fişekhanesi'ne atandı. 16 Haziran 1912'de bahriyedeki görevinden istifa etti.⁵⁸

Yukarıda künye bilgileri tespit edilebilen 18 tabibin çoğu İstanbul doğumlu olup, tamamı tıp eğitimlerini İstanbul'daki Mülkiye Tıp Mektebi veya Askerî Tıp Mektebi'nde almışlardır. Bunlardan beşi mesleğe başladıktan sonra ihtisas için devlet tarafından Avrupa'ya gönderilmişlerdir. Fransa, Almanya ve Avusturya (Viyana) gönderilen ülkeler arasındadır. Aşağıda açıklanacak olan diğer mesleklerde görülmemekle birlikte tabipler arasında üç kişi (Suyan Paşa, Kozma Paşa ve İsak Paşa) paşa unvanını almaya hak kazanmışlar ve Bahriye Merkez Hastanesi Başhekimliği de dâhil olmak üzere uzun yıllar bahriyenin sağlık ile ilgili birimlerinde idareci mevkiinde vazife yapmışlardır.

2. Eczacılar

Bahriyeye duhul sırasına göre bir liste oluşturulduğunda gayrimüslim eczacılarla ilgili ulaşılabilen ilk kayıtlar 1854 yılına aittir. *Peyk-i Meserret* kalyonunda görevli eczacı Agop'un yerine yeni bir ismin tayin edilmesinin talep edilmesi üzerine Tıbbiye Mektebi tarafından 400 kuruş maaşla daha evvel Tersâne-i Âmire'de vazife yaparken açığa alınan eczacı Yorgi tayin edilmiştir.⁵⁹ 1858 yılında iki gayrimüslim eczacı sağ kolağası rütbesine muadil eczacı olarak bahriyede işe başlamış olup bunlardan 1833 doğumlu Beşiktaşlı Nikola oğlu Yanko, 6 Nisan 1858'de Bahriye Merkez Hastanesi'ne tayin edilmiştir. Kasımpaşa Kışla-yı Hümayunu'nda ve Tersâne-i Âmire Sanayi Birinci Taburu'nda görev yapan Yanko, 22 Mayıs 1901'de vefat etmiştir. 1839 doğumlu Tatavlalı Yorgi oğlu Penayot ise 13 Haziran 1858'de Bahriye Merkez Hastanesi'ne tayin edilmiştir.⁶⁰

Yukarıda adı geçen iki isimden sonra 1861'de Cibalili Kostı oğlu Nikola (d.1833-ö.1898), sol kolağası rütbesine muadil eczacı olarak bahriyeye girmiştir. 1861'de Basra Bahriye Hastanesi'ne tayin edilmiş, 2 Temmuz 1878'de Bahriye Merkez Hastanesi'ne atanmıştır. Ağustos 1880'de Suda Tersanesi'ne, aynı yılın Kasım ayında tekrar Bahriye Merkez Hastanesi'ne tayin olan Nikola, 1888 senesinde Zırhlı Osmaniye'ye, 1895'te tekrar Bahriye Merkez Hastanesi'ne atanmıştır. 1863'te Giritli Vasil oğlu Mihail, sol kolağası rütbesine muadil eczacı olarak bahriyeye girmiştir. *Mahmudiye* gemisinde görev yapan Mihail, 6 Haziran 1891'de bahriyedeki görevinden istifa etmiştir.⁶¹

⁵⁸ DTA, YKL.d., 4023/23; 4033/46.

⁵⁹ DTA, MB.d. 28/170. 28 Şevval 1270/16 Mayıs 1854.

⁶⁰ DTA, YKL.d., 4018/2; 4019/53; 4022/1, 128; 4023/81; *Bahriye Salnamesi*, Üçüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Sene 1320, s. 180.

⁶¹ DTA, YKL.d., 4018/2; 4019/54; 4022/110; 4023/81; 4019/57; 4023/82.

1866'da Hasköylü Alya oğlu Nesim, sol kolağası rütbesine muadil eczacı olarak bahriyeye girmiştir. Basra Bahriye Hastanesi'nde ve Bahriye Merkez Hastanesi'nde görev yapan Nesim, Haziran 1893'te Suda Tersanesi Hastanesi'ne atanmıştır. Bir ara gemilerde görev yapmıştır. 1904 yılında bahriyede göreve devam ettiği görülmektedir. Aynı yıl eczacı olarak göreve başlayan Ortaköylü İstavrakı oğlu Zaharaki (d.1857-ö.1897), önce Bahriye Merkez Hastanesi'nde çalıştı. Ardından zırhlı *Mesudiye* ve zırhlı *Aziziye* gemilerinde görev aldı. 4 Mart 1897'de Bahriye Merkez Hastanesi'ne tayin edildi.⁶²

1867'de Balatlı Tanaş oğlu Kosti (Kostaki), Bahriye Nezareti'nin idaresinde bulunan Ereğli Maden-i Hümayunu'nda eczacı olarak atandı. Nisan 1879'da Bahriye Merkez Hastanesi'ne tayin edildi. Dört yıl sonra tekrar Ereğli Maden-i Hümayununa atandı. Bir ara başta *Selimiye* olmak üzere çeşitli gemilerde görevlendirildi. 26 Ağustos 1911'de emekli oldu. 1870'te ise Samatyalı Nikola oğlu Komyanus sol kolağası rütbesine muadil eczacı olarak bahriyeye girmiştir. Bahriye Merkez Hastanesi'nde çalışmış bu sırada sekte-i dimaiyye hastalığına yakalandığından maluliyeti sebebiyle 21 Eylül 1891'de malulen emekli edilmiştir. Diğer taraftan 1866 yılında Bahriye Merkez Hastanesi'nde müstahdem Eczacı Françisko'nun zaruret içerisinde olduğunu beyan ederek uhdesine kolağalık rütbesi verilmesine ilişkin bir talepte bulunması ve Eczacı Pol Enliyo rütbe terfisi için dilekçe vermeleri bu dönemde rütbesiz eczacıların da görev yaptığını göstermektedir.⁶³

1877 yılında Hasköylü Avram oğlu Bohor (ö. 1889) ile Beşiktaşlı Yorgi oğlu Dimitri⁶⁴ ve bir yıl sonra Beşiktaşlı Yorgi oğlu Yanko, Bahriye Merkez Hastanesi'nde eczacı olarak göreve başlamışlardır. Yanko Efendi, Suda Tersanesi'nde ve zırhlı *Osmaniye*, *Selimiye* ve *Hüdavendigâr* gemilerinde görev yaptı. 6 Eylül 1891'de *Mubbir-i Sürur* gemisine tayin edildi. Yunan Madalyası ve Mecidi Nişanı aldı. 1910 yılının Ekim ayında kendi isteğiyle emekliye ayrıldı. 1878'de Beşiktaşlı Yani oğlu Nikola ise kolağası rütbesine muadil eczacı olarak bahriyeye girmiş ve *Selimiye* gemisinde görev yapmıştır.⁶⁵

Kayserili Ermeni milletinden Haçadur oğlu Agop 1881 senesinde eczacı sınıfından bahriyeye girdi. 7 Ekim 1890'da kol-ı sani rütbesi aldı. 9 Nisan 1914'te firkateyn eczacısı rütbesindeyken emekli oldu. 14 Ağustos 1915'te tekrar bahriyede istihdamı uygun görüldü.⁶⁶ Aynı yıl, yani 1881 senesinde Fenerli Corci oğlu

⁶² DTA, YKL.d., 4018/20, 53; 4019/60, 134; 4022/6, 112; 4023/83

⁶³ DTA, MB.d. 43/59. 11 Ekim 1866; DTA, YKL.d., 4017/1; 4022/2. 4018/14, 17; 4019/44, 55, 105; 4023/81-82; 4019/52; DTA, ŞUB.d. 284/3. 24 Ağustos 1891.

⁶⁴ Her iki isim de çeşitli gemilerde görev yaptı. Dimitri, Temmuz 1909'da Bahriye Merkez Hastanesi'ne atandı, bir yıl sonra Basra Tersanesi Hastanesi'ne tayin edildi. 1910'da emekli oldu. Bkz. DTA, YKL.d., 4016/11; 4017/2; 4022/3; 4023/82; 4019/129.

⁶⁵ DTA, BN. 568/2419; DTA, YKL.d., 4019/51; 4022/4; 4023/82.

⁶⁶ BOA, Y.MTV. 143/54. Lef 2; *Bahriye Salnamesi*, 18. Tertip, Matbaa-i Bahriye, Sene 1328, s. 248; DTA, YKL.d., 4014/50; 4015/84; 4019/130; 4126/29.

Aleksandır (ö. 1902) ile Ander oğlu Dimitri sol kolağası rütbesine muadil eczacı olarak bahriyeye girdiler.⁶⁷ 1883'te ise Nişan oğlu Zenob (ö. 1892) yüzbaşı rütbesine muadil eczacı rütbesiyle bahriyeye girdi. Nişanca doğumlu olan Zenob Efendi, *Orhaniye* gemisinde görev aldı. 1887'de eczacı olarak bahriyeye giren Nikolayidis ise 1892 yılında Ereğli Maden-i Hümayunu Nezareti bünyesindeki sıhhiye heyetinde görevliydi.⁶⁸

Kumkapılı Nişan oğlu Antuvan (ö. 1898), Boyacıköylü İstavraki oğlu Dimitis (d.1862) Yeniköylü Sava oğlu Nikola (d.1861-ö.1898) ve Çanakkale doğumlu Sötri oğlu Yani 1888 yılında yüzbaşı rütbesine muadil eczacı olarak bahriyeye girdiler. Bahriye Merkez Hastanesi ile çeşitli gemilerde görev yaptılar. Bunlardan Yani Efendi, Mart 1892'de Suda Tersanesine, Mart 1895'te Bahriye Merkez Hastanesi'ne atandı. Ocak 1897'de Cidde Komodorluğu emrindeki *Sinop* korvetine, 1900 yılında Bahriye Merkez Hastanesi'ne tayin edildi. Bir yıl sonra zırhlı *Orhaniye*'ye tayin edildiyse de 23 Ağustos 1901'de vefat etti. Yunan Madalyası ile de taltif edilmişti.⁶⁹

Sonraki yıllarda Üsküdarlı Barto oğlu Begos,⁷⁰ Nikolayidis oğlu Pandeli,⁷¹ Ortaköylü Kostı oğlu Timo Leon (d. 1870),⁷² Beyoğlulu Corci oğlu Josef⁷³ ve Fenerli Abdullah Nadir eczacı olarak bahriyede işe başladılar. Mülazım-ı evvel rütbesine muadil eczacı muavini olarak 13 Ekim 1891'de bahriyeye giren Abdullah Nadir, Bahriye Merkez Hastanesi'nde çalıştıktan sonra Ereğli Maden-i Hümayunu'nda görevlendirildi. Burada kendi isteği üzerine 1896 yılında Müslüman oldu ve Abdullah Nadir adını aldı.⁷⁴

1892 senesinde Çanakkaleli Soji oğlu Neyam,⁷⁵ Kuzguncuklu Marikli oğlu Timo Leon⁷⁶ ile Sinoplu İstavri oğlu Yanko (d. 1870) bahriyede eczacı olarak

⁶⁷ DTA, YKL.d., 4018/17; 4019/58-59; 4022/111; 4023/83.

⁶⁸ *Salnâme-i Bahriye*, Üçüncü Defa, Matbaa-i Bahriye, Sene 1310, s. 61; DTA, ŞUB.d. 295/1; DTA, YKL.d., 4018/52; 4019/131.

⁶⁹ DTA, YKL.d., 4018/54-55, 83, 92; 4019/135, 137-138; 4022/7, 113, 116; 4023/84, 86.

⁷⁰ Çeşitli gemilerde çalıştıktan sonra Basra'ya tayin edildiyse de gitmek istemediğinden 4 Ocak 1896'da bahriyeden kaydı silindi. Bkz. DTA, YKL.d., 4018/85; 4019/118; 4023/85.

⁷¹ İstanbul'da doğumlu olup 1889'da bahriyeye girdi. Aralık 1913'te emekli oldu. Bkz. DTA, YKL.d., 4017/9; 4022/8; 4023/86; 4018/19; 4019/119; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Âmire, Sene 1316, s. 735.

⁷² Bahriye Merkez Hastanesi'nde tımarcı iken girdiği imtihanda başarılı olarak yüzbaşı rütbesine muadil eczacı olarak 13 Eylül 1890'da bahriyeye kaydı yapıldı. Basra'da da görev yaptı. Bkz. DTA, YKL.d., 4018/65; 4023/85.

⁷³ 13 Temmuz 1891'de bahriyeye girdi. 26 Ekim 1899'da yüzbaşı rütbesine terfi etti. Bkz. *Bahriye Salnamesi*, Üçüncü Defa, Matbaa-i Bahriye, Sene 1320, s. 112; DTA, YKL.d., 4014/ 58; 4015/92, 4018/88; 4023/68.

⁷⁴ DTA, YKL.d., 4018/87; 4022/11; 4023/86.

⁷⁵ 13 Mart 1892'de yüzbaşı rütbesine muadil eczacı olarak bahriyeye girdi. *Avnillah* adlı gemide ve Suda Tersanesi'nde çalıştı. Bkz. DTA, YKL.d., 4018/58.

⁷⁶ Eczacı tımar hademesiyken girdiği imtihanda başarılı olarak mülazım-ı evvel rütbesine muadil eczacı olarak 13 Eylül 1892'de bahriyeye kaydı yapıldı. Basra Tersanesi Hastanesi'nde de görev yaptı. Bkz. DTA, YKL.d., 4018/90 ;4022/13; 4023/85.

göreve başladılar. Yanko, 20 Şubat 1896'da Basra Tersanesi Hastanesine tayin edildiyse de bu görevine gitmek istemedi ve Bahriye Merkez Hastanesinde çalışmaya devam etti. *Aziziye* fırkateyninde görevliyken vazifesinde gösterdiği lakaytlık sebebiyle 30 Nisan 1900'da bahriyeden kaydı silindi.⁷⁷ Burada dikkat çeken bir diğer husus Basra'ya tayin edilmesine rağmen gitmemek üzere yaptığı itirazın kabul edilmesidir.

1900'lü yıllarda bahriyede gayrimüslim eczacı istihdamında nispeten bir azalma olmuştur. 1900 yılında Penalede oğlu Poton⁷⁸, 1901'de Eyüplü Serop oğlu Peravend⁷⁹ ile İstanbullu Neyakodelaporet oğlu Antuvan bahriyeye eczacı olarak girdiler. Antuvan, bir süre sonra aile fertlerinin çokluğu sebebiyle maişet sıkıntısı çektiğini mazeret göstererek 26 Mart 1901'de görevinden istifa etti.⁸⁰ 1907'de Kala-i Sultaniyeli Dimitri oğlu Nikola (d. 1883),⁸¹ 1908'de ise Rumelihisarlı Bedros oğlu Frangül (d. 1882), bahriyede eczacı olarak göreve başlayan isimlerdir. Frangül, kayıkçı Hacı Bedros'un oğlu olup Galata Ermeni Mektebi'nden mezun oldu. Tımarcı hademesiyken girdiği imtihanda başarı göstererek eczacı muavini olarak Şubat 1908'de bahriyeye girdi. Bahriye Merkez Hastanesi'nde ve çeşitli gemilerde görev yaptı. 13 Nisan 1912'de *Hamidiye* kruvazörüne tayin edildi. Balkan Harbi sırasında bu gemideydi. 25 Nisan 1914'te Bahriye Merkez Hastanesi'ne atandı. 19 Aralık 1915'te *Reşitpaşa* hastane vapurunda görevlendirildi. 30 Mayıs 1916'da Bahriye Merkez Hastanesi'ne tayin edildi. Ocak 1918'de Kefken Bahriye Bataryası'na, 18 Mayıs 1918'de tekrar Bahriye Merkez Hastanesi'ne tayin edildi. Kasım 1918'de *Zubaf* gambotuna atandı. 26 Kasım 1918'de Efradı Cedide Mektebi'nde görevlendirildi. Balkan Harbi'nde *Hamidiye* kruvazöründeki görevinden dolayı 11 Eylül 1913'te Altın İftihar Madalyası'yla ve Hamidiye Kruvazörü Madalyası'yla taltif edildi. Fransızca bilen Frangül Efendi 19 Temmuz 1919'da vefat etti.⁸²

Gayrimüslim eczacılar arasında Bahriye Merkez Hastanesi'nde baş eczacılığa kadar yükselen isimler de oldu. Musevi milletinden Jak Yerusalmi bunlardan biri olup adı geçen hastanede baş eczacı olarak görev yaptı.⁸³

Bahriye Nezareti bünyesinde sağlık alanında gayrimüslim tebaadan en fazla kişinin istihdam edilen meslek grubunu eczacılar oluşturmuştur. Bunların çoğunun

⁷⁷ DTA, YKL.d., 4016/159; 4023/87; 4018/91, 4022/114.

⁷⁸ İstanbul'da doğdu. Rütbesiz eczacı olarak 22 Haziran 1900 yılında Bahriye Merkez Hastanesi'ne girdi. Yaklaşık bir yıl sonra bu görevinden istifa etti. Bkz. DTA, YKL.d., 4023/88.

⁷⁹ 1901 yılının Ağustos ayında 100 kuruş maaşla eczacı tımarcılığına kayıt yaptırarak bahriyeye girdi. Bkz. DTA, YKL.d., 4018/178.

⁸⁰ DTA, YKL.d., 4018/161.

⁸¹ Eczacı tımarcı olarak Temmuz 1907'de bahriyeye girdi. Eylül 1910'da kaydı silindi. Bkz. DTA, YKL.d., 4026/41.

⁸² DTA, BH.SAİD. 18920/16; DTA, YKL.d., 4021/14; 4026/331; *Bahriye Salnamesi* 1331-1332, Yirminci Tab', Bahriye Matbaası, İstanbul, Sene 1331, s. 166.

⁸³ Galanti, *a.g.e.*, s. s. 147.

Bahriye Merkez Hastanesi'nde tımarcı olarak görev yaparken girdikleri imtihanda başarılı olarak eczacı sınıfına geçtikleri görülmektedir.

3. Dış Hekimleri

Tabip ve eczacılara nazaran bahriyede görev yapan gayrimüslim Osmanlı tebaası dış hekimi sayısının çok az olduğu görülmektedir. Bunun sebebinin bu alandan mezun Osmanlı vatandaşı gayrimüslim sayısının az olmasından ve mezunların da Bahriye Nezareti gibi askerî bir kurum yerine özel muayenehane açmak da dâhil olmak üzere daha serbest çalışabilecekleri yerleri tercih etmelerinden kaynaklanmış olabileceği ihtimali mevcuttur. Bahriye istihdam edilenlerden isimlerine ulaşılabilenler şunlardır:

1. Sami Günzberg, Beyoğlu Kulekapı'da doğdu. Babasının adı Günzberg'tir. Bahriyeye girişi tam olarak tespit edilememekle birlikte 24 Eylül 1898'de bahriyeden maaş almaktaydı. Fahri olarak Bahriye Merkez Hastanesi'nde askerlerin dişlerini tedavi ettiği ve 1893 yılında kendisine aylık 400 kuruş maaş verildiği anlaşılmaktadır. 10 Ekim 1897'de Beşinci Rütbeden Mecidi Nişanı verildi.⁸⁴ Daha sonra Bahriye Merkez Hastanesi'nde dişçibaşı olarak görev aldı. Haftada iki gün Bahriye Merkez Hastanesi'ne ve bir gün de Bahriye Mektebi'ne devam etmesi 17 Kasım 1904'te Bahriye Nezareti'nce uygun görüldü. 9 Haziran 1907'de bahriyeden kaydı silindiyse de 6 Ocak 1912'de geri döndü. 29 Aralık 1913'te toplu olarak emekliye sevk edilenler arasında yer aldı. 17 Kasım 1914'te Bahriye Nezareti'nin yazısıyla tekrar bahriyede hizmete alındı. 30 Nisan 1916'da iki ay müddetle izinli olarak tedavi için Viyana'ya gitti. 1 Temmuz 1916'da yurda döndü. Talebi üzerine 1 Nisan 1917'de maaşına 500 kuruş zam yapıldı. Dış imalathanelerinde inceleme yapmak ve kulağındaki hastalığı tedavi ettirmek üzere bir ay süreyle İsviçre'ye gitmek üzere izin aldı. Bunun için 1 Ağustos 1917'de ayrıldığı İstanbul'a 10 Ekim 1917'de döndü. Daha sonra tekrar kulağındaki hastalığın tedavisi için kendisine verilen izinle 1,5 ay süreyle 29 Aralık 1917'de Berlin'e gitti. Oradan Stockholm'e geçti. 8 Mart 1918'te İstanbul'a döndü. Bir ay sonra hususi işleri olduğu gerekçesiyle Viyana'ya gitti ve 3 Mayıs 1918'de İstanbul'a döndü. 10 Ağustos 1918'de Bahriye Merkez Hastanesi için gerekli tıbbi malzemelerin İstanbul'a getirilmesi maksadıyla Berlin'e ve Viyana'ya gönderildi. 4 Ekim 1918'de İstanbul'a döndü. Yaptığı seyahatler sebebiyle haftada bir gitmesi gerektiği halde Bahriye Mektebi'ne düzenli gitmemesi mektep müdürünün şikayetine yol açtı. 1 Eylül 1921 tarihinde emekli edildi. Fakat 19 Ekim 1921 tarihli Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından hizmete devam etmesine yönelik bir karar alındı. Üçüncü Rütbeden Mecidi, İkinci Rütbeden Osmani, Harp Madalyası, Üçüncü Rütbeden Kırmızı Kartal ve Avusturya Macaristan Harp Alametli Fransuva Josef Nişanı ile taltif

⁸⁴ BOA, Y.MTV. 143/54. Lef 2; DTA, YKL.d., 4018/125; 4021/20. Sami Günzberg bu kayıttaki mülazım rütbesine muadil cerrah muavini gözükmektedir.

edilmişti.⁸⁵ Sami Günzberg, Atatürk'ün ve İsmet İnönü'nün dış hekimliğini de yapmıştır.⁸⁶

2. Mikail oğlu Leon. İstanbul doğumludur. Dişçi olarak 9 Haziran 1907'de Bahriye Merkez Hastanesi'ne atandı. 7 Nisan 1912'de Donanma-yı Hümayun dişçiliğine tayin edildi. Fakat mazeret belirterek görev yerine gitmek istememesi üzerine Bahriye Divan-ı Harbi tarafından ihracına karar verildi. Ancak Bahriye Sıhhiye Dairesi tarafından maaşına 300 kuruş zam yapılarak 22 Nisan 1912'De Nara'daki hastaneye tayin edildi. 22 Ocak 1913'te Bahriye Merkez Hastanesi'ne atandı.⁸⁷

4. Cerrahlar

Bahriye Nezareti'nin sağlıkçı sınıfı içerisinde görev yapan gayrimüslimler arasında eczacılardan sonra meslek grubu olarak sayıca fazla olan bir diğer grup cerrahlardır. Bunlardan isimleri tespit edilebilenler şunlardır:

1. Tanaş, Kasımpaşa'da doğdu. Babasının adı Hristo'dur. Sağ kol rütbesine haiz cerrah rütbesinde olarak 13 Ağustos 1847'de bahriyeye girdi. Bahriye Mektebi'nde cerrah olarak görev yaparken 23 Nisan 1895'te vefat etti.⁸⁸

2. Nikola oğlu Yani, 1847 yılında Gelibolu'da doğdu. Sol kolağası rütbesine muadil cerrah olarak 13 Ağustos 1874'te bahriyeye girdi. Çeşitli gemilerde görev yaptı. 6 Nisan 1896'da Bahriye Merkez Hastanesi'ne tayin edildi.⁸⁹

3. Penayot Efendi. Gelibolu'da doğdu. Babasının adı Nikola'dır. 13 Ağustos 1874'te cerrah olarak bahriyeye girdi. *Şerefñüma* adlı gemide görev yaptı.⁹⁰

4. Anikdos Agop oğlu Artin. Kasımpaşa'da doğdu. Sol kolağası rütbesine muadil cerrah rütbesiyle 24 Temmuz 1876'da bahriyeye girdi. *Mubbir-i Sürur*, *Sayyad-ı Derya* ve *Mukaddeme-i Şeref* gemilerinde çalıştı. Görevinde ihmali görüldüğünden 12 Eylül 1896'da bahriyeden kaydı silindi.⁹¹ İstanbul Ermeni Patrikliğine 1903 yılında yaptığı müracaatla kendisinin tekrar bahriyeye alınması için aracı olunmasını talep etti. 22 seneden fazla bir süre bahriye cerrahı olarak hizmet ettiğini beyan etmiş ve bu hizmeti sırasında Basra'da, Girit'te, Yemen'de, Preveze'de, Bingazi'de ve Trablusgarp'ta bulunduğunu belirtmiştir. Aile efradıyla birlikte sefil ve muhtaç bir

⁸⁵ *Bahriye Salnamesi*, Matbaa-i Bahriye, 18. Tertip, Sene 1328, s. 252; DTA, YKL.d., 4021/20; DTA, MBN Dosya Nu: 2122.

⁸⁶ Galanti, *a.g.e.*, s. 147. Sami Günzberg'e dair yapılmış müstakil bir çalışma için bkz. Rıfat N. Bali, *Sarayın ve Cumhuriyet'in Dişçibaşısı Sami Günzberg*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.

⁸⁷ DTA, YKL.d., 4017/134.

⁸⁸ *Salnâme-i Bahri*, Üçüncü Defa, Matbaa-i Bahriye, Sene 1310, s. 45; DTA, YKL.d., 4019/15; 4018/2; DTA, ŞUB.d. 372/2. 21 Ağustos 1895. Bir diğer defterde baba adı Merşin olarak yazılıdır. Bkz. DTA, YKL.d., 4023/101.

⁸⁹ DTA, YKL.d., 4018/32; 4022/25; 4023/105.

⁹⁰ DTA, YKL.d., 4019/44

⁹¹ DTA, YKL.d., 4019/26; 4018/48; 4023/107.

halde bulunduğunu beyan etmiştir. İstanbul Ermeni Patrikhanesi bu talebi Bahriye Nezareti'ne iletmiştir.⁹²

5. Hasköylü Markar oğlu Lui. 22 Eylül 1881'de rütbesiz cerrah olarak bahriyeye girdi. 1889'da sağ kolağalığı rütbesine terfi etti. Uzun süre donanma gemilerinde cerrah olarak görev yaptı. 1896 yılının Mart ayında Bahriye Merkez Hastanesine tayin edildi. Temmuz 1908'de binbaşı rütbesine terfi etti. 15 Ocak 1910'da emekli oldu.⁹³

6. Hasköylü Yasef oğlu Vitali. Cerrah muavini olarak Nisan 1888'de bahriyeye girdi. *Şat* adlı gemide çalıştı. Girit Madalyası'yla taltif edildi.⁹⁴

7. Hasköylü Yasef oğlu Venbali. Mayıs 1888'de bahriyede cerrah olarak göreve başladı.⁹⁵

8. Kasımpaşalı Tanaş oğlu İstefan. Mülazım rütbesine muadil cerrah muavini olarak Kasım 1888'de bahriyeye girdi. Bahriye Merkez Hastanesi'nde ve çeşitli devlet gemilerinde vazife aldı. Aralık 1897'de Bahriye Merkez Hastanesi'ne atandı. 1904 yılında bahriyedeki görevine devam ettiği görülmektedir.⁹⁶

9. Hasköylü Jak oğlu Avram (Abraham). Bahriye Merkez Hastanesi'nde tımarcı iken imtihanda başarılı olarak Kasım 1888'de cerrah sınıfına geçti. 200 kuruş maaş ve iki nefer tayinatıyla çeşitli donanma gemilerinde görev yaptı. 1893'te Kızıldeniz'de görevli *Muzaffer* korvetine tayin edilmişse de mazeret göstererek gitmedi. Kasım 1907'de Bahriye Merkez Hastanesi'ne tayin edildi. 20 Ocak 1914'te emekli oldu.⁹⁷

10. Hasköylü Mişo oğlu Bohor. 1867'de doğdu. 4 Nisan 1889'da Bahriye Merkez Hastanesi'nde tımarcı olarak göreve başladı. Daha sonra girdiği imtihanda başarılı olarak mülazım rütbesine muadil cerrah olarak ataması yapıldı. Eylül 1902'de Bahriye Merkez Hastanesi'ne atandı. 2 Ocak 1912'de emekli oldu.⁹⁸

11. Manuk oğlu Aris. Nişanca'da doğdu. Yüzbaşı rütbesine muadil cerrah olarak 1889 yılında bahriyeye girdi. 21 Kasım 1891'de tayin edildiği İzmir'deki *Tair-i Bahri* gemisine gitmediğinden firar suçu işlemiş kabul edilerek kaydı silindi.⁹⁹

12. Yevakim oğlu Aristi. İstanbul'da doğdu. Mülazım rütbesine muadil cerrah muavini olarak 13 Aralık 1890'da bahriyeye girdi. Bahriye Merkez

⁹² DTA, Umumi Evrak, 132/30. Patrikhane-i Millet-i Ermeniyen'dan Bahriye Nezareti'ne. 13 Eylül 1319 (26 Eylül 1903).

⁹³ *Salname-i Bahri*, Birinci De'fa, Matbaa-i Bahriye, Sene 1307, s. 136; DTA, YKL.d., 4014/3; 4015/104; 4017/74; 4019/17.

⁹⁴ Mart 1896'da 250 kuruş maaş aldığı tespit edilmektedir. Bkz. DTA, YKL.d., 4019/101; 4023/117.

⁹⁵ DTA, YKL.d., 4016/12; 4018/98.

⁹⁶ DTA, YKL.d., 4018/102; 4022/122; 4050/118.

⁹⁷ DTA, YKL.d., 4017/84; 4018/108; 4022/64.

⁹⁸ DTA, YKL.d., 4017/87; 4018/106; 4019/110.

⁹⁹ *Salname-i Bahri*, Birinci De'fa, Matbaa-i Bahriye, Sene 1307, s. 246; DTA, YKL.d., 4018/63; 4023/110.

Hastanesi'nde ve ardından *Ziver-i Derya* ile *İstanköy* vapurlarında görev yaptı. 20 Kasım 1898'de vefat etti.¹⁰⁰

13. Corci oğlu Josef. Beyoğlu'nda doğdu. Temmuz 1891'de cerrah muavini olarak bahriyeye girdi.¹⁰¹

14. Tanaş oğlu Lefter. 1876'da Ayvalık'ta doğdu. Bahriye Merkez Hastanesi tımarcılarında iken girdiği imtihanda başarılı olarak 4 Mart 1896'da cerrah sınıfına geçti. Çeşitli donanma gemilerinde görev yaptı. 29 Şubat 1912'de Bahriye Merkez Hastanesi'ne atandı. 21 Ekim 1912'de *Yarhisar* torpidosuna tayin edildi. Bilfil harbe katılan bu geminin süvarisinden aldığı kısa izni suüstimalle Yunanistan'da bulunan Pire'ye kaçtı. Düşman tarafına firar ettiği gerekçesiyle Divan-ı Harb tarafından Askerî Ceza Kanununun 137. maddesine göre gıyaben idamına hüküm verildi. Bahriyeden de kaydı silindi.¹⁰²

15. Vasil oğlu Vasil. Niğde doğumludur. Bahriye Merkez Hastanesi'nde tımarcıyken yapılan imtihanda başarılı olarak 22 Eylül 1897'de cerrah muavinliğine tayin edildi. Aynı tarihte Trablusgarb'ta görevli olan *Muzaffer* korvetine cerrah muavini atandı. Fakat bu göreve gitmeyip İstanbul'da kaldı. 26 Eylül 1898'de bahriyeden kaydı silindi.¹⁰³

16. Ortaköylü Pandeli. Hademe iken bahriyeye cerrah muavini olarak tayin edildi.¹⁰⁴

Cerrahların haricinde mevcut kayıtlarda tımarcı sınıfında bahriyede çalışan üç gayrimüslim isme rastlanmaktadır. Bunlardan ilki Hasköylü Jak oğlu Abraham'dır. Tımarcı olarak Kasım 1888'de bahriyeye girdi. Bahriye Merkez Hastanesi'nde çalıştı. *Necm-i Fezan* adlı gemide de görev aldı. Yunan Madalyası'yla taltif edildi.¹⁰⁵ Bir diğeri Manuk oğlu Aristi'dir. Nişanca'da doğdu. Tımarcı olarak 13 Aralık 1890'da bahriyeye girdi. *Fırat* adlı gemide görev yaptı.¹⁰⁶ Son olarak ise Çanakaleli Amira oğlu Hayim ismine rastlanmaktadır. Hayim, 1901'de tımarcı olarak bahriyeye girmiştir.¹⁰⁷

Bahriye'de eczacı ve tımarcı ihtiyacını karşılamak maksadıyla 1895 yılında Bahriye Merkez Hastanesi'nde 20 öğrenci mevcudu bulunan bir mektep açılmıştı. Leyli Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi adı verilen bu mektepte eğitim alan ve yapılan imtihanlar sonunda başarı gösterenler bahriyede eczacı ve tımarcı olarak

¹⁰⁰ DTA, YKL.d., 4018/108; 4022/124; 4023/122.

¹⁰¹ DTA, YKL.d., 4019/128.

¹⁰² DTA, YKL.d., 4017/113; 4018/150; 4022/92.

¹⁰³ DTA, YKL.d., 4018/157; 4022/127.

¹⁰⁴ DTA, YKL.d., 4018/145.

¹⁰⁵ DTA, YKL.d., 4019/108; 4023/118.

¹⁰⁶ DTA, YKL.d., 4019/79.

¹⁰⁷ DTA, YKL.d., 4018/179; 4026/280.

istihdam edilmişlerdir. Buradan mezun olanlar arasında yukarıda isimleri geçtiği üzere Osmanlı tebaası gayrimüslimler de bulunmaktaydı.¹⁰⁸

5. Kâtip ve Tercümanlar

Bahriyede tercüman olarak görev yapan gayrimüslimlerle ilgili rastlanabilen ilk kayıt 1855 yılına aittir. Bu kayda göre Tersâne-i Âmire tercümanlarından Altun oğlu Avanis ile sertercüman Miralay Oseb Bey'in taltif edilmesi istenmiştir. Avanis'in gayretli ve sadık olması, daha evvel Fransa donanması ordusu komiseri maiyetinde görev yapması gibi hususlar göz önüne alınarak onun bahriye binbaşılığı rütbesine terfi, Oseb Bey'in de iyi hizmeti görüldüğünden taltifi Bahriye Meclis'ince uygun görülmüştür. İkinci tercüman Toros'un bahriye kaymakamlığına terfisine dair teklif de gündeme gelmiştir.¹⁰⁹ Bahriye'de görev yapan diğer kâtip ve tercümanlardan künye bilgileri tespit edilebilenler şunlardır:

1. Marko oğlu Moiz Musa. 1851 yılında İstanbul'da doğdu. Musevi milletinden olup babası tabip idi. Musevi ve Rum mekteplerinde ibtidai eğitiminin ardından Fener Rum ve Maliye Nezareti Orman Mektebi'nde tahsil gördü. 13 Mart 1871'de Biga Sancağı Orman İkinci Müfettişliği'ne, 1876 yılında ise Kütahya sancağına orman müfettişi olarak atandı. İki yıl sonra İstanbul'a gelip görevine dönmediğinden yerine başkası atandı. 23 Eylül 1883'te Bahriye Nezareti tercümanlığına tayin edildi. 15 Eylül 1885'te bahriye binbaşısı, 7 Ekim 1891'de kaymakam, 23 Ağustos 1900'da miralay rütbelerine terfi etti. 7 Ağustos 1909'da askerî rütbeleri lağvedilerek 2.500 kuruş maaşla Bahriye Nezareti Tercüme Kalemi Müdüriyeti'ne atandı. 1910 yılında aynı kalemde baştercüman oldu. 1913 yılında Bahriye Nezareti Muhaberat-ı Ecnebiye ve Tercüme Kalemi Müdürü olarak görev yaptı. Aynı yılın Eylül ayında kızının tedavisi amacıyla Avrupa'ya gitmek üzere yaptığı izin başvurusuna olumlu cevap verildi. Fransızca, Rumca, İspanyolca, İtalyanca, İngilizce ile İbranice dillerini bilen Moiz, 1904 yılında altın liyakat madalyası aldı. *Aile Muhibbi* adlı bir çeviri eser ve *Talim ve Terbiye* adlı Türkçe bir telif kıraat kitabı yazdı. Türkçe, Rumca ve Fransızca'dan bazı eserleri de İspanyolca'ya çevirmiştir. İdadi mekteplerinde ders kitabı olarak okutulan Fransızca'nın öğretilmesine yönelik hazırlanmış *Usûl-i Tedris*, ayrıca 1899'da yayınladığı *Muallem Tercüme ve Mükâleme ve Kitâbet-i Franseviyye* adlı telif eserleri de mevcuttur. Osmanlı lisanının öğretilmesi amacıyla hazırladığı *Muallem Lisân-ı Osmânî* adlı telif bir eseri de basılmıştır. Dördüncü Mecidi Nişanı ile Almanya, Fransa, Rusya ve İtalya devletlerinden de nişanlarla taltif edilmiştir.¹¹⁰ Moiz Bey,

¹⁰⁸ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Âmire, Sene 1316, s. 743; DTA, YKL.d., 4018/157; 4022/127.

¹⁰⁹ DTA, MB.d. 39/61. 19 Temmuz 1856; DTA, MB.d. 39/27. 14 Kasım 1855.

¹¹⁰ BOA, İ.DH. 1258/98753. 25 Kanun-ı evvel 1307 [6 Ocak 1892]; BOA, Y.MTV. 143/54. Lef 2; DTA, BH.SAİD. 18957/35; DTA, YKL.d., 4075/11; DTA, MKT, 210/24; *Salnâme-i Bahriye*, Üçüncü Defa, Matbaa-i Bahriye, Sene 1310, s. 53; Bahriye Salnamesi, 18. Tertip, Matbaa-i Bahriye, sene 1328, s. 299. Moiz Bey'in aile adının Dalmediko olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Galanti, *a.g.e.*, s. 148.

1897 yılında açılışı yapılan Bahriye Müze ve Kütüphane İdaresi'ne 1901 yılında 37 adet kitap bağışında da bulunmuştur.¹¹¹

2. Agop Anastıyan oğlu Begos. 1866 yılında doğdu. 1882 yılında bahriyeye kâtip olarak girdi. 1909 yılı Ağustos ayına kadar Bahriye Nezareti Liman Dairesi Rüsumat Kalemi'nde görev yaptı. 2 Aralık 1913'te mümeyyiz-i sâni rütbesiyle emekli oldu.¹¹²

3. 1883 yılında Henry Efendi'nin Daire-i Bahriye Sertercümanı olarak yaptığı anlaşılmaktadır. Aynı yıl görevinden ayrılarak yerine uhdesine rütbe-i sâlis tevcih edilen Antuvan Efendi atanmıştır.¹¹³

4. Mişon oğlu Avram Galanti. 1874 yılında Bodrum'da doğdu. İlk öğrenimi buradaki Yahudi mahalle mektebi niteliğindeki Talmud Tora'da, idadi eğitimini ise İzmir'de tamamladı. Rodos'ta ve İzmir'de öğretmenlik yaptı. II. Abdülhamid'in politikalarını eleştiren yazıları kaleme alan Avram Galanti, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne de üye olmuştu. 1904 yılında Kahire'ye firar etti. Burada 15 günde bir yayınlanan bir gazete çıkardı ve Mısır Yahudileri Birliğini örgütledi. 1911 yılında İstanbul'a gelerek Bahriye Nezareti'nde kâtip olarak göreve başladı. Bahriye Tercüme Kalemi'nde çalıştı. Birinci Dünya Harbi sırasında bahriyedeki görevine devam etmekle birlikte Darülfünun'da Sâmi Dilleri muallim muavini olarak da çalıştı. 3 Ocak 1916'da bahriyeden tamamen ilişkisini keserek Darülfünun'da karşılaştırmalı Sami dilleri profesörü Bergstrasser'in asistanlığı görevine atandı. Aynı bölümde Eski Tarih ve Doğu Dilleri kürsüsünde profesörlüğe kadar yükseldi. Birçok eseri bulunan Avram Galanti, Fransızca, Rumca, Ermenice, Arapça, Farsça, Almanca, İspanyolca ve İngilizce biliyordu.¹¹⁴ 1943'te Niğde milletvekili seçilen Galanti, 1946'da milletvekilliği son bulunca Kınalıada'daki evine çekildi ve 8 Ağustos 1961'de vefat etti. Siyonist harekete mesafeli durmasıyla tanınan Galanti, milli mücadele döneminde Anadolu hareketini destekledi.¹¹⁵

5. Pasalti Efendi, 2 Haziran 1918'de İzmir Merkez Liman Dairesi'nde 700 kuruş maaşla tercüman olarak göreve başlamıştır.¹¹⁶

6. Madrili Efendi, 1854 yılında bahriyeye girdi. 1892 yılında Dersaadet Liman Dairesi Ferman Kalemi müdürü olarak görev yapmaktaydı.¹¹⁷

7. İstavrakı Efendi, 1890 yılında bahriyede göreve başladı. 1892 yılında Dersaadet Liman Dairesi Deavi-i Bahriye Kalemi'nde tercüman olarak çalışıyordu.¹¹⁸

¹¹¹ *İkdam*, 8 Mart 1901, s. 3.

¹¹² *DTA*, YKL.d., 4075/86.

¹¹³ *BOA*, İ.DH. 898/71435. 16 Zilhicce 1300 / 18 Ekim 1883.

¹¹⁴ *DTA*, YKL.d., 4075/247; Galanti, , a.g.e., s. 4-5.

¹¹⁵ Galanti, *a.g.e.*, s. 4-5., 1008-109.

¹¹⁶ *DTA*, YKL.d., 4075/360.

¹¹⁷ *Salnâme-i Bahri*, Üçüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Sene 1310, s. 55

¹¹⁸ *a.g.e.*, s. 55

8. Kalya Efendi, 1886 yılında bahriyeye girdi. 1892 yılında Bahriye Nezareti merkez teşkilatında deniz tercümanı unvanıyla görev yapıyordu.¹¹⁹

9. Mişel Efendi, 1892 yılında İdare-i Mahsusa'nın zabitan kaleminde tercüman olarak görev yapıyordu.¹²⁰

10. Artin Efendi, 1889 yılında İdare-i Mahsusa'da veznedar olarak görev yapıyordu.¹²¹

Kâtip ve tercüman olarak görev yapan Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin Bahriye Nezareti'nde istihdam edildikleri birimlere bakıldığında kâtiplerin genellikle Dersaadet Liman Dairesi'nde istihdam edildikleri görülmektedir. Buradaki yazışmalarda yabancı dil bilgisine ihtiyaç olması sebebiyle böyle bir politika takip edildiği söylenebilir. Dikkat çeken bir diğer husus Bahriye Nezareti'nin merkez teşkilatında yani önemli kararların alındığı Şura-yı Bahriye'de ve devlet daireleri ile Bahriye Nezareti'nin bağlısı birimlerle yazışmaların yapıldığı Mektubi Kalemî gibi birimlerde esasında çok sayıda kâtip sınıfından personel bulunmasına rağmen buralarda gayrimüslim bir isme rastlanmamaktadır. Yine tercüman sınıfından istihdam edilen gayrimüslim personel sayısının diğer nezaretlerle kıyaslandığında Bahriye Nezareti'nde oldukça az olduğu da dikkat çekmektedir.

6. Farklı Meslek Gruplarından Bahriyede İstihdam Edilen Gayrimüslimler

1. Dimitri Efendi, Rum milletinden olup 1890 yılında Bahriye Nezareti'nde mimar olarak göreve başladı. 1902 yılında inşaiye sol kolağası rütbesi ve ebniye mimarı unvanıyla vazife yapıyordu. Aynı yıl Berlin'de inşa edilen bir hastaneyi incelemek üzere Padişah emriyle oraya gönderilmişti.¹²²

2. Con Avramidi Paşa, Ermeni milletinden olup 1890 yılında bahriyeye girdi. Rumeli beylerbeyliği payesine sahipti. İdare-i Mahsusa'da muavin unvanıyla üst düzey idarecilik yaptı.¹²³

3. İstatyos oğlu Atıslayanos, eski Rum Ticaret Mektebi kapıcısı iken bu mektebin Bahriye Çarkçı Mektebi'ne dönüştürülmesi üzerine kapıcılık görevine bahriyede devam etti. 22 Ocak 1917'de bahriyeye kaydı yapıldı.¹²⁴

4. Vasil kalfa, Hanyalı olup Suda Tersanesinde marangoz olarak görev yaptı. 1894 yılında 500 kuruş maaş aldığı tespit edilmektedir.¹²⁵

¹¹⁹ a.g.e., s. 57.

¹²⁰ a.g.e., s. 58.

¹²¹ *Salname-i Bahriye*, Birinci Def'a, Matbaa-i Bahriye, Sene 1307, s. 74.

¹²² *BOA*, Y.MTV. 143/54. Lef 2; *DTA*, ŞUB. 524/24. 31 Mayıs 1902; *Bahriye Salnamesi*, Üçüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Sene 1320, s. 103.

¹²³ *BOA*, Y.MTV. 143/54. Lef 2; *Salname-i Bahriye*, Üçüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Sene 1310, s. 57.

¹²⁴ *DTA*, YKL.d., 4075/338.

¹²⁵ *DTA*, YKL.d., 4018/297.

5. Mimar Yanko Efendi. Rum milletindedir. Mabeyn-i Hümayun mimarı olarak görev yaparken 1892 yılında irade-i seniyye ile aynı zamanda mimar-ı sâni unvanıyla aylık 30 lira maaşla Tersâne-i Âmire’de istihdam edilmesi emri verilmiştir.¹²⁶

6. Vasilaki Efendi. 1892 yılında “Tersâne-i Âmire kalfası” unvanıyla istihdam edilmekteydi. İki yıl sonra serkalfa unvanı verildi. Birinci rütbeden Mecidî Nişanı ile taltif edildi.¹²⁷

7. Aleko Efendi. Rum milletinden olup 1887 yılında Bahriye Mektebi’nde İngilizce muallimi olarak göreve başlamıştı. 1896 yılında bu görevine devam ediyordu.¹²⁸

Diğer taraftan Yahudi cemaatiyle ilgili dinî işlerin en yüksek mercii olan İstanbul hahambası, 21 Ekim 1867 tarihli bir başvurusunda Osmanlı Devleti’ndeki diğer milletlerden olduğu gibi Yahudi milletinden de 5-10 çocuğun sanat tahsili maksadıyla Tersâne-i Âmire’deki imalat fabrikalarına alınmasına ilişkin Sadaret’e yaptığı bir başvuru dikkat çekmektedir. Konu doğrudan Bahriye Nezaretî’ne havale edilmiş, fakat Nezaret sonra icabına bakılmak üzere öncelikle bu talebin iyice tetkik ve müzakere edilmesi için Tersâne-i Âmire Kumandanlığına havalesinin uygun olacağı yönünde görüş beyan etmiştir.¹²⁹

7. 1894-1895 Ermeni Olayları Sonrası Bahriyede İstihdam Edilen Ermenilerin Durumu

1894 yılında Sasun’da başlayan Ermeni ayaklanması, bu olayların bir yıl sonra İstanbul’a sirayet etmesiyle ortaya çıkan karışıklıklar ve yabancı devletlerin Ermeniler lehine müdahaleleri, 1896’da Ermenilerin Osmanlı Bankası’nın İstanbul şubesine saldırmaları devlet kademelerinde çalışan Ermenilerin durumunu tabii olarak olumsuz etkilemiştir. Bu durumun devlet memuru olarak çalışan Ermenilere karşı bir güven sorunu oluşturduğu görülmektedir. Diğer nezaretlerdeki uygulamalar bir yana konumuzla ilgili olanlara değinmek gerekirse 1895 yılı Ocak ayında İdare-i Mahsusa ile acenteliklerinde ve Haliç Vapurları İdaresinde müstahdem Ermenilerin isim ve görevlerinin bir deftere gayet gizli bir surette kaydedilerek on gün içinde gönderilmesi Zaptiye Nezaretî ve Tahkik Komisyonu Riyaseti tarafından talep edilmiştir. Bahriyede isimleri tespit edilen Ermenilerin yanı sıra Düyun-ı Umumiye, Demiryolları İdaresi, Zeytinburnu Fabrikası, Fes Fabrikası, Tophane-i Âmire, askerî hastaneler ile gümrüklerde görev yapan Ermeni memurların işlerine son verilmiştir.¹³⁰

¹²⁶ BOA, Y.MTV. 143/54. Lef 2; *Ceride-i Bahriye*, sayı 82, (7 Temmuz 1308), s. 75.

¹²⁷ *Ceride-i Bahriye*, sayı 89, (13 Teşrin-i evvel 1308), s. 132; *Ceride-i Bahriye*, sayı 128, (12 Nisan 1310), s. 27.

¹²⁸ BOA, Y.MTV. 143/54. Lef 2.

¹²⁹ DTA, MB.d. 4017/75. 21 Ekim 1867.

¹³⁰ DTA, MKT. 921/86. Bahriye Nezaretî’nden Liman Riyaseti’ne gönderilen yazının müsveddesi. 14 Ocak 1895.

Yine yukarıda beyan edilen tebligata benzer şekilde İdare-i Mahsusa binasında akşamları mesai yapan iki Ermeni odacının artık orada kalmasının uygun olmayacağı değerlendirilmiştir. Geceleri idarehane binasında Ermenilerden hiç kimsenin bulundurulmaması, orada istihdam edilecek idare memurlarının emin ve münasip kişiler arasından seçilmesi 1895 yılının Ekim ayında Bahriye Nezareti'nce tebliğ edilmiştir.¹³¹ Hatta bu uygulamanın daha alt seviyedeki Ermeni memur ve işçileri de kapsayacak şekilde genişletilmesi söz konusu olmuştur. Devlete ait fırınlarında istihdam edilen Ermeni hamurkârların memleketlerine gönderilmek üzere hemen işten çıkarılmalarına ve yerlerine Müslümanlardan yeni atamalar yapılmasına dair Padişah emri çıkmıştır. 5 Eylül 1896 günü verilen bu emrin hemen icrası istenmiştir.¹³²

İşten çıkarılan Ermenilerin aradan bir yıl geçtikten sonra tekrar işlerine dönmelerine ilişkin irade-i seniyye çıkmışsa da bunlar işten çıkarıldıktan sonra yerlerine hemen Müslümanlar alındığından bu kararın uygulanması mümkün olamamıştır. İşine tekrar dönmek isteyen Ermenilerden daha evvel bir vukuatı olmayanların yani devlete karşı işlenmiş sabit bir suçtu bulunmayanların alınmasına dikkat edilmesi hususunda da Bahriye Nezareti'nin mütalaası söz konusu olmuştur.¹³³

Konuya dair 21 Ocak 1899 tarihli Dâhiliye Nezareti'nin bir tebliği de ayrıca dikkat çekmektedir. Buna göre Ecnebiler hariç, Rum, Ermeni Katolik, Bulgar ve Musevî vesair gayrimüslim milletten olup da devlet memuru olarak istihdam edilmekte olanların isim listeleri istenmiştir. Evvelce müstahdem oldukları halde mazul bulunanların polis, jandarma zabıt, efrat ve hademeye varıncaya kadar hepsinin isim, görev ve rütbelerinin bir deftere yazılarak hemen gönderilmesine dair bütün devlet dairelerine tebligatta bulunulmuştur. Konu Bahriye Nezareti tarafından Bahriye Yoklama Kalemi'ne havale edilmiş ve hazırlanan bir adet defter 13 Mart 1899'da Dahiliye Nezaretine gönderilmiştir.¹³⁴ Sadece Ermenilere yönelik olmayıp bütün gayrimüslim tebaadan olup da kamuda istihdam edilenlere yönelik ve kapsamı geniş olan Dâhiliye Nezareti'nin bu tebliği sonrası nasıl bir icraatta bulunulduğu konusunda kesin hüküm vermeyi sağlayacak bir veri mevcut değildir. Fakat Bahriye Nezareti özelinde konunun takibi yapıldığında yeni bir işten çıkarma söz konusu olmadığı, bu tarihten evvel görevde bulunanların işlerine devam ettiği ilgili yılların Bahriye salnâmelerinden ve Bahriye Nezareti'nin Yoklama Kalemi defterlerinden görülebilmektedir.

¹³¹ DTA, MKT. 949/216. (10 Ekim 1895).

¹³² DTA, ŞUB.d. 414/19. (5 Eylül 1896).

¹³³ DTA, MKT. 1003/113. Bahriye Nezareti'nden İdare-i Mahsusa Muavinliğine 3 Aralık 1896; DTA, MKT. 1116/16. Bahriye Nezareti'nden İdare-i Mahsusa Muavinliğine, 1 Nisan 1897.

¹³⁴ DTA, BN. 646/25739. Dahiliye Nezareti'nden Bahriye Nezaretine. (21 Ocak 1899).

8. II. Meşrutiyet'in İlanından Sonraki Süreçte ve I. Dünya Harbi Döneminde Bahriyede İstihdam Edilen Gayrimüslimlerin Durumu

23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki süreçteki görece özgürlük ve eşitlik havası Osmanlı tebaası gayrimüslimleri de heyecanlandırmıştır. Yapılan kanuni düzenlemelerle vatandaşların eşit olduğu, herkesin din ve mezhep ayrılığı olmadan *Osmanlı* tabir olunacağı, tüm Osmanlıların kanun önünde hak ve vazifeleri yönünden birbirlerine eşit oldukları bir kez daha ilan edilmiştir.¹³⁵ Meşrutiyet yönetiminin *Osmanlılık* bilincinin kuvvetlendirilmesine yönelik çalışmaları arasında gayrimüslim tebaanın askerlik ve askerî – sivil eğitimle ilgili düzenlemeleri de dikkat çekmektedir. Buna ilişkin çalışmalar içinde gayrimüslimlerin askerlikten muaf olmaları usulüne son verilmiş ve bedel-i askerî vergisi kaldırılmış, artık muvazzaf askerlik vazifesiyle mükellef olmuşlardır. Ancak bu maddelerin hayata geçirilmesi kolay olmayacak, gayrimüslim askerler için orduda din adamı görevlendirilmesinden askerî okullardaki konumlarına kadar birçok sorun yaşanacaktı. Bu sorunlar gayrimüslim mebuslar ile dini liderlerin hükümetle sık sık karşı karşıya gelmelerine neden olacaktır.¹³⁶

Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Harbiye Mektebi'ne olduğu gibi Bahriye Mektebi'nin idadi ve harbiye sınıflarına girmek isteyen altı Ermeni öğrencinin mektebe kabulü için Patrikhane'nin aracı olduğu görülmektedir. Patrikhane tarafından seçilen altı öğrenci adayının isimleri Bahriye Nezaretî'ne gönderilmiş ve bunların usul gereği imtihanlarının icrasından sonra mektebe kayıtları talep edilmiştir. İlgili kayıta öğrencilerin imtihana tabi tutulduktan sonra gerekli işlemlerinin yapıldığı beyan edilmektedir.¹³⁷

Alınan kararların icrası ise bazı hususlarda, bilhassa da bazı askerî konularda mümkün olamamıştır. Mesela gayrimüslim öğrencilerin askerî mekteplere kayıt için yaptıkları başvurular karşısında nasıl bir muamelede bulunulacağı konusu bürokraside uzun süreli yazışmalara sebep olmuştur. Bahriye Mektebi için yapılan başvurular karşısında Bahriye Nezaretî konuyu Harbiye Nezaretî ile istişare etme gereği duymuştur. Harbiye Nezaretî'nden alınan 8 Aralık 1909 tarihli cevapta askerî mekteplere girmek arzusunda bulunan gayrimüslim tebaa hakkında alınan karar gereğince Müslümanlara uygulanan usul ve kaidelerin aynı üzere bir yol takip edilmesi gerektiği bildirilmiştir.¹³⁸ Fakat buna rağmen II. Meşrutiyet'in ilanından

¹³⁵ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 196-201; Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 163.

¹³⁶ Güllü, *a.g.e.*, s. 259. Askerde istihdam edilen gayrimüslimler için din adamı tahsisine dair yaşanan soruna örnek teşkil eden husus için ayrıca bkz. Ali İhsan Gencer, "Harp Gemilerine Papaz Tayini Meselesi", *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları, Türkiye Denizcilik Sendikası Yayınları*, İstanbul 1986, s. 86-101.

¹³⁷ *DTA*, TRS.d. 1667/32. Bahriye Nezaretî'nden Mekteb-i Bahriye Nezaretî'ne gönderilen tezkere sureti. 16 Aralık 1909. İlgili kayıta Bahriye Mektebi'ne kaydedilmek üzere gönderilen öğrencilerin isimleri şunlardır: Agop veled Ohannes Kaneciyan, Norab veled Serkis Mutabyan, Karnik veled Çamador Tahiryen, Ocadis veled Mardiros Numadarniyan, Heran veled Karabet Keleşyan, Bartev veled Matyos Nazaryan.

¹³⁸ *DTA*, TRS.d. 1667/36. (29 Aralık 1909).

evvel gayrimüslim öğrencilerin askerî mekteplere girişine karşı gösterilen hassasiyet, Osmanlı askerî bürokrasisinde pratikte devam etmiştir. Zira yapılan incelemelerde bahriyenin subay ihtiyacını karşılayan Bahriye Mektebi'nin idadi ve harbiye sınıflarına gayrimüslim öğrenci kabul edilmediği görülmektedir. Bahriye Mektebi'nin harbiye sınıfından mezunlar arasında gayrimüslim bir isme rastlanmamaktadır. Benzer uygulama ve direncin Harbiye Mektebi'nde de gösterildiğini mezunların isim listesi üzerinden yapılan incelemelerde görülmektedir.

Birinci Dünya Harbi başladıktan sonra kamuda çalışan gayrimüslimlerin durumları tekrar gündeme gelmiştir. Bahriye Nezareti özelinde meseleye bakıldığında nezaret bünyesinde bulunan ve kamu güvenliği açısından önem arz eden mevkilerdeki gayrimüslimlerin işlerine son verilmiştir. 24 Temmuz 1915 tarihinde Bahriye Nezareti, Fenerler İdaresi Müdüriyeti'ne gönderdiği bir yazıda ülke genelindeki fenerlerde görevli gayrimüslim rüsum memurlarının ve gardiyanların hemen memuriyetten ihraç edilmelerini tebliğ etmiştir. Bunların yerine Müslümanların alınması istenmiş ve emir hemen icra edilmiştir.¹³⁹

Tersâne-i Âmire'nin çeşitli fabrikalarında müstahdem gayrimüslim amele ve usta gibi teknik personele dokunulmayıp bunlar işlerine devam etmişlerdir. 1917 yılının Mart ayında Tersâne-i Âmire'nin fabrikalar kısmında 7, iplikhane ve mermi kısmında 17, tamirat fabrikasında 18, makine dökümhanesinde 9, çelik dökümhanesinde 7, kazanhane fabrikasında 12, makine modelhanesinde 4, demirhane farikasında 2, atık tamirat fabrikasında 12, ahşabiye müdüriyetinde 3, elektrik fabrikasında 4 gayrimüslim amele ve usta çalışmaktaydı. Toplam 95 kişi olduğu tespit edilen bu gayrimüslim usta ve amelelerin işe başlama tarihlerinin 1902 ile 1917 arasında olduğu görülmektedir.¹⁴⁰ Tersâne-i Âmire bünyesinde görev yapan söz konusu personelin hem kontrol altında tutulmalarının mümkün olması hem de savaş sebebiyle fabrikalarda ihtiyaç duyulan ve cepheye sevk edilen mühimmat ve diğer harp malzemelerin imalatının aksamaması sebebiyle görevlerine devam ettirildikleri anlaşılmaktadır.

Sonuç

1856 Islahat Fermanı'yla birlikte gayrimüslimlerin devlet memuriyetine kabul edilmelerinin yolu açılmıştır. Zımnilerin hangi milletten olursa olsunlar devlet hizmetine alınacakları ve askerî okullara girebilecekleri ifade edilmiştir. Kanun gereği askerî kurumlar da dâhil olmak üzere birçok devlet kademesinde gayrimüslimlerin ihtisas sahalarına göre istihdam edildikleri görülmektedir. Fakat askerî okullara kabulleriyle ilgili maddenin icrasına yönelik bir adım atılmadığı

¹³⁹ DTA, BN. 24/344. Bahriye Nezareti Birinci Daire Dördüncü Şube'den Fenerler İdaresi Müdüriyetine. 24 Temmuz 1915; DTA, BN. 24/344. Bahriye Nezareti Birinci Daire Dördüncü Şube'den Fenerler İdaresi Müdüriyetine. 31 Temmuz 1915.

¹⁴⁰ DTA, BN. 101/2231. 31 Mart 1917. Bu dosya içerisinde Tersâne-i Âmire'de istihdam edilen ve yukarıdaki sayıları verilen gayrimüslim usta ve amelelerin muhtasar künye bilgileri de mevcuttur.

anlaşılmaktadır. Askerî okulların rüşdiye ve idadi kısımlarında gayrimüslim öğrenci alınmışsa da ne Harbiye ne de Bahriye mekteplerinin harp sınıflarından mezun olup da muvazzaf subay olarak görev yapan bir gayrimüslim isme rastlanmamaktadır. Emir-komuta yetkisine sahip gayrimüslim bir subayın neredeyse mevcudunun tamamı Müslüman olan askerlere hükmetmesinin orduda oluşturacağı mahzurlar göz önüne alınarak böyle bir tasarrufta bulunulduğu anlaşılmaktadır. II. Meşrutiyet'in ilanındaki sonraki süreçte de bu hassasiyetin devam ettirildiği görülmektedir.

Askerî kurumlarda istihdam edilen gayrimüslimler daha ziyade hizmet sınıfına mensup çeşitli uzmanlık alanlarıyla ilgili görevlerde bulundurulmuşlardır. Makalenin esas konusunu teşkil eden son dönem Osmanlı bahriyesinde istihdam edilen gayrimüslimlerle ilgili tespit edilen hususun başında bunların diğer birimlere göre en fazla görevlendirildikleri alanın sağlık sahasında olduğudur. Bunlar içerisinde meslek grubu olarak sayı itibarıyla en fazla olanlar sırasıyla eczacı, tabip ve cerrahlardır. Az sayıda da diş hekimi ve tımarcı mevcuttur. Bunların tamamına yakını İstanbul doğumlu olup eğitimlerini İstanbul'daki devlet okullarında tamamlamışlardır. Tabip ve eczacıların Mülkiye Tıp Mektebi veya Askerî Tıp Mektebi mezunu oldukları görülürken cerrahların çoğunun Bahriye Merkez Hastanesi'nde yetiştikleri ortaya çıkmaktadır. Tabiplerden bazılarının ihtisas amacıyla Fransa ve Almanya gibi ülkelere gönderilmeleri de söz konusu olmuştur.

Bahriyede istihdam edilen gayrimüslimler arasında tercüman ve kâtip sınıfından olanlar da öne çıkmaktadır. Bunlar Bahriye Tercüme Kalemî'nde istihdam edilmiş olup, çok sayıda dil bildikleri sicill-i ahvâl kayıtları incelendiğinde görülmektedir. Usta ve amele olarak ücret karşılığı çalıştırılan gayrimüslimler ise Tersâne-i Âmire Fabrikalar Müdüriyeti'ne bağlı birimlerde görev yapmışlardır. Riştehane ise Rum milletine mensup adi suçlardan ceza alanların çalıştırıldığı bir birim olarak karşımıza çıkmaktadır.

1894-1895 Ermeni olayları sonrasında diğer kamu kurumlarında olduğu gibi Bahriye Nezareti bünyesindeki Ermenilerin işlerine son verilmesi gündeme gelmiş ve devlet açısından kritik mevkilerde bulunanlar görevden el çektirilmişlerdir. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Bahriye Nezareti'ne gayrimüslim tebaadan memur alımı olmuş fakat Birinci Dünya Harbi'nin başlamasından sonra bunların çoğunun işine son verilmiştir. 1915-1916 yılına ait dönemin Bahriye Salnâmeleri ile Bahriye Nezareti'nin Yoklama Kalemî defterleri gibi resmi kayıtlar incelendiğinde Bahriye Nezareti bünyesinde başta sağlık alanında ve diğer kademelerde daha evvel istihdam edilen gayrimüslimlerden artık kimsenin kalmadığı görülmektedir.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları*

1.1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- A. MKT.MHM. (Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Kalemi Evrakı): 121/80.
A.MKT.NZD. (Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı): 247/6.
BEO (Bâb-ı Âli Evrak Odası): 76/5644; 552/41331.
C.BH. (Cevdet, Bahriye): 241/11185.
DH.SAİD.d. (Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdaresi Defterleri) 75/141.
HR.SFR.3. (Hariciye Nezareti Londra Sefareti Evrakı): 673/4.
İ.AS. (İrade Askerî): 105/13.
İ.BH. (İrade Bahriye): 9/2.
İ.DH. (İrade Dâhiliye): 898/71435; 1071/84008; 1258/98753.
İ.HR. (İrade Hariciye): 224/13113.
İ.HUS. (İrade Hususi): 33/55.
İ.TAL. (İrade Taltifat): 11/24; 17/9; 37/29; 45/30; 49/33; 115/69; 253/94; 275/3.
MB.İ. (Mabeyn-i Hümayun Evrakı, İradeler): 89/6; 108/127.
Y.MTV. (Yıldız Mütenevvi Maruzat): 63/80; 84/8; 143/54.

1.2. Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

- BH.SAİD. (Bahriye Sicill-i Ahvâl İdaresi Evrakı): Kutu ve Gömlek Nu: 18920/16, 18951/7, 18957/35.
BN (Bahriye Nezareti Evrakı): Kutu ve Gömlek Nu: 24/344, 101/2231, 568/2429, 646/25739.
Evrak Kalemi: Defter Nu: 310.
MB.d. (Meclis-i Bahriye Defterleri): Defter Nu: 4, 5, 28, 38-39, 41, 43, 65, 76, 78.
MBN (Mülga Bahriye Nezareti): Kutu Nu: 2122; Kutu Nu: 1267.
MKT. (Bahriye Mektubi Kalemi): Defter Nu: 1A, 921, 949, 1116; 210/24.
ŞUB.d. (Şûra-yı Bahriye Defterleri): Defter Nu: 284, 295, 331, 372, 386, 400, 402, 405, 414, 524.
TRS.d (Tersâne-i Âmire Defterleri): Defter Nu: 1667.
Umumi Evrak (Kutu ve Gömlek Nu): 76/98, 132/30.
YKL.d (Yoklama Defterleri): Defter Nu: 4014-4019, 4021-4023, 4025-4026, 4033, 4036, 4050, 4075, 4126, 4273.

2. Kitap ve Makaleler

- Bali, Rifat N., *Sarayın ve Cumhuriyet'in Dişçibaşısı Sami Günzberg*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.

* Kullanılan defterlerin, defter ve sayfa numaraları ile vesikaların, dosya ve gömlek numaraları metin içindeki dipnotlarda ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

- _____, *Toplu Makaleler I: Tarihin Ufak Bir Dîpnotu: Azınlıklar*, “İstanbul Musevi Etibba Cemiyeti Nizamnamesi: Osmanlı Tıp Dernekleri Tarihçesine Katkı”, Libra Yayınları, İstanbul 2013, s. 19-28.
- Bostan, İdris, “Osmanlı Bahriyesinde Sağlık Hizmetleri”, *Osmanlılarda Sağlık*, Editör: Çoşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma, İstanbul 2006, s. 111-115.
- _____, İdris, *XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, TTK Yayınları, Anlara 1992.
- Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, 2. Baskı, Risale Yayınları, İstanbul 1996.
- Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, (Türkçeleştirilmiş Üçüncü Baskı), Gözlem Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Gencer, Ali İhsan, *Babriye’de Yapılan İslahat Hareketleri ve Babriye Nezareti’nin Kuruluşu (1789-1867)*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2001.
- _____, “Harp Gemilerine Papaz Tayini Meselesi”, *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları*, Türkiye Denizcilik Sendikası Yayınları, İstanbul 1986, s. 86-101.
- Güllü, Ramazan Erhan, *Türkiye’de Gayrimüslimlerin Yönetimi –Osmanlı’dan Cumhuriyet’e-*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018.
- Gülsoy, Ufuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Kırmızı, Abdülhamit, “II. Abdülhamid’in Hıristiyan Memurları”, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, TBMM Milli Saraylar Yayınları, İstanbul 2017, 654-664.
- Komatsu, Kaori, “1896’da Osmanlı Bahriyesi’nde Yabancılar ve Gayri Müslimler”, *Tarih ve Toplum*, cilt 25, sayı 139, 1995, s. 16-22.
- Safvet, “1205’te Donanmamız”, *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, 1 Teşrin-i evvel 1329, cilt 4, sayı 22, s. 1370-1377.
- Süleyman Nutki, *Ertuğrul Firkateyni Faciası*, Matbaa-i Bahriye, [İstanbul], 1327.
- Süleyman Nutki Bey’in Hatıraları*, (Haz. Nurcan Bal), İstanbul Deniz İkmal Grup Komutanlığı Basımevi, İstanbul 2003.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1948.

3. Yayınlanmamış Tezler

- Kasap, Sevilay, *Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Gayrimüslimlerin İstibdamı (1839-1876)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.
- Kırmızı, Abdülhamit, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998.
- Korkmaz, Mehmet, *Basra Körfezi’nde Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri (1847-1914)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.

4. Salnâmeler ve Süreli Yayınlar

- Bahriye Salnamesi 1331-1332, Yirminci Tab’, Bahriye Matbaası, İstanbul, Sene 1331.
- Bahriye Salnamesi, 18. Tertip, Matbaa-i Bahriye, sene 1328.
- Bahriye Salnamesi, Üçüncü Def’a, Matbaa-i Bahriye, Sene 1320.
- Ceride-i Bahriye, sayı 80, (9 Haziran 1308).

- Ceride-i Bahriye, sayı 82, (7 Temmuz 1308).
Ceride-i Bahriye, sayı 83, (21 Temmuz 1308).
Ceride-i Bahriye, sayı 89, (13 Teşrin-i evvel 1308).
Ceride-i Bahriye, sayı 128, (12 Nisan 1310).
Ceride-i Bahriye, sayı 260, (4 Mayıs 1315).
İkdam, 8 Mart 1901.
Salname-i Bahrî, Birinci Def'a, Matbaa-i Bahriye, Sene 1307.
Salnâme-i Bahrî, Üçüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Sene 1310.
Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Âmire, Sene 1316.

Summary

Having an imperial identity with the conquest of Constantinople, Ottoman Empire employed its subjects with different ethnic origins and beliefs in the bureaucracy on the basis of their areas of expertise. Even though this right was legally granted with the Hatt-ı Hümayun of 1856, non-Muslims were actually working at several parts of the state administration before that date. This article scrutinizes the problem of the employment of non-Muslims during the process of the modernization and the reforms in the navy from the mid- 19th century until the end of the empire. It examines the issues such as the levels of employment among non-Muslims in the Ministry of Navy, their educational status and their areas of expertise on the basis of archival documents. Through this way, it tries to reveal the position of non-Muslims within the employment practices in a military institution.

It is understood from the registry records kept in the Ottoman Archives (Turkey-İstanbul) that large numbers of non-Muslim subjects were employed within the central and provincial organization of the Ottoman State, especially in the foreign, public works, transportation, agriculture, post and telegraph and the health custody. Having an empire identity with the conquest of Istanbul, the Ottomans felt the need to develop a new naval strategy as a natural result of their land surrounded by seas. In order to build ships, they established the imperial shipyard on the Kasımpaşa coast of the Golden Horn, as well as opened new shipyards in different locations in the provinces. Physicians, surgeons and pharmacists were on board both in Tersâne-i Âmire and appeared as official personnel when the navy set off for health services. Among those employed in the aforementioned professions, besides Muslims, especially non-Muslims also occupied an important place. Levend, a salaried permanent soldier of the navy and served as a pedestrian rifle soldier, were generally taken from the Turks at the seaside, but also from the Greeks on the Mediterranean islands called levend-i rûmi.

Recruitment from Christian subjects resumed since 1847, and in the same year, it was seen that there were a large number of Christian soldiers in the navy that sailed to the Mediterranean under the command of Captain Pasha. When they came to Gallipoli at a prayer day, they wanted to go to a church outside to do their religious services and they went with the permission of

the Captain Pasha. However, the issue of assigning priests to the ships came to the fore after having to linger here for three days, and even seeing that some of those who came ashore were deserted. However, when this was not deemed appropriate by the Shaykh al-Islam, there was a debate on whether non-Muslim subjects could work in the Ottoman State shipyard and the navy. In the end, it was decided that it would be more appropriate for them to be employed in the ground forces instead of the navy, and it was emphasized that 500 soldiers were recruited from the Tripoli state instead.

The first important development regarding the recruitment of non-Muslim Ottoman subjects with active duty military status was in 1835. The Ottoman government decided that a part of the military need of the navy, which was only provided by Muslims until this date, would be met from Christians from now on. In 1846, one year after the enactment of the Military Law (Kur'a Kanunu), 834 non-Muslim active-duty soldiers and in 1851 approximately 600 Christians were recruited as naval soldiers with the rate to be drawn. Until this date, Christians to be sent to the military were determined under the general responsibility of the patriarchs. With another practice launched in the same year, it was decided that Christians would be employed in the Tradesmen Battalions (Esnaf Taburları) at the Imperial Shipyard in Istanbul (Tersâne-i Âmire) during their military service.

The main subject of this article is non-Muslims, who were employed in various units of the naval organization due to their profession and expertise, as well as non-Muslims who had the status of officer or civil servant, except for non-Muslims who previously served in active duty and later in the shipyard and navy due to their compulsory military service. Following the Reform Edict of 1859, there was an increase in the employment of non-Muslims in the navy, as in other institutions. In order to determine their positions and positions, in this study, the naval yearbooks and the enlistment books and registers of the navy in the inspection department books of the Ministry of the Navy are examined.

ODYAN EFENDİ VE GİZLİ GÖREVİ: MİDHAT PAŞA’NIN TALİMATIYLA KANUN-İ ESASİ VE İSTANBUL KONFERANSI İÇİN PARİS VE LONDRA’DA DESTEK ARAYIŞI

Mustafa Malhut*

Öz

Osmanlı-Türk anayasa tarihinin mihenk taşı olan Kanun-i Esasi, hem dâhili gelişmelerin bir sonucu hem de dış baskıya karşı düşünülen bir çözümdü. İlan edildiği zaman uluslararası boyutta beklenen tesiri sağlayamadı. Aksine İstanbul Konferansı’nın ilk gününde ilan edilen Kanun-i Esasi, konferanstaki temsilciler tarafından alelade bir gelişmeymiş gibi umursanmadı. Dönemin monarşik imparatorluklarından birinin anayasalı sürece adım atmasının önemi ve değeri layığıyla anlatılmalı ve bu konudaki samimiyet garanti edilmeliydi. Ayrıca İstanbul Konferansı’nda Osmanlı Devleti’ne sunulan tekliflerin kabul edilemeyeceği ve bu tekliflerin doğuracağı müşkülât etraflıca açıklanmalı, Rusya’ya karşı İngiltere ve Fransa’nın desteği elde edilmeliydi. Tüm bu sebeplerle Sadrazam Midhat Paşa, güvendiği dostlarından ve yakın çalışma arkadaşlarından olan Nafia Müsteşarı ve danışmanı Odyan Efendi’yi özel ve gizli bir görevle Paris ve Londra’ya gönderdi.

Bu çalışmada öncelikle Odyan Efendi’nin hayatına, seyahatine ve dönemin koşullarına değindikten sonra Osmanlı ve İngiliz kaynaklarının karşılıklı ve karşılaştırmalı analizi ile Odyan Efendi’nin Londra ve Paris görüşmelerine yer verilecektir. Böylece Osmanlı modernleşmesi sürecindeki bir kesitin Avrupa’daki yansımaları ile Osmanlı modernleşme çabalarına Büyük Güçlerin yaklaşımı ve tepkisi sergilenecektir.

Anahtar Kelimeler: Odyan Efendi, Kanun-i Esasi, İstanbul Konferansı, Midhat Paşa, Londra ve Paris

Odyan Efendi and his Secret Mission: Seeking Support in Paris and London for Kanun-i Esasi and Istanbul Conference by the Directive of Mithat Pasha

Abstract

Kanun-i Esasi, the cornerstone of the Ottoman-Turkish constitutional history, was both a result of internal developments and a solution to counter external pressure. When it was announced, it could not achieve the expected international impact. On the contrary, Kanun-i Esasi, announced on the first day of the Istanbul Conference, was ignored by the representatives at the conference as if it was an ordinary event. As one of the monarchies of the

* Öğr. Gör. Dr., *Akdeniz Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, 07070, Antalya/Türkiye, mustafamalhut@akdeniz.edu.tr; Orcid ID: 0000-0002-0421-3818

period stepped into the constitutional process, the importance and value of this process should be properly explained and the sincerity in this matter should be guaranteed. The proposals submitted to the Ottoman State at the Istanbul Conference would not be accepted either. The difficulties caused by these proposals should be explained in detail. The support of Britain and France against Russia should be obtained. For all these reasons, Grand Vizier Mithat Pasha sent Undersecretary of Public Works and his adviser Odian Efendi, one of Mithat Pasha's trusted friends and close colleagues, to Paris and London on a special and secret mission.

In this study, firstly, Odian Efendi's life, his travel and the conditions of the period will be examined. Then, Odian Efendi's London and Paris meetings are presented with an analysis of Ottoman and British sources. Thus, the reflections of these meetings as the facet of the process of Ottoman modernization on European public and the approach and reaction of the Great Powers to the Ottoman modernization efforts will be displayed.

Keywords: Odian Efendi, Kanun-i Esasi, Istanbul Conference, Mithat Pasha, London and Paris

Odian Efendi'nin Hayatı

1834 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Krikor Odian Efendi, Ermeni Yazıcı Boğos Odyan'ın oğludur.¹ Eğitimi Kapriyel ve Haçadur Bardızbanyan ile Garabet ve Hovhannes Deroyents'den aldı.² Yükseköğretimi için gittiği Paris'te hukuk eğitimi gördü.³ 20'li yaşlarının başında girdiği devlet memuriyetinde⁴ zamanla yükselerek çeşitli kademelerde ve görevlerde bulundu.

Arşiv belgelerinden takip edilebildiği kadarıyla, 1861'de Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Ecnebiye Kalemî Serhalifelîği rütbe-i saniye sınıf-ı sanisine tevcih edildi.⁵ 1864'te Tahrirat-ı Hariciye Odası Evrak Müdürü Arzuman Efendi ile Serhalifesi bulunan Odian Efendi, umur-u memuriyetlerinde daima görülmekte olan ikdam ve gayretlerinden dolayı taltif olunarak rütbelerinin artırılmasına karar verildi.⁶

Midhat Paşa'nın Tuna Valiliği zamanında yakın çalışma arkadaşlarından biriydi.⁷ Tuna Vilayeti Umur-ı Ecnebiye Müdürü olarak görev yapmaktayken Şubat

¹ Taceddin Kayaoğlu, *Osmanlı Hâricîyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 213.

² Silvert Kayar-Malhasyan, "Krikor Odyan", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 379.

³ Saro Dadyan, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yayınları, İstanbul 2011, s. 273.

⁴ 1854 yılında Babiâli'ye girdiği belirtilir. Bkz., Kayar-Malhasyan, s. 379. Dadyan ise 1857'de Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Ecnebiye Kalemî'nde memuriyet hayatına başladığını yazar. Bkz., Dadyan, s. 274.

⁵ *BOA. A.DVN.*, 159/92, 26.6.1277 (9.1.1861).

⁶ *BOA. İHR.*, 209/12079, 4.5.1281 (5.10.1864).

⁷ İlber Ortaylı, "Midhat Paşa'nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları ve Politikası", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne, 8-10 Mayıs 1984*, TTK Basımevi, Ankara 1986, s. 227.

1866'da İstanbul'da bulunan ailesini yanına getiremediği için İstanbul'da bir memuriyet talebinde bulundu.⁸

Tanzimat döneminde eğitim için Paris'e giden ilk Ermeni öğrencilerinden olan Odyan Efendi, 1868'de Şura-yı Devlet Azalığına, 1869'da Hariciye Kitabeti'ne tayin edildi.⁹ 1870'de Tahrirat-ı Hariciye Müdürü Sarkis Efendi ile Hariciye Kâtibi Odyan Efendi doktor raporu sonucu mizaç bozukluğu (inhiraf-ı mizaçları) nedeniyle Avrupa'ya 60 lira tahsis edilerek hava değişimine gönderildi.¹⁰ Bir yıl kadar Viyana'da kaldıktan sonra görevine döndü ve ula-ı evvel rütbesi aldı.¹¹ Ekim 1871'de Ticaret Müsteşarlığı'na tayin olunan Odyan Efendi, haiz olduğu rütbenin emsali memuriyet derecesine terfi ettirildi.¹² 1872 ve 1873 tarihli belgelerde Şura-yı Devlet Azası olduğu anlaşılan Odyan Efendi, 1874'te Hariciye Müsteşarı oldu.¹³ Ağustos 1874'te Nafia Nezareti ve Şura-yı Devlet Azası olarak kayıtlara geçti.¹⁴ Haziran 1875'te Nafia Müsteşarlığı'na tayin edildiğinde Odyan Efendi'nin aylığı 10 bin kuruştur.¹⁵

Odyan Efendi 1860'ların başında Ermeni Milleti Nizamnamesi'ni hazırlayan komisyon üyelerinin arasında bulundu. 1876 yılında ilk Osmanlı-Türk anayasa çalışmalarına katıldı. Ermeni cemaatinin anayasallaşma sürecinde edindiği bilgileri Osmanlı-Türk anayasası çalışmalarında kullanan Odyan Efendi, Midhat Paşa'yı hem yönlendirdi hem de anayasanın tartışıldığı komisyonlarda görev aldı.¹⁶

Osmanlı Devleti'nin zor zamanlar geçirdiği günlerde Kanun-i Esasi ilan edildi. Ancak anayasa mevcut sorunların hafiflemesine ya da ortadan kalkmasına çare olamadığı için Odyan Efendi, Midhat Paşa'nın talimatıyla ve özel görevle Paris ve Londra'ya gönderildi. Kısa süre önce muhtemelen benzer sebeplerle yani Osmanlı'nın uluslararası boyutta yaşadığı zorlukların üstesinden gelinmesine yardımcı olmak amacıyla 1876 yılının Haziran-Ağustos aylarında Avrupa'da

⁸ BOA. HR.MKT., 821/29, 24.9.1282 (10.2.1866).

⁹ Musa Kılıç, *Osmanlı Haricîyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 105-106. Hariciye Kâtibi olarak 1870'te maaş aldığına dair bir belge için bkz., BOA. HR.MKT., 684/75, 17.2.1287 (19.5.1870).

¹⁰ BOA. İ.HR., 243/14465, 17.2.1287 (19.5.1870); BOA. HR.MKT., 685/2, 18.2.1287 (20.5.1870).

¹¹ Dadyan, s. 274.

¹² BOA. İ.DH., 639/44426, 19.7.1288 (4.10.1871).

¹³ BOA. İ.DUİT., 58/44, 5.4.1289 (12.6.1872); BOA. İ.DUİT., 142/2, 13.11.1289 (12.1.1873); BOA. HR.MKT., 821/29, 2.1.1291 (19.2.1874).

¹⁴ BOA. HR.MKT., 845/85, 11.7.1291 (14.8.1874).

¹⁵ BOA. İ.DH., 703/49222, 23.5.1292 (27.6.1875).

¹⁶ Dadyan'ın belirttiğine göre, "Ermeni cemaatinin anayasallaşma sürecindeki yegâne itici güç konumunda olan Kırkoc Odyan, bu sürecin her aşamasında en önde yer aldı." Bkz., Dadyan, s. 273-274. Ayrıca bkz., Kayar-Malhayan, s. 379; Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, (çev. Osman Akınhay), Agora Kitaplığı, İstanbul 2005, s. 140, 408. Ermeni Milleti Nizamnamesi ve komisyon üyeleri için bkz., Esat Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, ss. 159-163.

temaslarda bulunmuştu.¹⁷ Odyan Efendi bu sefer, Kanun-i Esasi'nin getirilerini daha iyi anlatmak, yapılması istenen ıslahatlara yönelik garantilerde bulunmak, İstanbul Konferansı'ndaki dayatmalardan kurtulmak ve hükümetler ile kamuoyunu Osmanlı tarafına çekmek üzere 31 Aralık 1876 ile 18 Şubat 1877 tarihleri arasında Paris ve Londra'da çeşitli görüşmeler yaptı.

Midhat Paşa'nın sadareten azli ve sürgünü ile Odyan Efendi'nin Avrupa'daki görevi son buldu ve İstanbul'a çağırıldı. Üç buçuk ay kadar İstanbul'da kaldıktan sonra Nafia Nezareti Müsteşarlığı'nda bulunan Odyan Efendi, sağlık sebepleri yüzünden izinli olarak beş hafta müddetle Avrupa'ya gitti.¹⁸ Tekrar İstanbul'a dönüp görevine başlamış olmalıdır ki, 16 Temmuz 1878'de on iki seneden beri duçar olduğu hastalığın bir iki seneden beri şiddetlenmesi yüzünden Almanya'nın Wiesbaden Kaplıcaları'na gitmek için müsaade edilmesini istedi.¹⁹ Ancak Nafia Nezareti'nin işlerinin yoğunluğu dolayısıyla şu an caiz ve münasip olamayacağından mezuniyet verilmesinin nazar-ı dikkate alınmaması ve tezkerenin iade kılınması emri ferman olundu.²⁰ Anlaşıldığı kadarıyla Odyan Efendi bir süre sonra izin almaksızın ve memuriyetini bırakarak Avrupa'ya gitti.

Odyan Efendi, Midhat Paşa'nın örnek idare sergilediği Tuna Vilayeti kadrolarında yer aldı. Bir gazete haberine göre, Midhat Paşa'nın sağ kolu konumundaydı.²¹ Ailevi sebepler yüzünden İstanbul'a dönmesi gerektiğinde Midhat

¹⁷ Arşiv belgeleri arasında detaylarına ulaşılamamış olmasına rağmen *Sabah* gazetesindeki haberlerde Odyan Efendi'nin 1876 yılının Haziran-Ağustos ayları arasında Avrupa'da bulunduğu görülmektedir. *Nafia Müsteşarı Odyan Efendi dün özel bir görevle kendisine tahsis olunan mahsus vapurla Avrupa'ya gitti.* Bkz., *Sabah*, 23 Haziran 1876. *Geçen gün Avrupa'ya giden Odyan Efendi önce Paris'e oradan Rusya İmparatoru ile görüşmek üzere Almanya'ya geçeceği Ford u Bosfor (Phare du Bosphore)un haberinde yer aldı.* Bkz., *Sabah*, 25 Haziran 1876. *Odyan Efendi'nin bu hafta İstanbul'a gelmesi bekleniyor.* Bkz., *Sabah*, 19 Ağustos 1876. *Bu haftaki Marsilya vapuru ile buraya gelecek.* Bkz., *Sabah*, 30 Ağustos 1876. Osmanlı'nın uluslararası boyutta yaşadığı zorluklardan bazıları şöyleydi: 1875 Ekim'de Ramazan Kararnamesi ile Osmanlı Devleti'nin borç ödemeleri yarıya indirildi ve Avrupa'da büyük tepki oluştu. 1876 yılının Mayıs ayı başında Bulgar ayaklanması ve olayları patlak verdi. Mayıs sonunda Sırbistan ve Karadağ Osmanlı'ya savaş açtılar. 30 Aralık 1875 tarihli Andrassy Notası ve 12 Mayıs 1876 hazırlanan Berlin Memorandumu ile Avrupalı devletler Osmanlı topraklarındaki olaylara müdahale etmek için aralarında anlaşmışlardı. Osmanlı aleyhindeki uluslararası atmosferde Odyan Efendi'nin seyahati muhtemelen destek aramaya yönelikti. Söz konusu gelişmeler için bkz., Mustafa Malbut, *I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e Osmanlı-İngiliz İlişkileri (1876-1914)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2019, ss. 117-153.

¹⁸ *BOA. İ.DH., 746/60996, 22.5.1294 (4.6.1877).* Dadyan, Midhat Paşa'nın sürgününden dolayı endişe içinde olan Odyan Efendi'nin tedavi olmak bahanesiyle Avrupa'ya gittiğini ve bir daha dönmediğini belirtir. Bkz., Dadyan, s. 275.

¹⁹ *BOA. İ.DH., 770/62694, 16.7.1295 (16.7.1878).*

²⁰ *BOA. İ.DH., 770/62694, 26.7.1295 (26.7.1878).*

²¹ *The Times* gazetesinde Odyan Efendi için, Rusçuk idaresiyle meşhur olan eski sadrazam Midhat Paşa'nın kapsamlı yönetim çalışmalarında sağ kolu olan bir Ermeni tanımlaması yapıldı. Ayrıca aynı haberde, bugün Bayındırlık İşleri Bakanlığı'nı denemeye değer olabileceği belirtildi. Bkz., "Turkish Reforms", *The Times*, 14 January 1876. Midhat Paşa'nın azlini izleyen günlerde çıkan

Paşa tarafından kendisini öven ve isteğinin yerine getirilmesini isteyen bir yazı dahi kaleme alınmıştı.²² Midhat Paşa ile mesai arkadaşlığı ilerleyen yıllarda da devam etti. Aralarında kurulan dostluk ve münasebet Midhat Paşa'nın düşüşünü izleyen yıllarda Odyan Efendi için sorun oldu. Aynı zamanda Ermeni milleti arasında tanınmış bir isim olması dolayısıyla kendisine şüphe ile yaklaşıldı. Dönmemek üzere Avrupa'ya gittiği andan itibaren, Osmanlı Devleti aleyhine Ermeni meselesinin savunuculuğunu yaptığına yönelik birçok jurnal verildi. Bununla birlikte halen Midhat Paşa ile münasebetinin sürdüğü ve birlikte hareket ettiği iddia edildi.²³ 28 Aralık 1880'de Hariciye Nezareti tarafından Paris Sefareti'ne Odyan Efendi'nin İstanbul'a dönmesi konusunda bir emir gönderildi. Sefareten gelen cevap, Odyan Efendi'ye emrin tebliğ edildiği ve Odyan Efendi'nin buna uygun hareket edeceği yönündeydi.²⁴ Ama Odyan Efendi bir daha İstanbul'a dönmedi.

Odyan Efendi'nin İstanbul'a dönmeme sebebi, kendi ifadesine göre hem parasal hem de sağlık sorunlarıyla alakalıydı. Ocak 1881'de Hariciye Nezareti ile Paris Sefareti arasındaki yazışmalarda önce Odyan Efendi'nin para sıkıntısı nedeniyle yola çıkamadığı bildirildi.²⁵ Odyan Efendi yol masraflarının devlet tarafından karşılanacağını öğrenince Hariciye Nezareti'ne yük olmak istemediğini, şu an sağlığı müsait olmadığı için sağlığı elverdiğinde yola çıkacağını beyan etti.²⁶ Ancak Hariciye Nezareti tarafından bu iki açıklama çelişkili bulundu. Yapılan ikinci açıklamanın ilkiyle ters düştüğü düşüldüğü için Paris Sefareti'ne konunun tekrar araştırılması söylendi.²⁷

Aynı gün yani 22 Aralık 1881'de Odyan Efendi tarafından sağlık durumunun belirtildiği ve kendisine yöneltilen suçlamalara yönelik savunma niteliği taşıyan bir ariza sunuldu. Etraflı açıklamaların yer aldığı arızada Odyan Efendi, mecburiyetten dolayı Avrupa'daki ikametinin uzadığını ve geçen sene bu zamanlar sadarete bildirdiği üzere sağlık sorunlarının halen devam ettiğini yazdı. Son senelerde

başka bir haberde, Midhat Paşa'nın Odyan Efendi için İzmir Valiliği'ni düşündüğü ama padişahın reddettiği yazıldı. Bkz., "Midhat Pasha", *The Times*, 16 February 1877.

²² BOA. HR.MKT., 821/29, 16.10.1282 (4.3.1866).

²³ Arşivde 12 Aralık 1878 tarihiyle kayıt altına alınmış bir jurnalde, Paris'e gidip dönen Çerez Efendi bazı iddialarda bulundu. Bu jurnale göre, Odyan Efendi'nin Berlin Kongresi'nin 61. maddesindeki Ermeni meselesi lehine Paris'te faaliyet gösterdiği, patrikhane memurlarından olduğu ve hatta bir Ermeni prensliğinin teşkiline yönelik çalışmalarla katıldığı iddia edildi. Bkz., BOA. Y.PRK.AZJ., 2/49, 29.12.1295 (24.12.1878). Aralık 1880 tarihli başka bir belgede, Ermenilere yardım toplamak için Paris'te bazı sosyetelere reis sıfatıyla katılan Odyan Efendi'nin hareket-i fesadiyede bulunduğu ihbar edilerek derhal Triyeste'den hareket edecek olan posta vapuru ile İstanbul'a çağırılması tavsiye edildi. Bkz., BOA. MB.İ, 69/29, 22.1.1298 (25.12.1880). Ayrıca bkz. Dadyan, s. 275; Mahmut Akpınar, "Osmanlı Hariciyesinde Yaklaşık Kırk Yıl: Mahmud Esad Paşa (1837-1895)" *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı:5, (Bahar/2015), s. 41-42.

²⁴ BOA. Y.A.HUS., 166/19, 28.12.1880.

²⁵ BOA. Y.A.HUS., 166/57, 6.1.1881, s. 3.

²⁶ BOA. Y.A.HUS., 166/57, 21.1.1881, s. 5.

²⁷ BOA. Y.A.HUS., 166/57, 22.1.1881, s. 1.

İstanbul'da Midhat Paşa ile olan münasebet-i kadimesinin türlü şüphelere yol açtığını, Midhat Paşa'nın mükâfata nail olduğu zamanlarda yaşanan bu münasebeti inkâr etmediğini, Paşa'nın düşüşünden sonra kendisinin de hedef alındığını ama bu çabaların semeresiz kaldığını söyledi. Birkaç senelerden beri Midhat Paşa ile hiçbir münasebeti olmadığını, geçen seneki taahhüdündeki gibi hiçbir yabancı sefir, diplomat, memur ve gazeteci ile katiyen görüşmediğini yazısına ekledi. Diğer taraftan ifadesine göre, Ermeni milletinde haiz olduğu itibar cihetiyle Ermeni meselesi dedikleri meselede her ne yapılmak veya yapılmakta bulunmuş ise kendisine atıf ve iftira olunuyordu. Ermeniler burada kendileri için bir iş gördüğümü zannediyor diyen Odyan Efendi, Osmanlı Devleti'ne doğrudan doğruya ve dolaylı yoldan telakki eden bir mesele hakkında ne olursa olsun hiç kimse ile görüşmediğini ve bir satır yazı bile yazmayıp hiçbir söz söylemediği cihetle hak etmediği bir şöhrete mazhar edildiğini savundu. Ne çare ki ortaya çıkan bul hal kendisinin aleyhindeydi. Avrupa'ya gelmesinin sebeplerinden biri de üzerinde bulunan zan ve şüphelerden kurtulmaktı. "*Hükümet-i Seniyye'ye karşı daima kemal-i sadık ve iblâs (samimiyet) ile hareket edeceğim... Hükümet-i Seniyye hakkındaki sadakatim ve şükranım asla tagayyür etmeyecektir (değişmeyecektir)*" yönündeki taahhütlerinin sonunda hastalığı nedeniyle "*maddi ve manevi her türlü alam ve ekdâra (acı ve üzüntülere) müptelayım*" diyerek yazısını bitirdi.²⁸

Söz konusu arızada yer alan açıklamalardan sonra, Odyan Efendi'ye İstanbul'a dönmesi konusunda verilen emir geri çekilmese de bu konudaki ısrarcı tutum son bulmuşa benziyordu. İlerleyen birkaç sene içinde arşivde bu konuya dair herhangi bir yazışmaya rastlanmadı. Konunun gündemden düşmesinde Odyan Efendi tarafından yapılan açıklamaların ne kadar etkili olduğunu bilmek mümkün değildir. Ancak Odyan Efendi'ye yönelik ısrardan vazgeçilmesinin Midhat Paşa'nın Yıldız Mahkemesi sonucu Temmuz 1881'de Tai'fe sürülmesiyle ve daha da önemlisi Ermeni meselesinde yaşanan gelişmelerle alakalı olduğu muhakkaktır. Berlin Kongresi'nin 61. maddesi ile uluslararası bir hal alan Ermeni meselesi, Odyan Efendi'nin Avrupa'ya gittiği ilk yıllarda Osmanlı'ya yönelik büyük bir baskıyla alevlendi. Ermenilere ıslahat yapılması konusunda İngiltere'nin başı çektiği uluslararası baskı, 1881'den sonra giderek azaldı ve küllenmeye bırakıldı. Mesele Odyan Efendi'nin vefatından sonra 1890'lı yıllarda tekrar alevlenecekti.²⁹

Odyan Efendi hakkında arşivde yer alan son bilgilere, 1886 yılında Paris Sefiri Mahmut Esad Paşa'nın (sefaret süresi 1880-1894) gönderdiği tahrirattan ulaşıyor. Esad Paşa, yıllardır Paris'te yaşayan Odyan Efendi'nin uzun zaman önce Paris'e gelen ve haline üzülen Münif Paşa'dan İstanbul'a gelmesi yönünde bir tavsiye aldığını, Odyan Efendi'nin bu fırsatı bir nimet olarak görüp İstanbul'a dönme niyetinde bulunsa da rahatsızlığı arttığı için, değil İstanbul'a dönmek bulunduğu odanın kapısından bile çıkamadığını belirtti. Doktoru da seyahati uygun

²⁸ Başvekalet'e 22 Aralık 1881 tarihinde Paris'te bulunan Odyan Efendi tarafından takdim olunan arıza için bkz., *BO.A. HR.TO., 525/11.*

²⁹ Malhut, ss. 462-478.

bulmamış ama iyi bakıldığı takdirde bahara kadar düzeliş yola çıkabileceğini söylemişti. Esad Paşa, yazısının devamında Odyan Efendi ile ilgili şu önemli bilgiyi vermektedir: “Burada bulunduğum 5 yıldan beri Odyan Efendi ne padişaha ne hükümete karşı ne kaleme ne de kelim hiçbir hal ve harekette bulunmadığını her vecible temin edebilirim.” Odyan Efendi’nin başlıca kabahati olsa olsa Midhat Paşa ile olan eski dostluğudur denilen yazının sonunda Odyan Efendi’nin bahara kadar iyileşebilmesini sağlayacak tedavisi ve ihtiyaçlarını karşılaması için kendisine ya bir miktar maaş veyahut toptan bir şeyler ihsan buyrulması istendi.³⁰ Para yardımı yapıldı mı? Yapıldıysa ne kadar yardım yapıldı? gibi soruların yanıtı net olmasa da³¹ açık olan, üzerindeki şüphelerle birlikte, maddi zorluklar ve sağlık sorunları ile geçen Odyan Efendi’nin son yıllarındaki yaşamı 7 Aralık 1887’de son buldu ve Paris, Pere Lachaise Mezarlığı’na gömüldü.³² Paris’ten gönderilen kısa bir yazı ile Odyan Efendi’nin ölüm haberi İstanbul’a ulaştı.³³

Kanun-i Esasi’nin Beklenen Etkiyi Yaratamaması ve Midhat Paşa’nın Odyan Efendi’yi Özel Görevle Avrupa Göndermesi

Kanun-ı Esasi’nin ilanı, 23 Aralık 1876’da Babıâli’nin önündeki meydanda Amedci görevinde bulunan Mahmut Celâleddin Paşa’nın okuduğu Hattı Hümayun ile tüm dünyaya duyuruldu.³⁴ Kutlama amacıyla 101 pare top atışı yapıldığında, Kasımpaşa’daki Bahriye Nezareti binasının üst katında İstanbul Konferansı görüşmelerini gerçekleştirmek için bir araya gelen altı Büyük Devletin ve Osmanlı temsilcilerinin ilk toplantısının sonuna yaklaşmıştı.

İtalyan temsilci Kont Corti sözlerine devam ederken top sesleri duyuldu. Ardından Edhem Paşa ile konferansta Osmanlı Devleti’ni temsil eden Hariciye Nazırı Safvet Paşa söz alarak, “Şu anda tamamlanan şey son 600 yıllık hükümet şeklini değiştirmektedir. Padişah hazretlerinin bahsettiği anayasa Osmanlı İmparatorluğu’nda ilan edildi. Anayasa halkın mutluluğu ve refahı için yeni bir çağ başlatıyor” dedi. Görünürde yabancı temsilciler bu olaydan fazla etkilenmemişlerdi. Oturuma başkanlık eden İngiliz temsilcisi Lord Salisbury, durumla ilgili bir yorum yapmadı. Sadece konferansın toplanmasından duyduğu memnuniyeti belirterek oturuma son verdi.³⁵

³⁰ BOA. Y.EE., 78/55, 4.4.1303 (10.1.1886).

³¹ Belgenin ikinci sayfasında bu isteğin padişaha arz ve takdim kılındığı yazılmaktadır. Bkz., BOA. Y.EE., 78/55, 13.4.1303 (19.1.1885). Ancak konu hakkında bilgi veren iki eserde Odyan Efendi’ye maddi yardımda bulunulduğu iddia edilmektedir. Bkz., Akpınar, s. 42; Dadyan, s. 275.

³² Dadyan, s. 275; Kayar-Malhayan, s. 379.

³³ Yazıda sadece, Odyan Efendi bu gece vefat etti deniliyordu. Bkz., Y.PRK.PT., 3/19, 7.12.1304 (27.8.1887).

³⁴ Mahmut Celâleddin Paşa, *Mir’ât-ı Hakîkat*, (haz. İsmet Miroğlu), Bereket Yayınevi, İstanbul 1983, s. 205.

³⁵ “1th Protocol - Sitting of the 6th Zilhidje, 1293 (11/23 December 1876)”, *British House of Command Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877*, s. 228.

Anayasanın mimarlarından olan Sadrazam Midhat Paşa, heyecanla konferansın sonucunu bekliyordu. Kanun-i Esasi'nin temsilcileri etkileyeceğini ve görüşmelerde Osmanlı tarafının elini kuvvetlendireceğini umuyordu. Oturum sonrasında Safvet Paşa'ya temsilcilerin nasıl tepki verdiğini sorduğunda aldığı cevap hayal kırıklığına neden oldu. Temsilciler olanları bir *çocuk oyuncuğuna* benzetmişlerdi.³⁶

Kanun-i Esasi'nin İstanbul Konferansı'nın ilk gününde ilan edilmesi tesadüf eseri değildi. Bununla birlikte hem Osmanlı modernleşme sürecinde Tanzimat'ın getirilerinin o zamana kadar ulaştığı son nokta olması hem de ciddi bir çalışmanın ürünü olması dolayısıyla Kanun-i Esasi,³⁷ kolayca bir kenara bırakılamazdı.

Midhat Paşa, Kanun-i Esasi'nin devletler tarafından yıllardır Osmanlı Devleti'nde "*ıcrasını nasihat ve teklif ettikleri ıslahatın hepsini ihtiva ettiğine*" inanıyordu. Kanun-i Esasi'nin ilanı, konferansta sunulan taleplerin karşılanmasına yönelik güçlü bir kanıttı. Hıristiyanlar için istenen hüsnü hal ve idareye kâfi ve kefilidi. Ama temsilciler, anayasanın uygulanıp uygulanmayacağını anlaşılması için zamana ihtiyaç duyulduğunu ve eski taahhütler gibi bunun da akim kalabileceğini düşünmüşlerdi. Midhat Paşa'ya göre, bu nedenle Kanun-i Esasi'nin ilanı konferansta beklenen tesiri yaratamadı.³⁸

Büyük uğraşlar ve fedakârlıklar sonucu hayat bulan meşrutî yapının Osmanlı tebaasına sunduğu yarar ve taşıdığı değer kuşku götürmezdi. Konferanstaki temsilcilerin tepkisizliği ve önemsemez tutumları, Avrupa kabineleriyle kamuoylarındaki Osmanlı imajının bir yansıması gibiydi.

Kanun-i Esasi layıkıyla anlatılıp uygulanması yönündeki samimiyet konusunda devletlerin ikna edilmesi gerekiyordu. Midhat Paşa, bu sorunun üstesinden gelebilmek için vakit kaybetmeden bir hal çaresi aradı. Konferansın ilk oturumunun ardından ve ikinci oturuma³⁹ başlanmadan önce seçkin vükela ile yaptığı müzakere sonucunda bir çözüm buldu.

Mabeyn-i Hümayun'a yazdığı 25 Aralık 1876 tarihli tezkeresinde Midhat Paşa, İstanbul Konferansı'nda sunulan tekliflerin zararları nedeniyle katıyen kabul edilemeyeceği ve bunların reddinin tabii ve zaruri göründüğünü belirtti. Ama

³⁶ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt:I, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 349.

³⁷ Ahmet Oğuz, *Birinci Meşrutîyet Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan*, Grafiker Yayınları, Ankara 2010, ss. 71-77; Davison, s. 387; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:VIII, TTK Yayınları, Ankara 2011, ss. 217-222; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 124; Malhut, ss. 181-187; Tanık Zafer Tunaya, "1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 28.

³⁸ *Midhat Paşa'nın Hatıraları, Hayatım İbret Olsun (Tavsira-i İbret)*, Cilt:1, (yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 1997, ss. 211-213.

³⁹ İstanbul Konferansı'nın ikinci oturumunun tarihi 28 Aralık 1876'dır. Bkz., "IIth Protocol - Sitting of the 11th Zilhidje, 1293 (16/28 December 1876)", *British House of Command Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877*, s. 236.

yaşananlar Rusya ve diğer büyük devletler nezdinde gayet müşkül bir hal yaratıyordu. İstanbul Konferansı'ndaki tekliflerin meydana getireceği vahim sonuçlar hakkında gerekli izahat yapılmalıydı. Ayrıca Paris ve Londra'daki devlet adamlarının vereceği şifahi önerilerin öğrenilmesi ve ona göre hareket edilmesi bir çıkar yol olabilirdi. Osmanlı Devleti'nin her türlü çabayı sarf ettiği açıklanarak Avrupa efkârı Osmanlı lehine çevrilebilir ve tekrar İngiltere ve Fransa'nın sempatisi kazanılabildi. Bu nedenlerden dolayı politikayı ve yaşanmakta olan süreci son derece iyi bilen özel ve hususi bir temsilcinin Avrupa'ya gönderilmesine karar verildi.⁴⁰

25 Aralık 1876'da Midhat Paşa'nın kaleme aldığı tezkere-i samiyeye ile umur-ı politikaya vakıf ve mevcut durum hakkındaki malumat-ı mükemmeliyesi cihetiyle Nafia Müsteşarı Odyan Efendi, Paris ve Londra'da önde gelen bakanlar ve nüfuzlu devlet adamları ile görüşmek üzere tayin edildi.⁴¹ Anayasayı hazırlayan komisyonda görev almasının ve Avrupa efkâr-ı umumiyesine aşına olmasının yanı sıra Odyan Efendi'nin Midhat Paşa ile olan dostluğu ve eskiye dayanan çalışma arkadaşlığı da bu tercihteki belirleyicilerdendi.

Nihayetinde Midhat Paşa'nın şahsi ve mahrem bir temsilcisi sıfatıyla ve hususi bir memuriyetle, Kanun-i Esasi'yi layıkıyla anlatma, ona dair teminatlar verme ve İstanbul Konferansı'nda Osmanlı'ya dayatılan tehlikeleri açıklayıp bunlara yönelik çözümler için çıkar yol arama vazifesi üstlenen Odyan Efendi, Paris ve Londra'daki ziyaretlerine başlamaya hazırды.

Odyan Efendi'nin Avrupa'daki Ziyaretleri ve Harcamaları

25 Aralık 1876'da Midhat Paşa'nın kaleme aldığı tezkere-i samiyeye ile Odyan Efendi'nin hemen yarınki gün Varna Vapuru ile hareket etmesinin ve masrafları için kendisine 10 bin frank verilmesinin uygun olduğu belirtildi. Padişahın onayı ile Odyan Efendi'nin seyahati başladı.⁴²

Sabah gazetesinin 31 Aralık 1876 tarihli haberine göre, Odyan Efendi önce padişahın huzuruna kabul edildi ve sonra ziyaretlerini gerçekleştirmek üzere İstanbul'dan ayrıldı.⁴³ 31 Aralık 1876'da Paris'e gelen Odyan Efendi burada üç gün kaldıktan sonra Londra'ya hareket etti.⁴⁴

Paris'e gelmeden dört gün önce *The Times* gazetesi, Odyan Efendi'nin Paris ve Londra'ya özel görevli olarak geleceğini yazdı. Ayrıca İstanbul Konferansı'na katılan devletlerin aralarında kabul ettiği önerilerin İngiliz temsilcisi Salisbury

⁴⁰ BOA. Y.EE., 76/50, 8.12.1293 (25.12.1876).

⁴¹ BOA. Y.EE., 76/50, 8.12.1293 (25.12.1876). Ayrıca bkz., Bekir Sıtkı Baykal, "Midhat Paşa'nın Gizli Bir Siyasi Teşebbüsü", III. *Türk Tarih Kongresi*, 15-20 Ekim 1943, TTK Basımevi, (Ankara 1948), s. 471-472; Mahmut Celâleddin Paşa, s. 215; *Mithat Paşa'nın Hatıraları*, s. 214.

⁴² BOA. Y.EE., 76/50, 8.12.1293 (25.12.1876).

⁴³ *Sabah*, 31 Aralık 1876. Gazetenin aynı sayısında Kanun-i Esasi metni de yayımlandı.

⁴⁴ *The Times*, 1 January 1877; *The Times*, 2 January 1877.

tarafından padişaha sunulacağı bilgisi de paylaşıldı.⁴⁵ Aynı haberde yer alan iki bilgi arasında bağlantı kurulmadı ama bu iki gelişmenin yakından alakalı olduğu ilerleyen süreçte açığa çıkacaktı. Bu haberde olduğu gibi 1 Ocak tarihli haberde de Odyan Efendi'nin seyahatinin finansal konularla ilgili olacağına inanılıyordu.⁴⁶ Odyan Efendi'nin özel görevi açığa çıkmasını diye seyahatinin görünürdeki amacı Osmanlı'ya borç verenlerle görüşmek olarak belirlenmişti. Bu nedenle görüştüğü kişiler arasında alacaklıların mümessilleri de bulunuyordu.⁴⁷

Odyan Efendi 31 Aralık 1876 ile 2 Ocak 1877 tarihleri arasında Paris Grand Hotel'de kaldı.⁴⁸ 2 Ocak'ta Londra'ya hareket etti ve 12 Ocak'a kadar Londra Langham Hotel'de ikamet etti.⁴⁹ Londra'daki ziyaretlerinin ve görüşmelerinin ardından tekrar 13 Ocak'ta Paris'e döndü ve 13-25 Ocak 1877 tarihlerinde Paris Grand Hotel'de kaldı.⁵⁰ 25 Ocak'ta Londra Charing Cross Hotel'de bir gün kaldı⁵¹ ve ardından 26 Ocak ile 4 Şubat 1877 tarihlerinde konakladığı George Street'deki Royal Cambridge Hotel'e geçti.⁵² 5 Şubat'ı Brighton Grand Hotel'de ve 6 Şubat'ı Grand Hotel Clain'de geçirdi.⁵³ Midhat Paşa'nın görevden alındığını duyuran 7 Şubat tarihli *The Times* haberinde, Odyan Efendi'nin İstanbul'a çağrıldığı yazıldı.⁵⁴ 7 Şubat'ta son kez Paris'e gitti ve 11 Şubat'a kadar Paris'teki değişmeyen adresi yine Paris Grand Hotel oldu.⁵⁵ 13-15 Şubat 1877'de Grand Hotel A Vienne Hotel'de kaldıktan⁵⁶ sonra *Sabah* gazetesinin habere göre, 18 Şubat'ta İstanbul'a döndü.⁵⁷

Kısaca Paris ve Londra arasında adeta mekik dokuyan Odyan Efendi iki şehir arasındaki yolu dört defa kat etti. 31 Aralık 1876-2 Ocak 1877, 13-25 Ocak 1877 ve 7-11 Şubat 1877 tarihlerini Paris'te geçirdi. Paris'te iken Osmanlı Seferi Sadık Mehmet Paşa ile birlikte hareket etti.⁵⁸ Muhalefette bulunan Türk yanlısı yaşlı

⁴⁵ 'The Conference', *The Times*, 27 December 1876.

⁴⁶ *The Times*, 1 January 1877. Odyan Efendi'nin yanında götürdüğü Kanun-i Esasi'nin 119 maddelik tam metni gazetenin bu sayısında yayınlandı.

⁴⁷ Baykal, s. 472, 475. Midhat Paşa'nın hatıralarında İngiltere'den istikraz bahanesiyle Nafia Müsteşarı Odyan Efendi'nin alelacele Avrupa'ya gönderildiği yazmaktadır. Bkz., *Midhat Paşa'nın Hatıraları*, s. 214.

⁴⁸ BOA. ŞD., 278/23, s. 67.

⁴⁹ BOA. ŞD., 278/23, ss. 23-29.

⁵⁰ BOA. ŞD., 278/23, ss. 69-87, 95-103. Ayrıca Odyan Efendi'nin Paris'e geldiğini bildiren haber için bkz., *The Times*, 15 January 1877. 19 Ocak'ta Paris'ten Sadık Paşa ve Odyan Efendi'nin Paris'e azimlerini haber veren bir telgraf alındı. Bkz., *Sabah*, 22 Ocak 1877.

⁵¹ BOA. ŞD., 278/23, s. 113.

⁵² BOA. ŞD., 278/23, ss. 55-65.

⁵³ BOA. ŞD., 278/23, ss. 107-109.

⁵⁴ "The Fall of Midhat Pasha", *The Times*, 7 February 1877.

⁵⁵ BOA. ŞD., 278/23, ss. 89-93.

⁵⁶ BOA. ŞD., 278/23, ss. 31-35.

⁵⁷ *Sabah*, 20 Şubat 1877.

⁵⁸ Sadık Mehmet Paşa, Midhat Paşa'ya yakın isimlerden olması nedeniyle Avrupa'ya sürülen Midhat Paşa ile görüşme ihtimalini ortadan kaldırmak için 5 Şubat 1877'de Tuna Valiliğine tayin edildi.

M. Thiers ile M. Gombetta ve Başbakan Jules Simon ile Dışişleri Bakanı Louis Decazes ile görüştü.

Londra'da ise 2-12 Ocak 1877, 25 Ocak-6 Şubat 1877 tarihleri arasında görüşmeler yaptı. Uzun yıllar Londra Sefareti'nde bulunan deneyimli Musurus Paşa (sefaret süresi 1851-1885), Londra'da Odyan Efendi'ye eşlik eden isimdi. Musurus Paşa, son yıllardaki olaylar sırasında İngiliz Başbakanı Disraeli ve Dışişleri Bakanı Lord Derby ile yaptığı sayısız görüşmesine Odyan Efendi ile yenilerini ekledi. Odyan Efendi ayrıca görünürdeki görevi dolayısıyla İngiltere Devlet Bankası Vekili ve Osmanlı alacaklıları temsilcileri ile 1855 ve 1871 borçları konusunda Midhat Paşa'nın yapılmasını kabul ettiği düzenlemelerin detaylarını gördü.⁵⁹

Odyan Efendi kendisine tahsis edilen 10 bin frank ile yola çıktı. Avrupa'daki seyahati uzayınca ihtiyaç hâsıl olduğu için para talebinde bulundu ve kendisine 10 bin frank daha gönderildi.⁶⁰ 1877 yılının Temmuz ayını takip eden iki yıl boyunca Odyan Efendi'nin Avrupa'daki 20 bin frank civarındaki harcamaları çeşitli bakanlıklar arasındaki yazışmalara konu oldu. Bu yazışmalar ve Odyan Efendi'nin harcamaları, 121 sayfalık *Şura-yı Devlet* kayıtlarında ayrıntılı şekilde yer aldı. Harcamaların en önemli kalemini konaklama masrafı oluşturdu. Ardından yol masrafı, İstanbul'dan ayrılırken yanında istihdam ettiği iki kâtibin masrafı, yemek masrafı ve daha birçok harcama tek tek belirtildi. Odyan Efendi'nin kişisel bakımına ve görünüşüne önem verdiği, Paris'te iken neredeyse her gün uğradığı Lesson Coiffeur Parfümeür'e ait harcamalardan izlenebiliyordu.⁶¹ Avrupa'da adet olduğu üzere harcamalarında bahşiş vermeyi de ihmal etmedi.

Odyan Efendi'nin Harcamalarını Gösteren Tablo⁶²

Harcamalar	Masraf (frank)
Dersaadet'ten Viyana ve Paris'e ve Paris'ten Viyana ve Dersaadet'e vuku' bulan ve masarif-i seferiye ile Londra'dan Paris'e ve Paris'ten Londra'ya 4 defa vuku' bulan masarif-i seferiye	4988
Paris'te Grand Hotel'deki masraf	2230
Londra'daki Langham Hotel	2445
Charin Cross Hotel	226
Clain Grand Hotel	50

Bkz., Kemal Beydilli, "Sâdık Mehmed Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 37, (2008), ss. 397-399.

⁵⁹ İngiliz belgelerine göre Odyan Efendi, Midhat Paşa'nın azlinden bir gün önce nihai düzenlemenin kabulünü yapmak için telgrafla İstanbul'dan izin istemişti. Bu nedenle Edhem Paşa göreve geldikten sonra Babıâli'ye tekrar başvuruldu ama bir sonuç alınamadı. Bkz., "Lieutenant-Colonel le Champion to Lord Tenterden, 23 February 1877" ve "Mr. R. Stewart to the Earl of Derby, 26 February 1877", *British House of Command Parliamentary Papers, 1877 [C.1744] Turkey, No.19 (1877), Correspondence Respecting the Ottoman Loans* s. 56-57.

⁶⁰ *BOA. İ.DH.*, 740/60559, 5.1.1294 (20.1.1877).

⁶¹ *BOA. ŞD.*, 278/23, s. 37.

⁶² *BOA. ŞD.*, 278/23, s. 21, 117.

George Street'deki Royal Cambridge Hotel	2150
Grand Hotel A Vienne	140
Brighton Grand Hotel	26
Sabah ve akşam yemeği ve tiyatro masrafı	2864
Paris ve Londra'da araba masrafı	1340
Brayton'a vuku' bulan masarif-i seferiye	75
Telgraf masrafı	32
Sigara masrafı	170
Berber masrafı	177,5
Tabak Takımı	197
20 bin frangın ıskontosu için verilen meblağ	292
Paris'te verilen doktor ücreti	142
Bahşiş	200
Dersaadet'ten getirilen ve Avrupa'da istihdam olunan iki kâtime verilen ücret	1950
Toplam	19.704,5

Odyan Efendi'nin Londra ve Paris'teki Görüşmeleri

Odyan Efendi görüşmelerine başlayacağı Paris'e 31 Aralık 1876 tarihinde geldi. Yaptığı ilk temaslardan edindiği izlenimler, Paris'teki atmosfer ve oradaki Osmanlı Sefiri'nin tavsiyesi üzerine görüşmelerine Londra'da başlamaya karar verdi.⁶³ İngiltere, Osmanlı diplomasisinde daha belirleyici bir devlettir. Fransa'daki girişimlerin sonuçsuz kalması ve Odyan Efendi'nin gizli görevinin açığa çıkması, Londra görüşmelerinin başlamadan hezimetine yol açabilirdi. İngiltere'nin uluslararası boyuttaki baskın gücü ve Osmanlı'ya yönelik uyguladığı geleneksel toprak bütünlüğü politikasını sürdürmesine dair olan inanç, İngiltere'yi Osmanlı açısından daha önemli kılıyordu.

Odyan Efendi Paris'te iken Midhat Paşa'ya gönderdiği telgrafta Londra'dakine benzer şekilde Paris halkının da konferansın tekliflerini kabul etmediği için Osmanlı'yı haksız zannettiğini yazdı. Bunun sebebi konferansta dayatılan ağır taleplerden halkın habersiz olmasıydı. “*Efkâr-ı umumiyeyi celb için mucib-i nefret olan mezkûr teklifleri ilan etmeliyiz*” diyordu. Bunun için önce İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Derby ile görüşmeliydi. Yazısında Paris'te işlerimiz yolundadır diyordu. Mösyö Thiers de pek çok çalışıyor lakin muvaffak olmak için teşebbüsün gizli tutulmasını gerekli görüyordu. Odyan Efendi de Mösyö Thiers'e gizliliğe dikkat edilmesi ricasında bulundu.⁶⁴

İstanbul Konferansı devam ediyordu ve Odyan Efendi'nin bahsettiği üzere Avrupa kamuoyunun detaylar hakkında pek bilgisi yoktu.⁶⁵ Aslında *The Times*

⁶³ Baykal, s. 473.

⁶⁴ 3 Kânunusani 77'de Paris'te bulunan Odyan Efendi'den Sadaret'e gönderilen telgrafın tercümesi için bkz., *BOA. HR.TO., 554/41; BOA. Y.EE.d., 789*, s. 1.

⁶⁵ Konferansın ilk toplantısında devletlerin ortak kararı olan teklifler Osmanlı temsilcilerine sunuldu.

gazetesi bu günlerde neredeyse gün aşırı İstanbul Konferansı'na ilişkin haberler yayınlıyordu. Bosna ve Bulgaristan'da uluslararası komisyon kurulması gibi bazı tekliflerden bahsediyor, savaş hazırlıklarından ve Türklerin anayasayı bir garanti olarak sunduğundan söz ediyordu. Ama 3 Ocak 1877 tarihli haberde İstanbul'dan gelen bilgilerin çelişkili olduğu ve resmi makamlardan bunların teyit edilemediği itirafında bulunuldu.⁶⁶

Odyan Efendi'nin faaliyetlerinin de etkisiyle konferansa dair bazı noktalar netleşmeye başladı. 4 Ocak'ta *The Times*, Viyana *Tegeblatt* gazetesinden naklettiği habere göre, Türklerin kabul ettiği ve karşı çıktığı önerileri kısa da olsa sıraladı.⁶⁷ Aynı gün *The Times* gazetesi, 29 Aralık 1876'da İstanbul'daki özel muhabirinden gelen yazıyı yayınladı. Konferansın toplantıları ve Kanun-i Esasi'nin ilanı ve temsilciler üzerindeki etkisi hakkında bilgiler verildi. Midhat Paşa ile ilgili olumlu görüşler bildirildi. Hatta Ekim 1875'te yarıya indirilen borç ödemelerine ilişkin Midhat Paşa'nın alacaklılara paralarının tam olarak ödeneceği ifadesi haberde yer aldı.⁶⁸ 5 Ocak'ta ise Babiâli'nin sunulan tekliflerin reddetmesinin nedeni şu şekilde sunuldu: Güçler tarafından dayatılan başlıca şartlar imparatorluğun bütünlüğünü ve bağımsızlığını ihlal ediyordu.⁶⁹ Baykal'ın belirttiğine göre, Odyan Efendi, Londra ve Paris'te kamuoyuna hakikati anlatma ve onları Osmanlı lehine çevirme konusunda özellikle liberal görüşlü gazeteleri etkilemiş ve başarı kazanmıştı.⁷⁰ Genel olarak İngiliz basınında Kanun-i Esasi, bir göz boyama olarak görülmüş, birkaç gazete

Özetle, Sırbistan, Karadağ, Bosna-Hersek ve Bulgaristan ile ilgili kararlarda ilk ikisine toprak, diğer ikisine muhtariyet verilmesiyle birlikte alınan kararların yürütülmesi için uluslararası denetime tabii komisyonların tayin edilmesi istendi. Ayrıca teklifler arasında şunlar bulunuyordu: Karadağ ile barış yapılarak bazı toprakların bırakılması, Bulgaristan'ın ikiye ayrılması, Bosna ve Bulgaristan'a Hristiyan valisi atanması, idari ve yargıya ilişkin atamalarda altı Büyük Devletin öneri ve rızalarının alınması işleyiş kontrol amaçlı yabancı askerlere görev verilmesi, vergi gelirlerinin düzenlenmesi, milli ordu kurulması, Rumeli'de Çerkez göçmenlerin iskân edilmesi, Bulgaristan'da zulüm yapan Müslümanların cezalandırılması ve Bulgarlar hakkında verilen hükümlerin temyiz edilmesiydi. 1 Ocak 1877 tarihli Konferans'ın dördüncü oturumunda Osmanlı temsilcileri, Kanun-i Esasi'ye ağırlık verilen ve yerel reformların temel alındığı kendi tekliflerini sundular. Karşı çıkan konular şöyleydi: Milletlerarası bir komisyon kurulması, yabancı askerlerin topraklara sokulması, Türk askerlerinin kalelerde kalmaları, valilerin tayin şekli, idari taksimat, maliye ve adliye ile ilgili istekler, Çerkezlerin Asya'ya gönderilmeleri ve Sırbistan ve Karadağ'a toprak verilmesiydi. Teklifler Rusya ve İngiltere temsilcileri tarafından şiddetle itiraza uğradı. Sonuçta 20 Ocak 1877 tarihinde dokuzuncu kez toplanan konferansta, Osmanlı'ya sunulan öneriler kesin bir şekilde reddedildi ve görüşmeler son buldu. Bkz., *British House of Command Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877*, ss. 90-94, 344. Bilâl N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Cilt:II, TTK Yayınları, Ankara 1989, ss. CLVI-CLVII; Mahmut Celâleddin Paşa, ss. 208-211; Karal, ss. 30-35; Malhut, ss. 171-181.

⁶⁶ "The Eastern Question. The Conference", *The Times*, 3 January 1877.

⁶⁷ "The Conference", *The Times*, 4 January 1877.

⁶⁸ "The Eastern Question. The Conference", *The Times*, 4 January 1877.

⁶⁹ "The Conference", *The Times*, 5 January 1877.

⁷⁰ Baykal, s. 473.

dışında anayasaya objektif yaklaşan gazeteler bile fermanı onaylayan ve öven tarzda hareket etmemişlerdi.⁷¹

İngiltere'ye geldiğinde Odyan Efendi'nin karşılaştığı durum iç açıcı değildi. Gece vakti Londra'ya ulaşan Odyan Efendi, o gün gazetelerde yedi milyon liralık kaima basılacağına dair haberleri gördü ama görüştüğü zevata bu kaimenin yalnız üç milyon olduğunu söyledi. Telgrafında bu konuda “*vahim suretler cereyan ediyor galiba bendeniz buraya iş işten geçtikten sonra gelmişim*” diyordu.⁷²

Londra'da asıl mühim görüşmelerini başlatmak için hiç vakit kaybetmeyen Odyan Efendi, ertesi gün öğleden sonra Lord Derby'yi ziyaret etti. Odyan Efendi henüz Paris'teyken Londra'daki Osmanlı Sefiri Musurus Paşa, Lord Derby'den randevu almıştı.⁷³ Bu görüşmenin detayları ve tarafların görüşme hakkındaki izlenimleri, her iki tarafın görüşmeye dair yazdığı telgraflara sahip olduğu için tahlil edilebilmektedir.

Odyan Efendi yanında Musurus Paşa, elinde Midhat Paşa'nın takdim mektubuyla Lord Derby ile görüşmeye gitti. Midhat Paşa'nın mektubunda Nafia Nezareti bünyesinde görevli Odyan Efendi'nin mevcut şartlar nedeniyle özel bir misyonla görevlendirildiği bildiriliyordu. Midhat Paşa'nın mektubunda görevi şu şekilde tanımlandı:

“Sultan'ın Hükümeti şu an kendini koruma ve onur duygusu ile harekete zorlanarak, konferansta formüle edildiği üzere, Avrupa güçlerinin görüşlerine aykırı bir karar almaya mecbur bırakıldı. Aziz James Kabinesi'ne daha eksiksiz ve daha detaylı açıklamalar sunmanın zorunlu bir görev olduğu kanısındayız.

Bu nedenle Lord Hazretleri, Osmanlı Hükümeti'ne kabul ettirilmeye zorlanan tehlikeli fakat maalesef kaçınılmaz olan kararları anlatmak ve savunmak amacıyla Hükümetimiz adına yapacağı tüm açıklamaları ve bilgileri onun ağzından duyarak için özel elçimizi dikkatimizi vermenizi iyi olacaktır.

Britanya Majestelerinin Hükümeti, Ekselansları Odyan Efendi'nin ortaya koyduğu gibi, Türkiye'deki işlerin gerçek durumu hakkında bilgi alırken, doğrudan bir krizin ortasından geçmekte olan Osmanlı halkının her zaman saygı duyacağı geleneklere, hem mutlu hem de başarılı bir ittifakın hatırasına içtenlikle bağlı kaldığının kanıtına

⁷¹ Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period, A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, The Johns Hopkins Press, London 1963, s. 87-88. Wirthwein, daha açıklayıcı olarak İngiliz basımının Kanun-i Esasi'yi ele almasını örnekler ile açıklıyor. 25 ve 26 Aralık 1876 tarihli haberlerde, *The Times*, *The Daily News* ve *The York Herald*, anayasayı alaya alan liberal ve radikal gazeteler arasındadır. *Standard* gazetesi ise anayasaya daha olumlu yaklaşıyordu. *Morning Post*'a göre anayasa gayet tatminkârdi. Daha fazla Türk yanlısı olan *Daily Telegraph* ise bir milletin pişmanlık ve yenilenmesinin parlak bir resmini çiziyordu. Haberde, “19. yüzyılın tehdidi olan yeni bir haçlı seferinin utanç verici tebliğesi zamanında sonsuza dek haçlı çağını kapatma fırsatını bu karakteriyle aydınlatmaktadır.” diyordu. Bkz., Walter G. Wirthwein, *Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878*, Columbia University Press, New York 1935, s. 155-156.

⁷² 5 Kânunusani 77'de Londra'da bulunan Odyan Efendi'den Sadaret'e gönderilen telgrafın tercümesi için bkz., *BOA. HR.TO., 554/42; BOA. Y.EE.d., 789, s. 2.*

⁷³ 3 Kânunusani 77'de Paris'te bulunan Odyan Efendi'den Sadaret'e gönderilen telgrafın tercümesi için bkz., *BOA. HR.TO., 554/41; BOA. Y.EE.d., 789, s. 1.*

ulaşacaktır.

*Elçimizi nazikçe kabul edeceğinizi karşılama için şimdiden teşekkür ederim, kabul etmeniz dileğiyle.*⁷⁴

Midhat Paşa'nın mektubunu sunduktan sonra açıklamalarına başlayan Odyan Efendi, İstanbul Konferansı'ndaki müzakerelerin sonuçlarından, istenen teminatın zararlarından, Kanun-i Esasi'nin kıymet ve öneminden bahsetti. Konferansta sunulan tekliflerden Bulgaristan'ın yeniden yapılandırılması, idarede yabancıların yer alması ve Babiâli'nin daima Hıristiyan vali tayinine mecbur olması ile hazineye yıllık belli miktarda akçe itası maddelerine itiraz etti. Odyan Efendi, bu hususta söylediklerini Lord Derby'ye kabul ettirdim zannedirim diyordu.

İstenilen teminat meselesine gelince bu konuyu gayet tesir edecek surette izah ettiğini ifade eden Odyan Efendi şunları yazdı:

*“Bu eyaletler üzerinde olan hüküm ve nüfuz-i Padişahînin ancak bir namı kalacağını ispat ettikten sonra ‘artık onları bizden bütün bütün alınız ki nüfuz-i Padişahî hiç olmazsa sair eyaletlerde masun kalmış (korunmuş) olsun. Konferansın mevzu ettiği usul-i iktisâsınca nüfuz-i Padişahî yalnız bu eyaletlerde değil Memalik-i Şabane'nin her tarafında ve yalnız Hıristiyanlar indinde değil haysiyet ve hukuk ve istiklalîyetinden pek ucuz fariğ (vazgeçen) olmuş bir hükümeti hiç saymayacakları cihetle İslamlar indinde dahi zail olacaktır efendim. Hatta siz bile öyle bir hükümete nasıl itibar eder ve ondan ne ümit eylersiniz?’ dedim.”*⁷⁵

Padişahın sahip olduğu tabiat ile İslam ve Hıristiyan tebaanın kendisine olan ümit ve itimadını uzunca açıkladı. Ardından Kanun-i Esasi'nin kıymet ve ehemmiyeti hakkında tafsilatlı bilgi verdi. Odyan Efendi kısaca açtığı her mevzuda Lord Derby ile arasında görüş birliğine vardıklarını ifade etti. Hatta Musurus Paşa'nın da takdir ettiği başarısını yazısında belirtmeyi ihmal etmedi. Lord Derby, konferansta verilen kararları tertip eden mesuliyeti zatınca reddeder gibi görünüyordu. Zaten konferansın toplanma amacı Rusya ile bir savaştan Osmanlı'yı sakınmak amacı taşıyordu. Konferansta İngiltere, diğer devletlerin işini üstlenmiş görünüyordu ama yine de bizim düşmanımız olmayacağını beyan etti. Böyle bir teşebbüste bulunulup kendisinin ziyaret edilmesinden memnundu. Son olarak birkaç saat evvel konferansta yeni gelişmelerin olduğu bilgisi gelmişti. İki taraf da yapılan değişikliğin Babiâli'nin kabul edebileceği surette olmasını temenni ederek görüşmeyi bitirdiler.⁷⁶

Odyan Efendi'nin yazısının söylem analizi yapıldığında, başarılı bir tablo ile karşılaşıldığı yorumunda bulunulabilir. Olumsuz bir geri dönüş veya itirazdan bahsetmeyen Odyan Efendi, açıklamaları sonucu Lord Derby'yi etkilediğine ve bazı

⁷⁴ “Mithad Pasha to the Earl of Derby 26 December 1876”, *British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877*, s. 138.

⁷⁵ 5 Kânunusani 77'de Londra'da bulunan Odyan Efendi'den Sadaret'e gönderilen telgrafın tercümesi için bkz., BOA. HR.TO., 554/43; BOA. Y.EE.d., 789, s. 3.

⁷⁶ BOA. HR.TO., 554/43; BOA. Y.EE.d., 789, s. 3.

konularda ikna ettiğine hatta bahsini açtığı konularda benzer kanaati taşıdıklarına inanıyordu.

Hâlbuki aynı görüşmeden sonra Lord Derby'nin İstanbul'da bulunan konferanstaki temsilcileri Lord Salisbury ve Büyükelçi Elliot'a gönderdiği telgraf farklı bir tablo ortaya koyuyordu. Lord Derby, herhangi bir taahhütte bulunmayıp, Osmanlı temsilcilerini cesaretlendirebilecek bir ifade kullanmaktan kaçınmıştı.

Telgrafında Lord Derby, önce konferans önerilerinin neden reddedildiğini Odyan Efendi'nin kendisine hatırı sayılır şekilde anlattığını yazdı. Cevap olarak, İstanbul'da tartışıldığından dolayı konuyla ilgili tartışmaya girmeyeceğini söyledi. Bununla birlikte, değişiklikler ve tavizler mümkün olabileceği halde Babıâli'nin, teklifleri tartışmak yerine, tekliflerin esas kısımlarını kesinlikle reddetmeye niyetli görünmesinin İngiliz Hükümeti'ni üzdüğünü belirtti.

Odyan Efendi, uygulanması istenen garantilere ilişkin itirazların, önerilen reformlar açısından çok fazla olmadığını söyleyince Lord Derby,

“Bu tür garantilerin Türk Bakanları ve halkı için nabız olabileceğini iyi anlayabildiğimi söyledim. Bununla birlikte, dâhili reformlar ile ilgili olarak son yirmi yıl boyunca Babıâli'nin verdiği sözlerin, en azından söylemek gerekirse, çok eksik bir şekilde yerine getirildiği ve aslında alınan önlemlerin çoğunun pratikte kâğıt üzerine kaldığını unutulmamalıdır. Bu kuşkusuz, az ya da çok, eski sultanın ve önceki sadrazamların eksikliklerinden kaynaklanıyordu. Aynı zamanda, mevcut durumda Güçlerin daha önce bu kadar nefîleye kanıtlanmış olanlar gibi sadece bir vaatten daha iyi bir güvenlik talep etmesi ve beklemesi kesinlikle mantıksız olarak düşünülmemelidir.”

karşılığını verdi.⁷⁷

Lord Derby, Midhat Paşa'nın imparatorluğun yönetiminde gerçek reformlar getirmeyi içtenlikle arzu ettiğini belirtmişti. Midhat Paşa ve padişah, sunulan taleplerin yanı sıra imparatorluğun Müslüman unsurları arasında heyecanlı bir duygu ile baş etmeye çalıştıkları için sancılı ve zor durumda kalmışlardı. Odyan Efendi'nin telgrafındaki gibi Lord Derby de İstanbul Konferansı'nın amacının Rusya ile Türkiye arasında kaçınılmaz olan bir savaş ihtimalini önlemek için bir yol bulmak olduğunu telgrafına ekledi. *“Böylesi bir durumdan kaçınmak için teklif edilen tavizleri yapmanın Türkiye'nin yararına olup olmadığını düşünmek Babıâli'nin işiydi.”* Buna karşılık hem Musurus Paşa hem de Odyan Efendi, padişah ve danışmanlarının takdiri ilahiye boyun eğmeleri gerektiğini söyledi. Eğer bu mücadelenin sonucu onların aleyhine olsa bile sonuçlarına katlanmaları gerekiyordu. Fakat mücadele etmeden onur kırıcı buldukları şartları kabul edemediklerini, Türkiye'de 600.000 kişinin silâh altında olduğunu ve gerektiğinde Rusya ile bir savaşa girişmekten korkmadıklarını ifade ettiler. Buna cevap olarak Lord Derby,

“Babıâli'nin bu konuda en iyi yargı olduğunu söyledim. Ancak Türk Hükümeti'ne makul olduğunu düşündüğümüz bazı önerileri zorlamada diğer Güçlere katılarak,

⁷⁷ “The Earl of Derby to the Marquis of Salisbury and Sir H. Elliot, 4 January 1877”, *British House of Command Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877*, s. 138-139.

Majesteleri Hükümeti'nin artık onları terk etmesini ya da konuyla ilgili eylemlerini Güçlerin geri kalanları tarafından alınan kolektif yönden ayıracağını ummaya teşvik edemedim."

dedi.⁷⁸

15. Derby Kontu olan Edward Henry Stanley, 1866-1868 ve 1874-1878 tarihlerinde İngiltere'nin Dışişleri Bakanı olmuş deneyimli bir diplomattı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Krizi zamanında yaşadığı olayları yakından takip eden ve olaylarla ilgili uluslararası gelişmelerin içinde bulunan Lord Derby, İngiltere'nin geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğü politikasından kopuşunu simgeleyen isimlerden biriydi. Osmanlı'nın içinde bulunduğu zor zamanlarda Rusya ile bir savaş çıkması durumunda Kırım Savaşı'nda olduğu gibi Osmanlı'nın yanında durmayacağını açıkça ve defaatle belirtmişti. 93 Harbi sonrasındaki barış sürecinde istifa etmesine yol açan nedenlerinden biri de Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki ve sonrasındaki pasif politikasıydı.⁷⁹

Başbakan Disraeli ise Osmanlı toprak bütünlüğü politikasının devamını uygun gören son İngiliz politikacılardandı. Ancak İngiltere'nin iç ve dış politikasını etkileyen Osmanlı ile ilgili gelişmelerde Disraeli de sonuna yaklaşılan bu politikanın sürdürülemeyeceğini kabul edecekti.

Lord Derby'den sonra Odyan Efendi, Başbakan Disraeli ile 8 Ocak 1877'de görüştü. Odyan Efendi'nin her iki diplomatla görüşmesi karşılaştırıldığında Lord Derby ve Disraeli'nin Osmanlı'ya ilişkin bakış açısındaki farklılık kendisini hissettiriyordu. Disraeli ile de Lord Derby gibi benzer bir görüşme gerçekleşti ama belgelerden görüldüğü üzere Disraeli, görüşünü perdelemeyen açık, net ve samimi şekilde ifade etti. Hem Osmanlı hem de İngiliz belgelerindeki ifadelerin benzerliği buna işaret ediyordu.

Odyan Efendi, İngiltere Başbakanı Disraeli ile görüşmesine Lord Derby'yi ziyaretinde olduğu gibi benzer bir girizgâhla başladı. Önce Midhat Paşa'nın mektubunu takdim etti ardından "*Düvel-i Muazzama murabhaşlarının eyledikleri ıslahat kabil-i icra olmayan ve İslamların vakarına (izzetine) dokunacak ve politikaca tehlikesi görülecek olan cihetler?*" içerdiğinden sunulan ıslahat önerilerinin kabul edilemeyeceğini açıklamaya başladı.

Midhat Paşa'dan yeni talimatlar aldığı anlaşılan Odyan Efendi, bu sefer argümanını farklı açıklamalara kuvvetlendirdi. Hıristiyan vali tayini konusunda, valiliği zamanında ciddi başarıları ile herkesin takdir ve hayranlığını kazanan Midhat Paşa'yı örnek göstererek, Hıristiyan vali ısrarının nedenini sorguladı. Ayrıca Çerkezlerin durumuyla ilgili, Rusya'nın bu biçareleri başka devletin topraklarında bile rahatsız etmesini insafsızlık olarak nitelendirdi. Bu konuda teklif olunan tedbir kabul olsa bile Kanun-i Esasi'nin hükümleri buna maniye. Tekrar Bulgaristan konusuna döndü. Bazı değişikliklerin kabul edilebileceğini ama istenilen bazı

⁷⁸ "The Earl of Derby to the Marquis of Salisbury and Sir H. Elliot, 4 January 1877", s. 138-139.

⁷⁹ Malhut, s. 164, 343.

teminatın yerine getirilmesinin imkânsız olduğunu, örneğin Osmanlı askerini ahaliye düşman gibi göstererek, İslam ve Hıristiyanlar arasındaki ittifak ve muhabbeti ortadan kaldırdılabileceğini savundu. Karma komisyonun yaratacağı büyük tehlikeler nedeniyle uygun bulunmadığını da elindeki deliller ile beyan eden Odyan Efendi, Cebel-i Lübnan örneği ile bu konuda devletler arasında taahhütlere en fazla riayet edenin Osmanlı Devleti olduğunu söyledi.⁸⁰

Disraeli, Odyan Efendi'yi dikkatle dinledi ve sunulan delillerin bazılarını beğenerek uzunca karşılık verdi:

“Devlet-i Aliyye'nin Avrupa'da bekasını ve te'zayüd-i kuvvet ve satvetini en ziyade arzı eden ve savunanlardan olduğumu delail-i kuvviye ile gösterdim. Muabahren vuku bulan hareketime sebep İngiltere'de efkâr-ı umumiyenin beyecan-ı azîm içinde bulunması ve Rusya'nın Saltanat-ı Seniyye ile muharrebe etmek azm-i katîyesinde ve barbe başladıkdan sonra dahi galîp olmadıkça musalaba etmeyeceğinden ol vakit bi taraf kalan sair devletler dahi Devlet-i Aliyye'nin enkazından hisse kapmak için üzerine hücum eyleyecekleri muhakkak görünmesidir. Zannederim ki murabhaslar bugün Babü'lî'ye bazı tadilat-ı mühimme arz edeceklerdir. Bu tadilatın mahiyetini bilmez isem de yine Hükümet-i Seniyye için bulunduğu mevki'-i müşkülattan çıkmak için teklîfat-ı cedide dermiyan ettiğünîz mabazır-ı dahi def ve bertaraf etmeğe me'mul olduğundan kabülünü Babü'lî'ye halisane ve dostane tavsiye ederim. Hükümet-i Seniyye sulh ve asayîşi temin eder ise hem kendisine hem de İngiltere'ye bidmet etmiş olur kuvvet ve satvetini ve efkâr-ı hürriyetperveranesini ispat ettikten sonra şimdi i'tidaline dahi ol vecible bir delil-i celil göstereyim. İngiltere Devleti her vecible kendisine muaveneten Rusya tarafından yeniden hukukuna taarruz olunmasını men' edeceğinden Devlet-i Aliyye bir padişah-ı hürriyetperverin avan-ı saltanatında ve bütiin Avrupa'nın emniyet ettiği ayırmadan bir sadrazamın himmeti ve konstitüsyonun abkâmı sayesinde bilâ men'-i kesb-i terakki ve ma'muriyet eyler ve işte ol vakit İngiliz milletinin meyl ve muhabbetini tekrar kazanıp devlet dahi yine eski dostluğunda kalır.”

Kanun-i Esasi İstanbul Konferansı'ndaki teklifleri yumuşatmak veya boş çıkarmanın bir yolu olarak düşünülmesine rağmen Disraeli, öncelikle tekliflerin kabulünü sonra anayasanın nimetlerinden faydalanılması kanaatini taşıyordu. Tekliflerin kabulü diğer taraftan anayasa hükümlerindeki samimiyetin sınanması olacaktır. Odyan Efendi cevap olarak:

“Devlet-i Aliyye'nin her vakitte ve her şeyden evvel aradığı İngiliz milletinin meyl ve muhabbetidir. Dünyada hiç kimse yoktur ki Babü'lî'nin nesaibine sizinkinden ziyade riayet eylesin çünkü hukuk ve istiklalimizi bunca belagat ve kuvvet ile herkese karşı müdafaa eyleyen sizsiniz. Murabhasların arz eyledikleri tadilat Devlet-i Aliyye'nin kabul edebileceği surette olmasını arz ederim. Zaten Devlet-i Aliyye hissiyat ve hukuku ve bal ve mevki' ile teklîf olunabilecek müsaadatin cümlesini icraya hazır idi. Fakat bir derece vardır ki onu bir tehlike ve himaye dışar olmadıkça tecviz edesin hiçbir İslamın ve hiçbir Hıristiyanın kabul edemeyeceği bazı şeyleri kabuldense barbi ittihaz etmek bizce enladr. Evet, bu muhatarayı yalnız kendimiz icra edeceğimizi görüyoruz. Bir millet

⁸⁰ 8 Kânunusani 77'de Londra'da bulunan Odyan Efendi'den Sadaret'e gönderilen telgrafın tercümesi için bkz., BOA. HR.TO., 554/44; BOA. Y.EE.d., 789, s. 5-6. Ayrıca bkz., Baykal, s. 474; Malhut, s. 177.

millet namına ancak kendi istiklaliyatı için veler yalnız kalsın mubarebe ettiği vakit layık olur. Zaten böyle bir halin vuku'unda dostlarımızdan Rusya'ya manen kuvvet vermemelerini ve Avrupa efkâr-ı umumîyesinin tevcihi kendisi için Avrupa'ya karşı bir istibkâm makamına kaim olacağından Rusya'nın böyle bir faideye nail edilmemesi de taleb-i hakkımız vardır. Dostlarımız buldukları su-i müşkûlden çıkmalarına medar olmak üzere Cenab-ı Babîâlî'den konferansın son mazbatasında konstitüsyonu icra edileceği deruhde olunmak suretini Zat-ı Samî-i Sadaretpenahi namına olarak teklif ederim ki islahatı tasdik ve teyid için bundan güzel teminat olamaz. Rusya razı olmasa bile İngiltere ile sair dostlarımız bundan memnun ve hoşnud kalacaklarını beyan edebilirler. İngiltere'de efkâr-ı umumîye dahi bu suret-i tesviyeyi tasdik eder. İngilizler haliyle hakkaniyetle müteballi (donanmış) olduklarından Türkleri fena anlamış ve Hristiyanlara dahi fena hizmet etmiş olan bir adam ile bir furka-ı malumanın eser-i tesvilat (aldatma) ve tabrikâtı olarak İngiltere'de efkâr-ı umumîye ne derece heyecan içinde bulunursa bulunsun yine hiçbirisi Devlet-i Aliyye'yi mahkûm ve Rusya'nın gayet ağır metalibini tasdik edemez.”

dedi.⁸¹

Odyan Efendi, bu açıklamaların Disraeli tarafından beğenilir gibi görüldüğünü ve muhtemelen bu mealde bir telgrafı İstanbul'a göndereceğini telgrafına ekledi.⁸² İçinde bulunulan zorlukların halledilmesi için fırsatı kullanmasını aşırı merteye rica ederek Disraeli'nin yanında ayrıldı.

Odyan Efendi'nin tahmin ettiği üzere, Disraeli görüşmeye ilişkin kaleme aldığı bir telgrafı İstanbul'daki temsilcilerine gönderdi.⁸³ Aynı zamanda bu görüşmeyi içeren daha detaylı bir memorandum kaleme alındı.⁸⁴ Bu iki kaynaktaki, hem Midhat Paşa tarafından organize edilen destek arayışının sonucuna hem de Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu duruma dair İngiltere'nin yürüttüğü politikanın genel karakterine rastlanmaktadır. Ayrıca Kanun-i Esasî'nin mevcut detlerin yegâne çaresi olarak görülmediği ve büyük umut beslenen Disraeli'nin bu sürece müdahale konusundaki çekinceleri de ortaya çıkmaktadır.

⁸¹ 8 Kânunusani 77'de Londra'da bulunan Odyan Efendi'den Sadaret'e gönderilen telgrafın tercümesi için bkz., BOA. HR.TO., 554/44; BOA. Y.EE.d., 789, s. 5-6.

⁸² Odyan Efendi'nin görüşme hakkındaki telgrafına yansıttığı iyimser tavrı “*telgrafta umut belirtisi olabilecek bazı tebeyyinat vardır*” yorumuna yol açtı. Mâbeyn Başkatibi Said Paşa'dan Sadrazam Midhat Paşa'ya, 11 Ocak 1877 tarihli belge için bkz., *Mithat Paşa'nın Hatıraları*, s. 316-317. Ayrıca aynı tarihli başka bir belgede, Lord Disraeli tarafından söz konusu telgraf İstanbul'a gönderildiği tahmin edildiği yazmaktadır. Çünkü İngiliz Büyükelçisi H. Elliot'un saraya gelmiş ve durumun barış yapmaya daha elverişli olduğunu belirtmiştir. Ayrıca belgede Odyan Efendi'nin görüşmesinin çok faydalı olduğu vurgulanmaktadır. Mâbeyn Başkatibi Said Paşa'dan Sadrazam Midhat Paşa'ya, gece saat 6, 11 Ocak 1877 tarihli belge için bkz., *Mithat Paşa'nın Hatıraları*, s. 318-319.

⁸³ “The Earl of Derby to the Marquis of Salisbury and Sir H. Elliot, 10 January 1877”, *British House of Command Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877*, s. 183-184.

⁸⁴ “Memorandum, 13 January 1877”, *British House of Command Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877*, s. 259-260.

Disraeli'nin telgrafı, Odyan Efendi'nin takdimi ve Odyan Efendi'nin konferansta sunulan tekliflerin kabulünün mümkün olmadığı hakkında bilgilerle başladı. Telgrafta detaylara fazla girilmedi ama memorandumda itirazın nedenlerine yer verildi. En çok itiraz edilen konular, yeni bir Bulgaristan teşkili, vergilerin sadece üçte birinin kota dâhilinde merkeze gönderilmesi, Hıristiyan vali seçilmesi ki uygun niteliklere sahip valinin azlığı, yerel korumanın yabancı jandarma kuvvetine bırakılması ve yabancılardan oluşan bir komisyonun kurulmasıydı.

Odyan Efendi'nin de telgrafında değindiği üzere bunların kabulü padişahın intiharı anlamına geliyordu. Tekliflerin uygulanması sonrasında oluşacak prestij ve otorite kaybından ve diğer tebaa üzerindeki etkisinden dolayı bu bölgelerin tamamen alınması tekliflerin kabulünden daha iyiydi. Odyan Efendi, Midhat Paşa'nın daha önceki yönetim sistemini hatırlattığı gibi kendisinin de bir Hıristiyan ve Ermeni olduğunun altını çizdi. Nasıl ki bir Müslüman, Hıristiyanların bulunduğu bölgede iyi bir yönetim sergileyebiliyorsa bir Hıristiyan da Osmanlı Devlet kademelerindeki üst mevkilerde görevini yerine getirebiliyordu. Bunun iki önemli örneği Midhat Paşa ve Odyan Efendi idi.

Konferans teklifleri doğrultusunda Slav eyaletlerine olağanüstü avantajlar verilmesi ihtimali başka yerlerde olumsuzluklar yaratacak. Genel olarak Osmanlı hâkimiyetindeki yerlerdeki halk Büyük Güçlerin teklif ettiği garantilere karşı aleyhte bir his besliyordu. Ayrıca Odyan Efendi, yakın zamanda ilan edilen anayasanın, tebaa üzerinde bir güvence ve değişimin garantisi olduğunu söyledi. Bu zamana kadar verilen sözlerin tam olarak yerine getirilmemiş olmasını kabul etti ama II. Abdülhamid ve Midhat Paşa'nın kişisel karakterleri ve samimiyetlerinin Kanun-i Esasi'nin sunduğu garantiyi pekiştireceğini savundu.⁸⁵

Odyan Efendi'nin detaylı açıklamalarını aktardıktan sonra Disraeli görüşmeyi kendi açısından değerlendirdi. Odyan Efendi'ye reformlarla ilgili her iki tarafın da tavizler verebileceğini ancak güvence sorununun halen çözülemediğini ve aşılabilir güçlüklerin teklif edildiğini söyledi. Disraeli, bu sorunu çözmeye yönelik bir düzenleme sunmayı ve Midhat Paşa'nın benimsemeye hazır olduğunu bildiği kişisel bir öneride bulunmaktan endişe ediyordu.⁸⁶ Konferansa atıfta bulunulan konulara ilişkin müzakerelere girmedi. Çünkü aynı anda iki yerde müzakere etmek imkânsızdı. Görüşmeler şu anda Londra'da değil, Majestelerinin Hükümeti adına yetkili olan Lord Salisbury tarafından İstanbul'da yürütülüyordu.⁸⁷

Kanun-i Esasi'nin tam olarak güvence sağlayabilmesi için Disraeli'nin düşüncesi, uygulamanın Babıâli ile Güçler arasında uluslararası bir yükümlülük meselesi haline getirilecek bir biçimde Güçlerin uygulamaya dâhil edilmesinden geçiyordu. Hazırlanacak olan taşra idari teşkilatı Güçlerin onayını aldıktan sonra, genel planın bir parçası haline getirilmeli ve aynı sözleşmede yer almalıydı. Böylece

⁸⁵ "Memorandum, 13 January 1877", s. 259-260.

⁸⁶ "The Earl of Derby to the Marquis of Salisbury and Sir H. Elliot, 10 January 1877", s. 183-184.

⁸⁷ "Memorandum, 13 January 1877", s. 259-260.

padişah tarafından tebaasına bağışlanan tüm reform sistemi, uygulanmasını izleme hakkına sahip olacak Güçlerin güvencesi altına alınacaktı. Odyan Efendi, bu teklifin Majestelerinin Hükümeti tarafından olumlu bir şekilde kabul edilip edilmeyeceğini ve Babıâli'nin konferansta böyle bir öneri sunduğunda herhangi bir fayda sağlayabileceğini düşünüp düşünmediğini Disraeli'ye sordu. Cevap olarak Disraeli İstanbul'da müzakere sürecinde olan soruların burada tartışılmasında bariz bir sakınca gördüğünü söyledi ve görüş bildirmekten kaçındı. Eğer bu öneri, "*Türk Hükümeti tarafından önerilecekse, İstanbul'da kendi sorumlulukları altında onlar tarafından yapılmalıydı.*"⁸⁸

Tavsiye niteliği taşıyan bu sözler aslında aranan desteğin yerinin Londra olmadığına, Büyük Güçlerin temsilcilerinin bir arada bulunduğu ve Avrupa uyumuna yönelik ortak kararların masaya yatırıldığı İstanbul Konferansı'nda sorunların çözülmesi gerektiğinin açıkça dillendirilmesi idi.

Odyan Efendi'nin telgrafında belirttiği gibi Disraeli de Osmanlı Devleti'ne yönelik iyi niyet taşıyan cümlelerini yazısına ekledi. Türkiye'nin Avrupa sistemindeki yerini korumasını hiç kimse kendisinden daha fazla isteyemezdi. Rusya ile bir savaştan kaçınılmasını, Osmanlı için galibiyetin muhtemel görünmediğini ve savaşın sonucunun felakete yol açabileceğini bu nedenle ilk amacın barışın korunması olduğunu söyledi. Sonuçta Osmanlı Devleti için en hayırlı yol konferanstaki tekliflerin kabulüydü. Savaş için Rusya'ya fırsat verilmemeliydi.

Disraeli, konferanstaki önerilerin önemli değişiklikler geçirdiğine ve şimdi Babıâli'ye sunulduğu gibi, kesinlikle kabul edilemeyecek hiçbir şey içermediğine inanıyordu. "*Sultan ve danışmanlarının Rusya ile bir kopma ve bunun neredeyse kaçınılmaz sonuçlarının riskinden daha fazla acı verici ve dezavantajlı olduğunu düşündükleri koşulları kabul etmenin akıllıca bir politika olacağını düşündüm.*" diyordu.⁸⁹ Öneriler kabul edildiği takdirde padişahın yönetimini şekillendirmek, tebaa arasında uzlaşmayı sağlamak ve bu önlemlerle İngiltere'nin sempatisini yeniden kazanmak için birkaç sene kazanılacaktı. Önerilerin kabulü Osmanlı'nın çıkarına olduğu gibi Avrupa çıkarına ve uyumuna hizmet etmiş olacaktı.

Disraeli açık sözlü davranarak düşüncelerini Odyan Efendi ile paylaştı. Mevcut zorlukları ortaya koyduktan sonra elinden bir şey gelmeyeceğini açıklamaya çalıştı. İngiliz Hükümeti'ni temsil eden iki devlet adamının zıt tavır sergilemesi pek mümkün olmadığından Disraeli'nin açıklamaları temelde Lord Derby'nin beyanatından çok da farklı değildi. Odyan Efendi'nin gizli görevi bu devlet adamlarının desteğini elde etmekse Odyan Efendi'nin görüşmeleri ve çabası İngiliz diplomatlar üzerinde kayda değer bir etki yaratmışa benzemiyordu.⁹⁰ Acaba Odyan

⁸⁸ "The Earl of Derby to the Marquis of Salisbury and Sir H. Elliot, 10 January 1877", s. 183-184.

⁸⁹ "The Earl of Derby to the Marquis of Salisbury and Sir H. Elliot, 10 January 1877", s. 183-184.

⁹⁰ 16 Ocak 1877 tarihli haberde şöyle yazıyordu: "*Görünüşe göre Odyan Efendi, Lord Beaconsfield ve Lord Derby'den herhangi bir kanaat elde etmeden onlar üzerinde olumlu bir izlenim bıraktığına inanıyor.*" Bkz., *The Times*, 16 January 1877. Ayrıca görüşmeye ilişkin bazı hususlar *The Times* gazetesinde yer aldı. Mesela, 8 Ocak'ta Disraeli, Odyan Efendi'ye "*Türkiye cesur bir orduya sahip ama Rusya ile bir*

Efendi büyük umutlarla mı Avrupa'ya gönderildi? Veya gerçekten devlet adamlarının düşüncelerini ve politikalarını değiştirebileceği düşünülmüş müydü? Bu gibi sorunlara cevap vermek kolay olmasa da açık olan Midhat Paşa'nın böyle bir ihtimali denemesiydi.

İngiltere'deki görüşmelerden sonra Odyan Efendi güzergâhını Paris'e çevirdi. İngiltere'deki görüşmelerden sonra beklentisinin düşmüş olması muhtemeldi. Çünkü İngiltere'nin geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğü politikasından uzaklaşmaya başladığının kanıtlarından biriyle yüzleşti. İstanbul Konferansı'nda Osmanlı toprak bütünlüğüne ters düşecek tekliflerin kabulü, Disraeli tarafından dahi tek çıkar yol olarak gösterildi. Kanun-i Esasi'nin durumu düzeltmeyeceği ve konferanstaki tekliflerin özünde değiştirilemeyeceği açıldı. İngiltere'nin kabule yanaşmadığı tekliflerin Fransa'nın desteğiyle değiştirileceğinin zannedilmesi günün diplomatik gelişmelerini bilmeyenlerin kuracağı bir hayaldi sadece. Napolyon Savaşları'ndan itibaren aralarında kurulan birliktelik sonucu özellikle Doğu Sorunu'nu ilgilendiren böyle bir konuda İngiltere ve Fransa'nın ayrı hareket etmelerinin ihtimali çok düşüktü. Yinede Odyan Efendi görüşmelerini gerçekleştirmek üzere 13 Ocak'ta Paris'e geldi.

Louis Adolphe Thiers, Odyan Efendi'nin Paris'te görüştüğü ilk devlet adamlarındandı. Fransa'da başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı yapan yaşlı Mösyö Thiers, son zamanlarında muhalefetin önce gelen simalarındandı. Türk dostu olarak görülüyordu. Deneyimlerinden ve önerilerinden faydalanmak için müracaat edilen isimlerden biri oldu.

14 Ocak 1877 tarihinde Paris'ten gönderilen yazıyı sütunlarına taşıyan *The Times*, Odyan Efendi'nin görüşmelerini eleştirdi. Habere göre, Paris'ten ayrılma hazırlığı yapan Sadık Paşa, Odyan Efendi'nin gelmesi sebebiyle ayrılma planını erteledi ve M. Thiers ile bir görüşme ayarladı. Muhalefetin önde gelen iki lideri olan M. Thiers ve M. Gombetta ile görüşüldü. Neden böyle bir girişimde bulunulduğunun sorgulandığı haberde bu görüşmelerin farklı şekilde yorumlanabileceği söylendi. Haberde insanların Türkiye'yi Almanya'nın tavsiye ve yönlendirmesiyle hareket ettiği sonucunu çıkardıkları iddia edildi. Devamında şu eleştirel cümleler yer aldı:

*“Hükümet doğrudan rakipleriyle onlara neredeyse resmi bir karakter kazandıracak bir yolla Fransa'daki temsilcilerine görüşme düzenleme emri vererek okuyucuların kendisiyle hemfikir olacağını düşünüyor. Ancak ben bu eylemin öneminin abartılı ve özellikle çok zeki ya da böyle olmak isteyen adamların sıkça yaptığı kişisel acemiliklerden biri olduğuna inanıyorum.”*⁹¹

mücadelenin sonunda galip geleceğini varsaymak imkânsız. Bu savaş birden fazla alanda sürebilir ama neredeyse hiç şüphesiz nihai sonuç değişmeyecektir.” sözü gazetede yer aldı. Aynı haberde Disraeli, Lord Derby'ye bu mücadelenin Osmanlı'nın sonu olabileceğini belirttiği yazıldı. Bkz., *The Times*, 12 February 1877. 18 Ocak'ta Odyan Efendi'nin konferansta sunulan önerilerin acilen kabul edilmesi yönündeki Disraeli'nin tavsiyesini İstanbul'a bildirdiği aktarıldı. Bkz., *The Times*, 18 January 1877.

⁹¹ *The Times*, 15 January 1877.

16 Ocak 1877'de Paris Sefiri Sadık Paşa ile birlikte Sadaret'e gönderdikleri yazıda Odyan Efendi, Paris'teki olumlu atmosferden bahsetti:

“Hükümet-i Seniyye istiklalîyetini cümleye karşı kemal-i metanetle müdafaa ederek balkın hürrîyet ve riayetini kazanmıştır. Efkâr-ı umumîye iade-i sulh ve müsalemet arzusunda ise de Devlet-i Aliyye'nin şu ahval-i fevkaladede ibraz eylediği mesere-i gayret ve satvetten dahi mütebayyır olmuştur (hayret etmiştir). Memleketimiz için bir mevki-i cedid nümeyan olmaktadır (görülmetedir) bu sayede şimdi düşmanlarımızın şamatalarına sükkûnet gelecek ve dâbilen ve haricen dermeyer olanan iddiaların cümlesi zâil olacaktır.”⁹²

Paris'te görüşülen devlet adamlarından biri Fransız Dışişleri Bakanı Duc Decazes idi. Londra'dakine benzer şekilde kendisine önce Midhat Paşa'nın mektubu takdim edildi ve mevcut durum hakkındaki açıklamalar yapıldı. Konferansta Osmanlı'ya sunulan teklifler değiştirilmiş ve biraz yumuşatılmış olduğundan Decazes, Odyan Efendi'nin endişelerine katılmadı. Londra'da Odyan Efendi'nin duymaya alıştığı aynı cevap, barışı kurtarmak için tekliflerin kabul edilmesi tavsiye ile Bakan'ın yanından ayrıldı. Odyan Efendi, Fransız Bakanı İngiliz devlet adamlarından daha az lehte buldu.⁹³

Paris'teki görüşmeler ve temaslar devam ederken İstanbul Konferansı uzlaşa ve barış ortamını sağlayamadan sona erdi. Konferans dokuzuncu toplantısının ardından 20 Ocak 1877'de dağıldı. Odyan Efendi ve Sadık Paşa, 22 Ocak'ta Mösyö Thiers ile bir kez daha görüştü.⁹⁴

Mösyö Thiers, kendisine danışılmasından dolayı teşekkürlerini iletmişti Midhat Paşa'yı politikadaki metanet ve hürriyetperverliğinden dolayı tebrik ederek söz başladı. Konferans görüşmelerinde Babiâli'yi başarılı bulduğunu belirtti. Sonrasında önerilerini sıraladı. Osmanlı topraklarındaki barış ve asayişin sağlanması padişahın ve sadrazamın elindedir ve bir ay daha vakit vardır. Her gün anayasanın icrasına çalışılmalı ve işleri ağırdan almamalıdır. Avrupa'nın istediği hususlar ön planda tutulmalıdır. Konferansta başarı kazandığımız maddelerin icrasına ve Avrupa'nın hoşlanacağı valilerin tayinine bilhassa dikkat olunmalıdır. Devlet-i Aliyye bu yolda samimi ve özverili hareket ederse hem kendisinin hem de Avrupa'nın asayişini korumuş olur. Bir de Sırbistan ve Karadağ ile doğrudan barış yapın ki, Rusya bir savaş durumunda bunu aleyhinize kullanmasın, yönünde fikir beyan etti.⁹⁵

⁹² 13 Kânunusani 77'de Paris Sefiri Sadık Paşa ile Odyan Efendi'den Sadaret'e gönderilen telgrafın tercümesi için bkz., *BOA. HR.TO., 554/13; BOA. Y.EE.d., 789, s. 7.*

⁹³ Baykal, s. 375-376.

⁹⁴ 22 Kânunusani 77'de Paris Sefiri Sadık Paşa ile Odyan Efendi'den Sadaret'e gönderilen telgrafın tercümesi için bkz., *BOA. HR.TO., 554/45; BOA. Y.EE.d., 789, s. 8.*

⁹⁵ *BOA. HR.TO., 554/45; BOA. Y.EE.d., 789, s. 8.* Benzer nasihatlerin Lord Derby tarafından yapıldığı Musurus Paşa'nın gönderdiği telgraftan anlaşılmaktadır. Midhat Paşa'nın 24 Ocak 1877 tarihli tezkeresi için bkz., Ali Haydar Mithat, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatıralarım 1872-1946*, Bengi Yayınları, İstanbul 2008, s. 24-25.

Mösyö Thiers ayrıca Başbakan Jules Simon'ı görmeleri tavsiyesinde bulunarak, görüşmede nasıl bir lisan ve üslup kullanılması gerektiğine ilişkin de yol gösterdi. Odyan Efendi ve Sadık Paşa'nın gönderdiği telgrafta Mösyö Thiers'in kendileri hakkında düşüncesinin yakın ve içten olduğunu, bütün Paris'in Mösyö Thiers'e Devlet-i Aliyye'nin büyük dostu nazarıyla baktığını bildirdi. Ayrıca o günkü Paris gazeteleri Kanun-i Esasi'nin beklenen tesiri yaratamamasının sebebini, uygulanmasındaki şüphelerden ve eskiden vaat edilip icrasız kalan reformlarla kıyaslanmasından kaynakladığı konusunda hemfikirlerdi.⁹⁶ Baykal'ın iddiasına göre, Londra ve Paris basını birkaç hafta öncesine kıyasla Osmanlı lehine dönmüştü ve bunda Odyan Efendi'nin gayretlerinin büyük payı vardı.⁹⁷

İstanbul Konferansı'nın son bulması, Odyan Efendi'nin gizli görevinin bittiği anlamına geliyordu. Fakat İstanbul Konferansı'ndan müspet bir sonuç çıkmaması, Balkanlardaki huzur ve asayişin halen sağlanamamış, Sırbistan ve Karadağ ile bir barış yapılamamış olması ve reform konusunda Osmanlı Devleti'ne baskının devam etmesi aşılması gereken zorluklar olarak ortada duruyordu. Bu nedenlerden ötürü destek arayışına devam etme talimatıyla Odyan Efendi son kez Londra'ya gitti.

Odyan Efendi'nin detaylarına rastlanan son görüşmesi Lord Derby ile gerçekleşti. Hem Odyan Efendi'nin hem de Lord Derby'nin görüşme hakkında yazdıkları telgraflarda görüşmenin ayrıntıları yer aldı.⁹⁸

29 Ocak 1877 tarihli görüşmede Odyan Efendi, Lord Derby'ye şimdiki durumun son görüşmelerindekinden daha iyi, öncekinin tehlikeli şimdi ise daha ümit dolu olduğunu söyledi.

“Konferansın kararı iki sebeple neticesiz kalmış, biri Babıâli tarafından kabule şayan olmaması diğeri kabil-i icra bulunmamasıdır. Ehyevm Babıâli dâba ciddi ve dâba kabil-i icra islahat icra edecektir. İşte dâba şimdiden başladı... (Kanun-i Esasi'nin icrası ile) Biz bu suretle hem Devlet-i Aliyye'yi ve hem de sulh ve asayiş kurtaracağımızdan eminiz çünkü Avrupa'nın bilcümle amel ve ümidlerini fülâyata çıkarduktan sonra artık bize ne hak ile ve ne bahane ile ilan-ı harb olunur' dedim.”

Lord Derby duyduklarından memnun oldu. İngiltere'nin asıl önem verdiği konu konferans değil reformların icrasıydı. Osmanlı Devleti'nin gösterdiği gayret ve hayata geçirdiği reformlar, İngiltere'nin asayişini korumak için harcadığı mesaisine

⁹⁶ BOA. HR.TO., 554/45; BOA. Y.EE.d., 789, s. 8.

⁹⁷ Baykal, s. 476.

⁹⁸ 20 Kânunusani 77'de Londra'da bulunan Odyan Efendi'den Sadaret'e gönderilen telgrafın tercümesi için bkz., BOA. HR.TO., 554/28. Bu belgenin transkripsiyonu mevcuttur. Bkz., Ahmed Midhat Efendi, *Zübdetü'l-Hakâyik, 93 Harbi'nin Arka Planı, Harbin Zubûru Safahâtı ve Neticeleri Üzerine Diplomatik Yazışmalar*, (haz. Ömer Fâruk Can), TTK Yayınları, Ankara 2015, ss. 93-95. Lord Derby'nin telgrafı için bkz., “The Earl of Derby to Mr. Jocelyn, 29 January 1877”, *British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey*, s. 23-24. Bu telgrafın kısaltılmış bir fıkrasının tercümesi için bkz., BOA. HR.SYS. 1918/22.

büyük destek sunacaktı.⁹⁹ Lord Derby telgrafında asıl önem verdiği konuyu şu şekilde kaydetti: “Konuları konferansa taşıma amacımız ilk olarak, tehlikede olduğu anlaşılan Avrupa barışını korumak ve daha sonra, Türk İmparatorluğu’nun iç yönetiminde önemli bir gelişme sağlamak içindi.” Türk Hükümeti reformların uygulanmasına ne kadar yakınsa bunu savaş bahanesi olarak kullanmak isteyenlere o kadar az fırsat verecekti.¹⁰⁰

Olumlu bir atmosferde ve iyi niyet dilekleri ile başlayan görüşmenin ekseni kısa sürede mevcut sorunlara kaydı. Görüşme özellikle Avrupa programında yer alan af mevzuu, Bulgar olaylarına karışanların bu af içindeki yeri ve Müslümanların affa dâhil olmaları üzerine yoğunlaştı.

Af yapılacaksa bu geneli yani Müslümanları da kapsamalıydı. Aksi takdirde birlikte yaşayan insanlar arasındaki huzur ve asayişin iadesi mümkün olmayıp alınan tedbirler neticesiz kalırdı. Odyan Efendi’nin yazdığına göre, Lord Derby bu fikri tasdik eder gibi görünmüşken birden Bulgar olaylarında kan dökenlerin affının Avrupa’da iyilikten ziyade fena bir izlenim doğuracağını söyledi. Bunun üzerine Odyan Efendi Bulgar olayları hakkında izahat verdikten sonra tekrar genel af konusunda ısrar ettiyse de Lord Derby’yi ikna edemedi. Nihayetinde Lord Derby bu konuda resmen bir nasihat veremeyeceğini belirtti. Odyan Efendi ise Londra’da bulunma nedenini ve statüsünü şu sözlerle hatırlattı: “Bendeniz dahi resmen bir nasihat istemediğimi ve zaten kendisiyle Devlet-i Aliyye’nin sefiri sıfatıyla değil sadrazamın ve daha iyisi Midhat Paşa’nın adamı olarak görüşmekte olduğumdan vereceği nasihatın resmi olmuş olmayacağını ifade ettim.”¹⁰¹ Lord Derby kişisel görüşü olarak sadece, Büyük mahkûm kitlesinin her halükarda derhal serbest bırakılabileceği ama Türklere veya Hıristiyanlara karşı gerçekleşen katliamlarla ilgili olarak suçlananların cezadan muaf tutulmaması gerektiği ifade etti.¹⁰²

Bu son görüşmede görüldüğü üzere, Odyan Efendi’nin gizli görevle gittiği Paris ve Londra’da artık daha fazla kalmasının anlamı kalmamıştı. Detayların içine sürüklenen görüşmeler resmi bir diplomatın da yürütebileceği bir hal almıştı. Hâlbuki Odyan Efendi’nin özel görevi bu değildi. Görevi, Kanun-i Esasi’yi layıkıyla anlatmak ve İstanbul Konferansı’nda sunulan önerilerin zararlarını açıklayıp, hakkaniyetle yaklaşılması yönünde yetkili devlet adamları ve kamuoyunu etkileyerek Osmanlı Devleti’ne destek sağlamaktı.

Görüşmelerde umulan veya kayda değer bir başarı elde edilemedi. Görüşmelerde ele alınan hususlar hedeften uzaklaştıkça günlük sorunlar görüşmelerin odağına yerleşti. Ayrıca Davison’un belirttiği gibi Odyan Efendi Avrupa’da “taştan bir duvarla karşılaştı.”¹⁰³ Bu duvarı aşması mümkün olmadı.

⁹⁹ BOA. HR.TO., 554/28.

¹⁰⁰ “The Earl of Derby to Mr. Jocelyn, 29 January 1877”, s. 23.

¹⁰¹ BOA. HR.TO., 554/28.

¹⁰² “The Earl of Derby to Mr. Jocelyn, 29 January 1877”, s. 23; BOA. HR.SYS. 1918/22.

¹⁰³ Davison, s. 408.

Devereux da benzer şekilde şu yorumu yaptı: “Sonuç olarak Odyan’ın misyonunun başarısızlığı kaçınılmazdı. Londra ve Paris’te Odyan’ın konuştuğu İngiliz ve Fransız yetkililer sadece herhangi bir teşvik sunmakla kalmadı, aynı zamanda gayri resmi veya başka türlü, bir plan hakkında fikir vermeyi de kabul etmedi.”¹⁰⁴

Tüm bunlara rağmen Odyan Efendi’nin Paris ve Londra ziyaretleri tamamen başarısız da sayılmaz. Görüşmeler hakkında Osmanlı kaynakları ile önemli fakat özet bilgi sunan Baykal, “*Odyan efendinin bu misyonu, Midhat Paşa’yı sırf Avrupalıları aldatmak ve devleti bu badireden kurtarmak için meşrutiyeti ilân etmiş olmakla, fakat haddizatında bunda samimi olmamakla itham edenlere karşı, aksini isbat eden en büyük delildir.*” yorumunda bulundu.

Odyan Efendi’nin görüşmelerin sonucuna ilişkin düşünceleri ile halet-i ruhiyesi, gönderdiği telgrafın son cümlesinde özetlendi: “*Acaba ile’l-ebed Londra’da kalacak mıyım?*”¹⁰⁵

Sonuç

Dünya üzerindeki hâkim güçlerin güçsüz veya dünya sisteminde çevre konumuna düşmüş devletlere herhangi bir sebeple dayattığı ıslahat ve reformların temel belirleyicisi, güçlü devletlerin kendi aralarında kurdukları sistem, denge veya düzenin devamıydı. Güçsüz devletler bu istekleri karşılamaya dair ne kadar çabalasalar ve bu uğurda çok önemli adımlar atsalar da, hâkim güçlerin talepleri karşılanmadığı takdirde yetersiz görülebiliyor veya göz ardı edilebiliyordu. Kanun-i Esasi’nin ilanına karşı Büyük Güçlerin verdikleri tepki bu duruma güzel bir örnektir ve ne yazık ki tarihte benzersiz değildi.

Odyan Efendi’nin özel ve gizli görevi dönem içinde yaşanan yoğun diplomasi trafiğinin küçük bir parçasıydı. Her ne vesile ile olursa olsun her fırsatta Osmanlı’ya tavsiye edilen veya bazen dayatılan ıslahat isteğinin ne kadar gerçekçi ve Osmanlı’nın lehine olduğunu bu örnek üzerinde eleştirmek mümkündür.

Desteğine en çok ihtiyaç duyulan İngiltere, Kanun-i Esasi’nin önemini ya tam olarak anlamadı ya da anlamak istemedi. Bu esnada Rusya, Osmanlı topraklarında yaşanan olumsuzlukları kendi çıkarları lehine şekillendirerek uluslararası desteği arkasına almış olmanın verdiği konforu yaşıyordu. Yapılan bir ıslahatın ya da gerçekleştirilmek üzere olan devrim niteliğindeki bir yeniliğin Rusya’yı yolundan çevirmeye yetmeyeceği açıktı. Gelişmelerde söz sahibi olan İngiltere ve Fransa gibi önde gelen devletler için de Büyük Güçler arasındaki barış ve uyumun devamı Osmanlı’nın yaptığı ıslahatın kapsamı ve öneminin üzerinde bulunuyordu. Bu nedenle Kanun-i Esasi, uluslararası konjonktürel atmosferin ve İstanbul Konferansı görüşmelerinin gölgesinde kaldı. Sonuçta Rusya, diğer devletlerin müdahalesini engelleyecek şartları oluşturduktan sonra Osmanlı’yı yalnızlaştırdı ve 93 Harbi ile Kırım Savaşı’nın rövanşını alma fırsatını yakaladı.

¹⁰⁴ Devereux, s. 94.

¹⁰⁵ BOA. HR.TO., 554/28.

Kanun-i Esasi, 1875-1878 Balkan Krizi veya Balkan Buhranı olarak adlandırılan dönemin sorunları içinde kayboldu. Ama Osmanlı-Türk anayasal gelişiminin bugün geldiği noktada Kanun-i Esasi, bir mihenk taşı olma özelliğini koruyarak değeri zaman geçtikçe daha iyi anlaşıldı.

Çalışma Odyan Efendi'nin hayatından hareketle değerlendirildiğinde şöyle bir sonuca ulaşılabilir: Ermeni milletine mensup olan Odyan Efendi, genç yaşta girdiği memuriyet hayatında zamanla yükseldi ve önemli görevler üstlendi. Osmanlı'nın zor zamanlarında imparatorluğun bekası için Avrupa'daki kritik temasları gerçekleştirmek üzere seçildi. Kanun-i Esasi'nin daha iyi anlaşılması ve Osmanlı'ya yönelik baskı ve dayatmaların yumuşatılması için görüşmelerde bulundu. Ancak Paris ve Londra'da yapılan görüşmelerin ana eksenini anayasa üzerine değil daha çok günün sorunlarına yoğunlaştı. İlan edilen anayasa ikinci planda kaldı. Üzerinde daha çok durulan konu, İstanbul Konferansı ve Osmanlı'ya dayatılan öneriler oldu. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu çıkmazdan kurtulmanın yolu İstanbul Konferansı'ndan çıkacak karar ve Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa'nın desteğini elde etmektir. Bu durum anayasanın öneminin anlatılmasını ve anlaşılmasını geri plana düşürdü. Nihayetinde Odyan Efendi'nin görüşmeleri beklenen sonuca ulaşılmasına yardımcı olamadı. Osmanlı yönetiminin Balkanlardaki tebaasına yönelik daha serbest ve daha imtiyazlı davranması yönündeki Avrupa baskısı değişmediği gibi, imparatorluğun tamamını etkileyecek Kanun-i Esasi ile parlamenter yapı neredeyse alelade bir gelişme gibi telakki edildi.

Odyan Efendi'nin hayatı, imparatorluğun son zamanlarındaki gelişmeleri şahsında somutlaştıran karakteristik örneklerden biriydi. Üstlendiği görevler ve temsil ettiği statü, Osmanlı İmparatorluğu'nun imparatorluk sisteminde millet ayrımının yapılmadığının kanıtlarındandı. Ama uluslararası baskı sonucu ortaya çıkan problemlerden biri olan Ermeni meselesiyle Odyan Efendi, zamanla şüphe duyulan biri durumuna düştü. Büyük Güçlerin talepleri ve de desteğiyle zamanla derinleşen Ermeni meselesi genel olarak değerlendirildiğinde, Odyan Efendi ve Ermeni milleti açısından bir yarar sağlamaktan çok, büyük acıların doğmasına sebebiyet verdi.

Doğu Sorunu'nun çözümüne katkı sağlayabileceği umuduyla görevlendirilen Odyan Efendi, mevcut zorlukların giderilmesine yardımcı olamadığı gibi kronikleşen sorunlar silsilesindeki hedef isimlerden biri haline geldi. Ermeni meselesi devletlerin müdahalesiyle böylesine dallanıp budaklanmasaydı ve imparatorluk, yenilerinin eklendiği sorunlar yumağı içine çekilmeseydi, Odyan Efendi müreffeh bir yaşam sürebilir ve acılarına huzurlu bir şekilde katlanarak hayata gözlerini yumabilirdi. Ancak Büyük Güçlerin Osmanlı'ya reçete olarak sunduğu çözümler, Odyan Efendi'nin hayatı özelinde görüldüğü üzere, hazin bir son ile noktalandı.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ.DUİT): 58/44, 142/2.

Hariciye Nezareti Mektûbi Kalemi (DH.MKT): 684/75, 685/2, 821/29, 845/85.

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR-SYS): 1918/22.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO): 554/13, 554/28, 554/41, 554/42, 554/43, 554/44, 554/45, 525/11.

İrade Dâhiliye (İ.DH): 639/44426, 703/49222, 740/60559, 746/60996, 770/62694.

İrade Hariciye (İ.HR): 209/12079, 243/14465,

Mabeyn-i Hümayun İradeleri (MB.İ) 69/29,

Sadaret Divan Kalemi Evrakı (A.DVN): 159/92.

Şura-yı Devlet (ŞD), 278/23.

Yıldız Esas Evrakı (YEE): 76/50, 78/55.

Yıldız Esas Evrakı Defterleri (Y.EE.d): 789.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AZJ): 2/49.

Yıldız Perakende Evrakı Posta ve Telgraf (Y.PRK.PT): 3/19.

Yıldız Resmi Hususi Evrakı (Y.A.HUS): 166/19, 166/57.

British House of Command Parliamentary Papers:

1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877.

1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey.

1877 [C.1744] Turkey, No.19 (1877), Correspondence Respecting the Ottoman Loans.

Gazeteler

Sabah: 23 Haziran 1876, 25 Haziran 1876, 19 Ağustos 1876, 30 Ağustos 1876, 31 Aralık 1876, 22 Ocak 1877, 20 Şubat 1877.

The Times: 14 January 1876, 27 December 1876, 1, 2, 3, 4, 5, 15, 16, 18, January 1877; 7, 12, 16 February 1877.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmed Midhat Efendi, *Zübdetü'l-Hakâyik, 93 Harbi'nin Arka Planı, Harbin Zubûru Safabâti ve Neticeleri Üzerine Diplomatik Yazışmalar*, (haz. Ömer Fâruk Can), TTK Yayınları, Ankara 2015.

Akpınar, Mahmut, "Osmanlı Hariciyesinde Yaklaşık Kırk Yıl: Mahmud Esad Paşa (1837-1895)" *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı:5, (Bahar/2015), ss. 29-51.

Ali Haydar Mithat, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatıralarım 1872-1946*, Bengi Yayınları, İstanbul 2008.

Baykal, Bekir Sıtkı, "Midhat Paşa'nın Gizli Bir Siyasi Teşebbüsü", *III. Türk Tarih Kongresi*, 15-20 Ekim 1943, TTK Basımevi, (Ankara 1948), ss. 470-477.

Beydilli, Kemal, "Sâdık Mehmed Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:37, (2008), ss. 397-399.

- Dadyan, Saro, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yayınları, İstanbul 2011, ss. 273-375.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, (çev. Osman Akınhay), Agora Kitaplığı, İstanbul 2005.
- Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period, A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, The Johns Hopkins Press, London 1963.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, Cilt:I, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:VIII, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Kayaoğlu, Taceddin, *Osmanlı Hâricîyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Kayar-Malhasyan, Silvert, "Krikor Odyan", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 379.
- Kılıç, Musa, *Osmanlı Haricîyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2009.
- Mahmut Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, (haz. İsmet Miroğlu), Bereket Yayınevi, İstanbul 1983.
- Malhut, Mustafa, *I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e Osmanlı-İngiliz İlişkileri (1876-1914)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2019.
- Mithat Paşa'nın Hatıraları, Hayatım İbret Olsun (Tabıra-i İbret)*, Cilt:1, (yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 1997.
- Oğuz, Ahmet, *Birinci Meşrutiyet Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan*, Grafiker Yayınları, Ankara 2010.
- Ortaylı, İlber, "Midhat Paşa'nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları ve Politikası", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne, 8-10 Mayıs 1984*, TTK Basımevi, (Ankara 1986), s. 227, ss. 227-233.
- _____, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- Şimşir, Bilâl N., *Rumeli'den Türk Göçleri*, Cilt:II, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- Tunaya, Tarık Zafer, "1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 27-39.
- Uras, Esat, *Taribte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.
- Wirthwein, Walter G., *Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878*, Columbia University Press, New York 1935.

Summary

A new period began in the history of the Ottoman Empire in 1876. The constitutional process that started afterward has been one of the most important heritages transferred to the Republic of Turkey with some intervals and reached today. The Kanun-i Esasi was one of the achievements of the Ottoman Empire that enabled modernization and paved the way for the Tanzimat period. This period was not just a result of internal developments. Additionally, it was considered a solution to the pressure and threats against the Ottoman Empire. Therefore, it was announced on the first day of the Istanbul Conference, where the future of the Ottoman Empire was discussed.

The time selection could not create the expected effect. In contrast, representatives at the conference perceived this as an ordinary development and cunning. One of the monarchic empires of the period stepped into the constitutional process. The importance of one of the monarchical empires of the period stepping into the constitutional process should be emphasized, its value should be properly expressed and sincerity in this matter should be guaranteed. Also, it should have been explained that the proposals submitted to the Sublime Porte at the Istanbul Conference were difficult to accept and the difficulties these proposals would cause. Moreover, the support of Britain and France against Russia should have been obtained. For all these reasons, Grand Vizier Mithat Pasha sent Odian Efendi to Paris and London on a private and secret mission. Odian Efendi was one of Mithat Pasha's trusted friends and close colleagues.

Krikor Odian Efendi who was born in Istanbul in 1834, assigned various status and positions in Ottoman government offices since the age of 20s. He was among the staff of the Danube Province, where Midhat Pasha exhibited success. He took part in the first Ottoman-Turkish constitution preparations in 1876. Due to the failure of the Kanun-i Esasi to achieve the expected effect, he was sent to Paris and London on Midhat Pasha's instructions and on a special mission. He held many meetings between December 31, 1876 and February 18, 1877 in Paris and London. Odian Efendi went to Paris first to start the negotiations, but he decided that it would be more appropriate to start those meetings in London. He traveled the road between Paris and London 4 times during his visits.

He spent December 31, 1876, January 2, 1877, January 13-25, 1877, and February 7-11, 1877 in Paris. While in Paris he acted with Ottoman Ambassador Sadık Mehmet Pasha. He met the pro-Turkish, elder M. Thiers, M. Gombetta, and Prime Minister Jules Simon, and Foreign Secretary Louis Decazes. He held meetings in London between 2 and January 12, 1877, 25 January-6 February 1877. In London, Odian Efendi was accompanied by the experienced Ambassador Musurus Pasha, who had been in the London Embassy for many years. He met British Prime Minister Disraeli and Foreign Secretary Lord Derby.

The purpose of Odian Efendi's visit was stated as follows in the letter of introduction: "Your Lordship will therefore have the goodness to give your kind attention to our special Envoy, and receive from his mouth all the explanations and information with which he is charged in the name of our Government, to explain and justify the resolutions, dangerous but, unfortunately, inevitable, which the Ottoman Government are forced to adopt.

The Government of Her Britannic Majesty, while receiving information concerning the true position of affairs in Turkey, as set forth by his Excellency Odian Effendi, will acquire the proof that, in the midst of the crisis she is passing through, Turkey has faithfully guarded the recollection of an alliance both happy and successful, the traditions of which the Ottoman people will always respect."

After Midhat Pasha was dismissed from grand vizier, Odian Efendi's mission in Europe ended and he returned to Istanbul on February 18, 1877. He wanted to go to Europe again for treatment, but when he was not allowed, he went to Europe without permission and quit his office. From the moment he went to Europe, many journals were given about him, stating that he advocated the Armenian issue against the Ottoman Empire. However, it was claimed that he still had a relationship with Midhat Pasha and acted together. Although orders were sent for Odian Efendi to return to Istanbul, Odian Efendi did not return to Istanbul again. Odian Efendi, who had financial difficulties and health problems, died in Paris on December 7, 1887 and was buried in Pere Lachaise Cemetery.

He held meetings for a better understanding of Kanun-i Esasi and to ease the pressure on the Ottomans. However, the main axis of the meetings in Paris and London focused not on the constitution, but rather on present issues at the conference. Finally, Odian Efendi's meetings were not as expected. European pressure on the Ottomans has not changed. The Kanun-i Esasi and the parliamentary structure, which would affect the entire empire, responded as almost ordinary development.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İSTANBUL’UNDA Şİİ KİMLİĞİ VE HÜSEYİNİYE İNŞA GİRİŞİMİ*

Güllü Yıldız**

Öz

İstanbul’daki varlıkları hayli eski olan İranlılar, 19. asrın ikinci yarısından itibaren ticari ve kültürel açılardan güçlü bir topluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Topluluğun eğitim, sağlık gibi alanlarda kurumsallaşması, dinî yaşantılarını da etkilemiş ve din/mezhep temelli bir toplumsal kimlik inşa sürecini de beraberinde getirmiştir. Muharrem ayının ilk on günü gerçekleştirilen Azadârî merasimlerinin halka açık icra edilmeye başlaması, Şiî kimliğin en görünür hususiyetlerinden biridir. Bu çalışma İstanbul’daki İranlı Şiî topluluğun, Hüseyiniye Tekkesi adını verdiği bir “Azadârî mabedi” inşa etme girişimi ayrıntılarıyla ele alınmaktadır. 1296/1879 yılının sonunda bir encümen kurulması ve gerekli finansmanın sağlanması için yardım sandığı oluşturulmasıyla başlayan bu girişim, arşiv belgelerinin yanı sıra topluluğa ait süreli yayınlardan ve hatırat, seyahatname türü eserlerden takip edilmektedir. Bu girişimin ve diğer kurumsallaşma çabalarının bir yandan Şiîlerin dinî kimlik inşası açısından anlamı, öbür taraftan da Sultan II. Abdülhamid’in dinî politikasına mütakabiliyeti değerlendirilmektedir. Ayrıca dönemin İran sefiri Muînülmülk Hacı Mirza Muhsin Han’ın Sultan II. Abdülhamid’e yakınlığının bu çabaları nasıl etkilediğine de değinilmektedir.

Anahtar kelimeler: II. Abdülhamid, İstanbul, Şiî topluluk, Hüseyiniye, dinî kimlik

The Shi’i Identity and an Attempt to Construct Ḥosayniya in Istanbul during Abdulhamid II Era

Abstract

Having a long history of presence in Istanbul, Iranians have appeared as a strong community commercially and culturally from the second half of the 19th century onwards. Institutionalization of the Iranian community in diverse fields like education and health effected on their religious life and brought out the construction process of a social identity simply based on the

* Bu çalışmanın ilk bulguları, 22-24 Ekim 2018 tarihlerinde İstanbul’da düzenlenen *Vefatının 100. Yılında Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Uluslararası Kongresi*’nde “II. Abdülhamid Dönemi İstanbul’unda Şiîlerin Dinî Kimlik İnşa Çabaları” başlıklı bir bildiri ile sunulmuştur.

** Dr. Öğr. Üyesi, *Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi Anabilim Dalı*, Mahir İz Cad. No. 2 34662, Altunizade-Üsküdar, İstanbul/Türkiye, gullu.yildiz@marmara.edu.tr, Orcid ID: 0000-0003-0630-7145

religion/sect. One of the most visible features of the Shi'i identity was the beginning to perform "Azādārī ceremonies" that take place publicly during the first ten days of the month of Muharram. This study deals in detail with the attempt of the Iranian community in Istanbul to build a "Takya Ḥosayniya"; "a temple for Azādārī". This attempt that begins with the foundation of a council and aid fund for finance at the end of the year 1296/1879, is examined through the periodicals, memoires and travelogues published by the Iranian community in addition to the Ottoman archival documents. It aims to evaluate the meaning of this and other attempts of the Iranian community for the construction of a religious identity on the one hand and hand its accordance with Sultan Abdulhamid II's religious policy on the other. Also it discusses the influence of the relationship between the Sultan and the Iranian ambassador of the time; Mu'in al-Mulk on this attempt.

Keywords: Abdulhamid II, Istanbul, Shi'i community, Ḥosayniya, religious identity

İranlı Şii'lerin, İstanbul'daki varlıkları uzun zamandır bilinmektedir. Ancak 19. yüzyılının özellikle ikinci yarısında ekonomik güçleri ve kültürel faaliyetleri sayesinde görünür bir topluluk haline gelmişlerdir.¹ 1885 yılında İstanbul'da 16 bin kadar İranlı'nın yaşadığı ve bunlardan bin kadarının tüccar olduğu kaydedilmektedir.²

İstanbul'da hemen her türden işlerde çalışan İranlı Şii'lerin temel uğraşlarının başında halı, kumaş, tütün, kitap gibi çeşitli ürünlerin ticareti gelir. Bunun yanı sıra kahvehane işletmeciliği ve faytonculuk gibi iş kollarında yoğunlaştıkları görülmektedir.³ Ağırlıklı olarak sur içi ve civarı ile Beşiktaş ve Üsküdar semtlerinde yaşayan Şii'ler, Valide Han başta olmak üzere Büyük Yıldız Han, Vezir Han, Cafer Ağa Hanı, Sümbüllü Han gibi bu bölgelerdeki çeşitli hanları mesken tutmuşlardır.⁴Bu mekânlar içerisinde Valide Han'ın ayrı bir yeri vardır. 17. Asırda Kösem Sultan tarafından, iki katlı ve üç avlulu bir şekilde inşa ettirilen bu han, 19. asırda ağırlıklı olarak İranlı Şii'lerin merkezi haline gelmiştir.⁵ Handa sadece

¹ Thierry Zarcone, "La Communauté Iranienne d'Istanbul a la fin du XIXe et au début du XXe siècle", *La Shi'a Nell'Impero Ottomano*, Roma 1993, s. 59; Filiz Dığıroğlu, "Sultanın Ecnabileri: Dersaadet'in Acemleri", *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi*, İstanbul 2018, c. 3, s. 932-934.

² Resul Caferiyan, *Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî*, Tahran 2011, Cilt 5, s. 132-133. Ferahânî'nin seyahatnamesinde kaydettiği bu ifadelerini, sefaret görevlisi olarak İstanbul'a gelen oğlu Han Melik Sâsânî de sefaret kayıtlarına dayanarak teyit etmiştir. Bkz. Han Melik Sâsânî, *Yâdbudhâ-yi Sefâret-i İstanbul*, Tahran 1966, s. 94.

³ Sâsânî, *Yâdbudhâ*, s. 94-95.

⁴ BOA, İ.HR 74/3603.

⁵ Valide Han'ın tarihçesi ve İranlı tüccarların buradaki faaliyetleri için bkz. Filiz Dığıroğlu, "İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Validehan (XIX-XX. Yüzyıl)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 31, (Güz 2014), s. 69-112.

dükkânlar değil hem tüccarların hem de diğer meslekleri icra edenlerin, hacıların ve yolcuların yaşadığı odaların yanı sıra bir de Şîî mescidi yer alır.⁶

İstanbul'daki İranlı Şîî topluluk, nüfusunun artması ve özellikle ticari faaliyetlerle zenginleşmesiyle birlikte hem bireysel olarak hem de topluluk olarak eğitim, sağlık vb. ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çeşitli müesseseler kurmaya başlamıştır. Öncelikle eğitim ve sağlık alanlarına yoğunlaşan bu kurumsallaşma çabaları neticesinde İran sefaretinin yanı sıra topluluğa has okul ve hastane inşa etmişler, ayrıca Osmanlı devletinin kendilerine bir mezarlık yeri tahsis etmesini de sağlamışlardır.⁷

Topluluğun ihtiyaç duyulan diğer alanlardaki kurumsallaşması, dinî yaşantılarını da etkilemiş ve din/mezhep temelli bir toplumsal kimlik inşa sürecini de beraberinde getirmiştir. Bu çalışmada, dinî kimlik inşâ çabalarının temsil gücü yüksek bir örneği olarak Şîî topluluğun Hüseyiniye kurma girişimleri ele alınacaktır. Hüseyiniye, Şîîlerin Muharrem ayının ilk on günü gerçekleştirdikleri Azadarî yani matem merasimlerini icra ettikleri özel mekânlardır. Mimarî açıdan dairevî tiyatrolara benzeyen bu yapılar genelde hayır sahipleri tarafından yapılp vakıf gelirleriyle idare edilmektedir. İran'da özellikle Kaçarlar döneminde (1796-1925) şahlar, itibar kazanmak gayesiyle Hüseyiniye inşasına ihtimam göstermişlerdir.⁸ Dolayısıyla bu mekânların Şîî dinî hayatında nasıl bir işlev gördüğünü anlamak için öncelikle Azadarî merasiminin mahiyetine ve tarihsel gelişimine bakmak gerekmektedir.

Azadarî Merasimleri

Hız. Hüseyin'in 61/680 yılında Kerbelâ'da şehit edilmesinin anısına her yıl Muharrem ayının ilk on gününde gerçekleştirilen Azadarî merasimi, üç aşamadan oluşmaktadır. Birincisi “ravza-hânî” veya “mersiye-hânî” denilen mersiyelerin, yas şürlerinin okunmasıdır. Özellikle Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin (öl. 910/1504-05) *Ravzatü's-Şühedâ* isimli on bölümlük eserinden bölümler okunması gelenek haline

⁶ Buradaki tarihi mescid 1951'de çıkan bir yangında yıkılmış ve aynı yerine yeniden inşa edilmiştir. Bugün hanın avlusunda bulunan, yangından sonra yeniden yapılan mesciddir. Bkz. Zarccone, “La situation du Chi'isme a Istanbul au XIXe et au début du XXe siècle”, *Les Iraniens d'Istanbul* (ed. T. Zarccone, F. Zarinebaf-Shahr), Istanbul-Téhéran 1993, s. 97-98. Yolculukları sırasında Vâlîde Han'da kalan veya ünü dolayısıyla burayı görmeye gelen İranlı hacıların tanıklıklarına örnek olarak bkz. Caferiyan, *Sefernâme'hâ*, Cilt 5, s. 384; Cilt 7, s. 191-192. 1319 yılının Ramazan ayı boyunca (Aralık 1901-Ocak 1902) İstanbul'da ve Valide Han'da ikamet eden ve dinî hizmetler sunan Reisüzzâkirîn isimli Meşhedli bir ravzahânın İstanbul notları için bkz. Güllü Yıldız, “Reisüzzâkirîn'in Sefernâmesi ve İstanbul'daki Şîîlerin Dinî Hayatı”, *Şarkîyat Mecmuası- Journal of Oriental Studies*, Sayı: 38 (2021), s. 1-14.

⁷ Sâsânî, *Yadbudhâ*, s. 103-107. Hac yolculuğu esnasında İstanbul'a uğrayan Ferahani'nin İran okulunu ziyareti için bkz. Caferiyan, *Sefernâme'hâ*, Cilt 5, s. 265-266. Mezarlık hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Kurşun, “Üsküdar'da İranlılar ve İran Mezarlığı”, *Üsküdar Sempozyumu IV Bildiriler*, İstanbul 2007, Cilt 1, s. 195-212.

⁸ Mustafa Öz, “Hüseyiniye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 19, İstanbul 1999, s. 28-29.

geldiği için “ravza-hânî” ismiyle anılır olsa da başka mersiyeler ve şehitleri ve onların sözlerini anlatan her tür şiir okunması mümkündür.⁹ İkinci aşama “deste” tabir edilen gruplar halinde belirlenmiş alanlarda resmigeçit yaparak kama vurmadır (kama-zenî). “Deste-gerdenî” de denilen bu aşamada sırayla belirlenen alanda yürüyen ve bir yandan sineyi dövme (sine-zenî), zincirle sırtına vurma (zincir-zenî) ve kılıç veya kamalarla tamamı ya da bir kısmı tıraş edilmiş başına vurma (tiğ-zenî veya kama-zenî) suretiyle matemi yaşamak ve yaşatmak söz konusudur.¹⁰ Son olarak Hz. Hüseyin’in şehadetini bir tür teatral performansla anlatan taziye (şebih-hânî) aşaması gelir.¹¹

Sefaret görevlisi olarak İstanbul’a gelen ve buradaki ikametine dair bir hatırat kaleme alan Han Melik Sâsânî’nin anlatımına göre, İran’ın İstanbul sefiri Sipehsâlâr Hacı Mirza Hüseyin Han ve Hacı Mirza Safâ’nın gayretlerine kadar İstanbul’daki İranlılar Azadarî merasimi düzenleyememişlerdir. Mirza Hüseyin Han’ın kudreti onlara İstanbul’da da tıpkı İran’da olduğu gibi ravza okuma meclisleri düzenleme imkânı sağlamıştır.¹² İstanbul’da Azadarî merasiminin gerçekleştirilmesini mümkün kılan kişi olarak ismi zikredilen Nimetullahiye tarikatına mensup Şeyh Mirza Safâ’nın (öl. 1874), İran ve İstanbul dâhil olmak üzere dünyanın pek çok yerinde müridleri olduğu ve bunlar arasında İran ve Osmanlı devlet ricalinden isimlerin de bulunduğu bilinmektedir. Mirza Safâ, mason çevrelerle de yakından irtibatlı bir kişidir. Ayrıca kendisinin Kahire, Şam, Hicaz, İstanbul ve Anadolu’da binlerce Sünni Şiîliğe geçirdiği söylenmektedir. Kaçarlar zamanında bu türden iddiaların hayli yaygın olduğunu vurgulayan Algar, Mirza Safâ’nın İstanbul’a geldiğinde burada pek çok kişiyi Şiî yaptığı iddiasına da temkinle yaklaşmıştır. Algar’ın tanımlamasına göre Mirza Safâ, dini konularda gayriresmi danışman olarak İstanbul’daki İran elçiliğinde bulunmuş ve Mirza Hüseyin Han’a Azadarî merasimlerinin icrası için izin alma hususunda yardımcı olmuştur.¹³ Mirza Safâ’nın müridlerinden olup, onunla birlikte İstanbul’a gelen Pirzâde, sefernâmesinde İstanbul ve diğer Anadolu şehirlerinde Şiîliğin yaygınlaşması için müşdidinin kırk yıl

⁹ P. Chelkowski, “Rawdakhwânî”, *Encyclopaedia of Islam* 2, Cilt 8, Leiden 1995, s. 465. Ravza okumak, sadece Muharrem merasimlerine veya Şiîlere has bir pratik değildir. Safer ayı başta olmak üzere yılın diğer zamanlarında da icra edildiği bilinmektedir. Ayrıca bazı Sünnî çevrelerde, özellikle bu eserin Fuzûlî (öl. 1556) tarafından yapılan Türkçe çevirisi *Hadikatü’s-Süeda*’nın okunduğu bir gelenekten söz edilebilir. Örnek olarak bkz. Mustafa Kara, *Bursa’da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa 2012, s. 270.

¹⁰ J. Calmard, “Azâdârî”, *Encyclopedia Iranica*, Cilt III/2, London 1989, s. 176.

¹¹ Glassen, “Muharram-ceremonies (‘Azâdârî) in Istanbul”, *Les Iraniens d’Istanbul*, s. 120. Tâziye ile ilgili detaylı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Peter J. Chelkowski (ed.), *Ta’ziyeh: Ritual and Drama in Iran*, New York-Tehran, 1979; Peter J. Chelkowski (ed.), *Eternal Performance: Ta’ziyeh and Other Shiite Rituals*, Calcutta 2010; Metin And, *Ritiüelden Drama Kerbela-Muharrem-Ta’ziye*, İstanbul 1999.

¹² Sâsânî, *Yâdbudhâ*, s. 108.

¹³ Hamid Algar, “Iranian Diplomats in the Masonic Lodges”, *Les Iraniens d’Istanbul*, s. 35-36. İstanbul’a uğrayan İranlı hacılardan birisinin kendisini ziyarete gelen, Suphi Paşa’nın babası Sâmî Paşa için “Hacı Mirza Safâ’nın müridlerinden” demesi hakkında bkz. Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, Cilt 3, s. 361.

boyunca emek verdiğini, ilmi, fazileti, güzel ahlâkıyla yavaş yavaş bu mezhebin Osmanlı topraklarında revaç bulmasını ve Sipehsâlâr Hüseyin Han ile birlikte Azadarî merasimlerinin her yılın Muharrem ayında İstanbul'da icra edilmesini sağladığını dile getirmiştir. Pirzâde, İstanbul'a ikinci gelişinde (1886) hala ravzahânî ve azadarî merasimlerinin yapıldığını, özellikle onuncu gece Azerbaycan ve diğer İran beldeleriyle Rusya'nın hâkimiyeti altındaki Tiflis, Karabağ, Gence, Şirvan ahâlisinden binden fazla kişinin Azadarî merasimine iştirak ettiğini belirtmiştir.¹⁴

İstanbul'da Azadarî merasiminin gerçekleştirilmeye başlandığı bu ilk dönemde henüz kama vurma yaygın değildir. Daha sonraki yıllarda Şiiler, Azadarî merasimlerini yaygınlaştırmak ve kama vurma için Muharrem ayının başından itibaren Valide Han'da büyük bir çadır kurmaya başlamışlardır. Geceleri bir taraftan ravza okurken diğer taraftan zincir vuran gruplar ellerinde bayraklar ve meşalelerle yürüyüş yapıyorlardı. Âşûrâ gecesindeyse güneş batarken kefen giyiyor ve başlarına kamayla vuruyorlardı.¹⁵

İstanbul'daki Şiilerin halka açık bir şekilde ravzahânî icrası 1860'lardan sonra gerçekleşmiştir. Kama vurma ise çok daha sonraki bir tarihte, muhtemelen 1870'lerde mümkün olmuştur. Ancak taziye icra edildiğine dair bir kayıt yoktur.¹⁶ Glassen, Osmanlı Devleti'nin Azadarî merasimine izin vermesinin bir şartı olarak taziye kısmının icra edilmemesini istemiş olabileceği kanaatindedir. Zira bu gösterilerde Emevîlerin/Sünnîlerin anti-kahraman olarak temsili söz konusudur.¹⁷ Sâsânî, "yerli yabancı herkes izlemeye geliyordu ve bu durum İstanbul'da yaşayan İranlı yenilikçiler için büyük bir utanç vesilesiydi" diyerek İranlılar arasında kama vurma ve bu görüntülerin özellikle Avrupalılara sunulması hakkında fikir ayrılıkları olduğuna işaret etmiştir.¹⁸ Birinci Dünya Savaşı'nın başlarına kadar Azadarî merasimleri bu şekilde devam etmiş ancak savaş esnasında silahları toplama adı altında kamalar da toplanınca yenilikçiler bu durumdan hoşnut olmuşlardır. Savaş boyunca sadece ravzahânî icra edilmiştir. Sâsânî'ye göre herkes kama vurma olayının tamamen ortadan kalktığını düşünürken savaş sonrasında İran'da olduğu gibi İstanbul'da da yeniden bu merasimin icrası için izin alınması yönünde kendisine de baskı uygulanmıştır.¹⁹

¹⁴ Hafız Ferman-Fermâiyân (haz), *Sefernâme-i Hacı Muhammed Ali Pirzade*, Tahran 1342-1343, Cilt 2, s. 113-114. Mürşidiyle ilgili sefernâmesindeki diğer bahisler için bkz. *Sefernâme-i Hacı Muhammed Ali Pirzade*, Cilt 1, s. 145-146, 147, 157, 262; Cilt 2, s. 87, 259.

¹⁵ Sâsânî, *Yâdbudbâ*, s. 108. Ayrıca bkz. Zarcone, "La Situation du Chi'ism", *Les Iraniens d'Istanbul*, s. 103-105.

¹⁶ Sâsânî, *Yâdbudbâ*, s. 108; Glassen, "Muharram-ceremonies ('Azâdârî) in Istanbul", *Les Iraniens d'Istanbul*, s. 114-115.

¹⁷ Bkz. Glassen, "Muharram-ceremonies ('Azâdârî) in Istanbul", *Les Iraniens d'Istanbul*, s. 125. Seremoninin akışı için bkz. Glassen, "Muharram-ceremonies ('Azâdârî) in Istanbul", *Les Iraniens d'Istanbul*, s. 121-125.

¹⁸ Sâsânî, *Yâdbudbâ*, s. 108. Avrupalıların seyahatnamelerindeki Azadarî merasimi anlatıları için bkz. Glassen, "Muharram-ceremonies ('Azâdârî) in Istanbul", *Les Iraniens d'Istanbul*, s. 115-129.

¹⁹ Sâsânî, *Yâdbudbâ*, s. 108-111.

İstanbul'daki Şîilerin dini pratiklerindeki bu tarihsel gelişim İran'la paralellik arz etmektedir. Zira Azadarî ve taziye icraları İran'da da 19. asrın başından itibaren büyük bir popülerlik kazanmış ve bu törenler için özel anfıtiyatrolar inşa edilmiştir.²⁰ Yüzyılın ortasında hem zamansal hem de mekânsal olarak büyük bir genişleme gösteren bu merasimler, İran'dan Kafkasya, Hindistan, Endonezya'ya kadar bütün Şîî dünyaya yayılmış ve Muharrem ayı dışına da taşınmıştır.²¹ Merasimlerin yaygınlaşması ve kurumsallaşması, Hüseyniye'lerin inşasını da beraberinde getirmiştir. Zira Azadarî merasiminin bütün bu aşamalarının gerçekleştirilebilmesi için hem açık hem de kapalı alanı olan ve büyük kalabalıkları içine alabilecek genişlikte Hüseyniyeler kurulması bir ihtiyaç haline gelmiştir.

Zarcone, İstanbul'daki İranlı Şîilerin Azadarî merasimlerinin halka açık icrası hakkını elde etmeyi bir kimlik arayışı, etnik ve dinî/mezhebî bir grup olarak kendilerini kabul ettirmek olarak gördüklerini dile getiren ilk kişidir.²² İstanbul'daki Şîilerin dinî yaşantıları hakkında, Zarcone'un çalışmalarından bu yana kayda değer bir çalışma ortaya koyulmadığını da belirtmek gerekir. Elinizdeki çalışmaysa ilgili literatürde daha önce söz konusu edilmeyen bir girişimi inceleyerek İstanbul'daki Şîilerin dinî kimlik inşa süreçlerinin önemli bir aşamasını tespit etmeyi amaçlamaktadır. II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında başlatılan ancak istenildiği gibi sonuçlanmadığı anlaşılan bu girişim, Şîî topluluğa yaraşır bir Hüseyniye inşa etme gayesi taşımaktadır.

Hüseyniye İnşa Girişimi

1880 yılının Muharrem ayında, İstanbul'da mukim İranlıların en önemli yayın organlarından olan ve adeta topluluğun sesi işlevi gören *Ahter* gazetesinde yayınlanan bir haber, Şîî topluluğun Hüseyniye inşa etme girişimini duyurmaktadır. Bu haberin *Ahter* gazetesinde neşredilmesi tesadüf değildir. Gerek Osmanlı gerekse İran matbuatının en önemli süreli yayınlarından biri kabul edilen ve yirmi yıl boyunca (1876-1896) yayın hayatını sürdüren bu gazete, aşağıda girişimin önemli iştirakçilerinden biri olarak ismi zikredilecek Muhammed Tahir Tebrizî tarafından neşredilmiştir. Önce İran devletinin maddi desteği ve Muinülmülk'ün gayretleriyle yayın hayatına başlayan gazete, daha sonra II. Abdülhamid'in desteğini almış ve bir süre için İslam birliği politikasının sözcülerinden biri haline gelmiştir. Resmi desteklerin dışında kendisi gibi İran tebasından olup İstanbul'da yaşayan tüccarların maddi desteğini kazanan Muhammed Tahir Tebrizî, gazetede Şîî topluluğun siyasi, ekonomik, kültürel ve dinî bütün meselelerine yer vermeye gayret göstermiştir. Dolayısıyla *Ahter* gazetesi, yayın hayatı boyunca bu topluluğun sesi olduğu gibi aynı zamanda onları siyasi ve fikri olarak yönlendiren önemli bir araç haline gelmiştir.²³

²⁰ Bunun tarihsel nedenleriyle ilgili bkz. Glassen, "Muharram-ceremonies ('Azâdârî) in Istanbul", *Les Iraniens d'Istanbul*, s. 117-119.

²¹ J. Calmard, "Azâdârî", *Encyclopedia Iranica*, Cilt III/2, s. 176.

²² Zarcone, "La situation du Chi'ism", *Les Iraniens d'Istanbul*, s. 105.

²³ *Ahter* gazetesi ve nâşiri Tâhir Efendi hakkında bkz. Güllü Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", *Osmanlı Araştırmaları*, 50 (2017), s. 175-218. Ayrıca gazete hakkında

İstanbul'daki Şiiilerin, tüccar ve çeşitli meslek erbabı dışında en önemli parçasını oluşturan ve burada zorunlu veya gönüllü sürgün hayatı yaşayan muhalif entelektüeller de gazeteye yazılarıyla fikri destek vererek bu yönlendirmenin en önemli aktörleri olmuşlardır. Bütün bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda, *Abter* gazetesinin İstanbul'daki İranlı ve Şii topluluğun temsilinin yanı sıra dinî kimlik inşa sürecine de doğrudan katıldığını belirtmek gerekir. Şimdi inceleyeceğimiz Hüseyiniye inşa girişimine dair ilan, *Abter*'in Şii kimliğine vurgu yapan yayınlarından sadece bir tanesidir ancak topluluğun kurumsallaşması yolundaki desteğini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Abter gazetesinde neşredilen “Encümen-i Hüseyinî-i Millet-i İran”²⁴ başlıklı söz konusu ilanda, Hz. Hüseyin'in şehadeti ve Kerbelâ mateminin Şiiiler için önemine vurgu yapıldıktan sonra her yıl Muharrem ayında düzenlenen Azadârî merasimlerinin İstanbul'da da bazı hanlarda veya İranlıların kendi iş yerleri ve meskenlerinde icra edildiği ancak buraların hacim itibarıyla dar ve küçük olmaları dolayısıyla merasim için uygun olmadıkları dile getirilmiştir. İlanda vurgulandığı şekliyle asıl önemlisi; İran milletine mahsus yerler olmadıkları için her türden pis ve kötü işlere sahne olduklarından dolayı Hz. Hüseyin'in matemini icraya yaraşır mekânlar değildirlir.²⁵

İlanda her yıl Azadârî için ciddi miktarda paralar harcılandığı ancak yine de olması gerektiği gibi icra edilemediğinden şikâyetle; yıllardır İranlıların kendilerine mahsus, taziye için Tekye-i Hüseyiniye isminde bir “Azadârî mabedi” yapmak arzusunda olduğunu ancak şimdi Sefir Muinülmülk Hacı Mirza Muhsin Han'ın kararlılığıyla bu büyük işe girişilebildiği haber verilmektedir.²⁶

Mirza Muhsin Han (öl. 1899), 1290-1308/1873-1891 yılları arasında İran'ın İstanbul sefiri olarak görev yapmıştır. Tüccar bir babanın oğlu olarak küçüklüğünde İstanbul'da bulunan Muhsin Han, İran hariciyesi için oldukça prestijli kabul edilen

yapılmış müstakil bazı çalışmalar için bkz. Orhan Koloğlu, “Un Journal Persan d'Istanbul: Akhtar”, *Les Iraniens d'Istanbul*, s. 133-140; Anja Pistor-Hatam, “The Persian Newspaper Akhtar as a Transmitter of Ottoman Political Ideas”, *Les Iraniens d'Istanbul*, s. 141-147; Tanya E. Lawrence, *Akhtar: A Persian Language Newspaper Published in Istanbul and The Iranian Community of The Ottoman Empire in The Late Nineteenth Century*, İstanbul 2015. Lawrence, kitaptan sonra neşrettiği *Akhtar*'le ilgili makalede ve İstanbul'daki İranlı topluluğun bazı önemli figürlerine odaklandığı doktora çalışmasının bir bölümünde Muhammed Tahir Tebrizî ve gazetesini ele alır, ancak bu konuda kendi kitabı ve Yıldız'ın makalesine ek yeni bir şey söylemez. Bkz. Tanya E. Lawrence, “The Iranian Community of the Late Ottoman Empire and the Egyptian ‘Crisis’ through the Persian Looking Glass: The Documentation of the ‘Urabi Revolt in Istanbul’s Akhtar”, *Iranian Studies*, 51:2 (2018), s. 245-267; Tanya E. Lawrence, *An Age of Trans-Imperial Vernacularisms: The Iranian Dissident Community of the Late Ottoman Empire*, Yale University Faculty of the Graduate School, Doktora tezi, New Haven 2018, s. 46-98.

²⁴ *Abter*, VI/4, 23 Muharrem 1297/6 Ocak 1879 [1880], s. 33-36.

²⁵ *Abter*, VI/4, 23 Muharrem 1297/6 Ocak 1879 [1880], s. 33.

²⁶ *Abter*, VI/4, 23 Muharrem 1297/6 Ocak 1879 [1880], s. 33.

bu göreve gelmeden önce Paris ve Londra sefaretlerinde görev yapmıştı.²⁷ Gerek Avrupa'daki görevleri sırasında gerekse İstanbul günlerinde çeşitli mason loncalarıyla yakın bir ilişki içersinde olduğu bilinen²⁸ Mirza Muhsin Han'ın Sultan II. Abdülhamid'le de yakın bir dostluk tesis ettiği kaydedilmiştir. Sultan, hatıratında İslam birliği politikası çerçevesinde Sünnî-Şîî birlikteliğini sağlamak yönünde Muhsin Han'dan söz aldığını dile getirmiştir.²⁹ Ayrıca Muhsin Han'ı üstün hizmetlerinden dolayı daha çok krallara, hükümdarlara ve üstün hizmetler sunmuş devlet adamlarına verilen murassa Osmanlı nişanıyla (nişân-ı âli-i imtiyaz) taltif etmiştir.³⁰

Mirza Muhsin Han'ın sefirliği döneminde İstanbul'daki İranlı Şîî topluluğun her türlü ihtiyacıyla yakından ilgilendiği görülmektedir. Yine bu dönemde Şîilerin, kurumsallaşma ve toplumsal-dinî bir kimlik inşa etme gayretleri hız kazanmıştır. Hüseyniye kurma girişimi de bunun önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Hüseyniye kurulmasıyla ilgili yukarıda yer verdiğimiz *Ahter*'deki ifadeler, sefirin etkinliğini açıkça dile getirmektedir. Nitekim İstanbul yolunu kullanarak hacca giden İranlı hacılardan Muhammed Rıza Tabatabâî, Eylül 1879 ve Şubat-Mart 1880 tarihlerinde konakladığı İstanbul'da İran sefirinin okul, hastane ve Hüseyniye yapılması için gösterdiği gayrete bizzat şahit olmuş ve sefernâmesinde bundan bahsetmiştir.³¹

Ahter'deki habere göre Sefir, önceki kurban bayramında tüccarları toplayıp bir Tekye-i Hüseyniye, mektep ve hastane yapılmasının gereğini dile getirmiştir. Bayramlaşmadan sonra hemen bir komisyon kurulmasını sağlamıştır. Ayrıca Gadir-i Hum bayramı günü bir encümen toplanıp alınan kararların yazılması ve sonra da uygulamaya geçilmesi kararlaştırılmıştır.³² Haberin devamından, encümen toplantısında, Hüseyniye ve mektebin yıllık 2-3 bin liralık bir masrafı olacağı ön görülerek hem bu yıllık giderin karşılanması hem de arsa satın alınabilmesi için bir yardım bürosu ve Hüseyniye sandığı kurulması kararlaştırıldığı öğrenilmektedir.³³

Sandığın açıldığı gün 24 Zilhicce 1296/9 Aralık 1879 tarihli toplantıda yardım toplandığı belirtilmektedir. Ayrıca sandığa bağışta bulunan, çoğunluğunu çeşitli kollardan tüccarların oluşturduğu Şîilerin isimleri ve bağış miktarları da ilan edilmektedir.³⁴ Yine ilanda belirtildiğine göre "Tekye-i Hüseyniye ve mekteb-i milli

²⁷ Johann Strauss, "La Présence diplomatique Iranienne à Istanbul et dans les provinces de l'Empire Ottoman (1848-1908)", *Les Iraniens d'Istanbul*, s. 19-20. Sâsânî, *Yâdbudhâ*, s. 255-264.

²⁸ Algar, s. 38-44.

²⁹ Sultan Abdülhamid, *Siyasî Hatıralarım*, İstanbul 1987, s. 179. "Halifelik ve Şîiler" başlıklı bölüm; Sâsânî, *Yâdbudhâ*, 261-263; Zarcone, "La situation du Chi'isme", *Les Iraniens d'Istanbul*, s. 106.

³⁰ Sultan Abdülhamid'in Muhsin Han'ı akşam yemeğine davet ederek davet sonrasında nişanı takdimi ve bu sırada yaptığı sefire karşı şahsî muhabbetini de izhar eden konuşmasının haberi için bkz. *Ahter*, VIII/34, 24 Şa'ban 1299/11 Temmuz 1882, s. 263.

³¹ Bkz. Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, Cilt 3, s. 642-643.

³² *Ahter*, VI/4, 23 Muharrem 1297/6 Ocak 1879 [1880], s. 33.

³³ *Ahter*, VI/4, 23 Muharrem 1297/6 Ocak 1879 [1880], s. 34.

³⁴ Bağışçıların tam listesi için bkz. Ek.

tesisi için” Sefir Muinülmülk’ün başkanlığında bir komisyon kurularak toplantıda hazır bulunan kırk iki kişi içinden on dört kişi encümen seçilmiştir. Encümen üyelerinin isimleri şöyledir:

- Reis: Sefir-i Kebir-i İran, Muinülmülk
- Reis-i sani: Hacı Mirza Necef Ali Han
- Münşi-i evvel: Hacı Muhammed Bâkır, tâcir-i İsfahanî
- Emin-i sandık: Hacı Abdulali, tâcir-i Tebrizî
- Emin-i sandık: Umdetü’t-tüccar Hacı Abdussamet, tâcir-i Sıdkıyanî

Âzâlar:

- Ağa Seyyid Ebülkâsım, tâcir-i İsfahanî
- Umdetü’t-tüccar Ağa İsmail, tâcir-i Tebrizî
- Bedrus Ağa Mirasyedi
- Mirza Abdülkerim, tâcir-i Tebrizî
- Umdetü’t-tüccar Hacı Ali, tâcir-i Tebrizî
- Umdetü’t-tüccar Hacı Muhammed Ali, tâcir-i Kazvinî
- Ağa Muhammed Tâhir, sahib-i imtiyaz-ı ahbarnâme-i *Abter*
- Umdetü’t-tüccar Hacı Muhammed Kazım, tâcir-i Kazvinî
- Umdetü’t-tüccar Hacı Muhammed Kazım, tâcir-i Tebrizî meşhur
- Fahri âzâ: Mösyö Barunesti, Kanunşinâs-ı Sefaret-i kübra³⁵

Encümenin büyük bölümü tüccarlardan oluştuğu gibi bağış yapanların da çoğunluğu İran’ın çeşitli şehirlerinden göçüp İstanbul’a yerleşmiş tüccarlardır. Yine de bağışçıların tüccarlarla sınırlı olmadığını, İranlıların meşgul olduğu hemen bütün iş kollarından kişileri içerdiğini vurgulamak gerekir. Şahsi bağışların haricinde çeşitli meslek gruplarının toplu bağışları da dikkat çekmektedir. Ayrıca gerek encümende gerekse bağışçılar arasında İranlı Şii topluluğun önde gelen ve tanınmış isimlerinin yanı sıra gayrimüslimlerin de olduğu görülmektedir. Bu bağış listesinin, İstanbul’da mukim İranlıların iş alanları, gelir durumları ve İstanbul’daki gayrimüslimlerle irtibatları hakkında sunduğu verileri değerlendirmekse ayrı bir çalışma gerektiriyor.

Hüseyiniye inşasıyla ilgili *Abter*’in bu ilanla duyurduğu gelişmelerin devamında neler olduğunu maalesef ne gazetenin sayfalarından ne de Osmanlı arşivinden takip etmek mümkün olamamıştır. Sadece peşpeşe iki sayıda söz konusu encümenin nizamnâmesinin yayınlandığı görülmektedir.³⁶ Ancak sonraki yıllarda da Azadârî merasimlerinin Valide Han’da icra edilmeye devam etmesi, Hüseyiniye’nin inşasının mümkün olmadığını ortaya koymaktadır.³⁷ Arşiv belgelerine yansıdığı

³⁵ *Abter*, VI/4, 23 Muharrem 1297/6 Ocak 1879 [1880], s. 34.

³⁶ *Abter*, VI/26, 1 Receb 1297/9 Haziran 1880, s. 205-206; *Abter*, VI/27, 8 Receb 1297/16 Haziran 1880, s. 213-214.

³⁷ *Abter*’in her yıl Muharrem ayında yayınladığı haberlerde merasimlerin Valide Han’da yapılmaya devam ettiği görülmektedir. Azadârî merasimlerine dair haber örnekleri için bkz. “Âyîn-i Sûgvân”, *Abter*, XII/14, 12 Muharrem 1303/21 Ekim 1885, s. 107; “Sûgvân-ı der azây-i Şâh-ı dîn”, *Abter*,

kadarıyla bir grup Şîî, 1904 yılında Sultan'dan kendilerine Azadarî merasimleri için bir Hüseyniye tahsis edilmesini talep etmişler ancak karşılık bulamamışlardır.³⁸

İranlı Şîîlerin sadece İstanbul'da değil Samsun'da da bir Hüseyniye kurma girişimleri olduğu görülmektedir. 1308/1890 tarihli izin başvuruları, Osmanlı devleti tarafından uygun görülmemeye onaylanmamışsa da cemaat bir Hüseyniye inşa etmiştir. Bu Hüseyniye'nin, halkın tepki ve şikâyetlerine rağmen yıkımının daha büyük mahzurlar doğuracağı düşünülerek fiiliyatta varlığını sürdürmesine izin verilmiş görünmektedir.³⁹

İstanbul'daki Azadarî merasimleri, bir asayiş problemine dönüştüğü için her yıl Muharrem ayının yaklaşmasıyla Osmanlı makamlarını meşgul eder hale gelmiş; bu konuda çeşitli raporlar düzenlenmiştir.⁴⁰ Raporlar muvacehesinde Sultan Abdülhamid'in de alınacak önlemlerle yakından ilgilendiği görülmektedir.⁴¹ Hatta bu konuyla ilgili İran sefiri Muhsin Han saraya çağrılarak merasimlerin Valide Han dışına taşmaması ve asayişin korunması için azami gayret gösterilmesi hususunda Sultan tarafından nazikçe uyarıldığı kaydedilmektedir.⁴²

Bütün bu kayıtlar 1879 yılında başlatılan girişimin akim kaldığını göstermektedir. Bunun nedenlerine dair açıklayıcı belgeler bulunmasa da İstanbul'daki Hüseyniye kurma girişimin devlet yetkilileri tarafından desteklenmediği ve bu sebeple akim kaldığı yönünde bir tahmin yürütülebilir. Nitekim Sâsânî'nin verdiği bilgilere göre 1300/1883 yılında toplanan 10 bin altın lira tutarındaki yardımlarla Ayasofya Camii karşısında Hüseyniye adıyla büyük bir ev satın alınmış ancak daha sonra bu ev satılarak yerine Sultan Ahmet Meydanı'nda bulunan boş bir hastane satın alınmıştır. Sâsânî, önce mektep sonra da hastane olarak kullanıldığını belirttiği bu binanın, Azadarî merasimleri için kullanıldığına dair hiçbir not düşmemiştir.⁴³ Osmanlı arşivindeki İranlı Şîîlerin mülkleriyle ilgili düzenlenen 1914 tarihli bir rapor da Sâsânî'nin verdiği bilgileri teyit etmektedir.⁴⁴

XIII/2, 14 Muharrem 1304/13 Ekim 1886, s. 10; "Sûgyârî der azây-i Şâh-ı dîn", *Abter*, XVI/2, 12 Muharrem 1307/9 Eylül 1889, s. 16; "Âyîn-i Sûgvârî der azây-i Şâh-ı şehîd", *Abter*, XVII/2, 10 Muharrem 1308/16 Ağustos 1890, s. 12; "Şeb-i Âşûrâ", *Abter*, XXII/3, 16 Muharrem 1313/9 Temmuz 1895, s. 36-37.

³⁸ BOA, Y.A. HUS 469/51.

³⁹ Halk arasında "Acem tekkesi" olarak bilinen bu Hüseyniye'nin XX. asrın ilk çeyreğine kadar Hüseyniye olarak kullanıldığı bilinmektedir. Samsun'daki İranlı Şîî topluluk ve kurdukları Hüseyniye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Filiz Dıġıroġlu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İranlı Olmak: Samsun'daki Acem Topluluġu", *Osmanlı'da Şebir, Vakıf ve Sosyal Hayat*, ed. Kerim İlker Bulunur- Fatih Bozkurt-Mahmut Cihat İzgi, İstanbul 2018, s. 253-276.

⁴⁰ Örnek olarak 1887 yılındaki Azadarî merasimlerini hakkında tutulan bir rapor için bkz. BOA, İ. DH 1051/82523. Başka bir rapor için bkz. BOA, Y. PRK. ZB 5/108.

⁴¹ Örnek olarak bkz. BOA, Y. MTV 45/7.

⁴² 1888 yılına ait bu kayıt için bkz. BOA, İ. DH 1099/86124.

⁴³ Sâsânî, *Yâdbudhá*, s. 105.

⁴⁴ BOA, DH. İD 123/20.

Sonuç

Hüseyiniye, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta İran ve Hindistan olmak üzere Şii'lerin yaşadığı bütün coğrafyalarda gelişmiş ve hem mimarî özellikleri hem de işlevi itibarıyla nihai formunu kazanmış bir dinî mekândır. Özellikle Muharrem ayının ilk on gününde gerçekleştirilen Azadarî merasimlerinin icra edildiği bir mekân olarak Şii kimliği temsil ettiği söylenebilir. Bütün dünyada hem Azadarî merasimlerinin yaygınlaşması ve kurumsallaşması hem de buna bağlı olarak Hüseyiniye'lerin inşa edilmesi ile eş zamanlı olarak İstanbul'daki İranlı Şii'ler arasında da bu yönde bir ihtiyaç hissedilmeye başlamıştır. Valide Han'ın avlusu ve çevresi, fiilî olarak Azadarî merasimlerine ev sahipliği yapmakla birlikte Hüseyiniye ihtiyacını karşılamadığı anlaşılmaktadır. Şii topluluğun, bir Hüseyiniye kurmak için öne sürdükleri gerekçeler, mekânsal ihtiyacın ötesinde “dinî kimlik inşası” olarak değerlendirdiğimiz bir çabayı dile getirmektedir. İran milletine/Şii mezhebine ait ve sadece Azadarî merasiminin icrasına tahsis edilmiş bir mekâna ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak bu durumda, ibadetin gerektirdiği nezafet ve mahremiyet şartlarının sağlanacağı düşünülmektedir. Osmanlı mercileri açısından bakıldığında her ne kadar Sultan Abdülhamid, İslâm birliği politikası çerçevesinde Sünnî-Şii birlikteliğini önemsemiş ve İran sefiri Muhsin Han'la bu amaçla yakın bir ilişki tesis etmişse de Hüseyiniye kurulmasına destek vermemiş görünmektedir. Zaman zaman asayiş açısından sorunlara neden olmasına rağmen Azadarî merasimlerine izin verilmişse de mezhep temelli mekânsal bir ayrışma sonucunu doğuracak şekilde bu merasimlere özel bir mekân tahsisini uygun görülmediği anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri

BOA, DH. İD 123/20.

BOA, İ. DH 1051/82523; İ. DH 1099/86124.

BOA, İ.HR 74/3603.

BOA, Y. MTV 45/7.

BOA, Y. PRK. ZB 5/108.

BOA, Y.A. HUS 469/51.

Gazeteler

Ahter, VI/4, 23 Muharrem 1297/6 Ocak 1879 [1880]; VI/26, 1 Receb 1297/9 Haziran 1880; VI/27, 8 Receb 1297/16 Haziran 1880; VIII/34, 24 Şa'ban 1299/11 Temmuz 1882; XII/14, 12 Muharrem 1303/21 Ekim 1885; XIII/2, 14 Muharrem 1304/13 Ekim 1886; XVI/2, 12 Muharrem 1307/9 Eylül 1889; XVII/2, 10 Muharrem 1308/16 Ağustos 1890; XXII/3, 16 Muharrem 1313/9 Temmuz 1895.

Araştırma ve İncelemeler

- Algar, Hamid, "Iranian Diplomats in the Masonic Lodges", *Les Iraniens d'Istanbul* (ed. T. Zarccone, F. Zarinebaf-Shahr), Istanbul-Téhéran 1993, s. 33-44.
- And, Metin, *Ritüelden Drama Kerbela-Muharrem-Ta'ziye*, İstanbul 1999.
- Caferiyan, Resul (ed.), *Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî*, Tahran 2011, 8 Cilt.
- Calmard, J., "Azâdârî", *Encyclopedia Iranica*, Cilt III/2, London 1989, s. 174-177.
- Chelkowski, Peter J. (ed.), *Eternal Performance: Ta'ziyeh and Other Shiite Rituals*, Calcutta 2010.
- _____, *Ta'ziyeh: Ritual and Drama in Iran*, New York-Tehran 1979.
- _____, "Rawdakhwâni", *Encyclopedia of Islam* 2, Cilt 8, Leiden 1995, s. 465.
- Dıġıroġlu, Filiz, "İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Validehan (XIX-XX. Yüzyıl)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 31, (Güz 2014), s. 69-112.
- Dıġıroġlu, Filiz, "Sultanın Ecnebileri: Dersâdet'in Acemleri", *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi* (ed. Fahrettin Gün vdğr.), İstanbul 2018, c. 3, s. 932-968.
- _____, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İrani Olmak: Samsun'daki Acem Topluluġu", *Osmanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*, (ed. Kerim İlker Bulunur- Fatih Bozkurt-Mahmut Cihat İzgi), İstanbul 2018, s. 253-276.
- Ferman Fermaiyan, Hafız (haz.), *Sefernâme-i Hacı Mubammed Ali Pirzâde*, Tahran 1963, 2 Cilt.
- Glassen, Erika, "Muharram-ceremonies ('Azâdârî) in Istanbul at the end of the XIXth and the beginning of the XXth century", *Les Iraniens d'Istanbul* (ed. T. Zarccone, F. Zarinebaf-Shahr), Istanbul-Téhéran 1993, s. 113-129.
- Kara, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa 2012.
- Koloġlu, Orhan, "Un Journal Persan d'Istanbul: Akhtar", *Les Iraniens d'Istanbul* (ed. Thierry Zarccone-F. Zarinebaf-Shahr), Istanbul- Téhéran 1993, s. 133-140.
- Kurşun, Zekeriya, "Üsküdar'da İraniiler ve İran Mezarlığı", *Üsküdar Sempozyumu IV Bildiriler*, İstanbul 2007, Cilt 1, s. 195-212.
- Lawrence, Tanya E., *An Age of Trans-Imperial Vernacularisms: The Iranian Dissident Community of the Late Ottoman Empire*, Yale University Faculty of the Graduate School, Doktora tezi, New Haven 2018.
- _____, "The Iranian Community of the Late Ottoman Empire and the Egyptian 'Crisis' through the Persian Looking Glass: The Documentation of the 'Urabi Revolt in Istanbul's Akhtar", *Iranian Studies*, 51:2 (2018), s. 245-267.
- _____, *Akhtar: A Persian Language Newspaper Published in Istanbul and The Iranian Community of The Ottoman Empire in The Late Nineteenth Century*, İstanbul 2015.
- Öz, Mustafa, "Hüseyniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 19, İstanbul 1999, s. 28-29.
- Pistor-Hatam, Anja, "The Persian Newspaper Akhtar as a Transmitter of Ottoman Political Ideas", *Les Iraniens d'Istanbul* (ed. Thierry Zarccone-F. Zarinebaf-Shahr), Istanbul-Téhéran 1993, s. 141-147.
- Sâsânî, Han Melik, *Yâdbudhâ-yı Sefâret-i İstanbul*, Tahran 1966.
- Strauss, Johann, "La Présence diplomatique Iranienne à Istanbul et dans les provinces de l'Empire Ottoman (1848-1908)", *Les Iraniens d'Istanbul* (ed. T. Zarccone, F. Zarinebaf-Shahr), Istanbul-Téhéran 1993, s. 11-32.
- Sultan Abdülhamit, *Siyasî Hatıralarım*, İstanbul 1987.

II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda Şii Kimliği ve Hüseyiniye İnşa Girişimi

- Yıldız, Güllü, “İstanbul’da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter”, *Osmanlı Araştırmaları*, 50 (2017), s. 175-218.
- _____, “Reisüzzâkirin’in Sefernâmesi ve İstanbul’daki Şiiilerin Dinî Hayatı”, *Şarkîyat Mecmuası- Journal of Oriental Studies*, Sayı: 38 (2021), s. 1-14.
- Zarcone, Thierry, “La Communauté Iranienne d’Istanbul a la fin du XIXe et au début du XXe siècle”, *La Shi’a Nell’Impero Ottomano*, Roma 1993, s. 57-83.
- _____, “La situation du Chi’isme a Istanbul au XIXe et au début du XXe siècle”, *Les Iraniens d’Istanbul* (ed. T. Zarcone, F. Zarinebaf-Shahr), Istanbul-Téhéran 1993, s. 97-111.

Ek: Tablo: Hüseyiniye Sandığı’na bağışta bulunanların listesi.
(*Ahter*, VI/4, 23 Muharrem 1297/6 Ocak 1879 [1880], s. 34-36.)

Bağış miktarı (kuruş)	Bağışçı	Mesleği	Memleketi
8000	Sefir-i Kebir	sefir	
300	Hacı Seyyid Muhammed Kutb		
200	Ağa Muhammed İsmail	tâcir	Tebrizî
1000	Bedrus Ağa Mirasyedi		
1000	Ağa Ali Ekber	tâcir	Şeki
500	Hacı Mende Ali	tâcir	Kâşânî
300	Hacı Esed	tâcir	Hûyî
500	Hacı Resul	tâcir	Selmasî
100	Hacı İbrahim	tâcir	Hûyî
100	Ağa İsmail	tâcir	Hûyî
500	Mösyö Barunesti	Kanun-dân-ı Sefaret	
300	Hacı Resul (topçu)	Tâcir	Tebrizî
100	Hacı Molla Muhammed Ali	tâcir	Hûyî
100	Molla Ahmed	dellal	Tebrizî
25	Hacı Muhammed	tâcir (herrazî)	Tebrizî
400	Hacı Kazım (Hatayî)	tâcir	Tebrizî
100	Hacı Habib	tâcir	Selmasî
203	Ağa Mirza Yusuf	tâcir	Tebrizî
203	Hacı Samed	tâcir	Sıdkıyanî
25	Hacı Mir Ağa	tâcir	Tebrizî
400	Hacı Mirza Ahmed	tâcir	İsfahanî
100	Meşhedî Muhammed Ali	tâcir	Tebrizî
100	Hacı Zeynelabidin	tâcir	Gurcanî
100	Meşhedî Yusuf	tâcir	Habeşî
25	Kerbelayî Hüseyin	kavvas	
165	Hacı Abbasalî		Şebüsterî
200	Ağa Muhammed Tâhir sahib-i imtiyaz-ı ahbarnâme-i <i>Ahter</i>		
100	ez-cânib-i matbaa-i şirket-i İraniye		
200	Hacı Hüseyin	kitap-furuş	Tebrizî
100	Ağa Muhammed Rıza	kitap-furuş	İsfahanî
100	Kerbelayî Ahmed	kitap-furuş	Hûyî
100	Ağa Abdullah	kitap-furuş	Rûmiye

800	Hacı Mirza Necefali Han	General Konsol	
400	Hacı Abdulali Ağa	tâcir	Tebrizî
400	Yakob Efendi Nişastacıyan		
400	Antuvan Efendi Hanımoğlu		
100	Hacı Ali	tâcir	Tebrizî
180	Hacı Muhammed	tâcir (herrazî)	Tebrizî
300	Hacı Habib	tâcir	Selması
200	Ağa Ali Ekber	tâcir (herrazî)	Tebrizî
60	Hacı Mir Ağa	tâcir	Tebrizî
80	Hacı Ali Bey	nayib-i firaş	
60	Ağa Ferec	kavvas	
1000	Ali Bey	sarraf	
300	Hacı Seyyid Abdülbaki	tâcir	İsfahanî
400	Hacı Muhammed Bâkır	tâcir	İsfahanî
140	Hacı Rıza (Tahyaz)	tâcir	Tebrizî
400	Hacı Muhammed Ali	tâcir	Kazvinî
100	Hacı Molla Halil	tâcir	Hûyî
80	Ağa Muhammed Taki	tâcir	Hûyî
100	Ağa Molla Hüseyin	dellal	Hûyî
20	Ağa Mirza Ali	şalcı	Tebrizî
50	Hacı Hasan	kavvas	
100	Hacı Muhammed Rahim	tâcir	Hûyî
40	Meşhedî Muhammed	kavvas	
40	Ağa Muhammed Taki	dellal	Dilmekani
100	Üstad Ali	kannad	Tebrizî
100	Kerbelayî Ali	bakkal	Tebrizî
1000	Hacı İbrahim	kabızmal	
200	Hacı Recebali		Şebüsterî
40	Hacı Abbasali		Şebüsterî
1000*	Hacı Rızâ Kulu Efşar	tâcir	Horasanî
200	Hacı Kazım	tâcir	Kazvinî
200	Hacı Abdullah	çaycı	
1200	Mehdi Bey	antika-furuş	Kazvinî
1200	Ağa Abdülhüseyin	tâcir	İsfahanî
200	Ağa Zeynelabidin	tâcir	Hûyî
500	Hacı Celil	şalcı	Şebüsterî
200	Hacı GulMuhammed	tâcir	Selması
200	Hacı İbrahim Halil	tâcir	Şebüsterî
200	Ağa Muhammed Cafer	şalcı	İsfahanî
50	Ağa Baba	dellal	
25	Ağa İbrahim	çulcu	
200	Hacı Şeyh Ali Asgar - Kerbelayî Ahmed	şalcı	
50	Ağa Resul	çulcu	
437	Mösyö Jan Efkâr		
100	Ağa Muhammed	şalcı	Tebrizî
50	Hacı Ali Ekber	kiseci	
100	Kerbelayî Abdullah		Tebrizî
100	Hacı İmam Ali	çulcu	Hûyî
100	Hacı İbrahim	şalcı	Tebrizî

II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda Şii Kimliği ve Hüseyiniye İnşa Girişimi

200	Ağa Muhammed İbrahim	barhaneci	Tebrizî
100	Kerbelayî Abdurrahim	çaycı	
493	Kerbelayî Abdurriza	tâcir	Sıdkıyanî
100	ez-canib-i hayır-hâhî		
200	Kerbelayî Mir Muhammed	tâcir	Tebrizî
100	sımf-ı bakkalân		
200	sımf-ı hayyatân		
50	Hacı Ramazan	dellal	
50	Ağa Seyyid Ebülkasım	tâcir	İsfahani
200	Ali Bey	sarraf	Bedestani
300	Ağa Mirza Ali Ekber	tâcir	İsfahani
500	Mösyö Janita		
200	Ağa Muhammed Hasan	tâcir	Kâşânî
200	Hâcî Artin Ağa Şerbettan		
500	Hacı Ahmed Ağa	tâcir	Selmasî
300	Ağa Zeynelabidin	tâcir	Hûyî
200	Hacı Mirza İsa	tâcir	Tebrizî
200	Ağa Ali Ekber	tâcir	Karadağî
100	Hacı Muhammed	tâcir	Hamancî
300	Hacı Muhammed Sadık	tâcir	
100	Kerbelayî Ali	tâcir	Sıdkıyanî
50	Hacı Abdurrahman	çulcu	
100	Hacı Ali Ağa	tâcir	Milani
50	Hacı Kerim	çulcu	
200	Hacı Abbasali		Ehrencani
100	Hacı Hasan	tonbakucu	
60	Ağa Muhammed Ali	dellal	Hûyî
100	Agop Artin Ağa		
60	Ağa Abdullah	çaycı	
40	Hacı Hüseyinali	çulcu	
100	Hasan Ağa	vekil-i şebender-i Amasya	
60	Ağa Haşim	çulcu	
100	Ağa Muhammed İbrahim	barhaneci	
40	Dakis Oğlu		
100	Hacı Ali Meylanî, sâkin-i Eskişehir		
100	Hacı Rıza Meylanî		
150	Hacı Ebülkasım Tatva		
100	Kerbelayî Ahmed	tâcir	Selmasî
60	Üstad Nasır	aşpez	
100	Hasan Ağa	barhaneci	
100	Meşhedî Rızakulu	dellal	Tebrizî
80	Hacı Ali	tâcir	Sıdkıyanî
100	Hacı Muhammed	tâcir	Hûyî
80	Hacı Celil	şalcı	Tebrizî
60	Ağa Rahim	çulcu	
200	Hacı Yusuf	şalcı	
100	Hacı Hüseyin		Hûyî
60	Kethuda-yı bakkalân		
60	Hacı Rıza	aşpez	

60	Kerbelayî İsmail		
60	Ağa Mehdi	tütüncü	
100	Hacı Bâkır	kannad	
200	Hacı Kazım	barhaneci	
60	Hacı Hüseyin	tütüncü	
60	Hacı Tâki	çulcu	
100	Ağa Mirza Ali Ekber	herraz	
40	Ağa Settar	aşpez	
40	Hacı Kasım	aşpez	
100	Meşhedî Bâkır Bakla	tâcir	Tebrizî
100	Mösyö Elikyan		
400	Ağa Ali Ekber	şalcı	Tebrizî
50	Ağa Sadık	dellal	
60	Hacı Hüseyin	kannad	Hûyî
100	Kerbelayî Haşim	tâcir	Tebrizî
160	Kerbelayî Ebülkasım ve şürekası	ferş-furuş	
200	Kırkor Ağa ve âl-i Batakyan		
100	Karabet Zakiyan		
160	Hacı Abdül Muhammed Mürtedî		
100	Ağa Ahmed		Erdebilî
120	Ağa Muhammed ve Hacı Muhammed Ali	bakkal	
100	Ağa Mahmud	bakkal	Tebrizî
300	Ağa Ferec	kethüda	
100	Hacı Muhammed Ali		Tebrizî
300	Kerbelayî Muhammed Ali		Habeşî
40	Ağa Abdurrıza	tonbakucu	
200	Hacı Hasan ve Hacı Hüseyin	tonbaku-furuşân	Hûyî
500	Ağa Mir Masum Kutel		Ruscuk
60	Ağa Muhammed Hüseyin	dellal	Tebrizî
200	Hacı Abdurrıza	barhaneci	
200	Hacı Allahverdi Efsar		
200	Hacı Abbas İrani		
100	Hacı Muhammed Cafer	ferş-furuş	
200	Ağa Mehdi		Ehrencanî
100	Ağa Muhammed	dellal	Şebüsterî
100	Hacı Rıza Kuçe-meşki		
200	Hacı Mir Kadim	tonbakucu	Dilmekanî
200	Ağa Mirza Abdülkerim	tâcir	Tebrizî
100	Babaoğlu Karabet Ağa		
toplam: 23.687 altın, 18.560 gümüş para			

Summary

Having a long history of presence in Istanbul, Iranians have appeared as a strong community commercially and culturally from the second half of the 19th century onwards. The cosmopolitan character of the city ensured a peaceful place to live for the Iranians, most of whom were Shi'a Muslims. Being the worshippers of the same religion, they qualified the city as a

comfortable place to live out of Iran although there were always some sectarian differences. Iranian community in Istanbul began to institutionalize its presence in parallel with the demographic rise and with the enrichment especially due to commercial activities. They established a school and a hospital in addition to the Iranian embassy and also managed to own a cemetery with the permission of the Ottoman authorities.

Institutionalization of the Iranian community in diverse fields like education and health effected their religious life and brought out the construction process of a social identity simply based on the religion/sect. One of the most visible features of the Shi'i identity was the beginning to publicly perform "Azādārī ceremonies" that take place during the first ten days of the month of Muharram. These ceremonies, having expand gradually since 1860s, were taking place in the masjid of Valide Khan, inside a big tent set up in the courtyard of the same khan and in the streets around it and ending up by the Shi'i cemetery in Uskudar (Seyyid Ahmed Deresi). Nevertheless, these spaces were lacking adequate capacity as they were regarded as inconvenient for the spirituality of the ceremony. Especially the streets around the khan were not belong to the community and used for all kind of affairs other times than the month of Muharram and because of that they were not convenient to mourn the martyr of Hussein. Hence it became necessary to build a new, special and more convenient place for these annual ceremonies.

So this study examines in detail the attempt of the Iranian community in Istanbul to build a "Takya Hösayniya"; "a temple for Azādārī". This attempt that begins with the foundation of a council and aid fund for finance at the end of the year 1296/1879, is dealt with through the periodicals, memoires and travelogues published by the Iranian community in addition to the Ottoman archival documents. Aiming to evaluate the meaning of this and other attempts of the Iranian community for the construction of a religious identity, it also investigates its accordance with Sultan Abdulhamid II's religious policy. In addition to this it discusses the influence of the relationship between the Sultan and the Iranian ambassador of the time; Mu'ın al-Mulk on this attempt.

Hösayniya is a religious place built up especially in Iran and India which were followed by other Shi'i centers all over the world and reached its ultimate form of architecture and function at the second half of the 19th century. Around same time popularization of Azādārī ceremonies created a need to build great amphitheatres and fund them with rich endowments. Because these places symbolized the Shi'i religious/sectarian identity, they also became an arena of showing off the political and religious power. Under these circumstances the development of religious practices of Shi'is in Istanbul corresponds to the developments in Iran, so they also started to express a need for such a representative place of Shi'i identity.

As the result of this study, which cast light for the first time on this attempt to build an Hösayniya in Istanbul, it is understood that the enterprise which began in 1879 came to nothing. An announcement published on the pages

of Akhtar declared that the ambassador Mu'in al-Mulk gathered around some important figures of Iranian Shi'i community and organized them to raise a fund for the purpose of constructing a Ḥosayniya in addition to a school and a hospital. Same announcement published names of the committee of the aid council, names of the contributors including mostly merchants and amount of donations. Even though Sultan Abdulhamid II had close relations with the ambassador and Shi'i community of the capital, he seems to have been reluctant to support this initiative. The Shi'is continued to hold the Azādārī ceremonies like before but could not own a special place for this purpose. According to an archival document dated 1904, a group of Shi'is petitioned to the Sultan for a permission to build Ḥosayniya and this attempt also failed. Although the fund was used to buy a building, it served only as a school and hospital in different times, but never as Ḥosayniya.

ZAZA TARİHİ NASIL YAZILABİLİR? TARİHYAZIM VE KAYNAKLAR ÜZERİNE BİR YÖNTEM DENEMESİ

Murat Alanoğlu*

Öz

Anadolu'nun tarihî topluluklarından biri olan Zazalar, bugün büyük kısmı Doğu Anadolu'da yerleşik olmakla birlikte Türkiye'nin birçok büyük şehrine ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerine göçmüş birkaç milyon nüfuslarıyla görünür olmaya başlamışlardır. Zazaların en ayırt edici özellikleri konuştukları dil olan Zazacadır. Yüzyıllardır yaşadıkları coğrafyaya dillerinin ve kültürlerinin izlerini yansıtmışlardır. 19. yüzyıla kadar pek bilinmeden kalan bu topluluk, ulaşım ağlarının yaygınlaşması ile iletişim araçlarının gelişmesi, modernizmin etkisiyle kentleşme olgusunun egemen yaşam biçimine dönüşmesiyle birlikte kendileri dışındaki dünya tarafından tanındılar. Zazaların kendilerini tanıma ve tanımlama isteği bir süredir merak uyandıran bir konu olmuştur. Bu meraka rağmen Zazaların tarihleri ve günümüze ulaşmaya kadar devam eden kültürel geçmişleri yeteri kadar bilinmemektedir. Bu çalışmada, şimdiki değin ilmi yöntemlerle, sistematik ve bütüncül bir şekilde yazılmamış olan Zaza tarihinin nasıl ve hangi kaynaklarla yazılabileceği üzerinde durulmuştur. Böylece tarihçilikteki gelişmeler paralelinde teorik ve ampirik bir Zaza tarih yazımı haritası çizilmek istenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Zazalar, Anadolu, Osmanlı, Tarihyazımı, Modernizm

How to Write History of Zaza? An Attempt on Historiography and Sources

Abstract

The Zazas are one of the historical communities of Anatolia. Although the majority of the Zazas live in the eastern Anatolia, they have started to be visible today with population of several million who have migrated to various countries in Europe and largest city of Turkey's. The most distinctive feature of the Zazas is their language, called Zazaki. They have transmitted their language and culture to the geography they have lived for centuries. The Zazas, which remained as negligible community until the 19th century, was recognized by the world outside themselves, with the influence of modernism, the spread of transportation networks, the development of

* Dr. Öğr. Üyesi, *Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*, Diyarbakır Yolu 7. km, 49250, Muş/Türkiye, m.alanoglu@alparslan.edu.tr, Orcid ID: 0000-0003-3631-6923

communication tools and the transformation of urbanization into the dominant lifestyle. The Zazas' desire to know and define themselves has been an engaging subject for a time. Despite this curiosity, the history of the Zazas and their cultural past that continues until today are not known. In this study, it is focused on how and through which sources the history of Zazas, which has not been written in a holistic way and systematic until now, can be written with scientific methods. Thus, it was aimed to draw a theoretical and empirical Zaza historiographical map on the axis of contemporary developments in scholarship.

Keywords: The Zazas, Anatolia, The Ottomans, Historiography, Modernism

Giriş

Zazalar, Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesinde yerleşik bir halktır. Zazaların en ayırıcı özellikleri konuştukları dil olan Zazaca ve kapalı yaşam biçiminin getirdiği nispeten korunmuş gelenek-görenek, günlük hayat pratikleri ve dinsel yaşam gibi kültürel öğelerdir. Fırat, Murat ve Dicle nehirleri ile kollarının oluşturduğu derin vadiler ve buraları çevreleyen dağlık alanlar yüzyıllardan beri Zazaların yaşam alanları olmuştur. Daha da özelleştirsek, bugün Bingöl'ün neredeyse tamamı, başta Palu olmak üzere Elazığ'ın doğu ve güney kısmı, Diyarbakır'ın kuzey ilçeleri ile Çermik, Urfa Siverek ve Adıyaman Gerger'in dâhil olduğu güney üçgeni, Tunceli'nin doğusu ile Erzincan'a, kısmen Gümüşhane'ye kadar uzanan kuzey yerleşimleri; Sivas'ın Zara, İmranlı, Divriği ve Ulaş ilçeleri, Muş Varto ile Bitlis'in Mutki ilçeleri ve Siirt'in Baykan Ziyaret beldesi yoğun şekilde Zaza nüfusu barındıran yerlerdir. Bunun dışında, belirtilen coğrafyadan muhtelif zamanlarda göçlerle başta Aksaray Ekecik, Kayseri Sarız, Erzurum, Kars, Adana, Mersin ve İstanbul olmak üzere Türkiye'nin çeşitli illerine yerleşmiş Zazaların oranı da azımsanmayacak derecededir. Ayrıca başta Almanya olmak üzere Avrupa'da önemli miktara ulaşmış bir Zaza nüfusu bulunmaktadır. Kesin olmamakla birlikte hem ana coğrafya hem de göçle gidilen bölgeler göz önüne alındığında, Zazaların toplam nüfusu için 4-5 milyon rakamları verilmektedir.¹

Zazalar kimdir ve tarihi süreçte nerelerde yaşamaktaydılar? Bugün yerleşik oldukları bölgelere dışarıdan mı geldiler? Eğer öyle ise buralara ne zaman, nereden ve nasıl geldiler? Siyasal ve sosyal organizasyonlar kurabildiler mi? Bugüne kadar varlıklarını nasıl sürdürdüler? Varlıklarını bugüne ulaştırmalarını sağlayan etmen sadece dil ve kültür müdür? Ortak bir tarihleri var mıdır? Bu türden soruların cevapları aynı zamanda Zaza tarihinin de bizatihi kendisi olacaktır. Yukarıdaki satırlarda belirtildiği üzere önemli bir nüfus ve yerleşim potansiyeline sahip olan bu halkın tarihi bugüne kadar temel kaynaklar ve ilmî yöntemlerle bütüncül biçimde yazıl(a)mamıştır. Tarih olmadan sadece dil ve kültürel öğelerle bu halkın geçmişi ve

¹ Murat Alanoglu, "Zazalar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, EK. 2, İstanbul 2016, s. 696-698.

dolayısıyla günümüzdeki durumu anlayamaz. Bu çalışmada Zaza tarihinin nasıl yazılabileceği hususunda metot, zorluklar ve kaynaklara değinilerek yöntemsel bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Böylece Zaza tarihi yazımına rehberlik edebilecek teorik ve ampirik bir yol haritası hazırlanmıştır.

Zaza tarih yazımına geçmeden önce, dünyada tarih yazımının geçirdiği aşamalar, tarih düşüncesi ve insanın tarihe yüklediği anlamlardan bahsedilecektir. Daha sonra bu teorik zemin üzerinden Zaza tarihinin nasıl yazılabileceği sorusuna yanıt aranacaktır.

I. Tarihin Tarihi

Tarih, bir sosyal bilim disiplini olarak ilk insanın ortaya çıkışından yaşadığımız ana kadar devam eden geçmişini konu edinir. Ancak geçmişin tamamı tarih değildir, sadece kayıt altına alınan, unutulmayan ve bilinen kısmı tarih olarak değerlendirilir. Bu noktada geçmişin hatırlanmasını mümkün kılan bellek ile tarih arasındaki etkileşim ön plana çıkar.² Paul Ricoeur'a göre bellek tarihten önce gelir, tarih ise var olan bellek üzerine inşa edilen bilimsel bir bilgi yoluyla ortaya çıkar.³

İnsanın kendini sorgulaması, bilmesi ve hatırlama şekli olarak tarih ile geçmiş/gelenek arasında yakın bir bağlantı bulunmaktadır. Gelenek kavramına önem atfeden J.G. Herder'e göre gelenek, aslında bugün de aramızda yaşayan geçmiştir. Geleneği olmayan insan bir doğa varlığı olarak kalır. Bu yüzden, doğa varlığı olarak insanın bir tarihi yoktur; tarih içindeki insanın yani beşerin bir tarihi vardır. Her insan, bu nedenle, geçmişten aktarılan deneyimlerin ve bu deneyimlerin kuşaktan kuşağa geçtiği bir bağlam olarak insan türünün bir ürünüdür.⁴ Herder'in görüşünü başka şekilde ifade eden Henry Bergson'a göre geçmiş asla geçmişte kalan bir şey değildir, zira sürekli bizi izler; şimdiki zamandaki algı ve deneyim ile birleştirir. Bu bakımdan zaman, öznenin içinde süreklilik halinde akar.⁵ Nitekim Ricoeur'a göre de geçmiş bugün hala devam etmektedir.⁶ Geçmiş, sorduğumuz sorularla değişir. Sorularımız, elbette bugünümüz ve bugün yaşadığımız problemlerle ilgili olacaktır. Zira yüzyıllardır tarihin kapsamına girmemiş etnik gruplar, yerel ve dini cemaatler, kadınlar, çocuklar, işçiler ve siyahiler gibi konuların bugün fazla tercih edilmesinin bugünkü düşünüş biçimimiz, tartışma gündemimizle ve bu tartışmalara cevap arama yöntemlerimizle ilgili olduğu apaçık ortadadır.

Tarih, tarihsel geçmişin yaratıcı gücüdür. Yani, geçmişin yeniden tasarımı ve inşası anlamına gelir.⁷ Tarihin tasarımcısı olan tarihçi, öznesini kendisi seçer. Bu özne insanın evren ve tarih tasavvuruna göre Antik Çağ'dan günümüze kadar

² Belleğin çeşitli tezahürleri için bkz. Nuri Bilgin, *Tarih ve Kolektif Bellek*, Bağlam, İstanbul 2013.

³ Bkz. Paul Ricoeur, *Tarih, Hafıza, Unutuş*, çev. M. Emin Özcan, Metis, İstanbul 2012, s. 49.

⁴ Yahya K. Taştan, "Tarih: Kadim Dönemden 20. Yüzyıla Bir Bilimin Kimlik Arayışı", *Cibannüma*, II/2 (2016), s. 111.

⁵ R.G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, Doğu-Batı, İstanbul 2007, s. 255-256.

⁶ Paul Ricoeur, *Tarih, Hafıza, Unutuş*, s. 369.

⁷ Tarih tasarımı Collingwood'un önemli çalışmasının başlığını da taşımaktadır. Bkz. Not 5.

sürekli değişiklik göstermiştir. Tarih, 19. yüzyıla kadar daha ziyade efsane, mit veya ders alınacak olaylar ile kahramanlık hikâyelerinden ibaret bir edebi tür olarak kabul edilmekteydi. Ancak 19. yüzyıldan itibaren edebi bir türün dışında, önce doğa bilimlerine benzetilmeye çalışıldı, zamanla bunun dışında farklı ve kendine özgü bir yöntemi olan müstakil bir sosyal bilim olma yolunda ilerlemeye başladı. Modernitenin aşınmasıyla birlikte tarihin bu dönemde kazandığı önem ve tarih düşüncesinin aklın yetersiz kaldığı hallerde, insan ve toplumu anlayıp yorumlayabilme potansiyeli sebebiyle 18. yüzyıldaki “akıl çağı” ifadesi, 19. yüzyılda yerini “tarih çağına” bırakmıştır. Ampirik tarihçiliğin öncelendiği 19. yüzyılda, kaynak ve belgeye dayalı temel konular devlet ve siyaset meseleleri olduğundan dolayı tarihin ve tarihçinin öznesi hükümdarlar, kahramanlar, büyük adamlar, hanedanlar ve yönetici elitler olmuştur. Mekanik görüşün yerini görelilik kavramına bıraktığı 20. yüzyılın başından itibaren tarihin algılanması ve yorumlanmasında artık farklı yöntemlerin kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Bu bakışa göre, tikel olan insan faaliyetleri normatif değil, değişken ve kendine has özellikler taşımaktadır. Dolayısıyla tarih tek ve mantıklı bir gelişim çizgisinde ilerlemez, sonsuz çeşitlilik arz eden biricik ve çok yönlü fenomenlerden oluşan bir bütünden müteşekkildir. Buna göre tarihin muharrik gücü siyaset, devlet veya hükümdarlar değil, ancak insan ve bizatihi tarihin kendisi olabilirdi. Dolayısıyla tarih sadece hükümdarların, kahramanların ve büyük adamların faaliyetlerinin sahnelendiği bir yazım alanı olamazdı. O halde artık sıradan insanlar ve günöbirlik hayatın basit yönleri de tarihi anlatıda kendine yer bulmalıydı. Bu yönüyle tarih siyasî ve askeri gelişmelerin yanında, insan faaliyetinin türlü veçhelerini oluşturan sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmeleri de ihtiva etmelidir. Öyle ki coğrafya, çevre, iklim, psikoloji ve duygular da artık tarihin içine dâhil olmuş yeni mefhumlardır. Böylelikle bireylerin ve halkların toplumsal yaşamı bütün yönleriyle tarih kapsamına alınmaya başlandı.⁸

Tarihin failinin devletler olduğunu savunan G. W. Frederick Hegel’e göre tarih, ancak devletlerin tarihidir.⁹ Başka bir deyişle tarihi yapanlar, sıradan bireyler, sınıflar ya da toplumlar değil, devletler ve devlet adamları yani büyük insanlardır.¹⁰ Annales’e kadar tarihte çok önemli rol oynamış devlet, din, ekonomi, sanat gibi varlıklar artık özerkliklerini yitirmiş ve yeni tarih anlayışıyla birlikte her şeyi kapsayan kültürün içine eklenmişlerdir.¹¹ Kültür artık seçkin bir sınıfın imtiyazlı entelektüel ve estetik alanı olarak değil, daha çok bütün bir halkın yaşamını

⁸ Tarihçiliğin gelişim seyri ve postmodernizm için bkz. Georg G. İggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme: Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, çev. Gül Ç. Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.

⁹ G.W.F. Hegel, *Tarih Felsefesi*, çev. Aziz Yardımlı, İdea, İstanbul 2010, s. 311-318.

¹⁰ M.A. Akyurt & İ. Coşkun, “Is State-centeredness the Distinctive Feature of Historiography in Germany?”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 38 (2018), s. 319.

¹¹ Annales eköü ve tarihçilikteki etkisi için bkz. Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, çev. Mehmet Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2002; *Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İzinde*, der. Ali Boratav, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2010; Annales’in Türkiye tarihçiliğinde etkisi için bkz. Erdem Sönmez, *Annales Okulu ve Türkiye’de Tarih yazımı*, Daktylos Yayınevi, İstanbul 2008.

sürdürme tarzı olarak anlaşılmaya başlanmıştır.¹² Tarihin konusu devlet, siyaset, siyasî ve askeri olaylar kadar halkların örf ve adetleri, maddî ve manevî kültürleri; teknik, iktisat, düşünce, zihniyet, aile hayatı, dil, din, ibadet etme biçimleri, sanat ve bilimler, kısaca insana dair olan her şeydir. Böylece tarihin genişleyen odağına devlet ve hükümdarların yanı sıra kültürün ortaya çıktığı toplum yaşayışı yerleşmiştir. Millî tarihin yerini milliyetlerin tarihi almıştır.¹³

19. yüzyılda Leopold von Ranke'nin¹⁴ ortaya attığı belgelere dayanan “tarihsel hakikat” fikri, tarihin ne şekilde yazıldığı ve okunduğu üzerinden tarihsel olgular, gerçeklik ve nesnellik gibi yerleşik kavramları sorgulayan postmodernizm ile birlikte “hakikatin ne olduğu” sorusuna dönerek tarihçinin inşâ ettiği söylemlerin doğruluğu sorgulanmaya başlandı. Bu şekilde bakıldığında, modernite ve öncesinde kimlikler bastırılırken, postmodernite kimliklerin hatta alt kimliklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Postmodernizm süreci aynı zamanda ulus devletin ve hâkim ulusal kültürlerin çöküşüyle de ilişkilendirilebilir. Bu yeni dönemde siyasal, ekonomik ve kültürel hayat, artık küresel düzeyde cereyan eden gelişmelerden güçlü bir şekilde etkilenmeye başlamıştır. Ulus-devletin bilindik sınırları ve kurumları da buna paralel şekilde aşmıştır. Bu arada azınlık kültürleri ve yerel topluluklar, ulusal kimlik kavramına saldırarak bu yeni dönemin rüştünü ispatlamaya çalışan ve var olmak iddiasıyla ortaya çıkan siyasî oluşumlardır. Farklılık politikalarını destekleyen postmodernizm, akışkan ve değişken kimliklere önem vermektedir.¹⁵ Yüzyıllardır süreklilik arz eden ve bilhassa birkaç on yıldır belirginleşmeye başlayan Zaza varlığı ve bunun paralelinde gelişen Zaza kimliği aslında ulaşım, iletişim ve bilişim alanlarında yaşanan büyük değişimlerle bağlantılı bir seyir izlemiştir. Zira Zazaların önce Türkiye içinde daha sonra Avrupa'ya göçleri onların dış dünya tarafından tanınması ve bilinmesine yol açtı. Zazalar, esasen Zaza entelektüeller ve bilhassa Avrupa'da yaşayan Zaza diasporası, kendi dil, kültür ve tarihlerinin ayırıcı özelliklerinin farkına vardılar. Ancak bu uyanışın temel noktası aslında dil ve kültür ekseninde oluşmuştur.¹⁶ Çünkü Zaza tarihi henüz sistematik derin araştırmalar ile müstakil ve bütüncül bir şekilde yazılmamıştır.¹⁷ Peki, önceki satırlarda belirtildiği

¹² Yahya K. Taştan, “Tarih: Kadim Dönemden 20. Yüzyıla Bir Bilimin Kimlik Arayışı”, s. 117.

¹³ M.A. Akyurt & İ. Coşkun, “Is State-centeredness the Distinctive Feature of Historiography in Germany?”, s. 325.

¹⁴ Leopold von Ranke'nin hayatı, eserleri ve tarihçiliği için bkz. Cemil Ziya Şanbey, “Leopold von Ranke: Tarihcilere Yol Gösteren Bir Tarih Üstadı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, 18/3-4 (1960), s. 273-289.

¹⁵ Yahya K. Taştan, “Tarih: Kadim Dönemden 20. Yüzyıla Bir Bilimin Kimlik Arayışı”, s. 96-97.

¹⁶ M. van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik*, (çev. Hakan Yurdakul), İletişim, İstanbul 2011, s. 111-113.

¹⁷ Zazalarda kimlik, tarih, dil, edebiyat, din ve kültür konularını ihtiva eden derleme niteliğindeki genel bir kitap yakın zamanda yayımlandı. Ancak bu eserde Zaza tarihine kısmen yer verilmekte ve söz konusu kitapta bu çalışmada bahsedilen ana kaynaklar ile bütüncül metodolojiden yoksun olduğu ve müstakil bir Zaza tarihi özelliğine haiz olmadığını belirtmek gerekir. Bu kitapta Zazalar Kürt kavramı altında ele alınmakta ve Zazacanın Kürtçenin lehçesi olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bilhassa Zazaların Kürtlüğü ispatlanmaya çalışıldığından kaynak ve anlatım yönünden

üzere uzun bir geçmişe ve belleğe sahip olan Zazaların tarihi var mı? Var ise nasıl veya hangi kaynaklarla yazılabilir? Diğer alt etnik gruplar gibi Zazalığın da ontolojik görünümünü borçlu olduğu tarih kavrayışı ve tarih yazımının gelişim çizgisinden bahsettikten sonra şimdi Zaza tarih yazımındaki zorluklar ve imkânlarla yer verilecektir.

II. Zorluklar

Geleneksel tarihin yerini eleştirel tarihin almasıyla birlikte tarihe yukarıdan değil, aşağıdan bakma eğilimi ortaya çıkmıştır. Böylece insan ve insanın sıradan günlük eylemleri, yani “aşağıdakiler” görünür olmaya başlamıştır. Zaman ve değişimi incelemeyi amaçlayan tarihçilik, toplumsal hayata yönelen girişim ile günümüz toplumsal sorunların çözümü için tarihin kullanışlı bir araç olduğu da ortaya çıkarmıştır. Yani geçmişi bilme, anlama ve açıklama girişimi olarak tarih aynı zamanda günün problemlerinin çözülmesinde ve geleceğin şekillendirilmesinde rol oynayabilir.

Tarihsel kaynaklarda Zazalar ve dilleri aynı coğrafyayı ve yaşam biçimini paylaştıkları Ekrad/Kürt kavramı içerisinde değerlendirilmekteydi. Ancak 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında bilimsel yöntemlerle ve derinlemesine yapılan dil bilim, antropoloji, sosyoloji ve kültür çalışmalarında Zazacanın Kürtçenin bir lehçesi olmayıp müstakil bir dil olduğu izlenimini verdi. 1980’ler ve takip eden yıllarda Avrupa ve ABD’de yazılan kitap ile tezlerde, bilhassa İranoloji’de ortaya konan doktora tezleri, Zazacanın bu özelliğini belirginleştirdi.¹⁸ Bunu Zazaların etnisite, tarih ve kültür olarak Kürtlerden farklı olabileceğini ifade eden çalışmalar takip etti. Fakat bu konuda henüz kabul edilebilir bir mutabakata varılmadığından Zazaların Kürtlüğü meselesi hala varlığını sürdüren bir tartışmadır.

Cumhuriyet döneminde ilkin 1930’lar, daha sonra 1960 ve 1980’lerde yoğunlaştığı görülen yayınlarda Kürtlerin ve Zazaların Türk olduğu tezi işlendi. Bu tez nispeten Zazalar arasında etkili oldu. Bunu Türkiye’deki siyasal ve ideolojik tartışmalar izledi. Nihayetinde 1990’lardan itibaren Zazaların kendini ifade ediş biçiminde daha farklı bir bakış ortaya çıktı. Buna göre Zazalar ne Kürt ne de Türk’tü. Yani Zazalar müstakil bir dil olan Zazacayı konuşan Zaza halkıdır. Bu durum esasen Zazaları için etnik, dilsel ve kimlikli bir bunalım anlamına da gelmektedir.¹⁹ Dolayısıyla Zazaların bugün Türklük, Kürtlük ve Zazalık arasında

“seçmeci/yanlı bir tavır” güdülmektedir. Bkz. Ercan Çağlayan, *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, Bilgi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2016, s. 57-104.

¹⁸ O. Mann & K. Hadank, *Mundarten der Zâzâ, Hauptsächlich aus Siverek und Kor*, Berlin 1932; T.L. Todd, *A Grammar of Dimili, Also Known as Zaza*, Michigan 1985; L. Paul, *Zazaki: Grammatik und Versuch einer Dialektologie*, Wiesbaden 1998; Zülfü Selcan, *Grammatik der Zaza-Sprache (Norddialekt)*, Berlin 1998; İlyas Arslan, *Verbfunktionalität und Ergativität in der Zaza Sprache*, Universität Düsseldorf, Düsseldorf 2016.

¹⁹ Konunun genişçe ele alındığı tez çalışması için bkz. Rasim Bozbuğa, *Kimlikleşme Kavşığında Zaza Kimliği ve Zaza Hareketi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2019;

yaşadığı varlık ve kimlik bunalımında²⁰ tarihin rolü dikkate alınmalı ve gelecek perspektifi buna göre şekillendirilmelidir.

Zaza tarihi için bugün en büyük problem hala Zaza tarihinin belirli mekâna/coğrafyaya oturtulamamasıdır. Tarihsel bellek mekâna içkindir. Nitekim M. Halbwachs'ın işaret ettiği gibi “hafıza aslında mekân ve nesnelere güçlü biçimde cisimleşir”.²¹ Zaza tarihinin öncelikle mekâna yerleştirilmesi ve bu mekân üzerinden Zaza tarihinin okunması gerekir. Zaza belleğinin mekânı olan Yukarı Fırat, Murat ve Dicle bölgesinin akarsuları, dağları, vadileri, ovaları bu anlamda incelenmelidir. İnsan-mekân ilişkisi, coğrafyanın ya da iklimin insan üzerindeki etkisi bu bakımdan irdelenmelidir. Elbette bahsedilen coğrafyada Zazalar, birlikte yaşadıkları Türkler ve Kürtler ile ilişkileri ve birbirlerini etkileme durumları da göz önünde tutulmalıdır.

Zaza tarihinin karşı karşıya kaldığı zorluklardan biri de Zazaların içerisinde bulunduğu kimlik bunalımı ve tarih yazımındaki ideolojik eğilimlerdir. Tarih tasarımı ve yazımında günün konjonktürü etkili şekilde kendini hissettirmektedir. Ancak tarihçilerin siyasî iktidarların, belli siyasal, sosyal ve ideolojik grupların ihtiyaçları için değil, kendi araştırma gündemleri doğrultusunda hareket etmeleri gerekmektedir. Aksi takdirde yazılan şey “kurgulanmış ve kullanılmış tarihten” öte bir anlam ifade etmeyecektir. Nitekim Cumhuriyet'in erken yıllarında ve bilhassa 1980'li yıllarda ulus-devlet politikaları ekseninde Kürtlerin ve Zazaların, Türk ve dillerinin Türkçe olduğunu göstermek amacıyla birçok kitap yazdırılmıştır.²² Ancak bunların bilimsel bilgi üretiminden ziyade dönemin şartlarının gereği ve belli bir amaca matuf oldukları bugün açıkça ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla tarihin siyasî ve ideolojik payanda olmak üzere yazılması belki kısa süreli neticeler getirebilir, ancak uzun vadede bunların anlamsızlığı anlaşılacaktır. Bu itibarla tarihi yazılmamış bir halk olan Zazalar için öncelikle yapılması gereken kuramsal kalıp ile ideolojilerden arındırılmış, yalnızca kaynak ve gerçekliklere dayalı saf bir bilimsel tarih yazmaktır. Tüm veriler, iyi bir şekilde tahkik edilen kaynaklarla ortaya çıkarıldıktan sonra ancak teorik bir çerçeve ile günümüzün yaygın sosyal bilim yöntemleriyle incelenebilir.

Tezin özeti niteliğindeki makale için bkz. Rasim Bozbuğa, “Milliyetçilik Teorileri Bağlamında Zaza Kimliği ve Zaza Hareketi”, *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 6 (2020), s. 43-78.

²⁰ “Bugün Zazalar siyasal ve ideolojik bakımdan üç fikir arasında bölünmüştür (kısmen kendini Türk kabul edenler, Zazalar Kürt'tür, dilleri de Kürtçenin bir lehçesidir diyenler ve Zazaların ayrı bir millet, Zazaca'nın bağımsız bir dil olduğunu iddia edenler)”. Bkz. Ludwig Paul, “Zazaca'nın Kökeni, Konumu ve Etnik Köken ile Dilin İlişkisi,” *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011)*, ed. Murat Varol, Ankara 2011, s. 21-23; Ludwig Paul, “Zāzā”, *EP*, XI, 491-492.

²¹ Bkz. Maurice Halbwachs, *Kolektif Hafıza*, (çev. Banu Barış), Heretik, Ankara 2017.

²² Hasan Reşit Tankut, *Zazalar Üzerine Sosyolojik Tetkikler*, Kalan Yayınları, Ankara 2000; Mehmet Eröz, *Doğu Anadolu'nun Türklüğü*, Türk Kültürü Yayınları, İstanbul 1975; Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri -Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi-*, yay. Ş.K. Seferoğlu & H.K. Türközü, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982; M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara 1981; Aydın Taneri, *Türkistanlı Bir Türk Boyu Kürtler, Kürtlerin Kökeni-Siyasî-Sosyal ve Kültürel Hayatları-*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983.

Aksi halde bilgi olmayan bir alanda ideolojik akıl yürütmelerden ve temelsiz ön kabullerden ileri gitmeyen bir uğraş ile iştiğal edilecektir.

Şimdi esas konuya, Zaza tarihinin kaynaklarına ve bu kaynakların tarih yazımında kullanılabilme potansiyeline geçilebilir.

III. Yazı ve Tarih: Kayda Geçen Zaza Tarihi

19. yüzyıl ortalarına kadar tarih, daha ziyade devlet merkezli ve siyasî gelişme odaklı bir disiplin olarak öne çıkıyordu. Dolayısıyla gücü elinde bulunduran siyasî yapılar, devlet adamları, hanedanlar ve devlet bürokrasisi kendi varlıkları ile meşruluklarını kurumsallaştırmak ve kalıcı hale getirmek için yazıyla geçmişlerini belgelemişlerdir. Belgelere geçenler ve tarihin kapsamına girenler, güçlüler ve muktedirler olmuştur. İktidar ilişkilerinin alt basamaklarında kalan grupların ve sıradan insanların tarih sayfalarında yer alması nadiren mümkün olabilmektedir. Zazalar bu anlamda değerlendirildiğinde ancak merkezi devlet aygıtlarıyla ilişkileri çerçevesinde tarih sayfalarında kendilerine yer bulabilmişlerdir. Özellikle Osmanlı öncesi Arap-İran kaynaklarında ve Osmanlı döneminde Mirdasî, Süveydî, Zırkî ve Dunbulî/Dımılî Zaza beyliklerini ve bunların idarecileri bölgede hâkimiyet kurmuş devletlerin muhatabı olmuş, bu devletlerin ürettiği belgelerde yer alabilmişlerdir. Bu noktada bireysel veya kolektif bir gruptan olarak Zazalardan ziyade Zazaca konuşanların yaşadığı Eğil, Çermik, Palu, Çapakçur, Genç, Kığı, Mazgirt, Sağman ve Pülümür gibi şehirler ve buraları yöneten beyliklerden bahsetmek mümkündür. Bugün Zazaların yaşadığı yerleri, konuştuğu dil olan Zazacadan dolayı onlarla anılmaya başlanan coğrafyayı tarihsel süreç içinde farklı isimler altında görmekteyiz. Her ne kadar buralar Mervanî, Eyyubî, Akkoyunlu ve Safevî dönemlerinde yazılı tarihin kayıtlarına yansımış iseler de esasen görünür olmaları ve idarî bir konum elde etmeleri Osmanlıların 1515'te Diyarbekir bölgesinde hâkimiyet kurmaları ve burayı beylerbeylik şeklinde teşkilatlandırmalarıyla ilgilidir. Nitekim 1515'te Diyarbekir Beylerbeyliği kurulduktan sonra Zazaların yaşadığı şehirler, burada güçlü olan aşiret liderlerinin yönetimlerine verildi. Böylece dağınık Zaza aşiretleri ve köyleri bu beylerin karizmatik ve yerel otoriteleriyle idare edildi. Bu beylikleri temelde Mirdasî, Süveydî, Zırkî ve Pir Hüseyinoğulları başlığıyla incelemek mümkündür. Zira Mirdasî Aşireti'nin idaresindeki bölge Eğil, Palu ve Çermik olmak üzere üç kola ayrılmıştır.²³ Süveydî Aşireti'nin²⁴ yönetiminde olan bölgeler ise bugünkü Bingöl sınırlarını ihtiva eden Çapakçur, Genç, Hançuk ve kısmen Kığı

²³ Nusret Aydın, *Diyarbekir ve Mirdasîler Tarihi*, Piran-Gil-Çermog-Pale, Avesta, İstanbul 2011; Feyzullah Demirtaş, *Mirdasî Hükümdarları, "Palu ve Eğil Hükümetleri" ve Çermik Beyleri*, Sena Ofset, İstanbul 2005; Murat Alanoğlu, *Osmanlı İdarî Sistemi İçerisinde Palu Hükümeti*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2017; Yunus E. Gördük "Eğil Emirliği'nin Kısa Tarihiçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi", *OTAM*, 35 (2014), s. 91, 103.

²⁴ Süveydi beyleri için bkz. Şeref Han Bitlisi, *Şerefname Kürt Tarihi*, c. 1, çev. Abdullah Yeğün, Nubihar, İstanbul 2013, s. 292-299.

olarak belirtilebilir.²⁵ Zırkî beyleri Atak,²⁶ Tercil,²⁷ Mihrani (Lice-Hani-Hazro) ve Kulp²⁸ bölgesinde idare tesis ettiler.²⁹ Pir Hüseyinogulları ise 16. yüzyılda Çemişgezek sancağı olarak adlandırılan ve sonraki dönemde Pertek, Sağman, Mazgirt ve Kızıucaan (Pülümür) şeklinde idarî birimlere ayrılmıştır.³⁰ Bu bölge daha sonra Désim aşiretinden dolayı Dersim olarak adlandırılmış ve aslında Zazaca konuşulan İç Dersim (Hozat, Mazgirt, Nazımiye, Ovacık, Pülümür) halini almıştır.³¹ Ayrıca Süveydî Aşireti'nin bir kolu olan Pazukiler, Safevi döneminde etkin olup Gerger, Hısnımansur ve Çemişgezek bölgesinde varlık gösterirken Osmanlı döneminde daha ziyade Genç, Varto, Hınıs ve Tekman sahasında karşımıza çıkmaktadırlar.³² Osmanlıların Doğu Anadolu'da kesin hâkimiyet tesis etmesinden sonra Pazukilerin Safevi tarafını tercih ederek İran'a göç ettikleri görülmektedir. Doğu Anadolu'daki Zaza varlığının dışında İran'da Donbolî, Anadolu'da ise Dunbulî/Dımılî olarak adlandırılan beylik de Zaza beyliği olarak kabul edilmektedir. İran'da Donbolî olarak adlandırılan bu topluluğun tarihi kayıtlarda ve günümüz Türkiye'sinde Zazalar için Dunbulî/Dımılî kavramıyla benzerlikler kurulmaktadır. Zira Mutki, Siverek, Ergani ve Gerger bölgesindeki Zazalara Dımılî denilmektedir. Hoy, Urmiye, Makü, Salmas, Nahcivan ve Sökmenabad şehirleri Osmanlı-Safevi mücadelesi ve sonrasında Dunbulîlerin yaşadığı alanlardı. Özellikle Hoy şehri Dunbulî beyliğinin merkeziydi. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Dunbulîler bu bölgelerde hâkimiyet sürdürdüler.³³

-
- 25 Abdullah Demir, "Belgelerle Çapakçur Sancağı 1515-1799", *I. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl 2007, s. 195-210; Abdullah Demir, "18-19. Yüzyıllarda Çapakçur Sancağı ve İdarî Yapısı", *Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokyumu*, 1-2 Ağustos 2009, Bingöl Belediyesi Yayınları, Ankara 2011, s. 27-42; Abdullah Demir, "XVI. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Döneminde Genç Beyleri", *II. Bingöl Sempozyumu (25-27 Temmuz 2008)*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 209-216.
- 26 Alpay Bizbirlik, "16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 14 (1999), s. 109-133.
- 27 Alpay Bizbirlik, "16. Yüzyılda Tercil Sancağı Üzerine Notlar", *Osmanlı Araştırmaları*, 16 (1996), s. 85-120.
- 28 Alpay Bizbirlik, "16. Yüzyılda Kulp Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, 13 (1993), s. 137-162.
- 29 Uğur B. Bayraktar, *Yurtluk-Ocaklıks: Land, Politics of Notables and Society in Ottoman Kurdistan, 1820-1890*, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2015; Uğur B. Bayraktar, "Erken 19. Yüzyılda Kürt-Osmanlı İlişkileri: Zırkî Beyleri ve Hazro'da Yerel Siyaset", *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, ed. İ. Özçoşar & S. Vali, s. 135-154.
- 30 M. Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgirt, Pertek, Sağman Sancakbeyleri Pir Hüseyin Bey Oğulları", *OTAM*, 2 (1991), s. 239-265.
- 31 Mehmet Yıldırım, "Desimlî Aşireti'nden Dersim Sancağı'na", *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1 (2012), s. 34-71.
- 32 Pazuki beyleri için bkz. Şeref Han Bitlisi, *Şerefname Kürt Tarihi*, s. 362-370.
- 33 Donbolî/Dımılî beyleri için bkz. Şeref Han Bitlisi, *Şerefname Kürt Tarihi*, s. 344-350; M. Alanoğlu & M.Yücel, "Dımılî -Zaza Adının Menşei ve Tarihsel Gelişimi", *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu* [13-14 Mayıs 2011], Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, s. 313-326; *Iranica Ansiklopedisi*'nin "Donbolî" maddesinde Donboliler ile Türkiye Zaza/Dımılîlerinin akrabalığı teyit edilmektedir. Bkz. <http://www.iranicaonline.org/articles/donboli-1> (Erişim Tarihi: 28.06.2017).

Osmanlı idarî teşkilatında farklı yönetim tarzları uygulanmaktaydı. İmparatorluğun başka yerlerinde uygulanan, yerel beylerin idaresine verilen yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklarının bazıları Zaza beylerinin yönetimindeydi. Palu, Eğil ve Genç hükûmet sancak iken Çapakçur, Hançuk, Kulp, Atak, Tercil,³⁴ Mazgirt, Sağman ve Kızıcaan yurtluk-ocaklık olarak idare edilmekteydiler. Çermik ve Kiğı ise klasik Osmanlı sancağı olmakla birlikte buralar da bölgenin yerel aileleri tarafından idare edilmiştir.³⁵ Zazaların yaşadığı bölgeler sancak veya nahiye ile buralara bağlı köyler şeklinde yer almışlardır. Donboli/Dunbulî beyleri kısa bir dönem Osmanlı hâkimiyetine girmekle birlikte Safevi ve sonraki İran devletlerinin yönetimi altında birkaç asır varlıklarını sürdürmüşlerdir.³⁶

Osmanlı idaresinde, Ekrad veya Kürt beyleri şeklinde de kaydedilen yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların yönetimi, kayd-ı hayat şartıyla bölgedeki beylerin idaresine verilmekteydi. İmparatorluğun muhtelif eyaletlerinde de uygulanmakla birlikte, bunlardan bazılarının yukarıda belirtilen Zaza yerleşimleri olması ve buralarda yaşayanların Zazaca konuşmasından dolayı buraları Zaza beylikleri veya sancakları şeklinde tasnif etmekte beis yoktur. Bahsedilen beyliklerin idaresi sürekli bu ailelerin uhdesinde kalmıştır. Bu durum 1515'ten Tanzimat'ın uygulanmaya başlandığı 1850'lere kadar dört asır sürmüştür. Dolayısıyla Zaza tarihini sadece Zaza etnonimi bağlamında değil, aynı zamanda bu şehirler ile buraların yönetimleri ekseninde de incelemek gerekir. Zira Cumhuriyet dönemine kadar Osmanlıların ürettiği belgelerin bu sancaklar ve bunların yöneticilerinin muhatap alınarak yazıldığını söylemek mümkündür. Osmanlı Arşivi'nde sadece Zaza kelimesiyle arama yaptığımızda kişi, aşiret, köy adı olarak ancak yüzü bulacak belgeyle (bunların çoğu 1850'den sonraya ait) karşılaşırız. Oysa bahsedilen şehirler, sancaklar ve yöneticileri ile ilgili hem defter hem de müteferrik evrak arasında binlerce belgeye ulaşmak mümkündür. O halde Zaza tarihi çalışan araştırmacının bunu dikkate alması ve yola böyle koyulması gerekir. Bu durum sadece arşiv için değil aynı zamanda kütüphanelerdeki el yazması ve matbu eserler için de geçerlidir.

Osmanlı öncesi İslam kaynakları, bilhassa coğrafya eserleri Zaza ve Dımililerin (Dunbulî) yaşadıkları şehirler ile yerleşim yerlerinin coğrafi ve idarî yapısı hakkında bilgiler sunmaktadırlar. Bilhassa dönemin temel kaynakları arasında yer alan İbn-i İsfendiyâr³⁷, Mesudî³⁸, Yakut el-Hamevî³⁹, Vâkidî⁴⁰, Belâzurî⁴¹, İbn-i

³⁴ Tercil sancağı, bir süre hükûmet statüsü de kazanmıştır.

³⁵ Yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancak uygulamaları için bkz. Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, 10 (1999), s. 119-137; M. Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri", *X. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler (1986)*, Ankara 1994, s. 2211-2220.

³⁶ Veysel Başçı, "Dunbulî Beyliği Tarihi ve Tarihi Kronikleri [XIII-XVIII. yy.]", *Kadim Akademi SBD*, 3/2 (2019), s. 63-114.

³⁷ İbn-i İsfendiyâr, *Tarih-i Taberistan*, c. II, tash. Abbas İkbâl Aştıyani, Tahran 1386/2007, s. 162.

³⁸ el-Mesudî, *Mürâci'ü'ş-Şehab ve meâdini'l-cevher*, thk. M.M. Abdulhamid, Beyrut 1988.

³⁹ Yakut el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1995.

Hallikân⁴², Umerî⁴³, Eskalanî⁴⁴ ve Firuzabadî⁴⁵ bunların en önemlileridir. Mervanî döneminde bölgenin siyasal ve sosyal gelişmeleri ile Dunbulî-Zaza aşiretlerine dair bazı bilgileri İbnü'l-Ezrak aktarmaktadır.⁴⁶ 13. yüzyıla ait Hasankeyf tarihinde de Dunbulilerden (Zazalar) ve beylerinden bahsedilmektedir.⁴⁷

Akkoyunlular döneminde Diyarbekir'i çevreleyen Zaza yaşam alanlarının siyasî, sosyal ve idarî yapısı *Kitâb-ı Diyarbekriyye*'de ayrıntılı şekilde Akkoyunlu tarihi paralelinde anlatılmaktadır.⁴⁸

Arapça eserlerin yanı sıra özellikle Dunbulî tarihini konu alan Farsça birçok eser de bulunmaktadır. Dunbulî hanedanından olan Abdurrezak Dunbulî'nin (1762-1827) *Tarih-i Dunbulî, Nigaristan-ı Dâra, Ma'asâr-ı Sultanîye, Tecrübet'ül Ebrâr ve Tesliyetü'l Ebrâr* ve *Tarih-i Denâbile* adlı eserleri bir hayli ehemmiyet arz etmektedir.⁴⁹

Osmanlı dönemi el yazması veya matbu eserlerde Zaza tarihine dair neler bulunabilir? Genel itibariyle 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı kronikleri taranırsa Zaza beyliklerine gönderilen sefer emirleri, merkez-taşra ve muhtelif siyasal-iktisadî gelişmeler bağlamında mezkûr sancakların kayda geçirildiği görülecektir. Kütüphanelerde mahfuz mecmualar ve kanunname metinleri bugüne kadar yeterince incelenmemiştir. Nitekim yakın zamanda bir mecmuada Yavuz Sultan Selim'in Palu ve Çemişgezek beylerine verdiği sancak yönetim belgeleri olan beratlar tespit edilmiştir. 1515 tarihli bu erken dönem belgelerinde yer alan Palu ve Çemişgezek'in idarî ve sosyal yapısına dair bilgiler hayli önemlidir.⁵⁰ Bölgede 1515-1516 yıllarında Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasında rolü olan İdris-i Bidlîsî'nin bizzat şahitlik ettiği olaylarda Palu, Bingöl, Eğil ve Çemişgezek'in yöneticisi olan beyler de yer almıştır.⁵¹

⁴⁰ el-Vâkidî, *Tarihü'l-Fütubü'l-Cezîre ve'l Habur ve'd-Diyar-ı Bekr ve'l Irak*, thk. Abdülaziz Feyyad Harfus, Dımaşk 1996.

⁴¹ el-Belâzurî, *Fütübu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.

⁴² İbn-i Hallikân, *Ve'fâyâtü'l-ayân ve ebnâü ebnâ'î-Zaman*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1972.

⁴³ Fadlullah İbnu'l-Umerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikî'l-Emsâr*, thk. Ahmed Zeki Paşa, Kahire 1342.

⁴⁴ İbnül Hacer el-Eskalani, *Tensir'ül Müntebih bi Tabrir'ül Müştebih*, thk. M.A. Ennacar & A.M. el Becavî, c. II, Beyrut Trs.

⁴⁵ Mecduddin Firuzabadî, *el-Kamûsu'l-Mubît*, c. I, Matbaatu's-Saade, Mısır trs.

⁴⁶ İbnu'l-Ezrak, *Târibu'l-Fârikî, ed-Devletü'l-Mervânîyye*, thk. Bedevî Abdullatîf Avâd, Beyrut 1974.

⁴⁷ el-Hasan b. İbrahim el-Mûnşi el-Hisni, *Târikb Hısn Kaifâ*, haz. Yusuf Baluken, Nûbihar, İstanbul 2019.

⁴⁸ Bilhassa Palu, Bingöl ve Dersim bölgesi anlatılarında bilgi edinilebilir. Bkz. Ebu Bekri Tihranî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014, s. 34, 71, 84, 147.

⁴⁹ Veysel Başçı, "Dunbulî Beyliği Tarihi ve Tarihi Kronikleri [XIII-XVIII. yy.]", s. 86-96; Rıza Kurtuluş, "Dünbulî, Abdürrezzâk Big b. Neccef Kulı Han", *DİA, c. Ek-1*, İstanbul 2016, s. 355-356.

⁵⁰ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, *Kanunnâme Mecmuası, Velîyüddin Efendi*, No: 1969, vr. 107-108b; Murat Alanoğlu, "Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu Politikasına Dair Üç Belge", *18. Türk Tarih Kongresi* (1-5 Ekim 2018, Ankara), Sözlü Bildiri, Yayım sürecinde.

⁵¹ İdris-i Bidlîsî, *Selim Şab-nâme*, haz. Hicabi Kırılancı, Hece, Ankara 2016.

Zaza beylikleri hakkında en derli toplu bilgiler ise Şeref Han'ın 1597'de kaleme aldığı Kürt beyliklerinin tarihi olan *Şerefnâme*'de bulunmaktadır. *Şerefnâme*'de Zaza kavramı geçmemekle birlikte Mirdasî, Süveydî, Zırkî, Çemişgezek, Pazukî ve Dunbulî beyleri ayrı başlıklar altında kronolojik ve idarecilik yapan kişiler merkeze alınarak aktarılmaktadır.⁵² *Şerefnâme*'nin birçok tercüme ve zeyli de bulunmaktadır. Bunlardan birisi Zaza tarihi açısından önem arz etmektedir. İki Topkapı Sarayı'nda diğeri İngiltere'de British Library'de iki nüshadan oluşan bu tercüme, Palu hâkimi Yensur Bey'in kâtibi Şem'î tarafından kaleme alınmıştır. *Şerefnâme*'nin 1597'de son bulan anlatımı, Şem'î tarafından Farsçadan Osmanlı Türkçesine çevrilmiştir. Ayrıca Palu, Eğil ve Çermik beyleri kısmında anlatılan tarihi sürece zeyl (ek) yapılarak olaylar 1682 yılına kadar uzatılmıştır. Burada Palu beyleri, beylerin halkla ilişkileri ve Palu'da inşa edilen eserler hakkında önemli bilgiler mevcuttur.⁵³

Sadece tarih kitapları değil erken dönemde Mehmed Aşîkî'nin *Menâzirü'l-Evâlim*⁵⁴ ve Kâtîp Çelebi'nin *Cihannümâ'sı*⁵⁵ gibi Osmanlı coğrafya eserlerinde de Zazalar ve Zazacanın konuşulduğu yaşam alanlarına yer verilmiştir. Keza Zaza kavramından bahseden ilk örneklerden biri olarak Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme'si* de bu anlamda anılmaya değerdir. Zaza aşiretleri, Zazaların yaşadığı şehirler ve Zazacanın varlığına dair kıymetli bilgileri haizdir.⁵⁶

19. yüzyılda kaleme alınan Osmanlı coğrafyası ile idarî yapının aktarıldığı Şemseddin Samî'nin *Kamusu'l-A'lam*'ı⁵⁷ ile diğer coğrafya eserleri de yine bugün Zazaca konuşulan coğrafya hakkında veriler içermektedirler.⁵⁸

Zazalar ve Zaza şehirleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunan bir diğer kaynak grubu da canlı anlatımlar içeren seyahatnâmeler ile araştırma, gezi ve gözlem raporlarıdır. Hem yerli hem de yabancı birçok seyyah, diplomat, din adamı, misyoner ve bilim insanı Zazaların yaşadığı bölgelere giderek bizzat gördüklerini veya görüştükları insanlardan dinlediklerini raporlamışlardır. Bu minvaldeki ilk seyahat örneklerinden biri Osmanlı öncesinde Akkoyunlu idaresindeki Diyarbekir

⁵² Bkz. Şeref Han Bitlisi, *Şerefname Kürt Tarihi*'nin muhtelif bölümleri.

⁵³ Şem'î, *Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han*, TSMA, Revan 1369; Şem'î, *Şerefnâme Tercümesi ve Zeyli*, British Library Add. 18547; Bu iki nüshanın edisyon kritik yayını için bkz. *Terceme-i Tevârih-i Şeref Han*, haz. Adnan Oktay, Nubihâr, İstanbul 2016.

⁵⁴ Muhtelif sayfalar için bkz. *Aşîk Mehmed, Menâzirü'l-Evâlim*, c. 2, haz. Mahmut Ak, TTK, Ankara 2007.

⁵⁵ Muhtelif bölgeler için bkz. *Kitâb-ı Cihannümâ li-Kâtîp Çelebi*, c.1, Tıpkıbasım, haz. Fikret Sarıcaoğlu, TTK, Ankara 2009.

⁵⁶ Çeşitli yerler için bkz. Evliya Çelebi b. Mehmed Zallî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, 3. Kitap, haz. S.A. Kahraman & Y. Dağlı, YKY, İstanbul 2006.

⁵⁷ Bingöl, Genç, Palu, Varto anlatusına bakılabilir. Şemseddin Sâmî, *Kamusu'l-A'lam*, c. II, III, V, İstanbul 1306/1888.

⁵⁸ Ali Saîb, *Coğrafya-i Mufasssal Memâlik-i Devlet-i Osmanî*, Konstantiniye 1304; Ali Cevad, *Memâlik-i Osmanîyenin Tarih ve Coğrafya Lüğâtı*, Kısmı Evvel Lüğât-ı Coğrafya, Dersaadet 1313.

ve Palu'yu ziyaret eden İtalyan seyyah Barbaro'ya aittir.⁵⁹ Keza 1612'de Diyarbakir, Harput, Palu ve Bingöl'e uğrayan Polonyalı Simeon, bölge hakkında değerli bilgiler aktarmaktadır.⁶⁰ Yine 1762'de Diyarbakir bölgesine gelen Danimarkalı seyyah ve haritacı C. Niebuhr, bölgedeki aşiretler ve nüfusları hakkında bilgiler nakletmektedir.⁶¹ Bir diğer seyyah, 1838 yılında Ergani, Harput, Palu ve Bingöl'ü ziyaret eden İngiltere'nin Erzurum konsolosu J. Brant'tır. Gezdiği yerler hakkında önemli bilgiler vermektedir.⁶²

Rus dilbilimci ve İranoloji uzmanı P.İ. Lerch, 1856'da Kırım Savaşı'nda esir düşerek Smolonsk bölgesindeki Roslow kampında kalan Kürtler ve Zazalarla mülakatlar yapmıştır. Bingöl ve Palulu Zazalarla yaptığı bu görüşmelerden elde ettiği dil derlemeleri ve anlatı malzemesini daha sonra rapor şeklinde kitaplaştırmıştır. Zazaca'nın ilk yazılı örnekleri olarak kayda geçen bu hikâyelerden "*Qengê Nêrib û Siwoni, Qengê Nêrib û Hêni, Aşireté Siwoni ve Çemçequ Paşa*" bölgedeki aşiretler, köyler arasındaki çatışma, kavga ve kan davaları gibi tarihsel olaylardan bahsetmektedir.⁶³ 1866'da Diyarbakir, Eğil ve Dersim bölgesine gelen İngiltere başkonsolosu J.G. Taylor, gezi notlarında bölgeyi ayrıntılı şekilde anlatmaktadır.⁶⁴ 1878 yılında Patrikhane tarafından İstanbul'dan gönderilen birkaç Ermeni rahip, bir süre Harput, Palu, Dersim ve Bingöl'de zaman geçirmiş ve buraların coğrafi, demografik, sosyal ve iktisadî yapısı hakkında ayrıntılı raporlar hazırlamışlardır.⁶⁵ İngiltere'nin Erzurum konsolosluğunu yapan Henry Trotter'in 1880 tarihli raporunda Kürtlerle birlikte Zazalar ve Zazacaya dair kimi bilgiler de yer almaktadır.⁶⁶ 1881 yılında Diyarbakir ve Siverek'te Zaza bölgelerini inceleyen

⁵⁹ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. ve not: Tufan Gündüz, Yeditepe, İstanbul 2009, s. 103.

⁶⁰ *Polonyalı Simeon Seyahatnâmesi*, haz. Hrand Andreasyan, İstanbul 1964, S. 90-96.

⁶¹ C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Landern*, Frankfurt 1994, s. 417-419.

⁶² James Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, çev. A. Celil Kaya, Rupel, İstanbul 2014; Fatih Gencer, *İngiliz Konsolos James Brant'ın Gözleriyle Doğuda Değişim Yılları 1836-1852*, Gece Yayınları, İstanbul 2018.

⁶³ Eserin Rusçası için bkz. P.I. Lerch, *Issledovanija ob Iranskix Kurdax i ix predkax severnyx Xaldejax*, c. I-III, Saint Petersburg 1856-58; Eserin Almancası için bkz. Peter Lerch, *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldaer, I-II*, Rusya Bilimler Akademisi, St Petersburg, 1857; Bu metinlerin çeviri ve değerlendirmesi için bkz. Mehmet Aslanoğlu, *Lerch'in Zazaki Derlemelerinin Çevrimyazımı ve Türlerine Göre Sözcüklerin Tablîli*, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bingöl 2014.

⁶⁴ J.G. Taylor, *Ermenistan, Kürdistan ve Yukarı Mezopotamya Gezi Günlüğü (1866) Dersim Dağlarındaki Gezi Notlarıyla*, çev. Fatma B. Helvacıoğlu, Kalan, İstanbul 2020.

⁶⁵ V. Bardizaktsi & B. Natanyan & K. Sirvantsdyants, *Palu-Harput 1878: Çarsacak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler, II. Cilt/Raporlar*, haz. Arsen Yarman, Belge, İstanbul 2010.

⁶⁶ National Archive, Foreign Office, 78/3132'den aktaran Muhammed Köse, "Erzurum İngiliz Konsolosu Yüzbaşı Henry Trotter'in 1880 Tarihli Raporunda Doğu ve Güneydoğu'nun Etnik Dini, Sosyal ve İktisadi Yapısı", *Asia Minor Studies*, 6/12 (2018), s. 149,

Fransız Antropolog Chantre, gezi raporlarının yanında fotoğraflarla Zazalara dair antropolojik ve fizyonomik yazılı-görsel materyal sağlamaktadır.⁶⁷ 1888 ila 1895 yılları arasında tüm Dersim'i gezen Ermeni Antranik, seyahat notlarında bölgenin siyasal, demografik, kültürel, sosyal, coğrafi, mimari ve iktisadî yapısına dair ehemmiyetli malumat aktarmaktadır.⁶⁸ Keza 1914 yılında Dersim'i ziyaret eden İngiliz L. Molyneux-Seel, bölge hakkında gözlemlerini bir makale ile yayımlamıştır.⁶⁹ Benzer şekilde bölgeyi gezen birçok diplomat, coğrafyacı, seyyah ve arkeoloğun bölge ile ilgili kayıtları bulunmaktadır.⁷⁰ Dolayısıyla bu tarz eser ve kayıtların Zaza tarihi bağlamında ve her bir şehir için detaylıca incelenmesi elzemdir.

Elyazması ve matbu kitaplar ile seyahat anlatılarından sonra kaynakları daha da detaylandırmak için Osmanlı Arşivi, Zazalar hakkında araştırmacıya neler sunabilir sorusuyla devam edelim. Dünyada en iyi kayıt tutan devletlerden biri de Osmanlı İmparatorluğu'ydü. Bu kayıtları günümüze ulaştırma başarısı gösterebilen birkaç örnekten biri olan Osmanlı Arşivi, 15. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyılın başına kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi, sınırları çizilen Zazaların yaşadığı coğrafyanın siyasî, sosyal, ekonomik, demografik ve kültürel birçok yönünü aydınlatacak materyale sahiptir. Özellikle 16. yüzyılda asker ve vergi potansiyelini belirlemek maksadıyla tutulan Tahrir Defterleri söz konusu Zaza yerleşmelerinin belirtilen yüzyıldaki nüfus, tarım ve şehirleşme tarihini kayda geçirmiştir. Bugün elimizde Çapakçur (Bingöl), Kiğı, Mazgirt, Pülümür, Varto, Lice, Hani, Kulp, Ergani, Çermik, Siverek ve Gerger'e ait Tahrir Defterleri bulunmakta olup bunların tamamı incelenerek araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.⁷¹ Hala yayımlanmamış veya kısmen yayınlanmış onlarca defter

⁶⁷ Ernest Chantre, *Les Kurdes: Esquisse historique et ethnographique*, Lyon 1897; Mission scientifique de Mr. Ernest Chantre, sous-directeur du Museum de Lyon, dans la Haute Mésopotamie, le Kurdistan et le Caucase/Photographies de Mr. le Capitaine Barry, Lyon 1881 (Fotoğraf Albümü I, III, IV).

⁶⁸ Antranik, *Dersim Seyahatname*, çev. Payline Tomasyan, İstanbul 2017.

⁶⁹ L. Molyneux-Seel, "A Journey in Dersim", *Geographical Journal*, 44/1 (1914), s. 49-68; L. Molyneux-Seel, "Report on Dersim", *Record of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, British Documentary Sources. Vol. 4 (1900-1914), Cambridge University Press, 1911.

⁷⁰ Özellikle Dersim Alevi Zazalarına dair seyyah, misyoner ve diplomatların anlatıları için bkz. Yalçın Çakmak, *Sultanın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti*, İletişim, İstanbul 2019, s. 250-280, 403-411.

⁷¹ *1550 Tarihlî Çapakçur Livası: Nüfus ve İskân*, (haz. M. Mahfuz Söylemez-Abdullah Demir), Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009; *294 Numaralı Hıms Livası Mufassal Tahrir Defteri (963/1556)*, Ankara 2000; *998 Numaralı Mubâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-kâdirîyye Defteri (937/1530)*, c. 1, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1998; M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara 1999; Mehmet Salih Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliğindeki Yer İsimleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1999; Mehmet Salih Erpolat, *Ergani Sancağı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993; Murat Alanoğlu, "Kızıuçan'dan Pülümür'e Osmanlı İdâresi (1518-1923)", *Pülümür*, ed. Şükrü Aslan, Ütopya, Ankara 2016, s. 55-60; Zülfiye Koçak, "Osmanlı Pülümür'ünde (Kızıuçan) Nüfus ve Yerleşme (1518-1927)", *Pülümür*, (der. Şükrü Aslan), Ütopya, Ankara 2016, s. 17-30; Zülfiye

barındırdığı kullanışlı verilerle incelenmeyi beklemektedir.⁷² Belki de en önemlisi Zazaca yer ve kişi adları, bu tür kayıtlardan 1500'lerin başından başlanarak takip edilebilmektedir.⁷³ Dolayısıyla Zazaların buradaki varlığının yer ve kişi adları üzerinden ortaya konulması noktasında Tahrir Defterleri oldukça ehemmiyet arz etmektedir.

Osmanlı merkezinin karar alma organı olan Divân-ı Hümayûn'da ülkenin siyâsi, sosyal, ekonomik ve sair işlerine dair kararlar alınır ve bu kararlar ilgili bölgelere gönderilerek uygulamaya konurdu. Alınan kararın bir kopyası divan sicilleri denilen defterlere kaydedilirdi. Divan defter serileri denilen bu kayıtlar Mühimme, Şikâyet ve Ahkâm olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Mühimme Defterleri 1545'ten 1918'e kadar düzenli şekilde tutulmuştur. 1650'den itibaren Mühimme Defterlerine işlenen şikâyet konuları için Şikâyet Defterleri denilen ayrı bir defter türü tutulmuştur. 1742'lerden sonra şikâyet ve sair konular arttığından defterler eyalet bazlı olarak kaydedilmeye başlanmış ve bunlara Eyalet Ahkâm Defterleri denilmiştir.⁷⁴ 16-19. yüzyılda Zaza beylerinin idaresinde olan sancaklara devlet merkezinin talimatları ve sair idarî-bürokratik işlemler için Mühimme Defteri, 1650'den sonrasında adalet sisteminin işleyişi ile birlikte bölgedeki şikâyet ve sosyo-ekonomik gerilimler için Atık Şikâyet Defteri, 1742'den sonraki şikâyet ve sair meseleler için Eyalet Ahkâm Defteri serileri incelenmelidir. Zazaların yaşadığı yerleşimler Erzurum,⁷⁵ Sivas⁷⁶ ve Diyarbakır⁷⁷ eyaletlerine bağlı olduğundan buralara ait Ahkâm Defterleri taranmalıdır.

17. yüzyılda avârız vergisini ödeyecek mükellefleri tespit etmek üzere müstakil avârız tahrirleri yapılmıştır. 16. yüzyılın klasik timar Tahrir Defterleri kadar

Koçak, "Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Varto Nahiyesi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 5/13, (2018), s. 219-253.

⁷² Örneğin BOA, TT. d. no. 64, 200; TKGM, TT. d. no. 95, 96, 151, 155.

⁷³ Örneğin Tavz, Zikte, Kasan, Sivan, Avdılan, Sayer, Mergsir, Dovdan, Kılıban, Dara Hêni gibi Zazaca yer adları olarak 1500'lü yıllardan itibaren Tahrir Defterlerinde yer almaktadır. Ayrıntı için bkz. *1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çabakur Livası: Nijus ve İskân*, haz. M. Mahfuz Söylemez-Abdullah Demir, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2010, s. 23.

⁷⁴ Feridun M. Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/5 (2005), s.107-139.

⁷⁵ Hikmet Çiçek, *Erzurum Vilâyeti 1 Numaralı ve 1155-1162/1742- 1749 Tarih Ahkâm Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (s. 65- 130), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011; Hikmet Çiçek, "2 Numaralı ve 1155-1191/1742-1777 Tarihli Erzurum Ahkâm Defteri'nin Şekil ve İçerik İncelemesi", *Çayeli'nden Erzurum'a Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu-Armağan Kitap-*, ed. Selami Kılıç-Ahmet S. Yıldırım, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2016, s. 569-586.

⁷⁶ 1742-1908 yılları arasını kapsayan 36 defter bulunmaktadır. Bkz. Buket Çelik, "Özellik ve İçerik Bakımından Sivas Ahkâm Defterleri (1742-1908)", *I. Uluslararası Tarih ve Kültür Kongresi*, 19-22 Ağustos 2017 Gaziantep, İksad, Adıyaman 2017, s. 112-137.

⁷⁷ Diyarbakır'ın 1742-1875 yıllarını ihtiva eden dokuz adet Ahkâm Defteri bulunmaktadır. Defterin transkripsiyon yayını için bkz. *Divân-ı Hümayûn Sicilleri Diyarbakır Ahkâm Defterleri*, c. 1-9, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Diyarbakır 2016.

kıymetli veriler sunan avarız sayımlarına ait mufassal defterlerde her bir kazadaki mahalleler, köyler ve mezralar ile burada yaşayan kişiler ve ödeyecekleri vergi miktarları kayda geçirilmiştir. Bu kayıtlar incelenerek söz konusu bölgelerdeki nüfus, iskân ve tarımsal üretim ile birlikte idarî ve iktisadî durum tespit edilebilmektedir. Bu anlamda kullanışlı veriler sunan 1642 tarihli Erzurum Eyaleti mufassal Avarız Defteri birkaç Zaza yerleşimi hakkında bilgiler içermektedir. Kızıuçan (Pülümür) ve Varto bu verilerle incelenmiş yerlerdir.⁷⁸ Keza Sivas bölgesine ait kaynaklardan yerleşimler takip edilebilirken maalesef en fazla Zaza yerleşimi barındıran Diyarbekir Eyaleti'nin mufassal avarız defteri bulunmadığından eyalet merkezi ve sancaklar bu kaynaklar kullanılarak incelenememektedir.⁷⁹

Zaza beylerinin idaresinde olan sancaklardan yurtluk-ocaklık olanlar timar sistemine dâhil iken hükûmet sancaklarda timar sistemi uygulanmamıştır. Bununla birlikte hükûmet sancakların beylerine ve onların yakınlarına, komşu sancaklarda zeamet ve timar verildiği görülmektedir.⁸⁰ Dolayısıyla timar sisteminin işleyişini gösteren Timar Ruznamçe ve Timar İcmal Defteri hem yurtluk-ocaklık hem de hükûmet sancaklardaki idarî yapıyı, köylerin ve mezraların kimlerin tasarrufunda olduğunu ve buradaki vergi miktarını ve dolayısıyla iktisadî yapıyı anlamayı sağlamaktadır. Buraları yöneten beyler ile onların akrabaları ve yakın adamlarının biyografik bilgisini elde etmemizi de mümkün kılar. Dolayısıyla 16-18. yüzyıllar için hem Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi hem de İstanbul'da Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı yüzlerce defter taranmalıdır.⁸¹

16-19. yüzyıl arasında Zaza yerleşimlerinin olduğu sancaklara yapılan yönetici atamalarını takip etmek üzere Ruûs, Tahvil ve Sancak Tevcih Defterleri kullanılabilir. Nitekim bu verilerle Palu, Çabakçur (Bingöl), Tercil ve Atak incelenmiştir.⁸²

Osmanlı dünyasında gündelik hayat ve sosyal tarihin eşsiz kaynağı, kadınlar tarafından tutulan Şer'îyye Sicilleridir. Bu kayıtlarda mahkemeye intikal eden suçlar, nikâh, doğum, ölüm, tereke, mülk satışları vs. gündelik hayatın türlü vecheleri yer

⁷⁸ Murat Alanoğlu, "1642 Tarihli Avâız Defterine Göre Kızıuçan (Pülümür) Kazâsı", *Tarih Okulu Dergisi*, XXVIII, Aralık 2016, s. 109-140; Murat Alanoğlu, "17. Yüzyıl Ortalarında Varto (Yerleşim, Nüfus, Vergi ve Aşiretler)", *History Studies*, 12/3, Haziran 2020, s. 1143-1175.

⁷⁹ İstisna olarak değerlendirilebilecek Diyarbekir'in merkezi Amid'e ait yeni bulunan iki icmal Avarız Defteri için bkz. Murat Alanoğlu, "Yeni Bulunan Avâız Defterlerine Göre 17. Yüzyılın İlk Yansında Amid (Diyarbekir)", *e-Şarkîyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 12/3 (Ağustos 2020), s. 708-742.

⁸⁰ Palu, Eğil, Genç, Çemişgezek beylerinin timar tasarruf durumları için bkz. Kumiko Saito, "16. ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'sunda Timarların Çeşitli Biçimleri: Farklı Uygulamalara Tek İsim Koymak", *Osmanlı Araştırmaları*, 51 (2018), s. 63-113.

⁸¹ Nejat Göyünç, "Timar Ruznamçe Defterleri'nin Biyografik Kaynak Olarak Önemi", *Belleter*, LX/227 (1996), s. 127-138.

⁸² Murat Alanoğlu, *Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2017; Ayrıca bkz. Abdullah Demir ve Alpay Bizbirlik'in yukarıdaki makaleleri.

almaktadır. Zaza tarihi açısından bakıldığında maalesef bu tarz kaynakların pek bulunmadığı söylenebilir. İstisna olarak Diyarbakır Eyaleti'nin merkezi Amid mahkemesinin 18. yüzyıldan itibaren kayıtları mevcuttur.⁸³ Burada nadiren Zazaların yaşadığı bölgelerden kişilerin ve olayların kayda geçtiği görülmektedir. Maalesef Palu, Çabakçur, Çemişgezek, Eğil ve sair Zaza yerleşimlerine ait mahkeme kayıtları gün yüzüne çıkmamıştır. Ancak bu daha sonra çıkmayacağı anlamına gelmemeli, zira umulmayan yerlerden bu kaynaklar çıkabilir. Nitekim Harput'un 17. yüzyılına ait defterler yakın zamanda özel bir koleksiyondan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'ne intikal etmiştir. Bu kayıtların dijitaleri Fırat Üniversitesi'nde de araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Harput sicillerinde nadir de olsa Zazalarla ilgili kayıtlara tesadüf edilmektedir.

Zazaların yaşadığı şehirlerde vakıf olarak inşa edilen cami, medrese, han, hamam, mektep, köprü ve çeşme gibi yapıların belgeleri önemli ölçüde günümüze ulaşmıştır.⁸⁴ Bu belgeler, Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Belgelerin bir kısmının da İstanbul'da Osmanlı Arşivi'nde olduğunu belirtmek gerekir. Bu belgeler kullanılarak şehirlerin fiziksel yapılarına ve bu yapıların bölge halkının eğitim, sosyal ve iktisadi yapısına etkisi incelenebilir. Örnek olarak yakın zamanda Abdullah Demir tarafından Bingöl'deki bazı vakıf yapıları ile kaybolmuş tarihi eserler, vakfiye ve sair vakıf belgelerinden ortaya çıkarılmıştır.⁸⁵ Palu hâkimlerince Palu'da inşa edilmiş vakıf kurumları ve bunların şehrin gelişimine etkisi de incelenmiştir.⁸⁶ Keza Çemişgezek ve çevresindeki vakıf eserleri de bir yayına konu olmuştur.⁸⁷

19. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun vergi ve asker potansiyelini tespit etmek için erkek nüfus sayımları yapıldı. Zazaların yaşadığı şehirlerde ise ancak 1840'lardan itibaren nüfus sayımları gerçekleştirildi. Bu sayımların kayıtları arşivde Nüfus Defterleri fonunda yer almaktadır. 19. yüzyılda geniş sınırlara yayılan ve önemli bir Zaza yerleşimi olan Palu hükûmetinin Nüfus Defteri yayımlanmıştır. Defterde, o dönemde Palu'ya bağlı olan Bingöl'ün büyük bir kısmı da yer almaktadır. Bu defterlerde sadece nüfus miktarı değil aynı zamanda nüfusun mahalle ve köylere dağılımı; kişilerin yaş, inanç ve fizyonomik yapısı gibi birçok bilgi yer almaktadır.⁸⁸ Zaza bölgelerine dair nüfus defterlerinin birçoğu hala çalışılmayı beklemektedir.⁸⁹

⁸³ *Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri Amid Mahkemesi*, ed. Ahmet Zeki İzgöer, c. 1-9, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2013.

⁸⁴ Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, TTK, Ankara 2002.

⁸⁵ Abdullah Demir, "Bingöl ve Çevresinde Kaybolan Tarihi Varlıklar, Vakıflar", *Cumhuriyet Döneminde Bingöl Sempozyumu (01-03 Kasım 2014)*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2016, s. 33-59.

⁸⁶ Murat Alanoğlu, *Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, s. 274-283.

⁸⁷ Celalettin Uzun, *Çemişgezek'te Osmanlı Vakıf Eserleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020.

⁸⁸ Süleyman Yapıcı, *Palu 1841 Nüfus ve Toplum Yapısı*, Elazığ 2016.

⁸⁹ Bingöl Nüfus Defterleri, Abdullah Demir tarafından çalışılmaktadır. Bu defterler Cibran aşiretinin

Klasik tahrir ve avâriz sayımlarının bir devamı sayılan Temettüat Defterleri, 19. yüzyılda halkın arazi, menkul-gayrimenkul varlıkları, hayvan ve sair gelir durumunu tespit etmek üzere tutulmuştur.⁹⁰ Sivas'ta Zazaların yaşadığı Zaza kazası Yağlıbasan köyüne ait defter bunun ender örneklerinden biridir.⁹¹ Elbette başka yerleşimler için bu tarz kayıtların tutulduğu düşünülebilir.

19. yüzyılda önemli defter serilerinden biri de Ayniyat Defterleridir. Sadrazamlık makamından nezaretlere (bakanlık) ve devletin diğer makamlarına yazılan tezkire ve sair yazışmaların birer kopyaları bu defterlere kaydedilmiştir. Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO) fonunda yer alan bu defterler, 1810 ila 1900 yılları arasındaki tarihleri kapsamakta ve toplam 1717 defterden oluşmaktadır.⁹² Dolayısıyla Zazaları ihtiva eden sancak, kaza ve nahiye gibi idarî birimlere dair birçok belge bu defterlerde yer almaktadır. Bilhassa Tanzimat'ın uygulanmaya başlandığı yıllarda bölgenin idarî, sosyal ve iktisadî dönüşümü bu serideki belgelerden takip edilebilir.

19. yüzyılın son çeyreğinde, Sicil-i Ahval Komisyonu tarafından devlet memurlarının sicil kayıtlarının tutulduğu defterlere Sicil-i Ahvâl Defterleri denilmektedir. 1879-1909 yıllarını kapsayan bu defterlerde memurların biyografilerinin bulunmasından dolayı, belirtilen dönemde memurluk yapan kimselerin doğum yerleri, eğitimleri, etnik ve dinî durumları ile bildikleri diller öğrenilebilmektedir.⁹³ Dolayısıyla defterde Diyarbakır, Bingöl, Bitlis, Harput, Erzincan, Palu, Siverek vs. birçok şehirde doğduğu veya Zazaca konuştuğu belirtilen kişiler kayda geçmiştir. Devlet memurluğu yaptığı bilinen kimselerin hayat hikâyesine ve memuriyet geçmişine buradan ulaşılabilir.⁹⁴ Benzer şekilde İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde bulunan sicil-i ahvâl kayıtlarında, görevli din adamlarının biyografileri yer almaktadır. Örneğin Palu'da müderrislik yapan Nakşibendî tarikatına mensup Palulu Şeyh Hasan ile oğlu Şeyh Ali Rıza Efendilerin doğum yılı ile yerleri, eğitimleri ve bildikleri diller gibi biyografik bilgiler yer almaktadır. Burada şeyhlerin bildikleri diller arasında Türkçe, Farsça ve Kurmancinin yanında Zaza lisanının da sayıldığı görülmektedir.⁹⁵

Karlıova ve Varto bölgesine II. Mahmud döneminde gelip yerleştikleri köylerin altına düşülen kayıtlarda belirtilmektedir. Bkz. *BOA, NFS. d. 27662*, s. 4-5.

⁹⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettüat Defterleri", *Belleten*, LIX/225 (1995), s. 395-412.

⁹¹ *BOA, ML. VRD. TMT. d. 13359*; Muhammed Köse "13359 Numaralı Temettuat Defterine Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Sivas/Divriği Yağlıbasan Zaza Aşiretinin Sosyo-İktisadi Yapısı", *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Haziran 2020), s. 103-125.

⁹² Aktaş, 1812-1895 yılları arasında 1719 defter sayısını vermektedir. Bkz. Necati Aktaş, "Ayniyat Defteri", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 277-278; Ertan Gökmen, "Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi, Bir Numaralı Adi Anadolu Ayniyat Defteri Örneği", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/4 (2018), s. 444.

⁹³ Gülden Sarıyıldız, "Sicil-i Ahvâl Defterleri", *DİA*, c. 37, İstanbul 2009, s. 134-136.

⁹⁴ Örnek için bkz. *BOA, DH. SAİD. d. 107/377-1*.

⁹⁵ MŞH. SAİD. 162/31/ Lef 1; MŞH. SAİD. 246/33/ Lef 1, Ayrıca Palulu diğer memurlar için bkz.

19. yüzyılda imparatorluk geneli için veya vilayet merkezli tutulmuş suç cetvelleri mevcuttur. Burada katl ve yaralama gibi türlü suçların kayıtları yer almaktadır. Bu tarz kayıtlarda söz konusu Zaza yerleşim yerlerinin ve Zaza adı taşıyan kişilerin kayda geçtiği görülmektedir.⁹⁶

Osmanlı Arşivi'nde defter serilerinin yanı sıra önemli miktarda müteferrik/dağınık evrak bulunmaktadır. Bunlarda hem Zazalar hem de yaşadıkları alanlar üzerinden yapılacak taramalar ile binlerce belgeye ulaşmak mümkündür. Özellikle modern merkezî devlet kurulmaya başlandığı Tanzimat devrinden sonra merkez ile taşra arasındaki ilişkilerin ve etkileşimin yoğunlaşmasıyla üretilen belge sayısında da inanılmaz artışların görüldüğü söylenebilir. Bu yönüyle önceki dönemlere nazaran Zazalara dair belge sayısının da bir hayli arttığını belirtmek mümkündür. Bu belgelerin tespiti için sistematik taramaların yapılması gerekmektedir.⁹⁷

19. yüzyılın ikinci yarısında tutulmaya başlanan Vilayet Salnamelerinde Zazalar, Zazaca ve Zaza yerleşimlerine dair ayrıntılı veriler yer almaktadır. Bu kayıtlarda Zaza yerleşimlerinin idarî, demografik, iktisadî ve coğrafi yapısı gibi birçok istatistiksel veri elde edilebilir. Salnamelerin Diyarbakır, Harput, Dersim, Erzurum, Sivas ve Bitlis serileri incelenerek ilgili şehirlerdeki bilgilere başvurulmalıdır.⁹⁸

Tanzimat'tan sonra Osmanlı'da yaygınlaşmaya başlayan gazetelerin günlük gelişmeler hakkında verdiği bilgiler bugün tarihsel bilgi olarak bize kaynaklık etmektedir. Ulusal gazetelerin yanı sıra özellikle II. Meşrutiyet'ten günümüze kadar yayımlanmış yerel gazeteler de ehemmiyet arz etmektedir.⁹⁹ Diyarbakır, Bitlis, Harput, Sivas, Erzurum ve Erzincan'da yayımlanan bu gazeteler de Zazalar ve Zaza yerleşimleri açısından taranmalıdır.

Zaza yerleşimlerinin Cumhuriyet döneminde devlet gündemine çok daha fazla girdiği söylenebilir. Zira 1918-1921 Koçgiri, 1925 Şeyh Said Olayı ve 1937-1938 Dersim Harekâtı, Zaza yaşam alanlarını ve buralarda yaşayan Zaza ile birlikte Kurmancları da ciddi şekilde etkileyen olaylar olmuştur. Bu olayların ayrıntılı biçimde arşiv kayıtlarına yansdığı görülmektedir. Bu tür belgeler bugün Ankara'da Cumhuriyet ve Genel Kurmay Arşivleri'nde muhafaza edilmektedir. Bunların

Recep Kankal, "Meşihat Arşivine Göre Son Devir Palu Uleması", *Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Enver Çakar vd., Elazığ 2018, s. 125-135.

⁹⁶ BOA, DH, EUM. MTK. 60/5-6.

⁹⁷ Birkaç müteferrik evrak örneği için bkz. BOA, MVL. 599/65; MF. MKT. 662/20; DH. MKT.1362/69; BEO. 3640/272999.

⁹⁸ *Diyarbakır Salnâmeleri, 1869-1905*, 1. Cilt, (haz. Ömer Tellioglu), İstanbul 1999; *Salname-i Vilayet-i Erzurum (1287/1870-1288/1871-1289/1872-1290/1873)*; *Erzurum İl Yıllığı*, haz. Naci Okçu & Hasan Akdağ, Erzurum 2010; Süleyman Yapıcı, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Dersim Sancağı (1869-1908)*, Tunceli 2013.

⁹⁹ Örnek için bkz. Şeyhmus Bingül, "İttihat ve Terakki Döneminde Diyarbakır'da Yerel Basın: Dicle Gazetesi Örneği (1911-1915)", *Şarkiyat*, 12/1 (Mart 2020), s. 258-276.

bazıları yayımlanmışken geri kalan önemli bir kısmı tasnife açılmayı veya çalışılmayı beklemektedir.¹⁰⁰ Arşiv belgelerinin yanı sıra Cumhuriyet dönemi bürokratlarınca Zazalara dair hazırlanmış rapor ve sair yazılı belgeler de bulunmaktadır.¹⁰¹ Günümüze doğru geldikçe tarihsel malzeme ve kaynakların inanılmaz şekilde arttığı açıktır. Resmî devlet evrakının yanında gazeteler, dergiler ve sair yazılı matbuattan bahsedilebilir. Bunların yanı sıra internetin yaygınlaşmasıyla elektronik kaynakların alanda söz sahibi olmaya başladığı da belirtilmelidir.

IV. Bellekten Dile: Zaza Tarihinin Sözlü Kültür Kaynakları

Geçmiş, şimdiye kadar yazılı kültür aracılığı ile aktarılmak suretiyle tarih vasfı kazandığından bazı grupların yazıya sahip olamaması veya yazmış olsalar bile bunu sonraki dönemlere aktaramamaları onları tarihin kapsamı dışında bırakmıştır.¹⁰² Yazılı kültürle oldukça geç tanışan Zazalar için de benzer bir durumdan söz edilebilir. Ancak tarih elbette sadece yazı ile aktarılandan ibaret değildir. İnsanlık geçmişi ile insan faaliyetlerinin hemen tamamı tarihin kapsamına girer. Dolayısıyla tarihin kaynakları, insanların geçmişteki faaliyetlerinden geriye kalan her türlü bulguyu içermektedir. Bunlar yazılı ve sözlü dil, coğrafi yüzey şekillerinin durumu ve insan yapımı maddî kalıntılar, güzel sanatlar, fotoğraf ve film şeklinde uzatılabilir.¹⁰³ Zira bir masal,¹⁰⁴ bir efsane,¹⁰⁵ halı veya kilim, yer ve kişi adlarının anlamlarında yatan dil ve kültür öğelerinin hepsi geçmişten izler taşıyan birer tarih malzemesidir.¹⁰⁶

Tarih, bizim ve atalarımızın geçmişi ve seçimlerinden dolayı bugünkü kimliğimizi ve yaşamımızı şekillendirmektedir. Aslında tarih şu anda olan ve sonra ortadan kaybolan olaylarla ilgilidir. Bir başka ifade ile aslında kaybolmuş olayların izlerini sürerek gizemi yakalama işidir tarih. Bu yönüyle tarihçi sorular soran ve kanıtlar arayan bir dedektif gibi çalışır. Sorularına cevap arar ve çıkarsamalarıyla

¹⁰⁰ Mahmut Akyürekli, *1925-1927 Diyarbakır-Elaşğ Yargulamaları Gereçe ve Hükümleriyle Şark İstiklal Mahkemesi Kararları*, c. 1-2, İstanbul 2014; Mahmut Akyürekli, *Şark İstiklal Mahkemesi 1925-1927*, İstanbul 2017; Mahmut Akyürekli, *Koçgiri Kırmızı 1920-1921*, İstanbul 2017; Mahmut Akyürekli, *Dersim Kürt Tedbî 1937-1938*, İstanbul 2011; Yusuf Z. Döğer, *Şeyb Said Hareketi Sonrası Peçar Tenkil Harekâtı/1927*, İstanbul 2016.

¹⁰¹ Zaza bölgelerinin Cumhuriyet dönemi serencamı için bkz. Ercan Çağlayan, *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, s. 82-97.

¹⁰² Marc Bloch, *Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*, çev. Ali Berktaş, İletişim, İstanbul 2015, s. 101-110.

¹⁰³ Cenk Reyhan, "Tarih, Tarihçilik ve Tarih yazımı Üzerine Bazı Gözlemler", *Turkish History Education Journal*, 7/2 (2018), s. 578-603

¹⁰⁴ Nevzat Anuk, "Sözlü Kültür ve Zazaça Masallar", *Mukaddime*, 5(2012), s. 75-87.

¹⁰⁵ Carlo Ginzburg, *Efsaneler, Amblemler, İzler, Morfoloji ve Tarih*, (çev. Mehmet Morali), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007.

¹⁰⁶ Zazalara dair folklor örnekleri için bkz. S. Mirvanî, *Kal Müsent Zeydânü (Folklorê Mîyan ra)*, Vate, İstanbul 2012; Nadire Güntaş Aldatmaz, *Folklorê Kirmancan Ser o*, Diyarbakır 2014; *Simserkês (Folklor)*, Arékardox: İrfan Simsersisij, Diyarbakır 2018; Hatip Erdoğmuş, *Dara Héni: Coğrafya, Sanikê, Meseleyi, Vateyê Verinan*, Diyarbakır 2018.

boşlukları doldurur. Tarihçi geçmişin bıraktığı izler üzerinden araştırma yapar, bunları analiz eder ve kanıtlarla bunu destekler. Tarih belgeler ve kanıtlarla yapılmakla birlikte belge veya yazılı malzeme olmadığında ve tarihsel süreçte boşluklar oluştuğunda başvurulacak başka kaynaklar da vardır.¹⁰⁷ Belki de yazıdan sonraki ilk başvuru kaynağı sözlü kültür olmalıdır.¹⁰⁸ Bunların yanı sıra coğrafya, yerleşme biçimleri, barınma tipleri ve mimarisi, ev yapımında kullanılan toprak veya kereste, ev döşemeleri ve kullanılan araçlar, tarım ve ziraat türleri, sabanlar, koşum takımları, bitkiler, mezar yapıları ve taşları¹⁰⁹ gibi insanın gereksinim, duygu ve zevklerini yansıtarak yaşam biçimini aydınlatan tüm materyaller tarihin ve tarihçinin kullanacağı malzemeler arasındadır.¹¹⁰ Nitekim yazılı kültürle oldukça geç tanışan Zaza toplumu için sözlü ve maddî kültür materyali daha kullanışlı tarih yazım malzemesi sağlayabilir. Bu yönüyle Zaza tarihi yazmaya koyulanların dilbilim, coğrafya, antropoloji, sanat tarihi, sosyoloji ve iktisat gibi alanlarla ilgili olmaları ve bu bilimlerden faydalanmaları gerekmektedir. Ancak bu şekilde farklı alanların bilgi ve yöntemleriyle tarihin karmaşıklığı ve çok boyutluluğunun üstesinden gelebilmek için kavrayışlarını güçlendirerek farklı sorular sorabilir ve cevapsız kalan boşlukları muhtelif alanların kendilerine sağlayacağı veri ve becerilerle doldurabilirler.

Yazılı kültürle çok geç tanışan ve bu yönde yeterli materyale sahip olmayan Zazaların tarihi için kaynaklık edebilecek bir diğer alan da sözlü tarihtir. Zira Thomson'a göre sözlü tarih geçmişin yaşayan belleğidir.¹¹¹ Kendilerine ait yazılı hiçbir şey bırakmamış olan toplumsal gruplar, geçmişlerini gelenek aracılığıyla ayakta tutmaktadırlar ve bugün sözlü tarih yöntemi onlara geçmişlerine ulaşmada yardımcı olmaktadır.¹¹² Zazaların geçmişlerini çoğunlukla sözlü gelenek ile devam ettirdikleri izahıtan varestedir. Zazalarda, bilhassa inançsal farklılığın ciddi etkisinin görüldüğü Alevi Zazalarda, sazlı ve sözlü bir anlatımın yaygın olduğu bilinmektedir.¹¹³ Bunun yanı sıra masal, hikâye, atasözü ve deyimler ile belleğe kazınan geçmişin bugüne taşındığı söylenebilir.¹¹⁴ Bu tarz sözlü anlatım ile aktarılan

¹⁰⁷ Paul Connerton, *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, çev. Alâeddin Şenel, Ayrıntı, İstanbul 2014, s. 28.

¹⁰⁸ Sözlü tarihin metodu ve malzemesi için bkz. Stephen Caunce, *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi*, çev. B. Bülent Can & A. Yalçınkaya, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

¹⁰⁹ *Tunceli'deki Mezarlıklar ve Mezar Taşları*, haz. Mehmet Kulaz & İlder İğit, Hiperlink, İstanbul 2018.

¹¹⁰ E.H. Carr & J. Fontana, *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*, çev. Özer Ozankaya, İmge, Ankara 1992, s. 66.

¹¹¹ Bkz. Paul Thomson, *Geçmişin Sesi Sözlü Tarih*, çev. Şehnaz Layıkel, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

¹¹² John Tosh, *Tarihin Peşinde: Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 192-193.

¹¹³ Okan Alay, "Sözlü Kültür Bağlamında Zazaca (Kırdkî) Şiirsel/Ezgili Anlatım Geleneği: Ozanlık-Deyirbazlık-Dengbêjlik", *Şarkiyat*, 10/3 (2018), s. 903-920; *Dersim Türküleri Taye Lawike*, Berhem Yayınları, Ankara 1992; Dêrsimî, Daimî Cengiz, *Dizeleriyle Taribe Tanık Dersim Şairi: Sey Qajî*, Horasan Yayınları, İstanbul 2010; Sevim Aydın, *Deyirbazê Dêrsimî Saît Bakışî*, Roşna Yayınevi, Diyarbakır 2013.

¹¹⁴ Bu türün birçok örneği için bkz. *Sözden Yazıya Zazaca*, ed. N. Beltekin & A. Kırkan, Peywend, İstanbul 2019; *Tarihsel ve Sosyolojik Gelişimi İle Zazaca, Tarib-Dehiyat-Coğrafya-Folklor*, ed. M. Özcan-

olaylar tarihsel vakalar ile savaş, kıtlık, deprem, sel, heyelan vs. doğal afetler gibi insan zihninde ciddi izler bırakan hadiselerdir.¹¹⁵ Sözlü anlatımda temalara baktığımızda aşiretler arası büyük kavgalar, yerel idareciler ile halkın çatışmaları, Sünni Zazalar üzerinde ciddi toplumsal ve psikolojik etkisi olan Şeyh Said Olayı, Alevi Zazalar ile Kurmancların belleğinde hala canlılığını koruyan Koçgiri İsyanı ve bilhassa 1937-1938 Dersim Tertelesi¹¹⁶ bu anlamda tarihi geçmişin yeniden yaratılmasını ve “canlı bellek” olarak yaşamasını sağlamıştır.¹¹⁷ Dolayısıyla bahsedilen sözlü kültür materyali belirtilen dönemin tarihinin anlatılması ve yazılı kaynakların bıraktığı boşlukların doldurulması noktasında önemli işlev görmektedir. Zira yazılı veya kronolojik tarihin ifade ettiği statik bakış, ancak sözlü tarih ve hafızanın kullanılmasıyla daha geniş bakış açısına kavuşur ve böylece çoklu geçmişler elde edilebilir.

Sözlü gelenekte Zazaların kökenine ve nereden geldiklerine dair anlatılarda iki form dikkat çekmektedir. Bilhassa Alevi Zazaların Horasan’dan geldiklerine dair genel görüş, Sünni Zazalarda Bermekilere uzanan bir geçmiş oluşturma eğilimine gitmektedir. Nihayetinde her iki görüşte de kökenler ve çıkış noktası İran coğrafyası olarak belirmektedir. Bu noktada yapılması gereken, bu sözlü anlatının yazılı veya belgeli tarih malzemesiyle araştırılması ve bu anlatının tarihsel gerçekliğe uyup uymadığının tespitidir. Netice itibarıyla sözlü gelenek, bugün yazılı materyal ile ulaşılmayacak kadar derinlerde olan tarihin dehlizlerine uzanabilir.

Sözlü tarihin dışında Zaza tarihine kaynaklık edebilecek bir diğer malzeme ise maddî kültür öğeleridir. Bunlar arasında kaleler, saraylar, konaklar, evler, resimler, günlük hayatta kullanılan her türlü araç-gereç ile giyim eşyaları sayılabilir.¹¹⁸ Keza manevî kültürü yansıtan dinî sembol ve işaretlerin yer aldığı malzemeler inanç tarihini anlama ve açıklamada katkı sunmaktadır. Bunlar açık alanlar ile müzelerde olduğu gibi özel koleksiyonlarda da muhafaza edilebilmektedir. Nitekim Çermikli Mustafa Karabulut, Zazaların kullandığı ev eşyaları ile sair araç-gereçleri toplayarak Çermik’te müze benzeri kültürel bir ortam

H. Çağlayan, Kalan Yayınları, Ankara 2020.

¹¹⁵ Abdülkerim Bor, *Bingöl Yöresi Zaza Halk Türküleri*, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bingöl 2014; Kafur Seçilmek, *Edebiyatı Fekki Yê Kırmankê (Zazakê) Yê Mıntıqaya Sêvregê*, Mardin Artuklu Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2018; İhsan Tektaş, *Mıntıqaya Lacê Ra Dmêwê Sanukê û Versiyonê İnan: Pêveronayış û Teblîl*, Mardin Artuklu Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2017; Mehmet Latif Demir, *Ortaçağ’dan Günümüze Eğil ve Hani’deki Mimari Eserler*, Yüzcüncüyl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2007.

¹¹⁶ Tertele: Toplumsal Felaket.

¹¹⁷ *Belleklerdeki Dersim ‘38*, haz. B. Bilmec & G. Kayacan & Ş. Aslan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015; Mehmet Yıldız, *Dersim’in Etno-Kültürel Kimliği ve 1937-1938 Tertelesi*, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2014.

¹¹⁸ Mekân ve eşyanın bellekte yeri için bkz. Nuri Bilgin, *Tarih ve Kolektif Bellek*, s. 99-149; Stephen Caunce, *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçesi*, s. 3-4.

oluşturmuştur.¹¹⁹ Keza Palu ve çevresindeki antika özelliği taşıyan materyalleri toplayan Yaşar Bahçeci bu anlamda önemli miktarda tarihi görsel malzemeye Palu'da ev sahipliği yapmaktadır.¹²⁰

Sonuç

Tarih, bireyin veya toplumun kendini bilme, merak etme veya hatırlama/hatırlatma isteğinden ortaya çıkmıştır. İnsanın geçmişi ve yaşadıkları belleğe kazınır, belleğe kazınan ise önce sözle dile dökülür, daha sonra imkân bulursa sözlü aktarım veya yazıyla sonraki dönemlere ve nesillere aktarılır. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında tarihi olmayan hiçbir kimse, topluluk veya nesne yoktur. Ancak tarihi yazılmamış, unutulmuş veya göz ardı edilmiş olanlar vardır. Zazalar 19. yüzyıla kadar, çok bilinmeden kalan, kapalı ve izole bir topluluktur. Bunun en önemli sebebi yaşadıkları coğrafya ve yaşam şartları olmalıdır. 20. yüzyılda modernizmin paralelinde ortaya çıkan kentleşme ve açık toplum, Zazaların dışardan fark edilerek bilinmesi ve onların da kendilerini tanıması neticesini doğurdu. Zazaların fark edilen ayırt edici özellikleri, dil ve kültürleri olarak öne çıkmıştır. Dolayısıyla bugüne kadar yazılanlar dil ve kültür ekseninde olmuştur. Yani Zaza tarihi bütüncül ve sistematik bir çalışmaya konu olmamıştır. Bunun muhtemel sebebi Zaza tarihinin yazılı ya da sözlü kaynaklarının olmayışı veya sınırlı olması değil, bir tarih tasavvurunun ortaya çıkmaması ya da bunu kayda geçirme ihtiyacının hissedilmemesidir.

Postmodernizmin tarih yazımındaki etkisiyle gündelik hayat, mikro etnik ve sosyal gruplar daha fazla ön plana çıkmıştır. Bunun neticesinde sosyal, ekonomik ve kültürel tarih çalışmaları artmış ve yeni kaynak grupları ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Zaza kimliğinin, dilinin ve tarihinin de gündeme geldiği ve özellikle Zazalar arasında daha fazla merak uyandırdığı söylenebilir. Özellikle bilişim ve iletişim araçlarındaki gelişmeler bu süreci tetiklemiştir.

Zaza geçmişine ilginin artmasına rağmen, Zaza tarihine dair bilinenler oldukça azdır. Nitekim Zaza tarihi henüz ana kaynaklara ve ilmî ölçütlere göre kabul edilebilir şekilde yazılamamıştır. İşte bu çalışmada ortaya konulan yöntem, bakış açısı ve kaynak grupları ile bu açığın giderilmesi için bir adım atılmıştır. Ancak belirtilen kaynaklar kullanılmak suretiyle Zaza tarihi ilmî yöntemlerle bütüncül bir şekilde yazılabilir. Bu anlamda Zaza tarihinin siyasî boyutunu oluşturan beylikler ve sair idarî üniteler yanında Zaza toplumunu ihtiva eden şehirler-köyler ile köylülerin, köy yaşamının, ekonomik üretim biçimlerinin, mimari tarzlarının ve günlük hayatın tüm vechelerinin tarihi izleri sürülebilir.

Zaza tarihinin kitabî kaynakları olduğu gibi arşiv malzemesi ve bunun yanı sıra sözlü ve kültürel materyalinin varlığına burada dikkat çekilmiştir. Zaza tarihi

¹¹⁹ “Çermik Zaza Kültür Merkezi”, <https://www.youtube.com/watch?v=ss52KshhesM> (Erişim tarihi: 10.05.2020)

¹²⁰ “Tarih peşinde 50 yılı aşan serüven: Antikacı Yaşar”, <https://www.youtube.com/watch?v=CyEKJUEGM1E> (Erişim Tarihi: 04.05.2020)

çalışılırken sadece “Zaza etnonimi” üzerinden hareket edilmemeli, Zaza coğrafyasının mekâna oturtulması ve bu mekân üzerinden incelenmesi gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla Zaza beylikleri ve sancaklarını ihtiva eden şehirler ve alt birimleri dikkate alınmalıdır. Ancak bunların yanı sıra Zaza varlığı ve tarihi günümüzde Zazacanın konuşulduğu ana coğrafyanın tamamında aranmalıdır. Burada zikredilmesi gereken bir husus ise Zazalar ile Kurmanci konuşan Kürtlerin bazı bölgelerde aynı yerleşimleri paylaştıklarıdır. Bu çalışmanın amacı Zaza tarihi konusuna dikkat çekmek olduğundan Zazaca konuşulan bölgelerdeki Zazalara vurgu yapılmaktadır. Zaza-Kürt kültürel veya tarihi kimliği konusundaki tartışmaya girilmemiştir.

Zaza tarihi yazım sürecinde tarihçiye de önemli yükümlülükler düştüğünü ifade etmek gerekir. Zira tarih yazımının binlerce yıldır süren bir geleneği ve yöntemi vardır. Özellikle modernite ve daha sonra postmodernitenin tarih yazımına getirdiği yenilikler, farklı bakış açıları ve konu alanları olmuştur. Bunlardan en önemlisi tarihin devlet, siyaset ve kahraman merkezli olmaktan çıkmasıdır. Bunun yerini sosyal, kültürel ve günlük hayatın tüm boyutlarını ihtiva eden insan merkezli bir tarih yazımı almıştır. Bu noktadan bakıldığında Zaza toplumu çeşitli boyutları ile kaleme alınabilir. Ancak bu süreçte dikkat edilmesi gereken meselelerden biri de kaynak kullanımına ve tarih yazım yöntemine bağlı kalmaktır. Yani tarihçi geçmişi, günümüzün yaygın ideolojik ve siyasal gelişmeleri ile şekillenen bakış açılarıyla yazmamalıdır. Her dönemin kendine ait kaynakları ve bunları meydana getiren özel şartlar vardır. Dolayısıyla dönemin diline ve tarihî koşullarına hâkim olmak ve gelişmeleri buna göre kaleme almak gerekir. Yapılacak çalışmaların, tarihin yanında edebiyat, sosyoloji, coğrafya, arkeoloji, sanat tarihi, dilbilim ve antropoloji gibi farklı alanları da içeren multidisipliner yapıda olması elzemdir. Zira insanın çok yönlü faaliyetlerinin hakikate/gerçeğe en yakın şekilde aktarımı ancak böyle bir çabanın sonucunda mümkün olabilir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi

BEO. 3640/272999.

MF. MKT. 662/20.

ML. VRD. TMT. d. 13359.

MŞH. SAİD. 162/31/ Lef 1; 246/33/ Lef 1.

MVL. 599/65.

NFS. d. 27662.

TT. d.. no. 64, 200.

TKGM, TT. d. no. 95, 96, 151, 155.

DH. SAİD. d. 107/377-1.

DH. MKT.1362/69; DH, EUM. MTK. 60/5-6.

Kaynak Eserler, Seyahatnameler ve Raporlar

- 1550 *Taribli Çabakçur Livası: Nüfus ve İskân*, haz. M. Mahfuz Söylemez-Abdullah Demir, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009.
- 294 *Numaralı Hıms Livâsı Mufassal Tabrir Defteri (963/1556)*, Ankara 2000.
- 998 *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-kâdirîyye Defteri (937/1530)*, c. 1, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1998.
- Ali Cevad, *Memâlik-i Osmanîyenin Tarih ve Coğrafya Lügâtı*, Kısmı Evvel Lügât-ı Coğrafya, Dersaadet 1313.
- Ali Saîb, *Coğrafya-i Mufassal Memâlik-i Devlet-i Osmanî*, Konstantiniye 1304.
- Antranik, *Dersim Seyahatname*, çev. Payline Tomasyan, İstanbul 2017.
- Âşık Mehmed, *Menâzırü'l-Âvalim*, c. 2, haz. Mahmut Ak, TTK, Ankara 2007.
- Beyazıt Devlet Kütüphanesi, *Kanunnâme Mecmuası, Veliyüddin Efendi*, No: 1969.
- C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Landern*, Frankfurt 1994, s. 417-419.
- Divân-ı Hümayûn Sicilleri Diyarbekir Ahkâm Defterleri*, c. 1-9, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Diyarbakır 2016.
- Diyarbakır Salnâmeleri, 1869-1905*, 1. Cilt, haz. Ömer Tellioglu, İstanbul 1999.
- Ebu Bekri Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014.
- el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- el-Hasan b. İbrahim el-Münşi el-Hisni, *Tarikh Hısn Kajfa*, haz. Yusuf Baluken, Nûbihar, İstanbul 2019.
- el-Mesudî, *Mürûcü'z-zeheb ve meâdinü'l-cerber*, thk. M. M. Abdulhamid, Beyrut 1988.
- el-Vâkidî, *Tarihü'l-Fütûhu'l-Cezire ve'l Habur ve'd-Diyar-ı Bekr ve'l Irak*, Thk. Abdülaziz Feyyad Harfuş, Dimaşk 1996.
- Ernest Chantre, *Les Kurdes: Esquisse historique et ethnographique*, Lyon 1897.
- Evlîya Çelebi b. Mehemed Zillî, *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, 3. Kitap, haz. S. A. Kahraman-Y. Dağlı, YKY, İstanbul 2006.
- Fadlullah İbnu'l-Umeri, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, thk. Ahmed Zeki Paşa, Kahire 1342.
- İbn-i Hallikân, *Vefâyâtü'l-'ayân ve ebnâü ebnai'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1972.
- İbn-i İsfendiyâr, *Tarih-i Taberîstan*, c. II, tash. Abbas İkbâl Aştıyani, Tahran 1386/2007.
- İbnü'l-Ezrak, *Târibü'l-Fârikâ, ed-Devletü'l-Mervânîyye*, thk. Bedevî Abdullatîf Avâd, Beyrut 1974.
- İbnül Hacer el-Eskalani, *Tensir'ül Müntebih bi Tabrir'ül Müştebih*, thk. M. A. Ennacar- A. M. el Becavi, c. II, Beyrut Trs.
- İdris-i Bidlîsî, *Selîm Şab-nâme*, haz. Hicabi Kırılancık, Hece, Ankara 2016.
- J.G. Taylor, *Ermenistan, Kürdistan ve Yukarı Mezopotamya Gezi Günlüğü (1866) Dersim Dağlarındaki Gezi Notlarıyla*, çev. Fatma B. Helvacioğlu, Kalan, İstanbul 2020.
- James Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, çev. A. Celil Kaya, Rupel, İstanbul 2014.
- Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çeviri ve notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe, İstanbul 2009, s. 103.

- Kûtâb-ı Cihânnümâ li-Kâtîp Çelebi*, c.1, Tıpkıbasım, haz. Fikret Sarıcaoğlu, TTK, Ankara 2009.
- L. Molyneux-Seel, "A Journey in Dersim", *Geographical Journal*, 44/1 (1914), s. 49-68.
- _____, "Report on Dersim", *Record of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, British Documentary Sources. Vol. 4 (1900-1914), Cambridge University Press, 1911.
- Mecduddin Fırızabadî, *el-Kamûsu'l-Mubît*, c. I, Matbaatu's-Saade, Mısır trs.
- Mission scientifique de Mr. Ernest Chantre, sous-directeur du Museum de Lyon, dans la Haute Mésopotamie, le Kurdistan et le Caucase/Photographies de Mr. le Capitaine Barry*, Lyon 1881 (Fotograf Albümü I, III, IV).
- P.I. Lerch, *Issledovanija ob Iranskiç Kurdax i ix predkax severnyç Xaldejax*, c. I-III, Saint Petersburg 1856-58.
- _____, *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordbaldaer*, I- II, Rusya Bilimler Akademisi, St Petersburg, 1857.
- Polonyah Simeon Seyabatnâmesi*, haz. Hrand Andreasyan, İstanbul 1964.
- Salname-i Vilayet-i Erzurum (1287/1870-1288/1871-1289/1872-1290/1873): Erzurum İl Yıllığı*, haz. Naci Okçu-Hasan Akdağ, Erzurum 2010.
- Süleyman Yapıcı, *Osmanlı Vilayet Salmelerinde Dersim Sancağı (1869-1908)*, Tunceli 2013.
- Şem'i, *Şerefnâme Tercümesi ve Zeyli*, British Library Add. 18547.
- Şem'i, *Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han*, TSMA, Revan 1369.
- Şemseddin Sâmî, *Kamusu'l-A'lam*, c. II, İstanbul 1306/1888.
- Terceme-i Tevarih-i Şeref Han*, haz. Adnan Oktay, Nubihâr, İstanbul 2016.
- V. Bardizaktsi & B. Natanyan & K. Sirvantsdyants, *Palu-Harput 1878: Çarsancak, Çemişgezek, Çapağçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler, II. Cilt/Raporlar*, haz. Arsen Yarman, Belge, İstanbul 2010.
- Yakut el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1995.
- Araştırma Eserler**
- Aktaş, Necati, "Ayniyat Defteri", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 277-278.
- Akyurt, M. Ali & Coşkun, İsmail, "Is State-centeredness the Distinctive Feature of Historiography in Germany?", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 38 (2018), s. 293-342.
- Akyürekli, Mahmut, *1925-1927 Diyarbakır-Elazığ Yargılamaları Gerekeçe ve Hükümleriyle Şark İstiklal Mahkemesi Kararları*, c. 1-2, İstanbul 2014.
- _____, *Dersim Kürt Tedbî 1937-1938*, İstanbul 2011.
- _____, *Koçgiri Kırımı 1920-1921*, İstanbul 2017.
- _____, *Şark İstiklal Mahkemesi 1925-1927*, İstanbul 2017.
- Alanoğlu, Murat, "1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Kızıuçan (Pülümür) Kazâsı", *Tarih Okulu Dergisi*, XXVIII, Aralık 2016, s. 109-140.
- _____, "17. Yüzyıl Ortalarında Varto (Yerleşim, Nüfus, Vergi ve Aşiretler)", *History Studies*, 12/3, Haziran 2020, s. 1143-1175.
- _____, "Kızıuçan'dan Pülümür'e Osmanlı İdâresi (1518-1923)", *Pülümür*, (ed. Şükrü Aslan), Ütopya, Ankara 2016, s. 55-60.
- _____, "Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu Politikasına Dair Üç Belge", *18. Türk Tarih Kongresi* (1-5 Ekim 2018, Ankara), Sözlü Bildiri (Yayım sürecinde).

- _____ “Yeni Bulunan Avârız Defterlerine Göre 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amid (Diyarbakır)”, e-*Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 12/3 (Ağustos 2020), s. 708-742
- _____, “Zazalar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, EK. 2, İstanbul 2016, s. 696-698.
- _____, *Osmanlı İdarî Sistemi İçerisinde Palu Hükümeti*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2017.
- Alanoğlu, M. & Yücel M., “Dımılı -Zaza Adının Menşei ve Tarihsel Gelişimi”, *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu* [13-14 Mayıs 2011], Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, s. 313-326.
- Alay, Okan, “Sözlü Kültür Bağlamında Zazaca (Kırdkî) Şiirsel/Ezgili Anlatım Geleneği: Ozanlık-Deyîrbazlık-Dengbêjlik”, *Şarkiyat*, 10/3 (2018), s. 903-920.
- Aldatmaz, N.G., *Folklorê Kirmancan Ser o*, Diyarbakır 2014.
- Anuk, Nevzat, “Sözlü Kültür ve Zazaca Masallar”, *Mukaddime*, 5 (2012), s. 75-87.
- Aslanoğulları, Mehmet, *Lerch'in Zazaki Derlemelerinin Çevrimyazımı ve Türlerine Göre Sözcüklerin Tablîli*, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl 2014.
- Arslan, İlyas, *Verbfunktionalität und Ergativität in der Zaza Sprache*, Universität Düsseldorf, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Düsseldorf 2016.
- Aydın, Nusret, *Diyarbakır ve Mirdasiler Tarihi, Piran-Gil-Çermog-Pale*, Avesta, İstanbul 2011.
- Aydın, Sevim, *Deyîrbazê Dêrsimî Saît Bakış*, Roşna Yayınevi, Diyarbakır 2013.
- Başçı, Veysel, “Dunbulî Beyliği Tarihi ve Tarihi Kronikleri [XIII-XVIII. yy.]”, *Kadim Akademi SBD*, 3/2 (2019), s. 63-114.
- Bayraktar, Uğur. B., “Erken 19. Yüzyılda Kürt-Osmanlı İlişkileri: Zırki Beyleri ve Hazro’da Yerel Siyaset”, *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, (ed. İ. Özçoşar & S. Vali), s. 135-154.
- _____, *Yurtluk-Ocaklıks: Land, Politics of Notables and Society in Ottoman Kurdistan, 1820-1890*, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- Belleklerdeki Dersim '38*, (haz. B. Bilmez & G. Kayacan & Ş. Aslan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015.
- Bilgin, Nuri, *Tarih ve Kolektif Bellek*, Bağlam, İstanbul 2013.
- Bingül, Şeyhmus, “İttihat ve Terakki Döneminde Diyarbakır’da Yerel Basın: Dicle Gazetesi Örneği (1911-1915)”, *Şarkiyat*, 12/1 (Mart 2020), s. 258-276.
- Bitlisi Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, c. 1, (çev. Abdullah Yeğîn), Nubihar, İstanbul 2013.
- Bizbirlik, Alpay, “16. Yüzyılda Kulp Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları*, 13 (1993), s. 137-162.
- _____, “16. Yüzyılda Tercil Sancağı Üzerine Notlar”, *Osmanlı Araştırmaları*, 16 (1996), s. 85-120.
- _____, “16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 14 (1999), s. 109-133.
- _____, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, TTK, Ankara 2002.
- Bloch, March, *Tarih Savunusu veya Tarihcilik Mesleği*, (çev. Ali Berktaş), İletişim, İstanbul 2015.
- Blythe, Ronald, *Akenfield: Portrait of an English Village*, New York 1969.

- Bor, Abdülkerim, *Bingöl Yöresi Zazaca Halk Türküleri*, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bingöl 2014.
- Bozbuğa, Rasim, *Kimlikleşme Kavşağında Zaza Kimliği ve Zaza Hareketi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019.
- _____, “Milliyetçilik Teorileri Bağlamında Zaza Kimliği ve Zaza Hareketi”, *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 6 (2020), s. 43-78.
- Bruinessen, M. van, *Kürtlük, Türklük, Alevilik*, (çev. Hakan Yurdakul), İletişim, İstanbul 2011.
- Burke, Peter, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, (çev. Mehmet Küçük), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2002.
- Carr, E.H. & Fontana, J., *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*, (çev. Özer Ozankaya), İmge, Ankara 1992.
- Counce, S., *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi*, (çev. B. Bülent Can & A. Yalçınkaya), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
- Cengiz, Daimi, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi: Sey Qajî*, Horasan Yayınları, İstanbul 2010;
- Collingwood, R. G., *Tarih Tasarımı*, (çev. Kurtuluş Dinçer), Doğu-Batı, İstanbul 2007.
- Connerton, Paul, *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, (çev. Alâeddin Şenel), Ayrıntı, İstanbul 2014.
- Çağlayan, Ercan, *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, Bilgi, İstanbul 2016.
- Çakmak, Yalçın, *Sultanın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti*, İletişim, İstanbul 2019.
- Çelik, Buket, “Özellik ve İçerik Bakımından Sivas Ahkâm Defterleri (1742-1908)”, *I. Uluslararası Tarih ve Kültür Kongresi*, 19-22 Ağustos 2017 Gaziantep, İksad, Adıyaman 2017, s. 112-137.
- Çiçek, Hikmet, “2 Numaralı ve 1155-1191/1742-1777 Tarihli Erzurum Ahkâm Defteri'nin Şekil ve İçerik İncelemesi”, *Çayeli'nden Erzurum'a Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu-Armağan Kitap-*, ed. Selami Kılıç & Ahmet S. Yıldırım, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2016, s. 569-586.
- _____, *Erzurum Vilâyeti 1 Numaralı ve 1155-1162/1742- 1749 Tarih Ahkâm Defteri'nin Transkripsiyunu ve Değerlendirilmesi (s. 65- 130)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011.
- Demir, Abdullah, “18-19. Yüzyıllarda Çapakçur Sancağı ve İdari Yapısı”, *Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokşumu*, 1-2 Ağustos 2009, Bingöl Belediyesi Yayınları, Ankara 2011, s. 27-42.
- _____, “Belgelerle Çapakçur Sancağı 1515-1799”, *I. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl 2007, s. 195-210.
- _____, “Bingöl ve Çevresinde Kaybolan Tarihi Varlıklar, Vakıflar”, *Cumhuriyet Döneminde Bingöl Sempozyumu (01-03 Kasım 2014)*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2016, s. 33-59.
- _____, “XVI. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Döneminde Genç Beyleri”, *II. Bingöl Sempozyumu (25-27 Temmuz 2008)*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 209-216.
- Demir, M.L., *Ortaçağ'dan Günümüze Eğil ve Hani'deki Mimari Eserler*, Yüzüncüyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2007.

- Demirtaş, Feyzullah, *Mirdasi Hükümdarları, "Palu ve Eğil Hükümetleri" ve Çermik Beyleri*, Sena Ofset, İstanbul 2005.
- Dersim Türküleri Tays Lawıke*, Berhem Yayınları, Ankara 1992.
- Döger, Yusuf Z., *Şeyb Said Hareketi Sonrası Peçar Tenkil Harekatı 1927*, İstanbul 2016.
- Emecen, Feridun M., "Osmanlı Divanının Ana Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/5 (2005), s.107-139.
- Erdoğan, Hatip, *Dara Hênî: Coğrafya, Sanikî, Meseleyi, Vateyê Verînan*, Diyarbakır 2018.
- Erpolat, M. Salih, *Ergani Sancağı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993.
- _____, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliğindeki Yer İsimleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1999;
- Gencer, Fatih, *İngiliz Konsolos James Brant'ın Gözüyle Doğuda Değişim Yılları 1836-1852*, Gece Yayınları, İstanbul 2018.
- Ginzburg, Carlo, *Efsaneler, Amblemler, İzler, Morfoloji ve Tarih*, çev. Mehmet Moralı, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007.
- Gökmen, E., "Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi, Bir Numaralı Adı Anadolu Ayniyat Defteri Örneği", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/4 (2018), s. 443-478.
- Gördük, Yunus E., "Eğil Emirliği'nin Kısa Tarihçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi", *OTAM*, 35 (2014), s. 89-120.
- Göyünç, Nejat, "Timar Ruznamçe Defterleri'nin Biyografik Kaynak Olarak Önemi", *Bellekten*, LX/227 (1996), s. 127-38.
- Halbwachs, M., *Kolektif Hafıza*, çev. Banu Barış, Heretik, Ankara 2017.
- Hegel, G.W.F., *Tarih Felsefesi*, çev. Aziz Yardımlı, İdea, İstanbul 2010.
- İggers, Georg G., *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme: Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, (çev. Gül Ç. Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.
- Kankal, Recep, "Meşihat Arşivine Göre Son Devir Palu Uleması", *Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Enver Çakar vd., Elazığ 2018, s. 125-135.
- Kılıç, Orhan, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, 10 (1999), s. 119-137.
- Koçak, Zülfiye, "Osmanlı Pülümür'ünde (Kızıcaan) Nüfus ve Yerleşme (1518-1927)", *Pülümür*, der. Şükrü Aslan, Ütopya, Ankara 2016, s. 17-30.
- _____, "Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Varto Nahiyesi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 5/13, (2018), s. 219-253.
- Köse, Muhammed, "13359 Numaralı Temettuat Defterine Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Sivas/Divriği Yağbasan Zaza Aşiretinin Sosyo-İktisadi Yapısı", *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Haziran 2020), s. 103-125.
- _____, "Erzurum İngiliz Konsolosu Yüzbaşı Henry Trotter'ın 1880 Tarihli Raporunda Doğu ve Güneydoğu'nun Etnik Dini, Sosyal ve İktisadi Yapısı", *Asia Minor Studies*, 6/12 (2018), s. 145-170.
- Kurtuluş, Rıza, "Dümbülî, Abdürrezzâk Big b. Necef Kulı Han", *DİA Ek-1*, İstanbul 2016, s. 355-356.

- Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettüat Defterleri”, *Belleten*, LIX/225 (1995), s. 395-412.
- Ladurie, E.L.R., *Montaillou: Cathars and Catholics in a French Village 1294- 1324*, trs. Barbara Bray, London 1980.
- Lamprecht K., *Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter: Untersuchungen über die Entwicklung der materiellen Kultur des platten Landes auf Grund der Quellen zunächst des Mosellandes*, Forgotten Books, 2019.
- Mann O. & Hadank K., *Mundarten der Zâzâ, Hauptsächlich aus Simerek und Kor*, Berlin 1932.
- Mirvanî, S., *Kal Mûsenî Zeydûnû (Folkloré Mîyaran ra)*, Vate, İstanbul 2012.
- Reyhan, Cenk, “Tarih, Tarihçilik ve Tarih yazımı Üzerine Bazı Gözlemler”, *Turkish History Education Journal*, 7/2 (2018), s. 578-603.
- Paul, Ludwig. *Zazakî: Grammatik und Versuch einer Dialektologie*, Wiesbaden 1998.
- Ricoeur, Paul, *Tarih, Hafîza, Unutuş*, çev. M. Emin Özcan, Metis, İstanbul 2012.
- Saito, Kumiko, “16. ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolu’sunda Timarların Çeşitli Biçimleri: Farklı Uygulamalara Tek İsim Koymak”, *Osmanlı Araştırmaları*, 51 (2018), s. 63-113.
- Sarıyıldız, Gülден, “Sicill-i Ahvâl Defterleri”, *DİA*, c. 37, İstanbul 2009, s. 134-136.
- Seçilmek, K., *Edebîyatê Fekêkî Yê Kırmanckî (Zazakî) Yê Mıntıqaya Sênregî*, Mardin Artuklu Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2018.
- Tektaş, İ., *Mıntıqaya Lucê Ra Dmêwê Sanckî û Versîyonê İnan: Péveronayîş û Teblîl*, Mardin Artuklu Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2017.
- Sîmserkîs (Folklor)*, arêkardox: İrfan Sîmserkîsij, Diyarbakır 2018.
- Sönmez, Erdem, *Annales Okulu ve Türkiye’de Tarih yazımı*, Daktylos Yayınevi, İstanbul 2008.
- Sözden Yazıya Zazaca*, (ed. N. Beltekin & A. Kırkan), Peywend, İstanbul 2019.
- Şanbey, C.Z., “Leopold von Ranke: Tarihçilere Yol Gösteren Bir Tarih Üstadı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, 18/3-4 (1960), s. 273-289.
- Selcan, Zülfü, *Grammatik der Zazâ-Sprache (Norddialekt)*, Berlin 1998.
- Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İçinde*, der. Ali Boratav, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2010.
- Tarihsel ve Sosyolojik Gelişimi İle Zazaca, Tarih-Debiyat-Coğrafya-Folklor*, (ed. M. Özcan & H. Çağlayan), Kalan Yayınları, Ankara 2020.
- Taştan, Yahya K., “Tarih: Kadim Dönemden 20. Yüzyıla Bir Bilimin Kimlik Arayışı”, *Cihannüma*, II/2 (2016), s. 95-121.
- Thomson, Paul, *Geçmişin Sesi Sözlü Tarih*, çev. Şehnaz Layıkel, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- Todd, L., *A Grammar of Dimili, Also Known as Zazâ*, Michigan 1985.
- Tosh, John, *Tarihin Peşinde: Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.
- Tunceli’deki Mezarlıklar ve Mezar Taşları*, haz. Mehmet Kulaz-İlter İğit, Hiperlink, İstanbul 2018.
- Uzun, Celalettin, *Çemişgezek’te Osmanlı Vakıf Eserleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020.
- Ünal, M. Ali, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyâletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri”, *X. Türk Tarih Kongresi’ne Sunulan Bildiriler (1986)*, Ankara 1994, s. 2211-2220.

_____, “XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyileri Pir Hüseyin Bey Oğulları”, *OTAM*, 2 (1991), s. 239-265.

_____, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara 1999.

Yapıcı, Süleyman, *Palu 1841 Nüfus ve Toplum Yapısı*, Elazığ 2016.

Yıldırım, Mehmet, “Desimlü Aşireti’nden Dersim Sancağı’na”, *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1 (2012), s. 34-71.

Yıldız, Mehmet, *Dersim’in Etno-Kültürel Kimliği ve 1937-1938 Tertelesi*, Chiviyazları Yayınevi, İstanbul 2014.

İnternet Kaynakları

<https://www.youtube.com/watch?v=ss52KshhesM> (Erişim tarihi: 10.05.2020).

<https://www.youtube.com/watch?v=CyEKJUEGM1E> (Erişim Tarihi: 04.05.2020).

<http://www.iranicaonline.org/articles/donboli-1> (Erişim Tarihi: 28.06.2017).

Summary

The Zazas are one of the historical communities that have lived in Anatolia for centuries with their unique language and culture. Zaza living areas are mostly in the Eastern Anatolia Region in today's Turkey. Bingöl, Elazığ, Tunceli are the cities with the highest Zaza population. In addition, some districts of Diyarbakır, Erzincan, Urfa, Adıyaman, Erzurum, Muş and Bitlis are fully or partially inhabited by the Zazas. Additionally, among the cities where immigration and other reasons are mentioned, especially in the metropolitan cities Istanbul, Izmir, Adana and Bursa, there is a significant amount of Zaza population. Moreover, a substantial Zaza population lives in European countries especially in Germany.

The Zaza existence, which started to become evident since the 1990s and the Zaza identity that developed in parallel with it, actually followed a course in connection with the great changes in the fields of transportation, communication and informatics. Because the migration of the Zazas first in Turkey and then to Europe led to their recognition by the outside world. The Zazas, mainly the intellectuals and especially the Zaza diaspora living in Europe became aware of the distinctive features of their language, culture and history. However, the main point of this awakening was actually formed on the axis of language and culture since the Zaza history has not yet been written in an independent and holistic way with systematic deep researches.

In this study, a general course of historiography and developments in writing history in the modern period are mentioned. Later, in parallel with the developments in historiography, the state of Zaza history is given. The difficulties encountered while writing the Zaza history are stated. Here, there are criticisms about the use of history in the ideological and identical construction method of historiography. The inconveniences of writing the Zaza history without being placed on a basis are mentioned.

First of all, written sources have been included in the reflection of the Zaza history in the sources. The fact that the Zazas took place sufficiently in historical sources was possible with the Ottoman period. Nonetheless, the records here are about the relations of the beyliks and beys that ruled the regions where the Zazas lived, with the Ottoman center. In other words, it is highly difficult to find data on the individual and social history, language and culture of the Zazas. However, the correspondence of these beyliks contributes to understanding the political, social, administrative and economic structure of the areas where the Zazas lived for several centuries. Before Ottoman documents, it is possible to gather some information, especially in Islamic period book sources. Medieval sources from the Abbasids to the Ottomans are included. Manuscripts, chronicles, geographical works, travelogues, reports contain valuable data on the Zaza history.

We find information about the Zazas mostly in Ottoman archive documents. In this study, Ottoman sources are examined in two parts, the first of which is the series of notebooks and the second of which are scattered documents. Among the series of notebooks, Mühimme, Ahkâm, Şikâyet, Tahrir, Avârız, Timâr, İcmâl, Tahvil, Rûûs, Şer'iyye Sicil, Vakfiye, Population, Temettuât and Ayniyat are indicated with examples. It is mentioned how to scan the notebooks and what kind of information can be found. As for the scattered documents are in various funds and include particularly the 19th century in particular. A few examples are given and their contributions to the field are explained. Besides the Ottoman Archive, the document type and content features of the Republic Archive are also mentioned. In this context, the source value of salnames and newspapers are also pointed out.

The second heading of the references section is the oral sources. Considering that the Zaza is mostly based on words, the importance of such sources gets obvious. Lingual and cultural elements that lie in the meanings of songs, tales, legends, carpets or rugs, place and person names all contain historical materials. Likewise, settlement types, housing types and architecture, soil or timber used in house construction, house furnishings and the tools used, husbandry and agricultural types, plows, harnesses, plants, grave structures and stones should be evaluated within this scope. The value of these sources for the Zaza history has been emphasized and this section has been concluded with a few examples.

The Zaza history has not yet been written in an acceptable way according to the main sources and scientific criteria. It is aimed to take a step to fill this gap with the method, perspective and resource groups presented in this study. Only by using the specified sources, the history of Zaza can be written in a holistic way with scientific methods. In this sense, along with the beyliks and other (adjacent) administrative units that constitute the political dimension of the Zaza history, the historical traces of cities-villages and peasants containing Zaza society, their village life, economic

production styles, architectural styles and all aspects of their daily life can be traced.

In the study, it is emphasized that while studying the history of Zaza, one should not act only on the "ethnonym of Zaza", but the necessity of placing the Zaza geography in the space and examining it through this space. Therefore, the cities and sub-units containing Zaza beyliks and sanjaks should be taken into account. Thus, the existence and history of Zaza should be sought in the whole of the main geography where Zaza is spoken today.

As a result, the history of the Zazas, which has a large population and settlement potential, has not been written in a holistic way with basic sources and scientific methods until today. Without history, the past and therefore the present situation of these people cannot be understood only with language and cultural elements. In this study, a methodological framework has been tried to be drawn by mentioning the methods, difficulties and sources about how the history of the Zazas can be written. Thus, a theoretical and empirical roadmap has been prepared that can guide the Zaza historiography.

BESİM ATALAY’IN *TÜRK BÜYÜKLERİ VEYA TÜRK ADLARI* İSİMLİ ESERİNİN SOYADI KANUNU UYGULAMASINDAKİ ROLÜ*

Gürol Pehlivan**

Öz

Bu makalede Besim Atalay’ın kaleme aldığı *Türk Büyüklere veya Türk Adları* isimli eserin Türkiye Cumhuriyeti’nin gerçekleştirdiği Soyadı Kanunu uygulamalarındaki rolü ele alınacaktır.

Eserin müellifi olan Atalay, son devir Osmanlı aydınları arasında olup Türkçülük akımının içindedir. 1910-1920 yılları arasında muallimlik ve maarif müdürlüğü görevlerinde bulunmuş, ilk TBMM’ye 20 Nisan 1920’de girmiş, 1946’ya kadar milletvekilliği yapmıştır. Bu süreç içinde Atatürk’e ve inkılaplara tam bir bağlılık göstermiş olan Atalay’ın özellikle dil çalışmalarında dilde sadeleşme hareketinin aktif bir biçimde içinde olduğu görülmektedir. Cumhuriyet’in Türk toplumunu Batılılaştırma projesi içinde değerlendirilebilecek olan soyadı kanunu uygulamalarında da Atalay’ın önemli bir görev aldığı görülmektedir. Bir yanda Batı dünyasına uymayı hedefleyen bu uygulamanın, alınan soyadların Türkçe olmasını teşvik etmesi yönüyle milliyetçilikle de güçlü bir bağlantısı vardır.

Bu noktada Atalay’ın ilk kez TBMM tarafından 1923’te basılan kitabının 1935 ve 1936 yılında yine devlet tarafından bastırıldığı, Dahiliye Vekâleti’nin emriyle yurt sathındaki tüm gazetelerde bu kitaptaki isimlerin liste hâlinde yayımlandığı görülmektedir. Yine bu kitabı büyük ölçüde taklit eden bazı yayınların da yapıldığı dikkat çekmektedir. Bunların dışında Atalay’ın kitabında önemli ideolojik değişiklikler yapması da ilginçtir. Saltanat, padişah gibi kelimeler metinden tamamen çıkarılmış, kitap yeni siyasi ortama uygun hâle getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti inkılapları, Soyadı kanunu, Besim Atalay, antroponimi, Milliyetçilik

The Role of Besim Atalay’s Work “Turkish Elders or Turkish Surnames” in the Surname Law Practices

* Bu makale, neşre hazırladığım ve henüz yayımlanmamış olan Besim Atalay’ın *Türk Büyüklere veya Türk Adları* isimli kitabına yazdığım “Giriş”in, bazı kısaltmalar ve eklemeler yapılmış şeklidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*, Muradiye-Manisa/Türkiye, gurolopehlivan@hotmail.com; Orcid ID: 0000-0002-2984-574X

Abstract

In this article the role of Besim Atalay's work "Turkish Elders or Turkish Surnames" in the Surname Law practices of Turkish Republic will be discussed.

Atalay, the author of the work was among the Ottoman intellectuals of the last period, and he was in Turkism movement. In the 1910-1920 period, he worked as a teacher and director of education, entered the first Grand National Assembly of Turkey in April 1920, and served as a deputy until 1946. Within this process, it is seen that Atalay showed a full devotion to Atatürk and his reforms and actively involved in the simplification movement of Turkish language especially with his studies on language. He also had an important role in surname law practices, which can be evaluated within the project of Westernizing new Republic's Turkish society. This practice which aims to conform to the Western world, had a strong relation with nationalist ideology since it encouraged Turkish surnames to be taken.

At this point, Atalay's book, which was published firstly by the Turkish Grand National Assembly in 1923, was published again by the state in 1935 and 1936, and also upon the order of the Ministry of Internal Affairs the names in this book were came out as a list in all newspapers across the country. It is also noteworthy that there were some other publications, which imitated his book to a large extent. Apart from these, it is interesting that Atalay made some important ideological changes in his book. Many words such as sultanate and sultan were completely removed from his text and by doing so his book was adapted to a new political environment.

Keywords: Reforms of Turkish Republic, Surname law, Besim Atalay, antroponimi, Nationalism

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı siyasi ve askeri mağlubiyetlerin yanında, çok hareketli bir fikir hayatına tanıklık etmiştir. Dönemin aydınları düşünce bakımından bazen bir uçtan diğerine savrulmuş, siyaset rüzgârının etkisiyle bugün ak dediklerine yarın kara diyebilmişlerdir. Yine sonradan Türkiye Cumhuriyeti'nin gerçekleştirdiği birçok inkılabın aslında Osmanlı devrinin tartışmaları arasında yer aldığı bilinmektedir. Cumhuriyet'in toplumsal alanda yaptığı inkılaplardan biri de "Soyadı Almaya Dair Kanun"dur. Cumhuriyet'i kuran irade, soyadı almayı Batılılaşma macerasının önemli bir parçası olarak görmüş ve titizlikle üzerinde durmuştur. Bu noktada hangi isimlerin soyadı olarak alınabileceği önemli bir mesele hâlini almıştır. Kanuna göre eski lakap, unvan ve sülale adları soyadı olarak alınamayacağından başta büyük bir kararsızlık hatta karmaşa yaşanmıştır. Hükümet bu konuya da el atarak soyadlarının Türkçe olmasının önemini vurgulamış ve bu yönde ciddi bir girişim başlatmıştır. İşte bu girişimin önemli aktörlerinden biri Besim Atalay ve onun kaleme aldığı *Türk Büyüklere veya Türk Adları* isimli eserdir.

R. 1298 (1882-1883) senesinde Uşak'ta doğan Besim Atalay'ın soyu Kaçar oymağının bey sülalesine gitmektedir.¹ Babasını kendisi on yaşındayken kaybeden² Atalay'ın annesi ve kız kardeşi de Yunanlılar, Uşak'tan kaçarken şehit edilmiştir.³ Atalay, medrese ve modern okullarda okumuş, İptidai ve Rüşdiye mekteplerini Uşak'ta bitirmiştir. Burada Boduroğlu medresesine devam etmişse de ilim icazetini İstanbul'da alabilmiştir. İstanbul'da 1910 yılında Dârü'l-muallimîn'den mezun olmuştur.⁴ Mezun olduktan sonra Konya'ya muallim olarak atanmış; ardından sırasıyla Trabzon, Ankara, İstanbul, yeniden Konya, Maraş, İçel, Niğde'ye muallim ve müdür sıfatıyla atanmıştır.⁵ Son görevine yerli Rumların şikâyeti üzerine son verilmiş, yeniden atanması için İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ne girmesi teklifini reddederek Uşak'ta halı ticareti yapmaya başlamıştır.⁶ İstanbul'da hükümet değişince yeniden İçel Maarif müdürü olmuş⁷, bu sırada Silifke'de "Müdâfa'a-i Hukuk Cemiyeti"ni kurarak Mustafa Kemal Paşa ile haberleşmeye, akabinde Uşak'ta Millî Mücadele için çalışmalarına başlamıştır.⁸ 20 Nisan 1920'de ilk TBMM'ye Kütahya mebusu olarak girmiş, II, III, IV. dönemler Aksaray, V, VI ve VII. dönemler ise Kütahya milletvekili olarak 1946 yılına değin görevde kalmıştır. Tasarı, Millî Eğitim, Dışişleri, Kitaplık ve Bütçe komisyonlarında bulunmuştur.⁹ Milletvekilliği sırasında Maarif Vekâleti Hars Müdürlüğü ve bu göreve ek olarak Orta Tedrisat Müdür Vekilliği de yapmıştır.¹⁰ TBMM'den milletvekilliği ile memuriyetin bir arada yürütülemeyeceğine dair kanun çıkınca, milletvekilliğini tercih etmiştir.¹¹ 31 Kânun-ı sâni 1936 tarihinde 25 yıl yedi ay bir gün hizmetle memuriyetten emekli olmuştur. Milletvekilliği sırasında Ankara Polis Enstitüsü

¹ Besim Atalay, "Müellifin Hayatı", *Türk Dili ile İbadet*, İstanbul 1961, s. 129.

² Saadettin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, 2, İstanbul [ty], s. 823.

³ Mezartaşının fotoğrafı için bkz. <http://www.usakport.com/yasam/usakta-sehit-anne-ve-kizin-mezarlarinin-hali-yurek-sizlatiyor-h3187.html> (Erişim tarihi: 22. 12. 2019); ayrıca bkz. Mehmet Karayaman, *Uşak'ta Kuwâ-yı Milliye*, İzmir 2009, s. 91-92. Ancak burada hatalı olarak 2 Ağustos 1922 tarihi verilmektedir.

⁴ Atalay, *age*, ss. 129-133; Ergun, *age*, s. 823; M. Şakir Ülkütaşır, "Besim Atalay (1882-7. XI. 1975)", *Türk Kültürü*, IV/38 (1965), s. 194; Ali Birinci, "Besim Atalay'ın Hayatı ve Eserleri", *Türk Yurdu*, 32/295 (Mart 2012), s. 61.

⁵ Birinci, *agm*, ss. 54-55.

⁶ Atalay, *age*, s. 133.

⁷ Birinci, *agm*, s. 55.

⁸ Atalay, *age*, ss. 133-134; Karayaman, *age*, s. 91.

⁹ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923*, III, Ankara 1995, s. 698.

¹⁰ Mesela 1934 yılında yapılan lise ve orta mekteplerin Türkçe-Edebiyat derslerini düzenleyen komisyonda Atalay da vardır. Bu komisyonun aldığı karara göre edebiyat derslerinde mey-mahub kasidelerine ve tasavvuf fikirlerini ihtiva eden eski edebiyata yer verilmeyecektir (*Akşam*, 14 Kanunuevvel 1934).

¹¹ Sadık Sarısaman, *I. Dönem T.B.M.M.'nde Kütahya Mebusu Besim Atalay Bey'in Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1990, s. 183.

Farsça lisan muallimliği¹² ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Farsça profesörlüğü¹³ görevlerini de deruhte etmiştir. İlk Dil Encümeni'nde 1928-1930 arasında¹⁴, Türk Dil Kurumu'nda ise 1931-1949 arasında çalışmış, akabinde araştırmalarına evde devam etmiştir.¹⁵ Bir süre sonra Türk Dil Kurumu aleyhindeki yazılarından dolayı buradan ihraç edilmek için haysiyet divanına verilmiştir.¹⁶ 7 Kasım 1965'te Ankara'da vefat etmiş¹⁷ olup Arapça, Farsça ve Fransızca'yı bilmekteydi.¹⁸ Değerli yazmaların olduğu kütüphanesini Millî Kütüphane'ye¹⁹, nadir halı ve çeşitli antika eserlerden meydana gelen koleksiyonunu ise Ankara Etnografya Müzesi'ne bağışlamıştır.²⁰ On yedi yaşında yazı hayatına *Ahenk* gazetesinde yayımlanan bir şiirle²¹ atılan Atalay'ın ilk risalesi 1329 [1911] yılında basılmıştır.²² Hayatı boyunca durup dinlenmeksizin çalışan araştırmacının telif-tercüme kırk dört eseri vardır. Bunlardan dördü, bıraktığı para ile ölümünden sonra neşredilmiştir. Ayrıca çeşitli dergi ve gazetelerde çok sayıda makale, fıkra vs. türden yazı kaleme almıştır.

Bu makalede, disiplinler arası bir niteliği olan ve halk biliminin de önemli çalışma alanlarından birini teşkil eden ad bilimi (onomastik) ve kişi ad bilimi (antroponimi) hakkında Türkiye'de yapılmış kitap hacmindeki ilk çalışma durumundaki *Türk Büyükleri veya Türk Adları* adlı eserin ilgili alandaki yeri ve soyadı uygulamalarındaki etkisi üzerinde durulacaktır.

1. *Türk Büyükleri veya Türk Adları'nın Yayımlanma Safhaları*

Besim Atalay'ın bu araştırması antroponimi alanında Türkiye'de yapılan ilk çalışma olarak zikredilmektedir.²³ Çalışma, farklı tarihlerde dört kez yayımlanmıştır. Bu yayınların ilki *Türk Yurdu* dergisinde "Türk Büyükleri veyâhûd Türk Adları" başlığıyla beş yazı hâlinde²⁴ çıkmış olup "Emon" maddesiyle sona ermektedir.²⁵

¹² Birinci, agm, s. 55.

¹³ Sarısaman, *agt*, s. 185.

¹⁴ Sarısaman, *agt*, s. 184.

¹⁵ Atalay, *age*, s. 14.

¹⁶ Besim Atalay, *Türk Dil Kurumu Hakkında Raporum*, İstanbul 1960, s. 12; savunma metni için bkz. *age*, ss. 13-27; Atalay'ın "bülten" yerine "belleten" kelimesinin konulmasını savunan Celal Bayar'a itirazı ve Bayar'ın onu nasıl susturduğuna dair bir hatıra için bkz. Nîmet Arzık, *Tek At Tek Mızrak Anılar-2*, İstanbul 1984, ss. 50-51.

¹⁷ Ülkütaşır, agm, s. 195; Sevgi Özel, *Besim Atalay*, Ankara 1983, s. 12.

¹⁸ Sarısaman, *agt*, s. 185; Birinci, agm, s. 54.

¹⁹ Sarısaman, *agt*, ss. 186-187.

²⁰ Sarısaman, *agt*, s. 186.

²¹ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Besim Atalay ile Görüşüm", *Dergâh*, XIX/223 (2Eylül 2008 [1943]), s. 20.

²² Birinci, agm, s. 58.

²³ Saim Sakaoğlu, *Türk Ad Bilimi I Giriş*, Ankara 2001, s. 34.

²⁴ *Türk Yurdu*, cilt: 13, sayı: 17 (11 Teşrin-i Evvel 1333), ss. 3601-3603; cilt: 13, sayı: 18 (25 Teşrin-i Evvel 1333), ss. 3624-3626; cilt: 13, sayı: 20 (22 Teşrin-i Sani 1333), ss. 3658-3659; cilt: 13, sayı:

Atalay'ın çalışmasını baştan itibaren kitap olarak hazırladığı, makale dizisinin başındaki giriş yazısında bulunan “*Bunu ufak bir kitap şekline koymak aklıma geldi. [...] Ben bu kitapta Arap ve Acem adlarıyla [...]*” ifadeleriyle, “*Şu kâğıt pahalılığında kitabımın basılıp çıkması olamayacaktır, şimdilik parça parça Türk Yurdu’nda yazmak istiyorum.*” cümlesinden anlaşılmaktadır.²⁶

Çalışma ikinci kez bir bütün olarak ve kitap hâlinde 1339/1923 yılında *Türk Büyükleri veya Türk Adları* unvanıyla basılmıştır.²⁷ Eserin kapağında yazarın adı “Toplayan: Kütahya Mebusu Atalay” olarak geçmektedir. Türkiye’de ad bilimi alanında yayımlanmış ilk kitaptır.

Kitap, üçüncü olarak Latin kökenli Türk alfabesiyle ve genişletilmiş hâlde yayımlanmıştır.²⁸ Çalışmanın dış ve iç kapaklarında yazarın adı “B. Atalay Kütahya Saylavı” olarak verilmiştir. Eserin 138-174’üncü sayfaları arasında *Tarama Dergisi*’nden, 175-177’nci sayfalarında ise *Köylerimiz* isimli kitaptan alınmış Türkçe isimler listelenmiştir.

Eser, son kez *Türk Adları* adıyla oldukça kısaltılıp sadece listelere dönüştürülerek basılmıştır.²⁹ Bu baskıda yazar, “Kütahya Saylavı Besim Atalay” olarak belirtilmiştir. Eserin iç kapağında “*Dabiliye Vekâleti tarafından neşredilmiştir*” cümlesi bulunmaktadır. Kitap, bu şekilde soyadı alacaklar için bir rehber şeklinde tasarlanmıştır. Nitekim “Tarihten Alınmış Adlar”, “Tarama Dergisi’nden Seçilen Adlar” ve “Köylerimiz Adlı Kitaptan Seçilenler” olarak üç bölüme ayrılmıştır. Çalışmanın “Ön Söz”ünde Atalay, “*Birinci parçadaki adlar için ayrıca bir kitap yazılmıştır. Basılmak üzere dir.*”³⁰ ifadesini kullanmaktadır ki bu, *Türk Adları* unvanlı kitapçıkla üçüncü baskıyı oluşturan *Türk Büyükleri veya Türk Adları*’nın Atalay tarafından aynı zaman diliminde hazırlanıp basıma verildiğinin göstergesidir. Çünkü üçüncü baskı 1935 yılında yapılmış olup 1936 yılında basılan bu kitapçığın önsözünde “*Basılmak üzere dir*” ifadesi, normal şartlarda anlamsızdır. Dönemin gazetelerinde de kısa versiyonun 1935 baskısından önce çıktığına işaret eden şu haber bulunmaktadır:

“*Bu adlar Türk dili araştırma Kurumunun büyük özgeği üyesinden Aksaray [saylavı] Bay Atalay’ın ikinci kez basılmakta olan Türk adları adındaki bitişinden alınmıştır [...] Bu sıra adlar bitişinden sonra bu adların ne demek olduğunu, adı taşıyanın kim*

21 (6 Kanun-ı Evvel 1333), ss. 3648-3653; cilt: 14, sayı: 2, (16 Kanun-ı sani 1334), ss. 4029-4033.

25 Bu yazılara önceki değiniler için bkz. Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1990, ss. 177-178; Sakaoğlu, *age*, ss. 34-38.

26 B. Atalay, “Türk Büyükleri veyâhûd Türk Adları”, *Türk Yurdu*, cilt: 13, sayı: 17 (11 Teşrin-i Evvel 1333), ss. 3601-3602.

27 *Türk Büyükleri veya Türk Adları*, TBMM Hükümeti Maarif Vekâleti Neşriyatı, İstanbul 1339 [1923], 112+1 sayfa.

28 *Türk Büyükleri veya Türk Adları*, Devlet Basımevi, İstanbul 1935, 6+177 sayfa.

29 *Türk Adları*, Jandarma Genel Komutanlığı Matbaası, Ankara 1936, 84 sayfa.

30 Atalay, *Türk Adları*, s. 7.

idiğini nerede yaşadığını neler yaptığını gösterir büyükçe bir bitik daha çıkacaktır.”³¹

Şu durumda belli ki kısa versiyon daha önce çıkması planlanmış olmasına rağmen, belki matbaadaki aksaklıktan dolayı, 1936’da yayımlanabilmiş; ancak bu kitaptan çıkarılan ad listeleri İç İşleri Bakanlığı marifetiyle gazetelere, kitap hakkındaki yukarıdaki bilgiyle birlikte gönderilmiştir.

2. Eserin Ad Bilimi Çalışmalarındaki Yeri ve Önemi

Atalay’ın araştırması, ad bilimi alanında yayımlanan ilk kitap ve antroponimi alanında neşredilen ilk makaledir. Ancak Atalay’ın konuyu “ad bilimi” açısından ele aldığı söylenemez. Açıkçası bir ilk çalışma olarak Atalay’ın eseri, yöntem bakımından oldukça sorunludur.³² Fakat araştırmanın yayımlandığı 1917-1923 zaman aralığında Türk diliyle ilgili çalışmaların Osmanlı Devleti’ndeki seviyesi düşünüldüğünde bu durum çok şaşırtıcı değildir. Kaldı ki Atalay’ın bu çalışmayı yapmaktaki amacı bir “antroponimi kitabı” yazmak da değildir. Nitekim bu kitabı, etrafındakilerin kendisinden Türkçe isimler sorup istemeleri sebebiyle kaleme aldığını yazmaktadır.³³ Bu durum, aşağıda kısaca ele alacağım Türkçülük fikrinin etkisiyle Türkçe ad alma akımının sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Eser, kitap olarak ilk yayımlandığı sırada Hüseyin Namık Orkun tarafından eleştirilmiştir.³⁴ Orkun’un eleştirileri dört başlık altında toplanabilir. İlk olarak eserin adıyla içeriği arasında uyumsuzluk olduğunu yazan Orkun, böyle bir başlığa sahip eserin tüm Türk büyüklerini kapsaması gerektiğini, ayrıca kitaptaki isimlerin rastgele toplanmış olduğunu söyleyerek çalışmanın yöntem bakımından kusurlu olduğunu ifade etmiştir.³⁵ İkinci olarak Atalay’ın Türkler ile Moğolları aynı millet olarak kabul etmesini, yeni Türkoloji çalışmalarından habersizliğinin bir göstergesi olarak görmüştür. Orkun’a göre hele Cengiz Han’ı temize çıkarmak için seçilmiş bazı kayıtları kullanması bilim zihniyetinden uzak olduğunun göstergesidir.³⁶ Üçüncü olarak kitabın içindeki bazı kelimeler üzerinde durmuş olan Orkun, “Tanju” unvanının Tolun Han’la ilgili olmadığını bu unvanın Hiung-nu’larla ilişkili olduğunu yazmaktadır. Öte yandan yazarın Macarcadan tahkik ettiği kelimeleri pek doğru olarak öğrendiğine işaret etmiştir.³⁷ Burak Reis’in adının “Barak” olduğu iddiasını da uygun bulmayan Orkun, kitapta bu açıklamayla tutarsız maddelerin bulunuşa da işaret etmiştir. Ayrıca Atalay’ın “katun-kadın” kelimelerini “hatun”dan

³¹ *Halkın Sesi*, 26 İkinci Teşrin 1934; *Kurun*, 26 İkinci Teşrin 1934; *Savaş*, 28 Son Teşrin 1934; *Son Posta*, 27 Teşrinisani 1934.

³² İbrahim Şahin, *Adbilim (Çerçeve, Terim, Yöntem ve Sınıflandırmalarıyla)*, Ankara 2016, s. 32.

³³ Besim Atalay, *Türk Büyükleri veya Türk Adları*, TBMM Hükümeti Maarif Vekâleti Neşriyatı, İstanbul 1339, s. 4.

³⁴ Hüseyin Namık, “Türk Büyükleri veya Türk Adları”, *Millî Mecmua*, 1/12 (Nisan 1924), ss. 191-192. Bu arada makalenin A. Esat Bozyiğit (*Türk Adbilimi Bibliyografyası*, Ankara 1995, s. 60) tarafından, sehven, Besim Atalay’a ait olarak gösterildiğini de belirtiyim.

³⁵ Hüseyin Namık, agm, s. 191.

³⁶ Hüseyin Namık, agm, s. 192.

³⁷ Hüseyin Namık, agm, s. 191.

bozma olduğunu reddetmiş, tam tersine hatun sözcüğünün “katun”dan geldiğini belirtmiştir.³⁸ Atalay, kitabın 1935 baskısında bu eleştirilerden sadece “katun>hatun”la ilgili olanını düzeltmiştir. Orkun, son olarak eserin lisanını sade olması yönüyle çok beğenmiş, bu bağlamda yeni imlâyla yazılmasını çok doğru bulmuştur. Ancak kelimelerin yer yer eski imlâyla yazıldığına dikkat çekmeyi de ihmal etmemiştir. Sonuç olarak Türkoloji tahsilini Macaristan’da yapmış olan eleştirinin kitabı bilimsel açıdan çok yetersiz, ancak “*Velbâsil bu kitap; bâlis Türkçe ad var mıdır? diyerek kendi benliğimizle eğlenmek isteyen kozmopolitlere ve eski kafahlara müskit bir cevap teşkil ettiği için halkî eserlerin en faidelileri meyânına idhal edilebilir*”³⁹ cümlelerinin işaret ettiği üzere, yazıldığı devirdeki işlevi açısından faydalıdır.

Kitap, ilk eleştiriden yıllar sonra bu kez Mehmet Ölmez tarafından soyadlarıyla ilgili bir makale⁴⁰ içerisinde eleştirilmiştir. Ölmez’in yazısı, seçilmiş üç ad sözlüğünün içerdiği kelimelerin değerlendirilmesine yönelik olup makalede özellikle Atalay’ın kitabı üzerinde durulduğu görülmektedir. Makale, üç noktada bu kitaplara eleştiri getirmiştir. İlki, o devirde henüz güvenilir metin yayınlarının olmaması sebebiyle bu kitapların Türkçe adların tespiti noktasında hataya düşmeleri; ikinci olarak Türk ve Moğol halklarının birbirine karıştırılması sebebiyle Moğolca kelimelerin Türkçe zannıyla bu sözlüklere girmesi, son olarak da örneğin Çince gibi başka dillerdeki kelimelerin bu sözlüklere girmeleri.⁴¹ Ölmez, Atalay’ın kitabında geçen pek çok adın bugün Türklük biliminde yaygın okunuşlarını vermiştir.⁴²

Kitabın üzerinde eleştirel bir biçimde son duran araştırmacı İbrahim Şahin’dir. Kitabın kendisini görmediği anlaşılan Şahin, Saim Sakaoglu’nun makale ve kitap versiyonlarından yaptığı uzun alıntılar üzerinden eseri değerlendirmiş, yöntem açısından çalışmanın bir antroponimi araştırması olarak kabul edilemeyeceğini, olsa olsa “*folklorik ve etnografik bir çalışma*” olabileceğini belirtmiştir.⁴³

Yukarıdaki eleştiriler dikkate alındığında, Atalay’ın çalışmasının önemli yöntem ve içerik eksiklikleriyle malûl olsa bile ad bilimi alanında yayımlanmış ilk kitap olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Kitap, içeriğiyle değilse bile, tarihin önemli bir anında Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının soyadlarını seçtikleri temel metin olmasıyla her zaman önemini muhafaza edecektir.

Bu kısımda son olarak Besim Atalay’ın kitabının “kişi adları” hakkında yazılan diğer eserlere ciddi anlamda etki ettiğini söyleyebilirim. İnsanların

³⁸ Hüseyin Namık, agm, s. 192.

³⁹ Hüseyin Namık, agm, s. 192.

⁴⁰ Mehmet Ölmez, “Dil Devrimi Sonrası Ad ve Soyadlarımız”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 24/II (2000), ss. 117-127.

⁴¹ Ölmez, agm, ss. 108-109.

⁴² Ölmez, agm, ss. 109-115.

⁴³ Şahin, *age*, s. 32.

çocuklarına ad araması her zaman geçerli bir ihtiyaç olduğu için Türkiye’de erken dönemlerden itibaren bu tip yayımlar yapılmıştır. Soyadı kanunu sırasındaki ihtiyaca binaen birden çeşitli kitapçıların basıldığı görülmektedir. Gerek bunlar gerekse sonrakiler Atalay’ın kitabından intihal boyutlarında aktarmalar yapmışlardır. Bu yüzden Atalay’ın hataları da tekrarlanmış ve böylece bu kitapların Atalay’ı ne boyutlarda kullandıkları açık bir şekilde tespit edilebilmiştir. Bu aktarmalar, doğal olarak Atalay’ın kitabının tükendikten sonra bile etkisinin devam etmesini sağlamıştır.

3. Soyadı Kanunu Uygulaması ve Eser

II. Meşrutiyet sonrası hızlanan ve teşkilatlanan Türkçülük akımının etkisiyle bazı aydınların ve gençlerin asıl isimleri dışında Türkçe lakap-unvan aldıkları bilinmektedir.⁴⁴ Nitekim Ziya “Gökalp”, Besim “Atalay”, Tekin Alp, Demirtaş, Kaya Alp, Konur Alp, Menku Kaan bunlar arasında sayılabilir.⁴⁵ Bu akımın oluşmasında Türkçü eğitimcilerin önemli bir rolü olduğu görülmektedir. Nitekim “*Maarif müdürü bulunduğum sralarda öğrencilere Türkçe adlar almalarını söyledim ve kendilerine Türk adlarını gösterir cedveller verdim*”⁴⁶ diyen Besim Atalay da bu eğitimcilerden biridir. Yine Atalay, elinizde bahsi geçen eseri yazma sebebini açıklarken konuyu aydınlatan bilgiler vermektedir:

“Ara sıra Konya’dan, Ankara’dan, Maraş’tan, İçel’den, Uşak’tan aldığım mektuplarda benden ‘Türk adları’ istiyorlardı. Bu adları ya talebe verecekler veyahut kendileri alacaklardı. Bunlara şüphesiz cevaplar yazıyordum. Bir gün Mut eşrafından bir zât çocuklarına vermek için benden birkaç ad istedi; hatırımda olanları yazdım verdim; bununla kalmadı; bu ad sahiplerinin kim olduklarını da öğrenmek arzusu etti: Biz, kitaba başvurduk, derken iş büyüdü. Türk adlarını toplamak bevesi uyandı. Günümün bir-iki saatini bu işe kapattım. Altı yüz kadar kadın ve erkek adları topladım. Ufacık bir Türk kamûsu oluverdi.”⁴⁷

Bu uygulamanın başlarda Osmanlı aydınları tarafından küçümsendiği, alaya alındığını, Atalay’ın “*İlk Türkçe ad aldığım zamandan tutunuz da tam yirmi yıl, şiirler ile, fıkralar ile benimle alay edenler bulunmadı mı? Bu adamlar sonra soyadlarını benden istediler!*”⁴⁸ ifadesinden anlaşılmaktadır. Nitekim bu alıntı, hem Türkçe takma ad alma uygulamasının yaygınlaşmadığını⁴⁹ hem de soyadı kanununa giden yolda ilginç bir aşamayı oluşturduğunu gösterir niteliktedir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasının ardından pek çok inkılabın yapıldığı bir evreye girildi. Bunlardan biri de “Soyadı Kanunu”ydü. Bu konuyu ilk gündeme

⁴⁴ Ölmez, agm, s. 107.

⁴⁵ Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, (çev. Tansel Demirel), İstanbul 1994, ss. 217-222.

⁴⁶ Besim Atalay, *Türk Dili ile İbadet*, İstanbul 1961, s. 134.

⁴⁷ Atalay, *Türk Büyüklüğü veya Türk Adları*, s. 3.

⁴⁸ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, “Besim Atalay ile Görüşüm”, *Dergâh*, XIX/223 (Eylül 2008 [1943]), s. 20.

⁴⁹ Ölmez, agm, s. 107.

getirenin 5 Mart 1923'te *Küçük Mecmuâ*'da çıkan "Türklerde Aile Adları" yazısıyla Ziya Gökalp olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰ Daha sonra aynı yazıyı son kısmına önemli bir ekleme yaparak 18 Mayıs 1924'te *Cumhuriyet* gazetesinde "Aile Adları" başlığıyla yeniden yayımlamıştır.⁵¹ Cumhuriyeti kuran idarenin bu fikirlerden etkilendiği anlaşılmaktadır. Nitekim kanunla ilgili çalışmaların 1929 yılından öncesine gittiği görülmektedir.⁵² Ancak Soyadı Kanunu Tasarısı 11 Mart 1933 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne verilebildi. Tasarı, İçişleri ve Adalet Komisyonlarında görüşülmüş ve 11 Aralık 1933'te hazırlanan raporlar TBMM Başkanlığı'na sunulmuştur.⁵³ Hükümetin tasarısından önce Muğla milletvekili Nuri Bey konuyla ilgili bir kanun tasarısı sundu. Nihayet 16 Haziran 1934'te tasarı, Nuri Bey'in kanun teklifi ve komisyon raporları TBMM'de tartışmaya açıldı.⁵⁴ Kanun, bazı maddeler üzerine yapılan tartışmaların ardından 21 Haziran 1934'te kabul edilmiştir.⁵⁵ Kanun, bütün vatandaşların 2 Temmuz 1936 tarihine kadar soyadlarını seçmelerini mecbur tutuyorsa da⁵⁶ başta halkın ilgisini çekmemiştir. Ancak Mustafa Kemal Paşa'ya 24 Kasım 1934 tarihli kanun ile "Atatürk" soyadının verilmesiyle birlikte, konu toplumun ilgisini çekecek ve soyadı seçme faaliyetleri hız kazanacaktır.

Bu noktada "Soyadı Kanunu"nun amaçları üzerinde durmak gerekmektedir. Bu kanun ve ardından gelen uygulamalar, açıktır ki Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus devlet inşası için atılan adımlardan biridir.⁵⁷ Kendini dinî ve mahallî unsurlar etrafında tanımlayan Osmanlı toplumunu, Türk ulusu kimliğinde yeniden inşa etmek isteyen Cumhuriyet'in yönetim kadrosunun bu kanunun özünü ilgili hiçbir anlaşmazlığının olmaması bunun göstergesidir.⁵⁸ Nitekim kanunun maddeleri arasında olmamasına rağmen⁵⁹, alınacak soyadların "Öz Türkçe" olması devamlı

⁵⁰ Ziyaeddin Fahri, "Soyadı Meselesi-2", *Tasviri Efkâr*, 19 Eylül 1942.

⁵¹ Ziya Gökalp, *Makaleler*, IX, haz. Şevket Beysanoğlu, İstanbul 1980, ss. 116-119.

⁵² Timuçin Ertan, "Cumhuriyet Kimliği Tartışmasının Bir Boyutu: Soyadı Kanunu", *Kebikeç*, 10 (2000), s. 258.

⁵³ Mithat Atabay, "Soyadı Kanunu ve Bu Konuda Yapılan Tartışmalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 42 (2005), s. 232; Zehra Yılmaz, *Atatürk'ün Sosyal Değişim Politikaları İçerisinde "Soyadı Kanunu" ve Yankıları*, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2016, ss. 17-20.

⁵⁴ Atabay, agm, ss. 233-234; Ertan, agm, s. 259

⁵⁵ Ertan, agm, ss. 259-264; Atabay, agm, ss. 234-241; Zakir Avcı, Ayşe Elif Emre Kaya, "Cumhuriyet Türkiye'si'nin Halkçılık Uygulamaları: Soyadı Kanunu Örneği", *Turkish Studies*, 8/5 (Spring 2013), ss. 78-80; Yılmaz, agt, ss. 21-36.

⁵⁶ Ahmet Köyer, "Münevverler Soyadı İşinde Rehberliğiniz Lazım", *Ülkü*, 7/38 (Nisan 1936), s. 115.

⁵⁷ Meltem Türköz, *Naming and Nation-building in Turkey -The 1934 Surname Law-*, New York 2018, ss. 1-32.

⁵⁸ Demo Ahmet Aslan, "Modern Türkiye'de Ulusal Kimliğin İnşasında Soyadı Kanununun Rolü", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/3 (Bahar 2006), ss. 156-161.

⁵⁹ Konuyla ilgili gibi görünen yegâne kanun maddesi "3. Rütbe memuriyet, aşiret ve yabancı ırk ve millet isimleriyle umumi edepelere uygun olmayan veya iğrenç ve gülünç olan soy adları kullanılmamaz."

olarak vurgulanmıştır.⁶⁰ Bu noktada Cumhurbaşkanı sıfatıyla Mustafa Kemal Atatürk'ün yakın arkadaşlarına verdiği öz Türkçe soyadları, dönemin gazeteleri vasıtasıyla halka iletilmiş⁶¹, böylece bir özendirme yapılmaya çalışılmıştır. Kanununun Batı dünyasıyla kültürel yakınlaşmayı artırması da amaçlardan biridir. Nitekim Türklerde sülale adının özel isimden önce geldiğini belirten İç İşleri ve Adalet komisyonu üyelerinin⁶² soyadının da bu şekilde olmasına yönelik önerilerinin kabul edilmemesini bu amaca bağlamak mümkündür. İşte bu noktadan kanun, milliyetçi-muhafazakâr aydınların sürekli eleştirisine maruz kalmıştır. Özellikle 1942'de Rıza Nur, Osman Turan, Hüseyin Namık Orkun, Remzi Oğuz Arık, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu gibi isimlerin birbiri peşi sıra konuyla ilgili yazılarının neşredildiği görülmektedir.⁶³ Bunların içinde Fındıkoğlu, 1960'lı yıllara kadar istikrarlı bir biçimde eleştirilerini devam ettirmiştir.⁶⁴ Fındıkoğlu'nun temel eleştirisi, soyadı kanununun geleneksel Türk aile ad alma biçimine uygun olmamasıdır. Ona göre bu kanuna fikir babalığı yapan Gökalp de soyadlarının isimden önce getirilmesini öngörmüştü. Bu noktada Fındıkoğlu şu soruyu sorar; “Gökalp, bir aile kanunu yapmak vazifesinde bulunsaydı nasıl hareket ederdi? Bu hususta mütefekkirimizin sarıh bir teklifi mevcut değildir.”⁶⁵ Gökalp'ın *Küçük Mecmu'a*'da yayımlanan yazısına atfen bu yorumu yapan Fındıkoğlu yanılmaktadır. Çünkü Gökalp, bu yazının *Cumhuriyet* gazetesindeki versiyonunda açık bir cevap vermiştir:

“6) *Avrupaî devir- Avrupaî devirde, dedelerinden birinin şahsî ismi yahut birfelinin ismi, Avrupa'da olduğu gibi aile ismi itibar olunarak bütün nesillerde şahsî isimden sonra getirilmek suretile başlayacaktır. Ali Çapan, Ahmet Avunduk gibi meselâ, Hamdullah Suphi Bey'in oğulları ve torunları hep 'Suphi' olacaktır.*

İşte yeni nüfus kanununca mecburî addedilmesi lâzım gelen ve nüfus defterlerinde esas olacak olan aile ismi, şu sonki tarzda olmalıdır. Bu şekilde hem (...) hem de 'oğul' ve 'zâde' gibi fazla tâbirlerden azâde bulunmuş olur.”⁶⁶

Koyu olarak belirttiğim kısımlar, Gökalp'ın Fındıkoğlu'ndan ayrıldığı noktalar ki açıkça görüldüğü üzere, Gökalp bu noktada Cumhuriyet idaresinin soyadı uygulamasına -sülale adı hariç- doğrudan fikir babalığı etmiş olup Fındıkoğlu'nun eleştirilerini Gökalp'a dayandırmasının bir dayanağı yoktur.

⁶⁰ Aslan, agm, s. 168; Ertan, agm, s. 268; Yılmaz, agt, s. 46.

⁶¹ Yılmaz, agt, ss. 46-49.

⁶² Saim Sakaoglu, “Türkçede Soyadları”, *Atatürk Ü. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı Fasikül*: 2, 11 (1979), s. 375-376.

⁶³ Bunların dökümü, özeti ve tahlili için bkz. Fındıkoğlu Ziyaeddin Fahri, *Ziya Gökalp ve Aile Adlarımız*, İstanbul 1942, s. 3; Ziyaeddin Fahri, “Soyadı Meselesi-1”, *Tasvirî Efkâr*, 7 Ağustos 1942; Ziyaeddin Fahri, “Soyadı Meselesi-2”, *Tasvirî Efkâr*, 19 Eylül 1942; Ziyaeddin Fahri, “Soyadı Meselesi-3”, *Tasvirî Efkâr*, 28 Eylül 1942; Ziyaeddin Fahri, “Soyadı Meselesi-2”, *Tasvirî Efkâr*, 23 İlkteşrin 1942.

⁶⁴ Fındıkoğlu'nun konuyla ilgili yazıları için bkz. Sakaoglu, agm, ss. 417-419; Bozyiğit, age, ss. 79-84.

⁶⁵ Fındıkoğlu, age, s. 9.

⁶⁶ Ziya Gökalp, “Aile Adları”, age, ss. 118-119.

Nitekim milliyetçi-muhafazakâr çevrelerin bu eleştirileri, temelde, kanunda herhangi bir değişim yapılmasına yol açmamıştır.

Soyadlarının öz Türkçeden seçilmesi noktasında *Türk Büyüklüğü veya Türk Adları* kitabının devreye girdiğini görüyoruz. Yukarıda hem 1935 hem de 1936 baskısının aynı zaman diliminde ayrı versiyonlar hâlinde kaleme alındığının kanıtları gösterilmişti. Belli ki eser, biri Türk isimleri hakkında bilgi vermek, diğeri ise soyadı kanunu çerçevesinde pratik ihtiyaçları karşılamak için hazırlanmıştı. 1936 baskısındaki *“Dabiliye Vekâleti tarafından neşredilmiştir”* ifadesi ve Jandarma Genel Komutanlığı Matbaası'nda basılması bunun somut göstergesidir. Atalay, her iki versiyonun *“Başlangıç/Ön Söz”*üne de *“Soy Adı Almanın İyilikleri”* başlıklı bir kısım koymuştur:

“Soyadı alan bir adamın, adı, sanı, soyu, sopy yüzlerce, binlerce yıl unutulmayacak, torundan toruna süriüp gidecek, değerli bir andaç olarak kalacaktır. Büyük şehirlerde soyadı bırakılmış olduğu için, ikinci, üçüncü dededen sonrası unutulur gider. Sağlam bir aile tarihi kurulamaz.

Uygur olarak yaşamak isteyen ulusların bütün bireyleri, bütün ocakları birer soyadı alırlar. Bu ad; kişiyi soyuna, ocağına, yuvasına bağlamak için iyi bir bağdır.

Anadolu'da soyadının sonuna ‘-gil’ getirilerek karşındakine anlatmak istenir. ‘Toyğargile güttim’, ‘Kösegil bu gece birçe gelecekle’ denir ki aşağı yukarı aile ve ocak yerine kullanılmaktadır. Bir-iki büyük şehirle, İstanbul, bu güzel sözü atarak yerine ‘-ler’ almıştır: Toyğarlar, Koçlar, Köseleler gibi.”⁶⁷

Kitabı bastırmanın İçişleri Bakanlığı olduğu, dönemin kaynakları tarafından da onaylanmaktadır. Kitap, Soyadı Kanunu'nun çıkmasını takiben bakanlık tarafından Nüfus Müdürlüklerine gönderilmiş ve soyadların bu kitaptan seçilebileceği belirtilmişti.⁶⁸ Ayrıca devrin ulusal ve yerel basın organları İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın emriyle, vatandaşlara örnek olması için, kitaptan öz Türkçe adları liste olarak yayımlamıştı.⁶⁹ O dönemin gazetelerinden *Milliyet*'in 24 Teşrin-i Sani 1934 tarihli nüshasından alınan haber şöyledir:

“İçişleri Bakanı Sayın Bay Şükrü Kaya'nın buyruğu ile soy adlarını, kişiyi adlarını gösterir bir yazı koymağa başlıyoruz. Bu adlar Türk dili araştırma kurumunun büyük özgeği üyesinden Aksaray sayılabay Atalay'ın ikinci kez basılmakta olan ‘Türk Adları’ bitişinden alınmıştır. Bunun içerisinde beğenenler, isteyenler bir ad seçip alabilirler.”⁷⁰

⁶⁷ Besim Atalay, *Türk Büyüklüğü veya Türk Adları*, İstanbul 1935, s. 5; Besim Atalay, *Türk Adları*, Ankara 1936, s. 6 (Bir-iki farklılık dışında aynı metindir).

⁶⁸ Atabay, agm, s. 243; konuyla ilgili müstakil bir çalışması olan *Türköz* (age, ss. 98-99), kitabın bu merkezî pozisyonunun farkında değil gibidir.

⁶⁹ Aslan, agm, s. 168.

⁷⁰ Aslan, agm, s. 168, dn. 61 (aynı yerde ayrıca haberin *Akşam*, *Anadolu*, *Ege*, *Antalya* gazetelerinin hangi tarihli nüshalarında yer aldığı bilgisi de verilmektedir.); ayrıca bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, 26 İkinci Teşrin 1934; *Halkın Sesi*, 26 İkinci Teşrin 1934; *Kurum*, 26 İkinci Teşrin 1934; *Savaş*, 28 Son Teşrin 1934; *Son Posta*, 27 Teşrinisani 1934; *İzmir Postası*, 27 Teşrinisani 1934.

Nitekim Anadolu Ajansı'nın gazetelere gönderdiği⁷¹ bu listeler⁷² sayesinde kitaba ulaşma imkânı olmayanlara dahi kitapta yer alan isimler ulaştırılmış, böylece eserin etki alanı alabildiğine genişlemiştir.⁷³ Nitekim eserdeki isimlerin neredeyse tamamının soyadı olarak alındığını internet taramalarım göstermiştir. Bu isimlerin farklı etkenler sonucu bazı değişikliklere uğrayarak alındığı da görülmektedir. Örneğin "Pozam" (Şafak) kelimesi soyadı olarak "Pozdam" biçiminde alınmıştır. Soyadı sahibinin kelimenin Hunca ve anlamının "şafak" olduğu yönündeki açıklaması⁷⁴, birebir Atalay'ın isim hakkında verdiği bilgilerle örtüşmektedir.

Bir soyadı örneği, 1923 baskısının da soyadı almakta kullanıldığını göstermektedir. 1923 baskısında olan "Kankurbay" adı 1935 baskısında mevcut değildir. Ancak bu adın soyadı olarak kullanıldığı görülüyor.⁷⁵ Esasen Moğolca "Konkortay" isminin⁷⁶ Atalay tarafından okunuşu olan bu adın başka bir kaynaktan bulunduğunu sanmıyorum. Tabii ki konuyla ilgili başka bir kitap, bu ismi Atalay'dan iktibas etmiş olabilir.

Öte yandan Atalay'ın listesine dönemin tanınmış gazetecisi Vâ-nû, *Haber* gazetesinde ufak bir itirazda bulunur:

"Dün bütün gazeteler Besim Atalay Bey'in bir listesini bastı. Bunu gözönünde tutarak soyadı almak gerekmiş [...] Bana kalırsa, Besim Atalay Beyin topladığı liste küçük adlar için değerli bir pınardır, yoksa soy adları için değil!"⁷⁷

Nitekim *Haber* gazetesi, 27 İkinci Teşrin 1934'ten itibaren Galip Bingöl'ün hazırladığı listeyi yayımlar.⁷⁸

4. Devrin İdeolojisinin Eserin Baskılarına Yansıması

1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ve 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte bir devir kapanıp yenisi açıldı. Elbette yeni devir kendi zihniyetini, ilkelerini ve şartlarını da beraberinde getirdi. Esasen Osmanlı devrinden beri Türkçü-Devrimci bir zihniyete sahip olan Besim Atalay için bu yeni

⁷¹ "Soyadı Seçimine İç İşleri Bakanlığının Yardımı. Anadolu Ajansı Her Gün Öz Türkçe Adlar Göndermeye Başladı", *Yeni Asır*, 27 Teşrinisani 1934.

⁷² Bu listelerin yayımlandığı tarih aralıkları bazı gazetelerde şöyledir: *Kurum*, 26 Teşrinisani-9 Birinci Kanun 1934; *Akşam*, 26 Teşrinisani-9 Kanunuevvel 1934; *Ülüs* 26 Teşrinisani-11 İlkkanun 1934; *Türk Sözü*, 26 Teşrinisani-10 Birinci Kanun 1934; *Yeni Asır*, 26 Teşrinisani-10 Kanunuevvel 1934. Listeler aşağı yukarı aynı harflerde kesilmiştir. Belli ki kısa süre içinde liste yayımlama işi tavsamıştır.

⁷³ Nitekim 1942'de Ziyaeddin Fahri ("Soyadı Meselesi -2^s"); Erzurum, Kastamonu ve Elazığ'da yaptığı alan çalışmalarında bu illerde alınan soyadlarında kitabın açık etkisini gözlediğini belirtmiştir.

⁷⁴ Emine Gürsoy Naskali, *Cumhuriyet Tarihi Soyadı Hikâyeleri*, İstanbul 2013, s. 114.

⁷⁵ *Anadolu*, 2 Birincikânun 1938.

⁷⁶ Tuncer Gülensoy, Paki Küçük, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, İstanbul 2015, s. 259.

⁷⁷ *Haber*, 27 İkinci Teşrin 1934.

⁷⁸ *Haber*, 27 İkinci Teşrin 1934.

şartlara uymak bir sorun teşkil etmemiştir.⁷⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kesintisiz yedi dönem milletvekilliği yapması da bunun somut bir göstergesidir. Mustafa Kemal Atatürk'ün çok sevdiği, hatta soyadını bizzat verdiği söylenen⁸⁰ Atalay'ın Cumhuriyet devrimlerine çok bağlı olduğu, kendisinden bahseden tüm kaynakların üzerinde birleştikleri bir husustur.

Eserin 1923 ve 1935 baskıları karşılaştırıldığında temelde “saltanat” teması etrafında kümelenmiş kelimelerin atıldığı veya değiştirildiği görülmektedir. Bu tema etrafında görülen en çarpıcı değişiklik, 1923 baskısında Osmanlı padişahları için kullanılan saygı ifadelerinin tamamının 1935 baskısında kaldırılmış olmasıdır. 1923 baskısında 84 defa geçen Osmanlı padişahlarının adından sonra getirilen “hazretleri/ hazretlerinin” ifadesi sonraki baskıda bir kere bile atılmaksızın Atalay tarafından sansürlenir. Aşağıda vereceğim birkaç örneğin yeterli olacağını düşünüyorum:

1923 Baskısı	1935 Baskısı
Orhan Gazi hazretlerinin	Orhan Gazi'ye
Fatih hazretleri	Fatih
Osman Gazi hazretleri	Osman Gazi
Üçüncü Sultan Murad hazretleri	Üçüncü Murad
Padişahımız Sultan Aziz hazretleri	Sultan Aziz

Sansürden nasibini sadece padişahlar almamaktadır. Osmanlı hanedan üyelerine saygı ifadesi olarak 1923 baskısında geçen “kardeşleri” kelimesi 1935 baskısında değiştirilmiştir:

1923 Baskısı	1935 Baskısı
Sultan Osman Gazi hazretlerinin kardeşleri olan Gündüzalp 'in oğludur.	Osman Gazi'nin kardeşi olan Gündüzalp 'in oğludur.

Aynı tema bağlamında “padişah” kelimesinin 1935 baskısında hiç kullanılmadığı görülüyor. Oysa 1923 baskısında kelime büyük bir rahatlıkla kullanılmaktadır. Bu bağlamda 1923 baskısında 150 kez geçen “padişah” kelimesi 1935 baskısında hiç geçmemektedir. “Padişah” kelimesi, bazen tamamen atılmakta bazen de “bey, han, hakan, kral” gibi kelimelerle değiştirilmektedir. Anlaşılan Atalay, “padişah” gibi Osmanlı saltanatını çağrıştıran bir kelime yerine bu çağrışıma

⁷⁹ Nitekim 24 Aralık 1921 tarihinde TBMM'de saltanat aleyhinde çok sert bir konuşma yapmıştır. Bkz. Fatma Ünver, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridelerinde (1920-1924) Saltanat ve Hilafet Aleyhinde Düşünce ve Görüşler*, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2012, s. 120.

⁸⁰ Kazım Özalp, Teoman Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, İstanbul [ty], s. 54. Burada yer alan Besim Atalay'a soyadının Atatürk tarafından verildiği bilgisini ihtiyatla karşılıyorum. Öncelikle Besim Bey, “Atalay” adını Osmanlı devrinden beri kullanmakta olup bunun Türkçülük bağlamında kendi tercihi olduğunu, Baltacıoğlu ile yaptığı bir görüşmede açıkça söylemiştir (Baltacıoğlu, a.g.m., s. 20). İkinci olarak, eğer böyle bir durum olsaydı, Atatürk'ü çok seven Atalay'ın otobiyografisinde (bkz. Atalay, *Türk Dili ile İbadet*, ss. 129-135) bu hususa değineceğini düşünüyorum. Ancak elbette Atatürk, Besim Bey'in herkes tarafından bilinen takma adını ona soyadı olarak vermiş de olabilir.

hiç veya çok az sahip olan başka unvanları kullanmayı yeğlemiştir. Değiştirme biçimleri aşağıdaki gibidir:

1923 Baskısı	1935 Baskısı
Selçuklu padişahlarından	Salçuklularından
Akkoyunlu padişahlarından	Akkoyunlu hanlarından
Hindistan'ın padişahı	Hindistan'ın Hakanı
Bu padişah adaleti	Bu adam doğruluğu
Harzemşahların ikinci padişahıdır	Harzemşahların ikincisidir
Selçuk padişahlarının	Salçuk krallarının
Selçuklu padişahlarına	Büyük Salçuklulara
İran Selçuklularından on üçüncü padişahın	İran Salçuklularından
Gazne padişahlarından Sultan Mahmud'un	Gaznelilerden Mahmud'un
Bu padişah	Bu
padişahlarındandır	beylerindedir
İlhanlı Padişahlarından Sultan Mahmud Gazan Han	İlhanlı Gazan Han

Saltanat kelimesiyse 1923 baskısında 21 kere geçmekte olup 1935 baskısında sadece bir yerde bırakılmış, diğerleri metinden çıkarılmıştır. Birkaç örnek üzerinde değişimleri izlemek mümkündür:

1923 Baskısı	1935 Baskısı
Tekinogulları saltanatına	Tekinogulları Devletine
Yedi ay saltanat sürdükten	Yedi ay hanlık sürdükten
İran'da saltanat süren	İran'da hüküm süren
hükümet ve saltanattan sonra	hükümetten sonra
Kendi isteğiyle saltanati bırakmış	Kendi isteğiyle hanlığı bırakmış

Saltanat kavram alanıyla ilgili yukarıda verilen kelimeler konusunda hassas olan Atalay'ın "sultan" unvanıyla ilgili bir tasarrufu olmamıştır. Belli ki yazar, bu sözcüğü Osmanlı kavram dünyasının dışında tüm Türk tarihini ilgilendiren bir unvan olarak düşünmüş ve 1935 baskısında da kullanmaktan çekinmemiştir.

"Tahta çık-" ise Atalay'ın düzenli olarak 1935 baskısından çıkardığı ifadelerdendir. 1923 baskısında 46 yerde geçen bu ifade, 1935 baskısında üçüncü madde olan "Abakay" hariç, tüm maddelerden ayıklanmıştır. Bu maddeden çıkarılmamasının sebebini, maddenin kitabın en başında olmasına bağlıyorum. Belki de araştırmacı, bu ifadeyi çıkarma fikrine sonradan kapıldı. Belli başlı değişiklik tipleri şunlardır:

1923 Baskısı	1935 Baskısı
Tahta çıkmıştı	Han olmuş
Tahta çıkmıştır	Hakan olmuştur
Tahta çıkmıştır	Bey olmuştur
Hicri 678'de tahta çıkmıştı. Tahta çıkınca "Melik Mansur" unvanını aldı.	"Melik Mansur" ungununu almıştır.
Tahta çıkmıştı	Kral olmuştu
Tahta çıktığı zaman	Kral olunca

Tahta çıkmıştı	Sultan olmuştu
Tahta çıkmıştır	Hanlık yapmıştır

“Hanedan” kelimesinin 1923 baskısında 12 defa geçtiği görülmektedir. 1935 baskısında bu kelime ya çıkarılmış ya da değiştirilmiş ve ana metinden tamamen temizlenmiştir. Sadece listeler kısmında “soydan” kelimesini açıklamak için kullanılmıştır. Değişimler şöyle listelenebilir:

1923 Baskısı	1935 Baskısı
Cengiz hanedanı	Cengiz torunları
Arpad hanedanı	Arpad torunları
Çağatay hanedanındandır	Çağataylılardandır
Akkoyunlu hanedanının	Akkoyunlulardan
Sui hanedanını	Sui imparatorlarını
657'de Tataristan kaanı oldu. Çin hanedan-ı hükümdarisini büsbütün ortadan kaldıran ve yerine Mogol hanedanını koyan budur.	G. 657'de Çin'i büsbütün eli altına alan budur.

Saltanat temasıyla ilgili son kelime “payitaht”tır. 1923 baskısında sadece üç defa geçen bu sözcük, 1935 baskısından tamamıyla çıkarılmıştır:

1923 Baskısı	1935 Baskısı
Payitahtı olan Panoni'de (Tokay).	D. 453'te oturduğu Tokay
Uğuz Han'ın payitahtı	Uğuz Han'ın oturduğu yer
Ulutaş'ın payitahtı Ordukend'dir.	Ulutaş Ordukent'te oturdu.

Bu noktada Atalay'ın “halife” kelimesiyle ilgili tasarrufunun bulunup bulunmadığı merak edilebilir. Bu kelime 1923 baskısında 68 kere geçmektedir. 1935 baskısında ise kelimenin kullanımı 16'ya düşmekle birlikte, tamamen atılmadığı görülüyor. Atılanlarda ise genellikle “halifeleri” kelimesi, halife sülalesinin adına bağlı olarak, “Abbasoğulları, Abbashılar, Ümeyyeoğulları” şeklinde ifade edilmiştir. Eserde Osmanlıların halifeliliğiyle ilgili bir yer vardır. Öneme binaen bu kısmı aşağıda veriyorum:

1923 Baskısı	1935 Baskısı
Padişahlarımızın büyüklerinden sayılırsa da Türklerin boş yere Mısır'da ve İran'da kanlarını döktürmesi, hiç de bir faydası olmayan halifelik yükünü üzerine alması, her işinde Türklükten ziyade mezhep düşüncesiyle hareket etmesi bağışlanmaz günahlarındanadır.	Sultan Selim boş yere İran'da, Mısır'da Türk kanı döktürmüş, kuru bir ad için uğraşmıştır.

Yukarıda görüldüğü gibi 1923 baskısında Atalay, daha serttir. Bu sertliği 1923 yılında şiddetlenen halifelik tartışmalarına⁸¹ bağlamak mümkündür. Bilindiği

⁸¹ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, İstanbul 2015, ss. 72-83; bu tartışmaların dökümü için bkz. Ünver, *agt*; Kenan Çelik, *Hâkimiyet-i Milliye ve İkdam*

gibi Cumhuriyet'in ilanından sonra halifelik kurumu bir müddet daha sürdüyse de konu, şiddetli tartışmaların odağında olmaya devam etti ve nihayet 3 Mart 1924'te Hilafet kaldırıldı. 1935 yılında ise Türkiye için artık hilafet, hakikaten “kuru bir ad”dan başka bir şey değildir.

Sonuç

Türkçü bir eğitim insanı, araştırmacı ve siyasetçi olan Besim Atalay, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte her zaman Cumhuriyet inkılaplarının destekçisi olmuştur. Erken yaşta başladığı yazı hayatı velut olmuş, pek çok makale dışında telif-tercüme kırktan fazla eser vermiştir. Tüm bu yayın faaliyetinin esasını Türkçülük oluşturmaktadır. Bu düşüncenin tesiriyle II. Meşrutiyet gibi erken bir tarihte kendisine, dönemin önemli Türkçüleri olan Ziya Gök Alp, Tekin Alp gibi, “Atalay” takma adını seçmiş ve yazılarıyla kitaplarında bu adı kullanmıştır. Millî Mücadele sırasında milletvekili olmuş ve bu görevini 1946'ya kadar sürdürmüştür.

Atatürk'e kayıtsız şartsız bir bağlılığı olan Besim Atalay, onun ve İnönü'nün devirlerinde dilde sadeleşme çalışmalarına aktif olarak katılmış, edebiyat öğretimiyle ilgili Cumhuriyet ideolojisinin kıstaslarını okullara uygulayan komisyonlarda görev almıştır. Soyadı kanunu uygulamaları da bu minvaldeki bir faaliyetidir. Esasen Türkçü bir güdülenme ile heveskârlık olarak başlayan Türk ad ve lakaplarını toplama işi 1923'te kitaba dönüşmüş, bu kitap görülen lüzum üzerine 1935'te genişletilip ayıklanmış bir biçimde yeniden basılmıştır. Bu yeni baskının sebeplerine bakılırsa, en mühiminin soyadı kanunuyla ilgili olduğu görülür. Soyadı kanunu, Cumhuriyet ideolojisinin Batılılaşma hamlelerinden biridir. Toplumunu yeniden kurgulama azmiyle hareket eden kurucu zihniyet, bu yapılanma esnasında Türklük bilinci etrafında bir millet oluşturmayı hedeflemekteydi. Soyadlarının Türkçe olmasında ısrar etmek, bu düşüncenin bir tezahürüdür. Devrin hükümeti bu noktada en uygun kişi olarak, Türk isimleriyle ilgili bir kitap yazan Besim Atalay'ı seçmiştir. Sadece yazılan kitap bastırılmakla kalmamış, Dâhiliye vekilinin emriyle gazeteler, *Türk Büyüklüğü veya Türk Adları*'ndan isim listeleri neşretmişlerdir. Yaptığım taramalarda bu kitaptan alınan çok sayıda soyadı olduğunu gördüm.

Kitabın 1923 ve 1935 baskıları karşılaştırıldığında, yazarın ideolojik olarak uygun görmediği bazı unvan ve kelimeleri 1935 baskısından çıkardığı görülmektedir. Örneğin ilk baskıda Osmanlı padişahları için kullanılan “hazreti/hazretleri” ifadesi 1935 baskısında tamamıyla çıkarılmıştır. Aynı şekilde padişah, saltanat gibi eski siyasi sistemi hatırlatan ifadeler de metinden tamamıyla çıkarılmıştır.

Son olarak şunu belirtmek isterim ki Batılılaşma sürecimizde çok az kitap toplum hayatını bu kadar doğrudan etkileyebilmiştir.

Kaynaklar

Gazeteler

- Akşam* (1934)
Anadolu (1938)
Haber (1934)
Hakimiyet-i Milliye (1934)
Halkın Sesi (1934)
İzmir Postası (1934)
Kurun (1934)
Savaş (1934)
Son Posta (1934)
Tasvirî Efkâr (1942)
Türk Sözü (1934)
Ulus (1934)
Yeni Asır (1934)

Kitap ve Makaleler

- Arai, Masami, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, (çev. Tansel Demirel), İstanbul 1994.
- Arzık, Nimet, *Tek At Tek Mızrak Anılar-2*, İstanbul 1984.
- Aslan, Demo Ahmet, “Modern Türkiye’de Ulusal Kimliğin İnşasında Soyadı Kanununun Rolü”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/3 (Bahar 2006), ss. 155-172.
- Atabay, Mithat, “Soyadı Kanunu ve Bu Konuda Yapılan Tartışmalar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 42 (2005), ss. 231-248.
- Atalay, [Besim], *Türk Büyükleri veya Türk Adları*, TBMM Hükümeti Maarif Vekâleti Neşriyatı, İstanbul 1339 [1923].
- Atalay, B[esim]., *Türk Büyükleri veya Türk Adları*, Devlet Basımevi, İstanbul 1935.
- Atalay, Besim, *Türk Adları*, Jandarma Genel Komutanlığı Matbaası, Ankara 1936.
- _____, *Türk Dil Kurumu Hakkında Raporum*, İstanbul 1960.
- _____, “Müellifin Hayatı”, *Türk Dili ile İbadet*, İstanbul 1961, ss. 129-135.
- Avşar, Zakir, Ayşe Elif Emre Kaya, “Cumhuriyet Türkiye’sinin Halkçılık Uygulamaları: Soyadı Kanunu Örneği”, *Türkish Studies*, 8/5 (Spring 2013), ss. 73-90.
- Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, “Besim Atalay ile Görüştüm”, *Dergâh*, XIX/223 (Eylül 2008 [1943]), ss. 20-21.
- Besim Atalay, “Türk Büyükleri veyâhûd Türk Adları”, *Türk Yurdu*, cilt: 13, sayı: 17 (11 Teşrin-i Evvel 1333), ss. 3601-3603.
- _____, “Türk Büyükleri veyâhûd Türk Adları”, *Türk Yurdu*, cilt: 13, sayı: 18 (25 Teşrin-i Evvel 1333), ss. 3624-3626.
- _____, “Türk Büyükleri veyâhûd Türk Adları”, *Türk Yurdu*, cilt: 13, sayı: 20 (22 Teşrin-i Sani 1333), ss. 3658-3659.
- _____, “Türk Büyükleri veyâhûd Türk Adları”, *Türk Yurdu*, cilt: 13, sayı: 21 (6 Kanun-i Evvel 1333), ss. 3648-3653.
- _____, “Türk Büyükleri veyâhûd Türk Adları”, *Türk Yurdu*, cilt: 14, sayı: 2, (16 Kanun-i sani 1334), ss. 4029-4033.

- Birinci, Ali, "Besim Atalay'ın Hayatı ve Eserleri", *Türk Yurdu*, 32/295 (Mart 2012), ss. 52-62.
- Bozyiğit, A. Esat, *Türk Adbilimi Bibliyografyası*, Ankara 1995.
- Çelik, Kenan, *Hâkimiyet-i Millîye ve İktidam Gazetelerinde Hilafet Tartışmaları (1919-1924 Arası)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2019.
- Çoker, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923*, III, Ankara 1995.
- Ergun, Saadettin Nüzhet, *Türk Şairleri*, 2, İstanbul [ty].
- Ertan, Timuçin, "Cumhuriyet Kimliği Tartışmasının Bir Boyutu: Soyadı Kanunu", *Kebikeç*, 10 (2000), ss. 255-272.
- Fındıkoğlu Ziyaeddin Fahri, *Ziya Gökalp ve Aile Adlarımız*, İstanbul 1942.
- Gülensoy, Tuncer, Paki Küçükler, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, İstanbul 2015.
- Gürsoy Naskali, Emine, *Cumhuriyet Tarihi Soyadı Hikâyeleri*, İstanbul 2013.
- Hüseyin Namık [Orkun], "Türk Büyükleri veya Türk Adları", *Millî Mecmu*, 1/12 (Nisan 1924), ss. 191-192.
- Karayaman, Mehmet, *Uşak'ta Kuwâ-yı Millîye*, İzmir 2009.
- Köyer, Ahmet, "Münevverler Soyadı İşinde Rehberliğiniz Lazım", *Ülkü*, 7/38 (Nisan 1936), ss. 81-82.
- Ölmez, Mehmet, "Dil Devrimi Sonrası Ad ve Soyadlarımız", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 24/II (2000), ss. 107-117.
- Özalp, Kazım, Teoman Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, İstanbul [ty].
- Özel, Sevgi, *Besim Atalay*, Ankara 1983.
- Sakaoğlu, Saim, "Türkçede Soyadları", *Atatürk Ü. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı Fasikül: 2*, 11 (1979), ss. 375-421.
- _____, *Türk Ad Bilimi I Giriş*, Ankara 2001.
- Sarısaman, Sadık, *I. Dönem T.B.M.M.'nde Kütahya Mebusu Besim Atalay Bey'in Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1990.
- Şahin, İbrahim, *Adbilim (Çerçeve, Terim, Yöntem ve Sınıflandırmalarıyla)*, Ankara 2016.
- Tuncer, Hüseyin, *Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1990.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, İstanbul 2015.
- Türköz, Meltem, *Naming and Nation-building in Turkey -The 1934 Surname Law-*, New York 2018.
- Ülkütaşır, M. Şakir, "Besim Atalay (1882-7. XI. 1975)", *Türk Kültürü*, IV/38 (1965), ss. 94-96.
- Ünver, Fatma, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridelerinde (1920-1924) Saltanat ve Hilafet Aleyhinde Düşünce ve Görüşler*, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2012.
- Yılmaz, Zehra, *Atatürk'ün Sosyal Değişim Politikaları İçerisinde "Soyadı Kanunu" ve Yankuları*, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2016.
- Ziya Gökalp, *Makaleler*, IX, haz. Şevket Beysanoğlu, İstanbul 1980.
- Ziyaeddin Fahri, "Soyadı Meselesi-1", *Tasvirî Efkar*, 7 Ağustos 1942.

_____, “Soyadı Meselesi-2”, *Tasviri Efkar*, 19 Eylül 1942.

_____, “Soyadı Meselesi-3”, *Tasviri Efkar*, 28 Eylül 1942.

_____, “Soyadı Meselesi-2”, *Tasviri Efkar*, 23 İlkteşrin 1942.

<http://www.usakport.com/yasam/usakta-schit-anne-ve-kizin-mezarlarinin-hali-yurek-sizlatiyor-h3187.html> (Erişim tarihi: 22.12.2019)

Summary

In this article the role of Besim Atalay's work “Turkish Elders or Turkish Surnames” in the Surname Law practices of Turkish Republic will be discussed.

Atalay, the author of the work was among the Ottoman intellectuals of the last period and he was in Turkism movement. He took both a madrasah and modern education. Due to his madrasah education, he learned Arabic and Persian. After his graduation, he worked as a teacher and director of education between 1910 and 1920. He served in different parts of Anatolia and was dismissed upon the complaints of the local Greeks after the armistice but was restored to his former position after the government changed. Meanwhile, he joined the Kuva-yı Milliye (National Forces) movement. He entered the first Grand National Assembly of Turkey on April 1920, and served as a deputy until 1946. In this process, it is seen that Atalay showed a full devotion to Atatürk and his reforms and actively involved in the simplification movement of Turkish language within the body of Turkish Language Association, especially with his studies on language. However, after the death of Atatürk, he was removed from membership by Turkish Language Association due to his ideas in articles that its simplification efforts reached to an extreme. The researcher-writer, who continued his works in his retirement, died in Ankara on November 7, 1965.

Besim Atalay has the idea of Turkism, one of the most important intellectual movements of the Ottoman Empire in the last period. He emphasized that he had this idea as long as he can remember, and in this context he started to conduct research on folk culture and language in Anatolian cities where he was appointed as a teacher and director of education. Atalay, who published these researches as an article and a book, did not lose from his ambition to work until his death. The best proof of this is his will. According to his will, the works he completed but could not have time to print will be published with the money he left for this job. Thus, after his death, four books were published, three of which were published by his lawyer and one by İşbank.

He also had an important role in surname law practices, which can be evaluated within the project of Westernizing new Republic's Turkish society, adopted on June 21, 1934 and entered into force on January 2, 1935. This practice which aims to conform to the Western world, had a strong relation with nationalist ideology since it encouraged Turkish surnames to be taken. This situation is not among the articles of the law. However, after the law came into force, a campaign was launched which can be summarized with

the slogan “Citizen, choose a Turkish surname”. In this campaign, it is seen that many names asserted to be “pure Turkish” were brought to the agenda, and names of different origin, especially Arabic and Persian were not welcomed. In this environment, Besim Atalay, who always had good relations with Turkists and Atatürk and had used the name “Atalay” alongside his first name since the Ottoman State and even published his books and articles with the signature of “Atalay”, made an appearance.

At this point, Atalay’s book, published firstly by the Turkish Grand National Assembly in 1923, was published again by the state in 1935 and 1936, and also upon the order of the Ministry of Internal Affairs the names in this book were came out as a list in all newspapers across the country. The most important difference between the 1923 edition and the 1935 and 1936 editions is that the author used only Turkish names in the second and third editions. Apart from these, it is interesting that Atalay experienced some important ideological changes in his book. Many words such as sultanate and sultan were completely removed from his text and by doing so his book was adapted to a new political environment. Thus, his book gained a semi-official and even an official quality, which citizens could use. Moreover, the fact that the Ministry of Internal Affairs sends the lists containing the names extracted from this text to the newspapers is appropriate to be considered as an indicator of being “official”.

It is also noteworthy that there were some other publications, which imitated his book to a large extent. It is seen that many “Dictionary of Names” included the names from his book whether or not Atalay’s book is given in their bibliographies. Thus, the spheres of influence of the book has expanded and even caused it to extend to the present day.

The book, although in terms of fulfilling the essential requirements of onomastics method, is valuable for being the first book published in Turkey in this field. Indeed, there are serious problems in transliteration of words from Arabic or other alphabets. For example, the book had a direct influence on the popularization of names such as “Metem, Gültekin”, which are known exactly to be wrong today. From this point of view, the book serves as a good example of the ideological use of information appearing in the social sciences and humanities under the required times and conditions.

Marc Van De Mieroop, *Philosophy Before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia*, Princeton: Princeton University Press, 2016, 297 sayfa. ISBN: 978-0-691-17635-2.

Giriş

Fransız düşünür Jacques Derrida *Gramatoloji* isimli önemli çalışmasında yazıyı ya da yazınsal iletileri söz merkeziliğın yerine ikame ederek yazının söz(lü) olana önceliğini ve üstünlüğünü göstermeye çalışır. Ona göre yazı, sözün gücüyle görünür olmayan, baskılanan ve dışlanan şeyleri açık bir şekilde yayarak ona baskın gelmiştir. Böylece şeyleri daha somut veya görünür kılmıştır. Bu görünürlüğün yaygınlaşması için okuma eyleminin devreye girmesi gerekmektedir. Yazı aracılığıyla metinleştirilenler ancak okuma ile birlikte bir anlam kazanır ve bu anlam her yeni okumada farklı bir yönünü ele verir.¹ Bu bağlamda Alman felsefeci Hans-Georg Gadamer *Hakikat ve Yöntem* isimli iki ciltlik eserinde şeyleri (yazılı da olan) anlamlandırmaya çalışmanın aynı zamanda onları yorumlamak anlamına da geldiğini söyleyerek anlam çeşitliğine kavuşabilmek için belirli/belirlenmiş yöntemlerin sınanmasından ve sınırlılıklarından kurtulmanın ya da en azından bunun dışında kalabilmenin önemine dikkat çeker.² Yazılı olandan farklı anlamlar çıkarabilmek için onu farklı farklı yorumlamak gerekmektedir. Bu ise ancak kesin çizgilerle çerçevesi belirlenmiş metodolojik bir sınırlılıkla değil akışkan ve dikey-yatay genişlemeye olanak sağlayan bir yöntem bilgisi ile mümkündür. Bu yöntem elbet yazıya ve ondan elde edilecek anlamlara bağlantılıdır.

Son yıllarda Eski Mezopotamya'nın düşünce tarihiyle ilgili yapılan akademik çalışmalar genellikle karşısına çıkan şu üç bariyeri aşmaya çalışmaktadır. Bunlar, Avrupa merkezci (doğuya dair önyargılı) söylem, terminolojik determinizm ve modern bilimsel paradigmalardır. 20. yüzyılın son çeyreğine kadar Eski Mezopotamya'nın kültürel değerlerini konu edinen akademik çalışmalar onların "ilkel uygulamalarına ve şeylere dair zayıf akıl yürütme biçimlerine" göndermede bulunan yanlış "etik" yaklaşımların kıskacından büyük oranda kurtulamadı. Halbuki daha eksiksiz ve yansız bir tarih yazımı olanağı açısından Mezopotamyalılardan miras olarak kalan çok sayıda çivi yazılı tablet ve maddi kültür materyali ancak kendi gelenekleri, kültürel çevreleri ve dünya-yaşam olanakları açısından "emik" bir yaklaşımla (onların dünyayı veya şeyleri kendilerine göre kavrama biçimlerini öncellemenin gerekliliği anlamında) ele alınmalıydı. Kültürel değerlerin tarihselliğini etraflıca anlayabilmek ve daha doğru bir zemine oturtabilmek için mantıklı-mantıksız, ilkel-gelişmiş ve mitolojik-bilimsel gibi kavramsal ayrımların cazibesine kapılmadan yalnızca var olan şeylerin kendindeki bilgisini açığa çıkarmak adına "içeriden" bir yaklaşım ve kavrayış pratiği de gerekmektedir.

¹ Jacques Derrida, *Gramatoloji*, (Çeviren: İsmet Birkan), Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2011.

² Hans-Georg Gadamer, *Hakikat ve Yöntem*, (Çevirenler: Hüsamettin Arslan-İsmail Yavuzcan), Cilt I, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2008.

Felsefi Düşünce Biçimi

Marc Van De Mieroop'un *Philosophy Before the Greeks* (Antik Yunanlılardan Önce Felsefe) başlıklı çalışması Eski Mezopotamyalıların şeyleri (bilgiyle) kavramalarının akıl yürütme biçimlerini ele alması açısından önemli bir çalışmadır. Yayınlanma tarihi üzerinden beş yıl gibi bir süre geçmesine rağmen Eski Mezopotamya tarihi ile felsefe, düşünce ve kültür tarihi gibi alanlar açısından ülkemizde gereken önemin pek fazla verilmediği anlaşılan³ bu kitap beş kısım dokuz bölümden oluşmaktadır. Bu eser temelde tarihte ilk olarak çok büyük oranda antik Yunanlılara atfedilen (ya da onlarla başlatılan) felsefi ve bilimsel düşünce pratiklerinin aslında onlardan yüzyıllar öncesinde Mezopotamyalılar tarafından, belirli bir okuyucu çevreyle sınırlı kalmakla birlikte, ısrarla ve yoğun bir şekilde sürdürülmüş olduğunu kanıtlamaya çalışır.

Bu çalışma ele alınan konuya dair bir “acaba mı” sorusunu gündeme taşıma niyetinde değildir. Kitap, Mezopotamyalılarda bir felsefe anlayışının ve uygulamalarının “kesinlikle” var olduğunu kanıtlarıyla göstermeyi amaçlar. Kitabın yazarı Mieroop'un antik Yunanlılardan önce var olduğunu öne sürdüğü düşün/me/ce ile teorik bilgi üretme arasındaki ilişki alandaki akıl yürütme faaliyetlerini “felsefe” olarak tanımlamış olması, (bir bilgelik sevgisi veya bilgi aşkı ediminin tarihte ilk olarak antik Yunanlılarla ortaya çıktığının tartışmasız kabulü, felsefe yapmanın onlarla özdeşleştirilmesi ve kelimenin içerdiği [felsefenin] uğraşı alanının çoğu zaman bir terminoloji sorununa indirgenerek/ona bağlı kılınarak tanımlanmak istenmesi gibi nedenlerden ötürü) öncelikli olarak alan içinden (Asur bilim) birtakım eleştiriler almıştır. Bu eleştiriler genellikle Mieroop'un Mezopotamyalıların yazı merkezli anlamı ve yorumu öncelleyen uğraşı alanını ve biçimini var olan bir “felsefe (geleneği)” içerisinde değerlendirmek istemesi üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak hemen ifade edilmelidir ki, bu eleştirilerin hiçbirisi kitabın temelini oluşturan Mezopotamyalıların yazıyla/yazı üzerinden düşünme pratiklerinin, söz gelimi çivi yazılı metinler üzerindeki derleme ve kopyalama çalışmalarının epistemolojik veya düşünsel kaygılarla ilgili olduğu iddiasının karşısında değildir. Eleştiri daha ziyade Mezopotamya tarzı entelektüel bilgi üretimi biçiminin antik Yunanlılarla özdeşleşen tanımlanma biçimiyle (*philosophia*) ve ona içkin olan bir bilme biçiminin analitik ve sistematik düşünme yöntemiyle ne kadar uygunluk arz etmiş olabileceği üzerinedir. Zira bir felsefeden bahsedilecekse bu ilk olarak antik Yunanlılarla başlatılmalıydı. Örneğin Mieroop'un Mezopotamyalılarda bir felsefe geleneğinin var olduğu iddiasına temkinli bir şekilde yaklaşan Yale

³ Kitap ile ilgili Türkçe olarak yalnızca iki değerlendirme yazısı tespit edebildim. Her iki değerlendirme de eski Yakındoğu tarihi alanında uzman olmayanlar tarafından kaleme alınmıştır. Anlaşılan bu kitap ülkemizde Asur bilim ya da eski çağ tarihçiliği camiasından daha ziyade düşünce tarihi çalışanların daha fazla ilgisini çekmiştir. İlgili yazılar için bakınız: İhsan Fazlıoğlu, “Greklerden Önce Felsefe: Kadim Babil’de Hakikat Arayışı”, *Arka Kapak Dergisi* 18, 2017, s. 16; Merve Nur Yılmaz, “Marc Van De Mieroop. Babylonian Philosophy: Philosophy Before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 23/44, 2018-1, ss. 169-174.

ekolünün önde gelen Asur bilimcisi Eckart Frahm'a göre Mezopotamyalı kâtiplerin ve bilgilerin bilgi üretim faaliyetleri filozofa (*philosophos*) has bir bilgi talep biçiminin, yaklaşımının ve icraatının kapsama alanına tam olarak girmez. Her ne kadar özellikle MÖ 1. binyılda eğitilmiş çevrelere mensup olan kimselerin bilgi üretim biçimleri ve var olan yazılı bilgi üzerindeki düşünme süreçleri birçoklarının yaptığı gibi mitolojik bir anlatı formunun ve zihniyetinin (mitopoetik) içerisine ve yapısına indirgen(e)mese de bu tam anlamıyla bir felsefe olarak değerlendirilemez. Doğaya ya da doğal şeylere dair soruşturma biçimleri onları anlamak/anlamlandırmak amacından tamamen bağımsız değildi. Diğer yandan bilgi üretiminin bilimsel ve bilgince bir tarafı olduğu da göz ardı edilemezdi. Bundan dolayı Frahm'ın önerisi bu düşünsel faaliyetleri felsefe olarak değil, ilmi nitelikteki uğraşlar olarak değerlendirmenin daha doğru olacağı yönündedir.⁴ Bir diğer önemli Asur bilimci Jay Crisostomo da benzer bir şekilde Mezopotamyalı okur-yazarların sıklıkla ilgilendiği farklı temalar ve içeriklerden oluşan başta liste hazırlama pratiklerinin, çivi yazısı aracılığıyla şeyleri kavrama düşüncesinin, çivi yazısının anlam-yorum çeşitliliğine olanak sağlama potansiyelinin, bilgi aktarımının geleneksel rolünün, hermeneutik çabaların, metinlerin içeriklerine ve yapılarına dair benzerliklerin, çok dilliliğin önemsenmesinin ve bir yorum tekniği olarak çeviri faaliyetlerinin bir felsefe edimiyle ilişkilendirilmesinden ziyade bu tür uğraşların bilimsel-ilmi ilgiler, çabalar ve kaygılarla ilgili olduğunu düşünmektedir.⁵ Benzer eleştirileri çoğaltmak mümkün ancak anlaşılabilir bu konudaki temel tartışma Mezopotamya usulü entelektüel bilgi üretiminin ne türden bir faaliyet alanına tekabül etmiş olduğu üzerinedir. Bu türden bir üretiminin ve düşünce biçiminin felsefe yapmaktaki rolü (varsa?) ile onun (var olan!) bilimsel ve ilmi misyonu açısından bir kıymeti var mıydı? Mezopotamyalılar için (yazılı) bilginin, muhtemel olan ile gerçek, mahiyet ile öz, bütün ile parça ve ayrım ile benzerlik arasında salınan bir sarkaç olduğu düşünülebilir.

Mezopotamyalılarda bir felsefe geleneği var mıydı, yoksa onların Mieroop'un da felsefi bir uğraş olarak değerlendirdiği epistemolojik çabaları, Mezopotamyalıların doğaya dair imgesel düşünceyi kavramlaştırma sorunu yaşadıklarını ileri süren diğer Asur bilimciler nazarında analitik ve sistematik düşünce biçimlerinin zayıf olduğu salt bilimsel-ilmi ya da eğitsel faaliyetler miydi? Mieroop'a göre felsefi bir düşüncenin varlığı kesindi. Özellikle yazı merkezli/yazı üzerinden ilerleyen bir akıl yürütme biçimi ve süreci kesinlikle felsefi bir edimle ilgiliydi.⁶ Ona göre belirli bir kavramsal tanımlama biçimine bağlı kılınmadan Mezopotamyalıların birtakım ilkelerle (her

⁴ Eckart Frahm, "The Perils of Omnisignificance: Language and Reason in Mesopotamian Hermeneutics", *Journal of Ancient Near Eastern History* 5/1-2, 2018, s. 19.

⁵ Jay Crisostomo, "Language, Translation, and Commentary in Cuneiform Scribal Practice", *Journal of Ancient Near Eastern History* 5/1-2, 2018, s. 42.

⁶ Mieroop bu türden eleştirilere cevap niteliğinde kaleme aldığı bir makalesinde bu yöndeki kanıtlarını 6 tez halinde tekrardan düzenlemiştir. Bakınız: Marc Van De Mieroop, "Theses on Babylonian Philosophy", *Journal of Ancient Near Eastern History* 5/1-2, 2018, ss. 15-39. Bu makalenin Türkçe çevirisi için bakınız: Gökhan Kağnıcı, "Babil Felsefesi Üzerine Tezler", *Cibannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* VI/2, 2020, ss. 231-258.

zaman işleyen ve sınanabilen dört dörtlük ilkesel bir tutarlılıktan bahsedilemese de) bilgi üzerinden bir anlam arayışı ve inşası ile bilgiyi yorumlama faaliyetlerinin kendilerine has epistemolojik bir gelenekle ilgili olduğu kesindir. Mieroop kitapta bu çabalara ve uygulamalara dair iki temel şey üzerinde durur. Bunlardan ilki hakikatın bilgisine (?) ulaşmada çivi yazısının rolü, diğeri ise bilimsel listelerin kendilerine özgü olan Babil⁷ felsefesini görünür kılmadaki önemidir.

Philosophy Before the Greeks

Kitabın ilk bölümü Mezopotamyalıların “kozmozogoni” bilgisini “kozmozolojik” bir alanın bilgisi haline getirme çabalarını evrenin-insanın yaratılış anlatıları üzerinden analiz eder. Orijinal halinin MÖ 2. binyılın ilk yarısına tarihlendirildiği Babil Yaradılış Destanı olarak bilinen *Enūma eliš*’te özellikle Babil’in baş tanrısı Marduk’un elli isminin filolojik, semantik ve hermeneutik analizleri, bilgi üzerine düşünmenin onlara has farklı bir düşünce sistemi ve modeli içerdiğini göstermesi açısından ele alınmıştır. Örneğin tanrı Marduk’un otuz altıncı ismi olan ve beş farklı çivi yazısı işaretiyle yazılan “lugalabdubur”⁸ ifadesi analiz edildiğinde görülecektir ki (tanrının diğer isimlerinde olduğu gibi), Sumerce her bir işaretin (lu₂/gal+ab₂+du₁₀+bur₃) farklı okunuşları, ayrı birer anlamı, eş sesli, eş anlamlı ve ayrıca farklı dildeki (Akadca) karşılıkları söz konusudur. Dolayısıyla tek bir ismin yazılışı bu ismi oluşturan işaretlerin piktografik, ideografik, logografik ve hecesel görünüşlerinden, karşılıklarından, değerlerinden ve anlamlarından haberdar olmakla mümkündür ve ancak işaretlerin ve onların anlamlarının çok yönlü ve katmanlı bir analizi bu farkındalığı anlamaya yardımcı olabilmektedir. Mezopotamyalı bilginler bu konularla o kadar fazla ilgilidiler ki, söz gelimi bin yıl öncesinin kanonik metinlerindeki katmanlı bilgiyi anlamak ve kavramak için onun üzerinde titizlikle çalışmış olmalıydı. Örneğin MÖ 1. binyıla tarihlendirilen “yorum metinlerinde” (kommentarlar) tanrı Marduk’a atfedilen söz konusu isimler birtakım hermeneutik tekniklerle hece hece analiz edilmiş, filolojik bir yapı sökümüne uğratarak onlara anlamsal bir açıklık getirilmeye çalışılmıştır (ss. 7-9).

Aslında Mieroop kitabına evrenin ve insanın yaratılışını ele alan mitolojik bir anlatıyla başlayarak bu türden anlatılarla Babillilerin evren-kosmos yapısına dair bilgilerinin sınırlarını ve boyutlarını göstermeyi amaçlamamıştır. O, bu insanların doğada var olan şeyleri sadece mitolojiler aracılığıyla anlamlandırabilecekleri ya da kavrayabilecekleri yönündeki iddiaları eleştirerek⁹ mitolojilerin toplumsallığının yerine daha başka bir hususa dikkat çeker. Şöyle ki, Mezopotamyalılar en temel

⁷ Mieroop, kitabının başlığında Mezopotamya kelimesi yerine Babil’i kullanmayı tercih etmiştir. Kitap boyunca Babil, bir dönem, şehri ya da devleti tanımlamaktan ziyade coğrafi bir alanı imlemektedir. Babil, kuzeydeki Babil şehrinin güneydeki Basra körfezine kadarki Dicle ve Fırat nehri arasında kalan Güney Mezopotamya’nın kültürel sahasını içermektedir.

⁸ Muhtemel anlamı şu şekildeydi: “(tanrı) Tiamat’ın hilelerini engelleyen kral (Marduk), onun (Tiamat) ön ve arka taraflardan sağlamca desteklenmiş silahlarını yok etti”. Parantez içleri şahsıma aittir.

⁹ Marc Van De Mieroop, “Theses on Babylonian Philosophy”, s. 23.

mitolojik anlatılarında bile yazının (çivi yazısının) bilme, anlama ve yorumlama pratiklerindeki gücünden ve etkisinden ziyadesiyle faydalanmışlardır. Bu türden anlatılarda bile çivi yazısının şeyleri düzenlemedeki dinamik yapısının ön plana çıkartılması çabası görülür. Çivi yazısı, yapısı gereği çok geniş bir anlam çeşitliliğini mümkün kılabildiği için, yazıyla üretilen bilgiyi yapısal, fonetik ve semantik içeriği üzerinden çözümlenmeye çalışmak bir bilme ve anlama çabasıyla yakından ilgiliydi (s. 9). Bu türden çabalar Mieroop'e göre bir hakikat keşfi ya da hakikate ulaşmanın bir yoludur. Ancak bana kalırsa çivi yazısı görünüşü ve içerdiği zengin anlam derinliğine rağmen ne bir hakikat cevheri içerir ne de sonu özsel kavrayışla sonuçlanacak bir yol sunabilirdi. Yazıdan kaynaklanan çoklu anlam çeşitliliği ve buna bağlı olarak değişkenlik arz eden bilginin, sürekli devam eden bir çabaya tabi olması nedeniyle bu entelektüel faaliyetlerin öncelikli amacı hakiki olanı bularak kendini sabitlemek değildi. Amaç, durmadan/sürekli, şeyleri (daha iyi) anlamaya çalışmaktı. Bundan dolayı bu faaliyetler nihayetinde bir öze ya da özsel olana kavuşmayı arzulayan teleolojik bir düşünce biçiminin varlığını kesin olarak kanıtlayamaz. Diğer bir deyişle bilgi üretimi veya bilgi üzerine düşünme, bilginin kendisinde var olan bir öze ulaşmaya çalışmıyordu. Mezopotamyalı bilginler çivi yazısını bilgi üretmenin ilham kaynakları olarak gördüler. Zira Mezopotamyalıların düşünce biçimleri temelde yazıya içkin kılındığı için yazıyla ve yazı üzerinden bir düşünce modeli tam da sürekliliğinden-kesintisizliğinden dolayı hakiki olana ulaşmayı vaat edemezdi. Mezopotamya usulü bilme uğraşısının “arayışı” düşünce dünyasını zenginleştirmek için daha fazla bilgi edinmeye odaklanmıştı. Önemli olan yazarak bilgi üretmektir. Metinlerin kim tarafından kaleme alındığının çok büyük bir oranda önemi yoktu. Bu durum binlerce yıllık bir yazılı geleneğin ürünleri olan yüzbinlerce çivi yazılı metnin yazarlarının (kişi ya da kurum ismi) bilinmemesi/belirtilmemesinden de anlaşılabilir.

Eski Mezopotamyalıların çivi yazılı tabletlerinin çok büyük bir kısmında yazar adına rastlanmaz. Onların yazarlık anlayışı özgün fikirlerin, kişisel yorumların ve eleştirel bakış açılarının yoğunluk arz ettiği yeni metinler inşa etmekle değil, genellikle var olan (kadim) metinlerin korunması, aktarılması, düzenlenmesi, derlenmesi ve kopyalanması ile ilgiliydi. Ancak elbette ki yazılı olanın bilgisinin geleneksel yollarla nesillerden nesillere yazılı olarak aktarılma sürecinde yorum tekniklerinin, filolojik çözümlenmelerin veya Sumer ve Akad dilinin gramer yapısının detay bilgisine sahip bilginler/alimler sınıfının entelektüel müdahaleleri her zaman özgün yönler içerebilmekteydi. Eski Mezopotamya'da (modern anlamda) yazarlık hiçbir zaman, bir tanımlanma biçimi olarak, metinlerin ilk var edicileri kavramıyla sınırlandırılmamıştır (ss. 20-26).

Kitabın 2-7. bölümleri sözcük listelerine, kehanet serilerine ve kanunnamelere (genellikle Hammurabi Kanunnamesi olarak bilinen metne) odaklanmıştır. İlk örneklerine MÖ 4. binyılın sonundan itibaren rastlanan kimi örneklerinde on binlerce kelimenin sıralandığı (bazen tematik bir içerikle) Sumerce ve Akadca sözcük listelerinin, MÖ 1. binyılın sonlarına kadar geleneksel bilginin üretildiği, öğrenildiği ve aktarıldığı çevrelerde kullanılmaya devam edildiği bilinmektedir. Yalnızca eğitim-

öğretim amacına hizmet etmeyen aynı zamanda bilimsel-düşünsel faaliyetlerle de ilgili olan bu listeler, temelde somut ya da soyut şeylerin listeleme mantığıyla kavranabilme olanaklarını içermedeki işlevleri yüzünden oldukça önemsenmiştir. Sözcük listeleri Mezopotamyalıların dünyayı anlamlandırma ve algılama çabalarını yansıtmaktaydı. Bundan dolayı sadece fiziksel bir gerçeklikle ilgili değillerdi. Listelerdeki kelimeler fonetik ve filolojik açılardan anlamsız-mantıksız olabilir ya da gündelik yaşam pratikleri açısından bir değeri ve yeri olmayabilirdi. Zira önemli olan yazılı bir gerçeklik inşasıydı. Listelerdeki kelimelerin seçimi, dizilimi, diğer kelimelerle ilişkisi, çivi yazılı işaretlerin şekil, fonetik ve hece benzerlikleri kendi içerisinde (söz konusu listeye özgü olan) tutarlı bir mantık arz etmekteydi. Örneğin tek bir Sumerce logogramın birden farklı Sumerce hece değeri veya Akadca karşılığı bulunabilmekteydi. Ya da farklı işaretler tek bir anlama gelecek şekilde okunabilmekteydi. Hatta bazı işaretlerin yüzlerce farklı okuma biçimi dolayısıyla anlamı bulunabilmekteydi. Örneğin Sumerce “bar” işaretinin 200 civarı karşılığı bulunabilmekteydi. Bir işaret farklı iki okunuşa sahip olduğunda ortaya bambaşka bir anlam çıkabilirdi. Örneğin aynı çivi yazısı işareti hem “dünyanın kralı” (*šar kiššati*) hem de “yabancı kral” (*šarru aḥū*) olarak yorumlanabilirdi. Çünkü Sumerce “šū” işareti Akadca hem *kiššatu* hem de *aḥū* olarak okunabilmekteydi.¹⁰ Kitapta da ele alınan benzer bir başka örnek Sumerce “TUG₂” olarak okunan logogram ile ilgilidir. Bu logogramın şimdiye kadar dört farklı hece değeri karşılığı tespit edilmiştir (mu-u₄+tu-u₄+nam+u₄-mu-uş). Bu hecesel okunuşlarının her birinin ayrı ayrı Akadca karşılıkları bulunmaktadır. Hatta bir tanesinin (umuş) iki Akadca karşılığı (*temu* ve *milku*) bulunmaktadır ve bu iki Akadca kelimenin anlamları da birbirlerinden farklıdır (ilki, “akıl”; ikincisi “nasihat”) (s. 44). Hiç kuşkusuz bu durumun ilk etapta bir anlaşılabilirliğe veya karışıklığa yol açabileceği düşünülebilir, ancak Babil epistemolojisi, yöntemi ve yorum bilgisi bu durumların üstesinden kolayca gelinecek bir formasyona sahipti. Sözcük listelerindeki kelimelerin somut dünyada karşılığı olmayan fiziksel gerçek dışılığı, sözde anlamsızlığı, mantıksızlığı ve belki de keyfiligi temelde teorik bir akıl yürütme biçimiyle ilgiliydi ve teorik bilginin alansal sorumluluğunu taşımaktaydı. Önemli olan listeleme mantığı ya da sözcük listelerinin iç mantığı açısından belirli ilkelere dayalı (kelimelerin tematik, semantik, fonetik, analogik ve çivi yazılı işaretlerin görünüşlerine, benzerliklerine, eşanlamlı ve eş sesli özelliklerine göre dizilimleri) bir tutarlılık gösterilmesiydi (ss. 35-87). Sözcük listelerinin hazırlanmasıyla son tahlilde amaçlanan şey söz gelimi “mor renkli” bir “limangonun” (limon+mango) sıkılınca “turuncu renkte tatlı bir bal” akıtmasının olasılığını kaydederek bunu yazılı bir sistem üzerinden düşünmekti.

Babil düşünce sisteminin biçimlerine nüfus edebilmeye olanak sağlayan ikinci kaynak grubu kehanet serileriydi. Gelecekte gerçekleşmesi muhtemel olaylarla görünür ve gözlemlenebilir şeyler arasında ilişki kurmaya olanak sağlayan bu seriler Mezopotamyalıların yorum bilgilerini ve tekniklerini göstermesi açısından oldukça

¹⁰ Eckart Frahm, “The Perils of Omnisignificance: Language and Reason in Mesopotamian Hermeneutics”, ss. 13-14.

önemliydi. Kehanet mantığı her ne kadar Mieroop nazarında evrene dair şeyleri analiz etmenin, çözmenin ve içerisindeki özü keşfetmenin bir başarısı olarak görülse de kehanetler aslında bir tür poligon alanlarıydı. Her ne kadar bu türden serilerdeki ana cümle-yan cümle ya da neden-sonuç cümleleri arasındaki ilişki bir tür akıl yürütme pratiğinin (“X öyleyse, Y şöyle olacaktır”) yazılı dinamizmüne işaret etse de öze içkin olanı elde etme garantisi hiçbir zaman sağla(ya)mazdı. Kehanet serileri sanılanın aksine çoğunlukla doğada gerçekleşenin ve yaşanan çevrede olup bitenin gözlemlerinin kayıtlarından oluşmuyordu (s. 101). Doğa elbette ki geleceğe dair bazı öngörülerde bulunabilmenin bazı şifrelerini içermekteydi. Ancak bunun birtakım yöntemlere bağlı kalınarak deşifre edilmesi gerekmektedir. İşte bu seriler bu şifrelerin deşifre edilmesinin olasılıklarının sınıdığı yerlerdi. Kehanet serileri tıpkı sözcük listeleri gibi fiziksel bir gerçeklik yerine yazılı bir gerçekliği öncellemekteydi. Yazılı kehanetler kullandığı dil, içerdiği ifade biçimleri ve yapısal benzerlikler açısından teorik olasılıklar içerir ve imkânsız olanın potansiyelini sınardı. Anlamı ve yorumu devreye sokmayı teşvik ederdi. Kehanet serileri söz gelimi “eğer bir yere oturursan, oradan kalkamayacaksın” türünden bir gelecek öngörüsünün “iktidar tatlıdır, kolay kolay bırakılmaz” şeklindeki bir mesajı-uyarını örtük anlamda ilettiği türden metinlerdi. Ancak bu ilişki yalnızca kültürlü çevrelere has olan yorum bilgisinden ve tekniğinden haberdar olanlar ya da bu konuda eğitilmiş olanlar tarafından kurulabilirdi.

Kitapta ele alınan üçüncü metin türü ise yasa maddeleriydi. Mieroop kitabında kısaca bütün Mezopotamya kanunlarından ve onların tarihsel süreçlerinden bahsetmekle birlikte daha ziyade Eski Babil kralı Hammurabi'nin kanunnamesini mercek altına almıştır. Örneğin 6. bölüm bütünüyle yasa maddelerinin içeriklerinden ve yapısından bahsederek Hammurabi kanunnamesinin kopyalanma ve sonraki dönemlere etkisinin tarihini ele alır. 7. bölümde ise kanunnamenin Babil epistemolojisindeki yeri tartışılmıştır. O, ilk bakışta hukukun alanıyla ilişkilendirilen bu Babil yasa kodeksinin aslında arkasındaki bilimsel-ilmî ilkelerin ve yoruma dayalı tekniklerin sözcük listeleri ve kehanet serilerindeki en çok benzeyen metin olduğunu ileri sürmüştür. Tıpkı onlardaki gibi kanunnamenin de büyük oranda gerçek vakalarla ilgilenmekten daha ziyade teorik bir felsefi içeriğe sahip olduğunu düşünmüştür. Ona göre kanunnamede sözü geçen suçlar ve onlara verilen cezalar öncelikli olarak toplumsal hayatı adaletle düzenlemek anlayışının deneyimlenmiş hukuki pratiklerine karşılık gelmemektedir (ss. 163-165). Tıpkı sözcük listeleri ve kehanet serilerini düzenleyen kâtipler gibi kanunname üzerinde çalışan Babilli kâtiplerin de yapmaya çalıştığı şey temelde bilginin anlam yelpazesini genişletmek ve teorik bir katmanlaşmanın olasılıklarını aramak ve sınamaktır. Bunu da diğer iki metin türüne dayalı düşünce ve kavrama biçimlerine benzer bir şekilde gerçekleştirmişlerdi (ss. 172-173). Ayrıca Mieroop, Hammurabi kanunnamesinin hukuki ve siyasi bir değer taşımaktan ya da kralın adaletini ön plana çıkaran hukuki bir metin olmaktan daha ziyade temelde kralın bilgeliğini gösteren epistemolojik bir değer ihtiva ettiğini ileri sürer. Bu iddiasına birtakım gerekçeler sunar. Bunlardan ilki kanunnamenin içerisindeki birtakım pasajların sonraki dönemlere (bin yıl sonrası bile) tarihlendirilen

farklı metinlerde yer almış olmasıdır. Bu kopyalama faaliyetini metnin içeriğinin tarihselliği konusu açısından değerlendirir. Ayrıca kanunnamenin giriş bölümünde geçen Akadca *kittum* ve *mišarum* kelimelerinin anlamı üzerinden yürüttüğü bir tartışmayla Hammurabi kanunnamesinin felsefi bir değeri olduğu iddiasını sağlamlaştırmak ister. Söz konusu ifadenin genellikle kralın doğruluğu ve adaletli oluşu ile ilişkilendirilmesinin eksik bir etimolojik bakış olduğunu ileri sürerek özellikle *kittum* kelimesinin anlamlarından bir tanesi olan “hakikatin” çoğu zaman göz ardı edildiği üzerinde durur. Ona göre bu kelime yalnızca kralın adalet anlayışına vurgu yapmaz aynı zamanda bu anlayışın bir parçasını oluşturduğu daha yüce/aşkın bir duruma, temsilcisi ya da icracısı olduğu bir hakikat alanına göndermede bulunur. Ayrıca bu durum kralın bilgeliğine de göndermede bulunur. O, Eski Babil kralı Hammurabi’nin daha sonraki dönemlerin Mezopotamya yazılı geleneğindeki ününün de onun bu bilgeliğinden kaynaklandığını ifade etmiştir (ss. 174-175). Açıkçası bu konu tartışmaya oldukça açıktır. Bana kalırsa Mieroop suç ve ceza dikotomisi üzerinden inşa edilen bir metnin alanını hukuktan felsefeye ikame etme konusunu çok ikna edici bir şekilde temellendir(e)memiştir. Zira Hammurabi’nin şöhretinin onun bilgeliğinden kaynakladığı ya da kanunnamenin öncelikli amacının bu bilgeliğin bir kanıtı olarak sunulduğu yönündeki yorumları teyit edecek hatta güçlendirecek çivi yazılı kanıtlar oldukça az ve dolaylıdır. Hammurabi’nin MÖ 2. ve 1. binyıla tarihlendirilen Mezopotamya’nın siyasi, dini ve edebi çivi yazılı metinlerinde adı sıklıkla anılmasına rağmen¹¹ bu metinlerin hiçbirinde kralın bilgeliğine ya da bilgece işlerine doğrudan bir atıf yoktur. Kitapta kralın bilgeliğine kanıt olarak sunulan göz hastalıklarıyla ilgili bir tedavi metninin (*BAM* 159 iv 16’-22’) içinde geçen “Hammurabi’nin göz merhemi” (*teqit igi^{II.MEŠ} ša mHammurabi*) ifadesi ise kralın tıp konusundaki bilgisinin üstünlüğüne, sınırlarına ve içeriğine dair herhangi bir detay sunmaktan uzaktır.¹² Kanunnamenin içerisindeki bazı içeriklerin yüzyıllarca kopyalanması açısından kurulan bir şöhret ilişkisi/biçimi de dahil Hammurabi’nin ünü çok büyük ihtimalle ve genellikle kabul edildiği üzere, kanunnamedeki yasa maddeleri gerçekten yaşanmış vakalarla doğrudan ilişkili olsun ya da olmasın¹³ veya hukuki bir içerik üzerinden kurulmuş bilimsel bir doğası bulunsun ya da bulunmasın, temelde adil kral vasfından kaynaklanmaktaydı. Bana kalırsa Hammurabi Kanunnamesi yenilemeli tekrarın, (birtakım benzerlikler açısından birbirleriyle ilgili yasa maddelerinin oluşturulması) görünüşün ve temsilin (Hammurabi steli ve içeriğindeki yasa kodeksi) bir değer (adalet, eşitlik, güven, meşruiyet vs) olarak sunulabilmesindeki rolünün olasılıklarının sınırlarını tanıdığı bir metindi.

¹¹ Marc Van De Mieroop, *King Hammurabi of Babylon: A Biography*, Blackwell: Oxford, 2005, ss. 122-134.

¹² Bu konuda bakınız: Marc Van De Mieroop, *Philosophy Before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia*, s. 176; Marc Van De Mieroop, *King Hammurabi of Babylon: A Biography*, s. 131; JoAnn Scurlock, *Sourcebook for Ancient Mesopotamian Medicine*, Atlanta: SBL Press, 2014, ss. 364-367.

¹³ Kitapta söz konusu edilen listeleme mantığıyla düzenlenmiş bütün metin türlerinde bu tarz bir ilişkinin (yazılı kayıtların gündelik/pratik karşılığına bir şekilde tekabül etmesi anlamında) olmadığı bütünüyle ileri sürülemez.

Kitabın beşinci kısmı ise iki bölüm halinde ele alınmıştır. Bunlardan ilki (8. bölüm) Babil epistemolojisinin tarihinden bahseder. Bu tür entelektüel faaliyetler MÖ 2. binden Helenistik dönemin sonuna kadar uzanmaktaydı. Anlaşılan bilgi üretimin süreçlerinin etkileri yalnızca Mezopotamya bölgesiyle sınırlı kalmamış aynı zamanda Anadolu’da ve Suriye-Filistin bölgesinde de kendisini hissettirmişti. Babil çivi yazısının MÖ 1. yüzyıldan sonra çok büyük oranda kullanım dışı kalmasıyla (şeyleri kayıt altına almadaki görünür ve örtük gücünün yitirilmesi) birlikte artık bir Babil düşünce ve kavrama modelinin izi sürülememiştir. Bu durum Babil epistemolojisinin çok büyük oranda yazıya bağımlı olduğunu ve dinamizmini yazıyla birlikte muhafaza ettiğini göstermesi açısından oldukça önemli bir göstergedir. İkincisi ise (9. bölüm) Babil epistemolojisi ile çivi yazısı arasındaki sıkı ilişkinin bir değerlendirmesini içerir. Bu bölüm aynı zamanda bütün kitabın adeta kısa bir özeti sunmaktadır.

Microop’un son bölümdeki genel değerlendirmeleri bu yazının da sonuç bölümünü oluşturabilir. Kitabın bütün iddiası “*Babillilerin bir göstergibilimden ziyade bir yazıbilimine (gramatoloji) ihtiyaç duydukları*” üzerinedir. Zira çivi yazısı işaret sayısının fazlalığı ve çeşitliliği nedeniyle çok anlamlılığa oldukça müsaitti. Mezopotamyalılar çok sayıda listeler oluşturdular. Çünkü şeyleri listelemenin bilgiyi anlamadaki ve kavramadaki rollerini gördüler. Sözcük listeleri, kehanet serileri ve yasa maddelerindeki ifadeler ya da maddeler ancak söz konusu serilerdeki diğer içeriklerle birlikte ele alındığında bir anlam ifade edebilmekteydi. Babilli bilginler ve uzmanlaşmış okuryazarlar bu metinlerde yazılı bir dünyanın gerçeklikleriyle ilgilendiler. Muhtemel olanın egzersiziydi bu. Bu, bir yaşama-eyleme geçme tarzıyla değil de bir bilme biçimiyle ilgilenen spekülâtif bir akıl yürütme biçimiydi. Ancak yazılı bilgi üzerine düşünmek bütünüyle dış dünyayı göz ardı etmek anlamına da gelmezdi. Bilgi üretimi ile gözlem arasında ilişki listelerde oluşturulan yazılı gerçekliğin dış dünyadaki sınanması şeklinde olurdu: önce şeyler gözlemlenip sonuçlar kayda geçirilmemiş, kayda geçirilenler sonrasında gözlemlenmeye çalışılmıştır. Kehanet serilerinde bu durum çok açık bir şekilde görülebilmekteydi. Bu durum olasılıkların fiziksel potansiyellerini görmek istemenin tamamen dışlanmadığının göstergesiydi. Sonuç olarak “*yazılı bir dünyayı çalışmak hayal edilemeyen alanları açığa çıkarmaya olanak sağlaması bakımından*” Babil epistemolojisinin temelini oluşturmaktaydı (ss. 219-224).

Sonuç Değerlendirmesi

Sonuç olarak Microop’un bu kitabı felsefenin (felsefi düşüncenin/felsefe geleneğinin) antik Yunanlardan önce var olduğunu kanıtlamaya çalışma çabasının yanı sıra belki de daha ziyade Babillilerin ya da Eski Mezopotamyalıların felsefe, mantık, bilim veya ilim adına ne dersek diyelim şeyler üzerine akıl yürütme çabalarının kendilerine has biçimlerini göstermeyi amaçlar. Her antik kültürde olduğu gibi Eski Mezopotamyalılar da evrene, yaşama ve şeylere dair metafizik bilinmezliklere ilgi duymuşlar ve soyut alanın bilgisini merak etmişlerdir. Onlar, insanın var olma amacına ve onun doğasına has olan bazı evrensel olguları, bunları

kavramlaştırmadan (buna gerek duymadan ya da modern bir kavramlaştırma biçiminden farklı bir yolla) ve sistematik bir kategorizeyle sınırlandırmadan soruşturabilmenin mümkün olabileceğini düşünmüşlerdir.¹⁴ Mieroop, sözcük listeleri, kehanet serileri ve yasa maddeleri temelinde bir Babil felsefi düşüncesinin ya da epistemolojisinin varlığını terminolojik bariyerleri (örneğin çivi yazılı dillerde “felsefe” anlamına gelen herhangi bir kavram-terim yoktur) aşmaya çalışarak tartışır. Vardığı sonuç, her ne kadar klasik Batı düşünce yapısına, kavram hiyerarşisine ya da bilimsel önyargılara ters düşerse düşsün, Mezopotamyalıların entelektüel bilgi üretiminin, aktarımının, temsilinin, yorum bilgisinin ve muhafazasının uzun bir geleneğin önemli bir pratiği ve parçası olduğudur. Onların tüm bu ilmi faaliyetleri birçok hususun yanı sıra şeylere dair hiçbir zaman sona ermeyecek kendilerine özgü kavramsal bir mahiyetin eşlik ettiği dinamik bir akıl yürütme biçiminin etkin olduğu bir anlam arayışıyla ilgiliydi. Belki de soruyu “Eski Mezopotamyalılarda felsefe var mıydı?” yerine, “Mezopotamyalılara göre felsefe neydi?” şeklinde sormak, binlerce yıl devam eden yazılı bir geleneğin düşünceyle ilişkisinin derinliğini daha oturaklı anlamak açısından daha yerinde olabilecektir.

Kaynaklar

- Crisostomo, Jay, “Language, Translation, and Commentary in Cuneiform Scribal Practice”, *Journal of Ancient Near Eastern History* 5/1-2, 2018, 42-56.
- De Boer, Rients, “Mieroop, M. Van De- Philosophy Before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia”, *Bibliotheca Orientalis* LXXIV/5-6, 2017, 600-602.
- Derrida, Jacques, *Gramatoloji*, (Çeviren: İsmet Birkan), Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2011.
- Fazlıoğlu, İhsan, “Greklerden Önce Felsefe: Kadim Babil’de Hakikat Arayışı”, *Arka Kapak Dergisi* 18, 2017, 16.
- Frahm Eckart, “The Perils of Omnisignificance: Language and Reason in Mesopotamian Hermeneutics”, *Journal of Ancient Near Eastern History* 5/1-2, 2018, 1-23.
- Gadamer, Hans-Georg, *Hakikat ve Yöntem*, (Çevirenler: Hüsamettin Arslan-İsmail Yavuzcan), Cilt I, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2008.
- Piccin, Michela, “Van De Mieroop (M.). Babylonian Philosophy: Philosophy Before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia”, *The Classical Review* 69/2, 2019, 612-614.
- Scurlock, JoAnn, *Sourcebook for Ancient Mesopotamian Medicine*, Atlanta: SBL Press, 2014.
- Van De Mieroop, Marc, *King Hammurabi of Babylon: A Biography*, Blackwell: Oxford, 2005.
- Van De Mieroop, Marc, *Philosophy Before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia*, Princeton: Princeton University Press, 2016.

¹⁴ Michela Piccin, “Van De Mieroop (M.). Babylonian Philosophy: Philosophy Before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia”, *The Classical Review* 69/2, 2019, s. 614; Rients de Boer, “Mieroop, M. Van De- Philosophy Before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia”, *Bibliotheca Orientalis* LXXIV/5-6, 2017, s. 602.

- Van De Mieroop, Marc, “Theses on Babylonian Philosophy”, *Journal of Ancient Near Eastern History* 5/1-2, 2018, 15-39.
- Van De Mieroop, Marc, “Babil Felsefesi Üzerine Tezler”, (Çeviren: Gökhan Kağnıcı), *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* VI/2, 2020, 231-258.
- Yılmaz, Merve Nur, “Marc Van De Mieroop. Babylonian Philosophy: Philosophy Before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia”, *Dünya: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 23/44, 2018-1, 169-174.

Gökhan Kağnıcı*

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, 35620, Balatçık, Çiğli-İzmir/Türkiye, gokhan.kagnici@ikc.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-8357-6624

Hedi Seyyid Hüseyinzâde, *Tarih-i Ferâmûşşode-İran der Devre-i Sultan Yakub-i Akkoyunlu (Unutulan Tarih-i Akkoyunlu Sultan Yakub Devrinde İran)*, Tahran 1394 h.ş., İntişârât-ı Neşr-i Tarih-i İran, 406 s., ISBN 987-964-6082-42-7

Önemli yollar üzerinde bulunan Diyarbekir bölgesi, eski çağlarda Amida, orta çağlarda ise Âmid adını taşıyor ve pek çok şehir ve kaleyi içine alıyordu. İslâmiyetten önceleri bölge Arap Bekir boyunun yaylağı idi. İslâm fethinden sonra da Bekir boyuna mensup Arap oymakları yurt tutmaya devam ettiklerinden buraya Diyâr-ı Bekir adı verilmiştir. IX. Yüzyıl sonlarından itibaren Hamdaniler, Bûyeler (ize göre Büveyh şeklinde okunuşu doğru olmasa gerek) ve Mervânîlerin hâkimiyetinde kalan bölge 1085 yılında Sultan Melikşah zamanında Selçuklu topraklarına katıldı. Melikşah'ın ölümü üzerine (192) taht kavgaları başlayınca yörede bazı Türk beylikleri kuruldu ve bun un sonucunda bölgede yoğun bir Türk yerleşmesi de sağlandı. XIII. Yüzyılın başlarından itibaren Anadolu birliğini kurmaya çalışan Türkiye Selçuklu devletinin faaliyetleri sonucu bu arada Âmid de Türkiye Selçuklu sultanlığına bağlandı.

Doğu ve güneydoğu Anadolu bölgesi İlhanlı Hülâgü'dan itibaren iki askeri bölgeye ayrılmıştı. Bunlardan biri merkezi Musul olan Diyarbekir bölgesi diğeri ise merkezi Ahlat olan Van yöresi idi. İlhanlı hükümdârı Ebu Said'in erkek evlat bırakmadan ölümü (1335) üzerine, Moğollar arasındaki mücadelelerde yer alan Kara ve Akkoyunlu Türkmenleri Moğolların bu bölgelerden çekilmeleri üzerine buralara hâkim olmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda Kara Koyunlular Musul ve Van gölü yöresini, Akkoyunlular ise Diyarbekir yöresini nüfuzları altına almayı başardılar.

Diyarbekir yöresindeki Türkmenlerin, 1340 yılında Tur Ali Beg'in idaresinde Trabzon yöresine saldırdıkları görülmektedir. Akkoyunlu beyleri başarı gösterdikçe, yöredeki diğer Türkmen toplulukları da onlara katıldı. Tur Ali Beg'in halefi Kutlu Bey (1362-88) ve oğulları zamanında Türkmen hanedanları Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun büyük bir kısmına hâkim oldular. Onun oğullarından Kara Yülük Osman Beg'in en büyük başarısı Timur'un başlıca muhalifi Sivas-Kayseri hâkimi Kadı Burhaneddin'i öldürmesi olmuştu (1398). Ertesi yıl o Karabağ'da kışlamakta olan Timur'un yanına giderek bağlılığını bildirmiş, Ankara Savaşı'na da katılmıştır. O bundan sonra da Timurlulara bağlılığını sürdürmüş, Şahruh'un Kara Koyunlular üzerine olan seferlerinde yer almıştı.

Kara Yülük'ün ölümünden (1435) sonra, bir süre devam eden taht mücadelelerinin ardından Uzun Hasan Bey duruma hâkim olmuştur. Mahalli hâkimlerin varlığına son veren Hasan Beg, 1467 yılında Karakoyunlu Cihanşah, ardından onun oğlu Hasan Ali ve nihayet Timurlu Ebu Said'i mağlup edip kısa zamanda devletin hudutlarını Sivas'tan Türkistan'a, Basra'dan Kafkaslar'a kadar genişletmeyi başarmıştı. Lakin Osmanlılar'a karşı Otlukbeli'nde yenilmesi onda büyük bir ruhi çöküntüye yol açmış, bundan sonra 1478'deki ölümüne dek artık

sefere çıkmamıştır. Geriye kalan 6 oğlu arasından Sultan Halil tahta oturdu ise de birkaç ay sonra kardeşi Yakub Beg tarafından öldürüldü. Yakub Beg devlet dahilindeki begler ve Memlükler ile uğraşmış, Gürcüler üzerine sefere çıkmış, Safevi Şeyh Haydar'ı öldürmüştür. Yakub Beg'in ölümünün (1490) ardından iç çekişmeler iyice artmış, Erdebil'de Safevi tarikatı postuna oturan İsmail, Akkoyunlu beglerini yenilgiye uğratarak, Safevi Devleti'ni kurmuştur. (1501) Bundan sonra hanedan mensuplarından bazıları çeşitli yörelerde varlıklarını sürdürdüler ise de Çaldıran Savaşı'ndan sonra Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle Akkoyunlular tarih sahnesinden çekilmiş oldular.

Akkoyunlular, Karakoyunlular gibi önce Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Türkleşmesini sağlamışken, sonraları devlet merkezini Diyerbekir'den Tebriz'e nakletmek suretiyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türk nüfusunun azalması, Azerbaycan'ın ise Türkleşmesini sağlayacak yeni bir göç hareketinin başlatıcısı olmuşlardır.

Akkoyunlular devlet teşkilâtı bakımından özellikle İlhanlı ve Timurlu devletlerinin tesiri altında kalmıştır. Hasan Padişah Kanunları diye anılan Uzun Hasan Beg'in kanunnamesi daha sonra bölgede Safeviler ve Osmanlılar tarafından da kullanılmıştır. O, ilim adamlarını himaye ediyordu. Ali Kuşçu'ya gösterdiği itibar ve verdiği değer bilinmektedir. Haftada bir gün huzurunda ilmi sohbetler yapılıyordu. Hasan Beg'in bilinmeyen bir tarafı da kendisinde kuvvetli bir milli şuurun varlığıdır. O, kendilerinin Oğuz Han ve Bayındır Han'ın torunları olduklarını söylüyor, kendisini Türklerin tek hükümdarı sayıyor, paralarına, fermanlarına ve hatta bayraklarına Bayındır boyunun damgasını koyduruyordu.

Tanıtımını yaptığımız eserin önsözünde yazar İran tarihinde Akkoyunlular'ın önemli bir yeri olmasına rağmen, şimdiye kadar pek az çalışma yapıldığı, özellikle Sultan Yakub hakkında gerek İran gerekse yurtdışında şimdiye kadar hiçbir araştırma yapılmadığını ifade ile, bunun sebebi olarak ise İran'da Akkoyunlu hâkimiyetinin kısa süreli oluşu, devrin Timurlular ile Safeviler arasında sıkışması ve kaynak yetersizliğini gösterir.

Giriş'te menşelerinden Hasan Beg devrinin sonuna kadar Akkoyunlular hakkında özet olarak bilgi verilir. (s. 13-45) Ancak bunlar bilinenin tekrarından ibarettir.

8 bölümden meydana gelen eserin 1. bölümünde yazar Hasan Beg'in ölümünden sonra taht mücadeleleri başlığı altında Sultan Halil'in hâkimiyeti ve Sultan Yakub ile mücadelesini ele alır. Bu mücadeleler sırasında Sultan Halil'in ordusunda top ve tüfek de kullanıldığı belirtilir. (s. 59)

2. Bölüm Sultan Yakub devrinin siyasi tarihine ayrılmış olup, (s. 63 vd.) burada Sultan Yakub'un hâkimiyetini pekiştirmesi, Sultan Yakub'un hâkimiyetinin ilk yıllarındaki olaylar, siyasi huzursuzluklar, Sultan Yakub'un hâkimiyetinin son yılları konuları incelenir. Sultan Halil'in aksine Sultan Yakub'un başlangıçtan itibaren babası gibi etrafına adaletle hükmetmeye çalıştığı, ileri gelenleri kendi etrafına çekmek, onların sadakatini sağlamak için hediyeler dağıttığı, ahalinin bazı

vergilerini kaldırıp, bazılarını azalttığını vurgular. (s. 72) Ardından Sultan Yakub devrinin önemli olaylarından biri olarak bilinen Safevi Şeyh Haydar'ın faaliyetleriyle ilgili olarak Safevi şeyhleriyle olan münasebetler ve Haydar'ın ortadan kaldırılışı (s. 82 vd.) ve Muşasaalar ile mücadele anlatılır. (s. 100)

3. Bölümde Dış Siyaset başlığı altında Osmanlılar (s. 109), Horasan Timurluları (s.124), Şirvanşahlar (s. 126), Gürcüler (s. 129), Memlükler (s. 137) ve diğer devletler (s. 143) ile ilişkiler incelenir. Hasan Beg zamanındaki ilişkilerde Karamanoğulları ve Venedik faktörü ve Otlukbeli yenilgisinden sonra, Sultan Halil zamanında iyi ilişkiler kurulduğu (s. 119), Sultan Yakub devrinde de iyi ilişkilerin sürdürüldüğü ifade edilir. Akkoyunluların başlangıçtan itibaren Timurlular ile iyi ilişkiler içinde oldukları belirtilip, bu iyi ilişkilerin Sultan Yakub zamanında da devam ettiği kaydedilir. Gürcüler üzerine sık sık sefer icra edildiği, bunda dini farklılık yanında, harac alma isteği, yağmalama gibi iktisadi sebeplerin de bulunduğu anlaşılıyor.

Yazar, Akkoyunlu tarihinin en az bilinen kısmının Memlükler ile olan ilişkiler olduğunu, Farsça kaynaklarda Yakub Beg devri ilişkileriyle ilgili çok kısa kayıtlar bulunmasına karşılık, Memlük kaynaklarında epeyce kayıt bulunduğunu, Hasan Beg devrinde Karamanoğulları ve Venedikliler ile olan iyi ilişkilerin, onun Akdeniz'e çıkma politikası üzerine ilişkilerin bozulduğu, ancak Yakub Beg'in barışçı tutumu sonucu ilişkilerin düzeldiği belirtilir.

Diğer Devletler ile İlişkiler konulu 6. Kısımda (s. 143) Yakub Beg zamanında diğer devletler olarak Hindistan ve Avrupa devletleri incelenir. Hindistan ile ilişki daha çok ticari olup, Hürmüz üzerinden yürütülüyordu. Hasan Beg zamanında siyasi sebeplerle Avrupa ile özellikle Venedik ile yürütülen sıkı ilişkiler, onun Osmanlılar karşısında yenilgisinden sonra, Yakub Beg'in Osmanlılar ile iyi geçinme politikası sonucunda azalmıştı.

4. Bölümde devlet teşkilâtı incelenirken, sultan, vezir, sadr, saray görevlileri, vezir ve divân, eşik ağası, emir-i ahur, müstevfi, hazinedar, mühürdar, münşi, sultanın yakın çevresi ve görevleri, taşra teşkilâtı ve görevlileri, vali ve daruga, kelanter, kutval, Adliye teşkilâtı (s. 196 vd.), sultan mahkemesi, divân-ı mezalim, divânı sadaret, başkadı, kadı, kadıasker, şeyhülislam, nakib, askeri teşkilât (s. 207 vd.), başkumandan, divân-ı emaret, sipehsalar ve serdarlar, divânı tavacı, hassa nökerleri, sipahiler konularına geniş yer verilir. Hâkimiyetin Allah'ın lütfu olduğuna inanıldığı kaydedilip (s. 149), sultanın her hususta tam yetkili olduğu ve bunun yanında aşiret reislerinden oluşan kurultay müessesesinin varlığı, tahta oturma hususunda büyük oğlun veliahtlığı söz konusu ise de, bu hususta kesin bir karar bulunmadığı belirtilir. Sâhib olarak adlandırılan Vezir-i Azam, divânın başı olarak büyük yetkilere sahip olup (s. 156), dini görevlilerin başında ise Sadr bulunuyordu (s. 160). Onlar silsile-i meratib ile vezirden sonra gelirlerdi. Devlet idaresinde büyük aşiretlerin begleri de önemli yetki sahibi idiler. Bunlar silsile-i meratibte sultan ve şehzadelerden sonra geliyor, güçleri dolayısı ile tahta oturtma veya indirmede rol oynuyorlar, özellikle askeri kararların alınmasında söz sahibi bulunuyorlardı.

Eyaletin idaresine bir şehzade görevlendirilmiş ise, onun yanında danışman olarak, lala ve begler de gönderiliyordu. Eyaletlerin idaresine gerektiğinde şehzadeler dışında büyük beglerden biri de görevlendiriliyordu.

Yazar Akkoyunlu saray ve devlet teşkilâtının kaynağı olarak Abbasiler ve Celayirliileri ve dolayısı ile İlhanlıları gösterir. Ancak devletin büyümesiyle bu teşkilât da genişlemiş ve yazara göre daha sonra Safeviler'e de intikal etmiştir (s. 165). Sivil görevlerin genellikle İranlılar tarafından yürütüldüğü burada da karşımıza çıkıyor. Sultanın Yakınları ve Görevleri başlığı altında ise (s. 180 vd.), bunların tanınmış aileler arasından, güvenilir kimselerden seçilip diğer görevlilere göre itibarlı durumda oldukları ifade edilerek İnâklar, Pervaneciler, Hekimler, Müneccimler, Yasavullar, Kapucu, Bukavul (Çeşneci), Kuşçu ve Parsçı, Rikabdarlar, Carcılar, Ferraşlar, Ayakçı (Saki) ve diğerleri hakkında bilgi verilir.

Eyaletlerdeki İdari Makamlar ve Teşkilâta ayrılan 4. Kısımda (s. 189 vd.), Timurlular ve Karakoyunlular zamanındaki sistemin sürdürüldüğü, eyaletlerin idaresine öncelikle bir şehzade, olmazsa siyasi ve askeri bakımdan güçlü bir begin sultan tarafından görevlendirildiği belirtilir. Bu kısımda Vali, Davuga, Kelantar, Kutval ve Kethudalar hakkında bilgi verilir.

Adli Makamlar ve Teşkilâta ayrılan 5. Kısımda (s. 196 vd.), kaynaklarda daima Hasan Beg ve Sultan Yakub'un adaletinden söz edildiği vurgulanıp, sultan mahkemesi (Divân-ı Mezalim), Divân-ı Sadaret, başkadı, kadı, kadı asker, şeyhülislam, nakib ve muhtesibin görev ve yetkileri hakkında kaynaklardaki kayıtlar aktarılır.

Askeri Makamlar ve Teşkilâtı konu alan 6. Kısımda (s. 207 vd.), Türkmenlerin aşiret sistemi, yaşadıkları coğrafya, göçebelikten dolayı varoluş mücadelesi vermek zorunda oldukları üzerinde durulup, Akkoyunlular devrinde askeri ıstılahların İlhanlılar ve Timurlular devrinden intikal ettiği şekliyle sürdürüldüğü, Akkoyunluların bayrağının beyaz renkte olduğu belirtilir. Burada başkumandan olarak Sultan, Divân-ı Emâret, Sipahsalarlar ve Serdarlar, Divân-ı Tavacı, Hassa nökerleri ve sipahiler hakkında bilgi verilir. Divân-ı Emâret'in başında Emirü'l-Ümera, Tavacı Divânı'nın başından ise sultan tarafından atanan Emir-i Tavacı bulunuyordu. Muhafız olan Hassa nökerleri ücretlerini aylık olarak alıyorlardı. Türk-Moğol geleneklerine göre kurulan Akkoyunlu ordusunun sayı olarak mevcudu bilinmiyor. Ancak sağ-sol kanatlar ile öncü ve artçılardan oluşuyordu. Hafif silahlar olarak neyze, ok, yay, gürz, hançer, kılıç, pala, kalkan: ağır silahlar olarak ise mancınık ve arrade kullanılıyordu. Hasan Beg'in ateşli silahlar ve top kullandığı bilinmektedir ki, bu Venediklilerden temin edilmiş olmalıdır. Sultan ve şehzadeler ile ileri gelenler savaşta zırh kuşanıyorlardı (s. 223).

İktisadi duruma tahsis edilen 5. Bölümün (s. 225 vd.) 1. Kısmı Toprak İdaresi başlığını taşımakta olup, burada Suyurgal-Tarhan, Tuyul, vakıf arazisi, hassa arazisi ve şahıs arazisi ile ilgili bilgi verilmekte; tarım ve hayvancılığın bu devirde de devlet ile ilişkiler açısından önemli bir yer tuttuğu ifade edilmektedir.

Ticaret ve Tüccarlık başlığını taşıyan 2. Kısımda ise (s. 234 vd.) 1. Önemli ticaret merkezleri, 2. Pazar ve ürünler ile Gümrük vergisi konuları ele alınmaktadır. Halkın önemli bir gelir kaynağının pazarlar, dolayısı ile ticaret ve tüccarlık olduğu, devletin önemli bir gelir kaynağının da ticaret olduğundan Akkoyunlu sultanlarının ticareti teşvik ettikleri, ticari yolların güvenliğine önem verdikleri, özellikle dokuma sanayii ve ipekli dokumanın ticarete önemli bir yer tuttuğu ifade edilir. Başlıca ticaret merkezleri olarak ise Hindistan ile ticarete aracı rolü oynayan Hürmüz, başkent Tebriz ile Şiraz idi. Bunların dışında İsfahan ve Kirman özellikle dokumacılık, çömlekçilik, dericilik, maden işletmeciliği, boya ve kâğıt imal merkezleri olarak sayılmaktadırlar.

Pazarlardaki dükkân kiralari hazine, sultan veya vakıflar için önemli bir gelir kaynağı idi. Burada İtalyan seyyahlarına dayanılarak bazı ürünlerin fiyatları verilmektedir (s. 236). Gümrük vergisinin ise şehirlerin ticari potansiyeline göre belirlendiği, bu verginin Mardin ile Diyerbekir'de yüksek, Harput ve Ergani'de ise daha düşük tutulduğu belirtiliyor.

Vergilerden söz eden 3. Kısımda (s. 238 vd.), Akkoyunlular zamanında mevcut vergilerin, kendilerinden önceki zamanlarda mevcut olanın devamı olduğu, ancak Karakoyunlular ile kıyaslandıklarında vergileri azalttıkları ifade edildikten sonra, Hasan Beg Kanunnamesi ve Yakub Beg'in fermanlarından bazı örnekler verilir. Bu kısımda ayrıca vergi çeşitleri olarak tamga, rahdavî, ürün giriş vergisi, mal ve cihat, harac, hayvan ve otlak vergisi, divâni vergiler, rüsum, alefe ve ulufe, ihracat, hak el-tahrip, saveri, cizye, ocak vergisi, ulak ve ulam (yam), diğer vergiler, diğer vergiler, resm-i çift, resm-i şehri, mâliyat-ı toy (dügün) vs. sayılır.

Yakub Beg Zamanının Paraları ve Dârphaneleri adı altında toplanan 4. Kısımda (s. 261 vd.), Akkoyunlu devri sikkelerinin özellikleri, Yakub Beg devri sikkeleri, Dârphaneler konuları ele alınır. 5. Kısım Yakub Beg devrinde iktisadi düzenlemelere ayrılmış olup (s. 265 vd.) burada konu ıslahat sebepleri, uygulama ve sonuçları, ıslahat programının sebep ve hedefleri, ıslahat programının başlaması, ıslahat programının uygulanması, ıslahat programının sonuçları başlıkları altında incelenir.

6. bölüm Sosyal Durum başlığını taşımakta olup (s. 281 vd.), 1. Sosyal Tabakalar (sınıflar); a. yüksek tabaka, b. orta tabaka, c. aşağı tabaka; 2. Sosyal hastalıklar (içki, şaraphâne ve kumarhâneler); 3. Hıfzıssıhha ve toplum sağlığı (a. Toplum sağlığı, b. Veba salgını); 4. Kadının toplumdaki yeri (a. Saray kadınları, b. Kadının toplumdaki yeri, c. Kadının örtünmesi); 5. Gelenek ve görenekler (a. Sosyal değer hükümleri, b. Eğlence ve yas tutma) gibi kısımlardan oluşmaktadır.

Din-Mezhep ve Tasavvuf başlığını taşıyan 7. Bölümün (s. 311 vd) din ile ilgili kısmında hâkim din-mezhep ve azınlıklar, Akkoyunluların mezhebi, siyasette dinin rolü, Muşşaalar meselesi, devletin Hristiyanlara karşı siyaseti, şer'i hükümlerin uygulanması gibi konular; tasavvuf ile ilgili kısmında ise (s. 222 vd.), Yakub Beg zamanında sufi tarikatlar, siyaset ve tasavvuf arasındaki ilişki (bağ), Yakub Beg'in sufiler ile ilişkisi konuları ele alınmaktadır.

Müellif burada Akkoyunluların sünni olup, diğer dinlere mensup olanların da cizye ödemek sureti ile huzur içinde yaşadıklarına vurgu yapıyor (s. 313-316). Ancak yanlış olarak buna diğer dinlere mensup hanımlar ile evliliği örnek gösteriyor. Ayrıca Trabzon ve Venedik ile ittifak da bunu gösteriyor diyor (s. 315). Ancak Uzun Hasan Beg'ten söz ederken onun fıkıh, hadis, tefsir gibi dini ilimlerde de ulemâ ile sohbet ettiği, huzurunda okunmak üzere, onun buyruğu ile Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye çevrildiği ifade ediliyor. Ve İlham Erdem ile Kâzım Paydaş'ın *Ak-koyunlu Devleti Tarihi* (Ankara, 2007) eserine atıfta bulunuyor (s. 314). Hasan Beg'in Kur'an'ı Türkçe'ye çevirttiği hususu vaktiyle merhum Prof. Mükrimin Halil Yinanç tarafından kaynak gösterilmeden yazılmış (*İslam Ansiklopedisi*, Ak Koyunlular, s. 260), bu husus daha sonraları merhum Prof. Faruk Sümer tarafından da "bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim'i Türkçeye tercüme ettirerek, huzurunda okuttuğu da kaynaklarda zikredilmektedir" (*TDV İslam Ansiklopedisi*, Ak Koyunlular, s. 272; Uzun Hasan, s. 264) şeklinde kaynak gösterilmeden tekrarlanmıştır. Ancak biz kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlayamadık. O, Mevlanâ'nın *Mesnevî'si* ile Âşık Paşa'nın Türkçe *Garibnamesi*'ni okuyordu (*Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 416). Buna karşılık Hasan Beg'ten 60 yıl kadar öncesine ait Karakoyunlu Yusuf Beg ile ilgili bir beyt ilgi çekicidir. Bu hususta H. Ritter'in "Studien zur Geschichte der Islamischen Frömmigkeit" (*Oriens*, VII, 1954) adlı makalesinde nakledilen beyte bakılmalıdır:

Yusuf-i Sıddık-i Şah-ı Kâmran-hwand qurab ra ba türki xvvaş rawan (s. 31, not 1).

8. bölüm Kültürel Duruma ayrılmıştır (s. 335 vd.). Akkoyunlu sultanlarının, özellikle Yakub Beg'in ilim, kültür, edebiyat ve sanat koruyusu olduklarını belirten 1. Kısım Edebi durum başlığını taşımakta olup, burada 1. Nazım: a. Edebiyat dostu hanedan mensupları, b. İsa Saveci, c. Pervaneci Necmettin Mesud, d. Nureddin Abdurrahman-ı Camî ve diğer şahsiyetlerden söz edilip Yakub Beg'in bizzat kendisinin de şiirler yazdığı, camiyle mektuplaştığı, Türkçe'nin bu devirde önem kazandığı, başkent Tebriz'in Herat gibi büyük ve önemli bir kültür merkezi haline geldiği belirtilir. Nesir ile ilgili olan kısımda (s. 368 vd.), mektuplar ve tarih yazıcılığı ön plana çıkmakta ve burada İsa Saveci, İdris Bitlisî, Fazlullah-ı Ruzbehan, Celaleddin Devvanî hakkında bilgi verilmektedir.

Mimari ve Şehircilik başlığı taşıyan 2. Kısım (s. 377 vd), 1. Başkent ve önemli şehirler, 2. Sultanlar tarafından inşa edilen binalar, 3. Kamu yararına olan binalardan söz edilir.

3. kısımda ise (s. 398 vd), resim (minyatür sanatı) -Türkmen Okulu- ele alınır. Burada Hasan Beg, Sultan Halil ve Yakub Beg devrinde minyatür sanatı hakkında bilgi verilir. Özellikle Şiraz ve Tebriz'deki faaliyetler ele alınıp, "Türkmen Okulu" deyimini tekrarlanır.

4. Kısım (s. 403 vd.), Diğer sanatlara ayrılmıştır. Burada hattatlık, nakkaşlık, tezhib, ciltçilik gibi sanatlar, musiki ve musiki aletleriyle hanendelikten söz ediliyor.

Sonuç olarak (s. 405) özetle Yakub Beg'in sulh yolu ile devletin bütünlüğünü sağladığı, dış politikada babası Hasan Beg'den farklı bir politika takip ederek,

Osmanlılar ve Memlüklerin saldırılarını önlediği, kısa süren saltanatı sırasında karşılaştığı iç meseleleri de çeşitli yöntemlerle halletmeyi başardığı, siyasi ve iktisadi ıslahatlar ile büyük emirlerin gücünün kırılıp, merkeziyetçi devletin güçlendiği, böylelikle sağlanan huzur ve güvenlik sayesinde ticaretin canlanıp, onun gösterdiği ilgi ve sağladığı destek sonucu Tebriz'in doğudaki Herat gibi ilim, kültür ve sanat erbabının toplandığı önemli bir merkez haline geldiği vurgulanıyor.

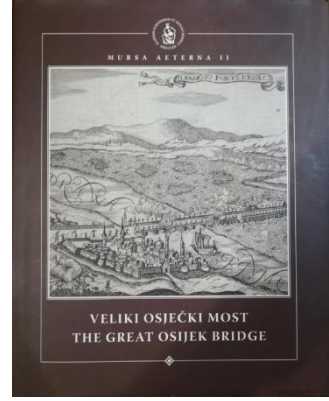
Eserin sonunda birkaç ferman ile zengin bir bibliyografya verilmiş olmakla birlikte, M.Ş. Keçik, B.S. Baykal, H. Busse, A. Erzi, A.D. Papazyan, Ş. Turan, K. Sanjian'ın yayınları görülmediği gibi münşeat mecmuaları da yeterince kullanılmamıştır. Yazar kısa süreli de olsa Türkiye'de arşiv çalışması yapabilmiş olsa idi, çok iyi olurdu. Kitabın adındaki “Unutulmuş Tarih” ifadesine uygun olarak, şimdiye kadar pek araştırılmamış olan bir dönemi her yönü ile –siyasi, devlet teşkilâtı, iktisadi, sosyal, din, kültür ve sanat- ele alan yazar, son yıllarda Türkiye’de Akkoyunlular ile ilgili yapılan yayınlarla kıyaslanmayacak ölçüde değerli bir eser ortaya koymuş olup, kendisini bu çalışmasından dolayı tebrik eder, bu sahada yayınlarının devamını dileriz.

İsmail Aka*

* Prof.Dr. [Emekli], *Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Bornova-İzmir/Türkiye, Orcid ID: 0000-0003-1919-563X

Veliki osječki most: povijesni dossier i suvremena interpretacija = The great Osijek bridge : historical dossier and contemporary interpretation, Ed. Andrija Mutnjaković, Zagreb - Osijek: Croatian Academy of Sciences and Arts, Institute for Scientific and Artistic Work in Osijek, 2014, 165 shf., ISBN: 978-953-154-272-2

“Mursa Aeterna” serisinin ikincisi olarak hazırlanan bu eserde, Hırvatistan’daki Osijek şehrinin Osmanlı dönemi ve bu dönemde inşa edilen Ösek Köprüsü (*Cisr-i Ösek*) detaylarıyla okurlara sunulmuştur. Mursa Aeterna I ve II olarak 2014 yılında yayınlanan eserler, Hırvat Bilim ve Sanat Akademisi’nin Osijek tarihine dair araştırmalarını kapsamaktadır. *The great Osijek bridge: historical dossier and contemporary interpretation (Mursa Aeterna II)* başlıklı kitabın hazırlanmasında Hırvatistan’daki Türkiye Büyükelçiliği ve Türkiye Sualtı Arkeolojisi Enstitüsü (TINA) destek sağlamıştır. Dönemin Hırvatistan Büyükelçisi Burak Özügergin ve TINA’nın başkanı Oğuz Aydemir’in önsözleriyle başlayan eserde giriş ve dört ana bölüm yer almaktadır.

Eser, İngilizce ve Hırvatça olarak her sayfada iki sütun halinde hazırlanmıştır. Kitabın 25x31 ölçülerinde hazırlanmış olması gravür, harita, plan ve fotoğrafların okuyucular tarafından daha kolay incelenmesine yardımcı olmaktadır. Kaliteli kapak, renkli iç baskı ve kuşe kağıtla hazırlanmasından dolayı prestij kitap kategorisindedir.

Eserin giriş bölümü “Osijek: Mursa, Eszek, Ösek, Esek, Ossech, Esseck, Osik” başlığıyla Andrija Mutnjaković tarafından kaleme alınmıştır. Eserin bu bölümünde ilk olarak şehrin isminin (Osijek) kökeni ve ne anlama geldiği hakkında bilgiler sunulmuştur. Bu bölümde şehrin antik dönemden itibaren tarihi hakkında çeşitli kaynaklarla desteklenerek bilgiler yer almaktadır. Romalılar döneminde *Mursa* adını taşıyan şehir, daha sonra jeostratejik konumundan ötürü Osmanlılar tarafından önemli görülmüş ve uzun yıllar Osmanlı idaresi altında kalmıştır. Bu önemine binaen 1566 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından Osijek’te sekiz kilometre uzunlukta ahşap bir köprü yapılmıştır. Tamamlanan bu köprünün, dönemin çok önünde eşsiz özelliklere sahip olması gezginler ve devlet adamları tarafından Dünyanın sekizinci harikası olarak nitelendirilmesini ve Avrupa halklarına tanıtımı yapılmasını sağlamıştır.

Eserin birinci bölümü “The Great Bridge in Osijek: Historical Eyewitnessing” başlığıyla Milan Pelc tarafından hazırlanmıştır. Bu bölümde sunulan tasvirlerle 17. yüzyıldan 18. yüzyılın sonlarına kadarki döneme ait tanıklıklar paylaşılmıştır. Köprüye ve şehre dair yazılı ve görsel malzemelerle zenginleştirilmiş bu bölüm özellikle batılı gezginlerin penceresinden Osijek’in algılanışını bizlere anlatmaktadır. Düşman toprağından geçerken saldırıya uğramak ya da casusluk ithamıyla idam

edilme riski taşıyan batılılar, genellikle Osijek’i Osmanlı savaşlarıyla ilintili olarak tasvir etmişlerdir. Görsel çalışmalar casus ya da muhbirlerin raporlarına dayandıklarından ötürü, Osmanlıların stratejik/askeri öneme sahip yapılarına odaklanmışlardır. Öte yandan eldeki tek İslami betimleme Evliya Çelebi’nin *Seyahatname*’sinde yer almaktadır. Seyahatname’nin sayfalarında Osijek Köprüsünün ticari işlevini ve köprü trafiğini daha detaylı bir şekilde okumak mümkün olmuştur. Sunulan birçok kanıta rağmen, bu bölümün sonunda yazar yazılı ve görsel delillerin tarihi hakikati aktarmaya yeterli olmadığını vurgulamıştır.

Eserin ikinci bölümü “Cisr-i Kebir-i Ösek” başlığıyla Nenad Moaçanın tarafından kaleme alınmıştır. Bu bölümde Osmanlılardan kalan kayıtlarda köprüyle ilişkili birçok bilgi bulmanın mümkün olduğu; ancak, doğrudan köprüyü anlatan kaynağın çok az olduğu belirtilmiştir. Araştırmacı birçok tasvir ve kaynağa dayalı olarak köprünün kesin olarak Kanuni Sultan Süleyman’ın Zigetvar Seferi’ne atfetmenin zor olduğunu belirtmiştir. Öte taraftan Evliya Çelebi’nin *Seyahatname*’sinden alıntılarla da güçlendirilen araştırmanın bu bölümünde, Evliya’dan naklen bölgede Osmanlılardan önce de bir köprünün var olduğuna dair bilgiler paylaşılmıştır. Ayrıca köprünün ekonomik fonksiyonunun da değerlendirildiği araştırmada, bölgede ticari faaliyetlerin şekillenmesindeki rolü belirtilmiştir. Araştırmacı, köprünün Osmanlı idaresi altındaki nihai biçimine 1591-1606 arasında gerçekleşen Osmanlı-Avusturya Savaşları sonrasında ulaştığını öne sürmüştür.

Eserin üçüncü bölümü “Archaeological Research in Darda, The Suleiman Bridge Site” başlığıyla Mladen Pešić tarafından hazırlanmıştır. Bu bölümde önceki iki bölümden farklı olarak tarihi yazılı ve görsel dokümantasyona değil, arkeolojik çalışmalar sonucu gün yüzüne çıkarılan mimari kalıntılara yer verilmiştir. 2008 yılında Darda nehrinin temizliği çalışması esnasında bulunan bazı kalıntılardan yola çıkılarak Hırvatistan Koruma Enstitüsü tarafından bölgede 2009 ve 2011 yıllarında kurtarma çalışmaları yapılmıştır. Bölümün yazarı Pešić, bu bölümde ele alınan malzemeyi kurtaran sualtı arkeolojisi ekibinin üyesidir. Bu iki arkeolojik çalışmada bulunan 150’den fazla kalıntının analizi sonucunda köprü hakkında çok önemli bilgiler elde edilirken, köprünün tarihi önemi göz önüne alındığında hala elimizde çok az veri bulunduğu söylenebilir. Tatbik edilen radyo-karbon tarihlenmesinin sonucunda, ahşap kalıntılarının 1562’den önce kesilen ağaçlardan elde edildiğini ortaya koyan önemli bilgilere ulaşılmıştır. Bu durum köprünün inşasından birkaç yıl önce hazırlıklar yapıldığını ortaya koymaktadır. Araştırmacıya göre, arkeolojik çalışmaların devam etmesi, köprünün yakınında bulunan Esterházy Kalesi’nin restorasyonunda ulaşılacak verilerin de yardımıyla gelecekte köprüye dair daha güvenilir verilere ulaşmayı sağlayacaktır.

Eserin dördüncü bölümü “A Spatial and Historical Study of the Suleiman Bridge in Osijek” başlığıyla Ratko Vučetić ve Ivana Haničar Buljan tarafından kaleme alınmıştır. Bu bölüme yazarlar, Osijek şehrinin Orta Çağ’dan modern döneme kadar ifade ettiği önemi özetleyerek başlamaktadır. Bu bölüm, Avrupa’da yapılmış diğer

köprüler ve köprülerin insan yaşamındaki yeriyle birlikte ele alınmıştır. Çalışmanın en hacimli kısmı, kitabın ana hedefine uygun olarak Osijek'te Osmanlılar tarafından inşa edilen köprü olmuştur. Osmanlılar tarafından ilk defa 1526'da geçici olarak duba köprü şeklinde inşa edilen yapı, 1566 yılında kalıcı hale getirilmiştir. Araştırmacılara göre, Osmanlı Balkanlarında askeri istihbarat sisteminin bir ayağı olan bu köprü, Belgrad ve Budin şehirlerini de kapsayan köprüler dizisinin önemli bir parçasıdır. Köprü, Sokollu Mehmet Paşa döneminde artan ekonomik öneminden dolayı yeniden inşa edilmiş; boyutları, biçimi ve ifade ettiği önemden ötürü döneminin sıkça tasvir edilen meşhur köprülerinden birisi olmuştur.

Bölümün yazarları, Hırvat Bağımsızlık Savaşı (1991-1995) sırasında bölge mayınlanmış olduğu için saha araştırması yapmanın riskler taşıdığını belirtmiştir. Bunun yerine tarihi harita rektifikasyonu yapmış ve Viyana, Budapeşte ve İstanbul arşivlerinden malzeme toplamışlardır. Bu bölümün sonunda yazarlar köprü hakkında gelecekte yapılabilecek araştırmalar ve koruma-saklama faaliyetleri için çeşitli öneriler sunmuştur.

Kitabı genel bağlamda değerlendirecek olursak, metnin iki dilde hazırlanmış olması okurlar için büyük kolaylık sağlamaktadır. Ancak, eserin sonunda dizin bulunmaması önemli bir eksikliklerdir. Bu eserin Türkçeye çevrilmesi ülkemizdeki Osmanlı tarihi araştırmaları için büyük bir kazanım olacaktır. Osijek'in Osmanlı dönemini ele alan literatürdeki en kapsamlı araştırma olarak ifade edilebilecek bu eserin hazırlanmasında Hırvat ve Türk paydaşların birlikte yer alması, gelecekte yapılabilecek araştırmalar için örnek bir proje niteliği kazanmasını sağlamıştır.

Özgür Polat*

* Arş. Gör., *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü*, 35620, Balatçık, Çiğli-İzmir/Türkiye, ozgur.polat@ikc.edu.tr, Orcid ID: 0000-0003-3993-4815